T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MISIR'DA HADİS
(İlk Üç Asır)

(Doktora Tezi)

Tahir SHABA

BURSA 2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

MISIR'DA HADİS

(İlk Üç Asır)

(Doktora Tezi)

Tahir SHABA
ORCID: 0000-0001-9646-2063

Danışman:
Prof. Dr. Abdullah KARAHAN

BURSA 2021

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	**:Tahir SHABA**
Üniversite	**:Bursa Uludağ Üniversitesi**
Enstitüsü	**: Sosyal Bilimler Enstitüsü**
Anabilim	**: Temel İslam Bilimleri**
Bilim Dalı	**: Hadis**
Tezin	**: Doktora Tezi**
Sayfa Sayısı	**: Xİİ+315**
Mezuniyet Tarihi	**: ……/……./2021**
Tez Danışman(lar)ı	**: Prof. Dr. Abdullah KARAHAN**

MISIR'DA HADİS
(İLK ÜÇ ASIR)

Hz. Ömer döneminde İslâm topraklarına katılan Mısır bölgesi, öncesinde olduğu gibi Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra da önem atfedilen bir muhittir. Fethedilen tüm bölgelerde olduğu gibi Müslümanlar Mısır'da da diğer faaliyetlerin yanında bölge halkının İslâm dini ile tanışması için azami derecede gayret etmişlerdir. Bunu yaparken de öncelikle Kur'ân ve hadisin rolü önem arz etmiştir. Bu çalışmada İslam'ın ikinci teşri' kaynağını oluşturan hadis ilminin ilk üç asırda Mısır'da gelişmesi, özellikleri ve önde gelen muhaddisler ele alınmıştır.

Çalışmada, hicrî ilk üç asırda, başta sahabe olmak üzere tabiîn, etbâu't-tâbiîn ve sonrasında Mısır'da yaşamış veya oraya uğrayıp faaliyet gösteren muhaddis âlimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken öncelikle Ricâl ve tabakât kitaplarında bir şekilde Mısır ile ilişkisi bulunan şahsiyetler tespit edilmiştir. Sonrasında Mısır tarihine ve Mısırlı şahsiyetlere özel olarak kaleme alınmış eserlere başvurarak, aralarındaki en meşhurları tespit edilmiştir. Akabinde onlar hakkında farklı farklı kaynaklardan detaylı araştırmalar yapılarak hadis ilminin gelişimi ve özelliklerinin tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışma esnasında Mısır'daki hadis ilmine sahabe neslinden itibaren, üç nesil boyunca önem atfedildiği görülmüştür. Mısır hadisçiliği diğer ilmî merkezlerle sürekli etkileşim içerisinde olmuş, Hicaz bölgesiyle diğerlere nazaran daha yakın bir ilişkinin kurulduğu anlaşılmıştır. Batısındaki bölgeler için ise Mısır hem referans kaynağı olmuş hem de oralardan gelen muhaddisler için doğu ile bir bağlantı noktası haline gelmiştir. Bu da Mısır hadisçiliğinin batı ve doğu ilmî merkezleri ile sürekli etkileşim halinde olmasını sağlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Mısır, Hadis, Sünnet, İlk Üç Asır, Mısır Hadisçiliği

ABSTRACT

Name and Surname	**: Tahir SHABA**
University	**: Bursa Uludag University**
Institution	**: Social Science Institution**
Field	**: Basic Islamic Sciences**
Branch	**: Hadith**
Degree Awarded	**: Doctorate**
Page Number	**: Xİİ+315**
Degree Date	**: …../……/2021**
Supervisor/s	**: Prof. Dr. Abdullah KARAHAN**

SCIENCE OF THE HADITH IN EGYPT (THE FIRS THREE CENTURIES)

As before, the region of Egypt was an important neighborhood in the period of Excellency Omar after being conquered by Muslims that attributed to Islamic lands. Among other thing the Muslims made maximum effort in Egypt for its people to meet the religion of Islam, as they made in all conquered regions. While doing this first of all, the role of the Quran and Hadith has been very important. In this study is discussed the development of the science of Hadith in Egypt in the first three Islamic centuries, which is the second dissolution of Islam the specifications and prominent of muhaddiths.

In the study, it was tried to determine the sahaba, tabiîn, etbâu't-tabiîn and then the muhaddith scholars who visited or lived in Egypt in the first three centuries of the Islamic calendar. While doing this, first of all, personalities who had some relation with Egypt were determined in mankind Rijâl and Tabaqât collection books. After wards, the most famous ones were determined by referring to the works written specifically for Egyptian history and Egyptian personalities. Subsequently, detailed researches were made on them from different sources and the development and characteristics of Hadith science were tried to be determined.

During the study, it was analyzed that the science of Hadith in Egypt was given importance for three generations, starting from the generation of the Sahaba. Egyptian hadithism has been in constant interaction with other Islamic scientific centers. Compared to the others it was understood that an imminenter relationship was established with the Hejaz region. For the regions in its west, Egypt became both a reference source and a connection point with the east for the muhadiths (scholars) who coming from there. This provided too that the Egyptian hadithism has been in constant interaction with western and eastern scientific centers.

Key Words:
Egypt, Hadith, Sunnah, First Three Centuries, Egyptian Hadithism

İÇİNDEKİLER

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**
YEMIN METNI ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xii**
GİRİŞ **1**
1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ 1
2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ 2

BİRİNCİ BÖLÜM
ANAHATLARIYLA MISIR VE SİYASÎ TARİHİ

1. İSLÂM FETHİNE KADAR MISIR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ **6**
1.1. Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar 6
1.2. Bizans Dönemi 8
2. İSLÂM FETHİNDEN H. IV. ASIRA KADAR MISIR TARİHİ **10**
2.1. Mısır'ın Fethini Gerekli Kılan Sebepler 12
2.2. Mısır'ın Fethi 15
2.4. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'indeki Önemli Olaylar 25
2.4.1. Hz. Ömer Dönemi 25
2.4.1.1. Siyâsî ve İdârî Yapı 26
2.4.1.2. Bazı Önemli Hadiseler 29
2.4.1.2.1. Fustât'ın İnşası 29
2.4.1.2.2. Amr b. el-Âs Camii ve Etrafındaki Yeni Yerleşim Merkezi 29
2.4.1.2.3. Emîru'l-Mü'minîn Halici 30
2.4.1.2.4. İskenderiye Şehri 30
2.4.2. Hz. Osmân Dönemi 31
2.4.2.1. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Valiliği 31
2.4.2.2. Büyük Fitnenin Baş Göstermesi ve Halife Osmân'ın Şehîd Edilmesi 32

2.4.3. Hz. Ali Dönemi 36
2.5. Emeviler Dönemi 42
2.5.1. Kuruluş ve Gelişme Dönemi 42
2.5.2. Zayıflama Dönemi 50
2.5.3. Çöküş Dönemi 52
2.6. Abbâsîler Dönemi 58
2.6.1. Muhaliflerin Ayaklanmaları 58
2.6.2. Bağımsız Devletlerin Ortaya Çıkması 59

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA SOSYAL VE İLMÎ YAPI

1. KÜLTÜREL VE İLMÎ YAPIYI ETKİLEYEN UNSURLAR 65
1.1. Sosyal Yapı 65
1.1.1. Müslümanlar 65
1.1.1.1. Araplar 66
1.1.1.2. Mevâlî 69
1.1.2. Zimmîler 73
1.2. Siyasî ve İtikadî Yapı 77
1.2.1. Osmanîler 77
1.2.2. Alevîler 78
1.2.3. Haricîler 81
1.2.4. Mu'tezilîler 84
1.2.5. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat 86
2. İLMÎ YAPI 90
2.1. Kur'ân İlimleri 92
2.1.1. Kıraat İlmi 93
2.1.1.1. Bazı Mısırlı Kıraat Âlimleri 95
2.1.2. Tefsir İlmi 98
2.1.2.1. Bazı Mısırlı Müfessirler 101
2.2. Fıkıh İlmi 102
2.2.1. Mısırda İctihâd ve Fetvâ ile Meşhur Bazı Fakihler 105
2.2.2. İmâm Mâlik'in Mezhebi (Mâlikî Mezhebi) 109
2.2.2.1. Bazı Mısırlı Mâlikî Fakihler 110

2.2.3. İmâm Şâfiî Mezhebi (Şâfiî Mezhebi) 116
2.2.3.1. Bazı Mısırlı Şâfiî Fakihler 119
2.2.4. İmâm Ebû Hânife Mezhebi (Hanefî Mezhebi) 122
2.2.4.1. Bazı Mısırlı Hanefî Fakihler 123
2.3. Arap Dili ve Edebiyatı 124
2.4. Tarih İlmi 127
2.5. Tasavvuf 129
2.6. Diğer İlimler 130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MISIRLI RAVİLER VE HADİS İLMİ

1. MISIRLI RAVILER 136
1.1. Sahâbîler 136
1.2. Tabiîn 151
1.3. Etbâu't-Tabiîn ve Diğer Raviler 169
2. MISIR'DA HADİS İLMİ 196
2.1. Hadîs Kavramına Dair 196
2.2. Mısır'ın Hadis Merkezi Olmasını Sağlayan Etkenler 199
2.2.1. Fetihler 199
2.2.2. Devletin Eğitim Politikaları 200
2.2.3. Rihle 202
.2.2.3.1 Mısırlı Muhaddislerin Doğuya Rihleleri 203
2.2.3.2. Başka Bölgelerden Mısır'a Rihle 206
2.3. Hadislerin İntikal Merhaleleri ve Mısır'da Verilen İlk Eserler 211
2.3.1. Kitâbet 212
2.3.2. Tedvîn 214
2.3.3. Tasnîf 217
2.4. Hadis Uydurma Hareketi ve Mısır'da Hadislerin Sıhhat Açısından Korunması 220
2.4.1. Hadis Uydurma Hareketi ve Mısır 220
2.4.1. Hadis Uydurmasıyla İlişkilendirilen Raviler 222
2.5. İsnâd Tatbiki ve Mısır 225
2.5.1. Mısırlıların En Sahîh İsnâdları 228
2.5.2. Amr b. Şu'ayb 'an Ebîhi 'an Ceddihî İsnâdı ve es-Sahîfetu's-Sadika 229

2.6. Mısırlılarda el-Cerh ve't-Ta'dîl 232
2.7. Hadislerin Tahammül ve Eda Yolları 234
2.7.1. Semâ' ve Kıraat 236
2.7.2. İcâzet 237
2.7.3. Münâvele 238
2.7.4. Kitâbet 238
2.7.5. Vicâde 239
2.8. Mısırlılardan Gelen Hadislerin Âlimlerce Değeri 239
3. MISIR'DA HADİS İLMİYLE ALAKALI GENEL DEĞERLENDİRME 242
SONUÇ 245
KAYNAKLAR 248
ÖZGEÇMİŞ 270

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.y.	: Aynı Yer
b.	: Baskı
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	: Editör
h.	: Hicrî
İ.F.D.	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
thk.	: Tahkik eden
t.y.	: Basım tarihi yok
vd.	: Ve devamı/ve diğerleri
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

Mısır toprakları 20-21/641-642 seneleri arasında Amr b. el-Âs (ö. 43/664) komutası altında fethedilip İslâm coğrafyasının bir parçası haline gelmiştir. Bölge fethedildikten sonra sahâbeden 350 civarında kişi Mısır'a gelmişlerdir. Bunlardan bazıları fetihten sonra orada yerleşenler, kimisi de daha sonra çeşitli nedenlerle Mısır'a uğrayanlardır. Buraya gelen sahâbîler Peygamber'den (s.a.v.) öğrendikleri İslâm diniyle ilgili bilgilerini yerli halka aktarmaya başlamışlardır. Dolayısıyla bir çok bölgede olduğu gibi Mısır'da da hadis ilminin ve daha genel manada islâmî ilimlerin ilk kurucuları sahâbîlerdir. Bunların arasında Mısır'ın fâtihi ve ilk valinin oğlu Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684-85) önemli bir konuma sahiptir. Nitekim sahâbeden hadisleri Mısır'da en fazla yayılan Abdullah b. Amr'dir. Onun haricinde Ukbe b. Âmir (ö. 58/677), Amr b. el-Âs, ve orada en son vefat eden sahâbî olan Abdullah b. el-Hâris b. Ceze' (ö. 88/707) Abdullah b. Amr'den sonra en etkin kişilerdir. Sonraki süreçte her dönemde Mısır'da Süleym b. 'Itr el-Tücîbî (ö. 45/665), Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillah el-Yezenî (ö. 90/708), Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745), Amr b. el-Hâris (ö. 148/765), Hayve b. Şureyh (ö. 158/775), el-Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Abdullah b. Vehb (ö. 197/812), Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr (ö. 231/845), Ahmed b. Sâlih (ö. 248/863) ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) gibi birçok âlim ve muhaddis yetişmiştir.

1. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Kur'ân'dan sonra teşri'în ikinci referansı olan hadis, başından beri İslâm'ın yayıldığı her yerde Müslümanlar tarafından gereken öneme sahip olmuştur. Ancak bununla, fetihlerden sonra farklı bölgelerden dağılan sahâbenin aynı ilmî seviyede olmaları, buralarda yaşayan halkların sosyo-kültüler yapısı gibi birçok etkenin de tesiriyle hadis ilminde bölgeler arasında aynı seviyede gelişip ilerlemesi tabi ki beklenemez. Durum böyle olunca, bu çalışmada Mısır'daki hadis ilminin araştırılması hedeflenmiştir. Mısırlı muhaddilerin, hadislerin sağlam korunması ve nesilden nesile nakledilmesine dair nasıl bir rolleri olmuştur? Hadislerin sağlamlığının tehdid ediliği uydurma faaliyetleri tehlikesi Mısır'da ne derece hissedilmiş ve ne kadar tedbir almışlardır? Hadislerin rivayeti konusundaki titizlikleri ne durumda olmuştur? Sonuç olarak tüm bu süreç içinde Mısır'da

önemli hadis otoriteri kimler, başka ilmî merkezlerle ilmî etkileşim seviyesi nedir? Mısır hadisçiliğinin İslâm coğrafyasındaki ağırlığı nedir? Bu ve bunlar gibi önemli sorulara çalışma içinde cevap aranmaya çalışılacaktır. Çalışmanın elde etmeyi hedeflediği önemli neticelerden bir diğeri de farklı kaynak ve eserlerde bulunan ve Mısır hadisçiliğini ilgilendiren birçok önemli bilgiyi bir arada toplanmasıdır.

Ayrıca, İslâm tarihi boyunca ilim merkezleri olarak tanınmış farklı bölgelere dair yapılmış veya yapılacak diğer çalışmaların, ileride gerçekleşebilecek bir proje kapsamında bir araya getirilip İslâm coğrafyasındaki hadis ilminin genel bir çervesinin çizilmesi, araştırmayı önemli kılan başka bir mühim amildir.

2. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Araştırmanın kapsamı, isminde de anlaşıldığı üzere h. ilk üç asrı ihtiva etmektedir. Bununla birlikte hayatın büyük bir kısmını III. asırda yaşayıp IV. asırda vefat eden bazı önemli ilmî şahsiyetleri de bu kapsamın içine alınmıştır. Bu zaman diliminde Müslümanların karşılaştıkları hadise ve gelişmeler, müsbet ve menfi anlamda onların hayatlarının tüm boyutlarını etkilemiştir. Bu etkileşim Müslümanların ilmî ve fikrî hayatlarını da kapsamıştır. H. ilk üç asır boyunca âlimlerin başta akaid, fıkıh, tefsir vb. ilimlere dair ortaya koydukları düşünce, daha sonraki nesiller için vaz geçilmez bir temeldir. Hatta bu süreci inceleyip anlamadan İslâmî ilimlerde sağlıklı bir düşünce üretmek neredeyse imkansızdır. Hadis ilmi de İslâm ilimlerin arasında bu dönemle ilişkisi en derin ve en sıkı olandır. Dolayısıyla hem bu nedenden ötürü hem de çalışmanın hacmini küçük tutmak amacıyla böyle bir sınırlandırmaya gidilmiştir. Coğrafi açıdan ise Mısır bölgesi ile sınırlı tutulmuştur. Mısır bölgesi genelde kuzeyde Akdeniz, doğuda Kızıldeniz, batıda Berkâ ve güneyde Nûbe'yi kapsayan geniş bir coğrafyadır. Ancak söz konusu dönemde bölge fatihleri Müslümanlar tarafından Mısır'ın batısındaki diğer kuzey Afrika bölgeleri de pek ondan ayrı düşünülmediği, ilk dönemde Mısır'dan bağımsız bir ilmî hüviyete kavuşamadığı için ve Mısır'da ilmî faaliyette bulunan birçok şahsın daha sonra batıdaki yerleşim merkezlerine taşınmasından ötürü yeri geldikçe buralar da araştırmanın sınırları içine alındığı olmuştur.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın amacı ve önemli ile kapsam ve yöntemi ele alınıp ardında en sık başvurulan kaynaklar zikredilmiştir. Birinci bölüm ana hatlarıyla Mısır'ın siyasi tarihinin anlatımına tahsis

edilmiştir. İkinci bölümde Mısır'ın sosyo-kültürel ve ilmî hayatın yapısına yer verilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın ana konusunu teşkil eden üçüncü bölümdeyse Mısır'lı raviler ve bölge hadisçiliği ele alınmıştır. Ravilere ayrılan başlıkta sahâbe, tabiîn ve etbâu't-tâbiîn ile sonrasında yaşamış olan ravilerden önemli görülenlerin kısaca hayat hikayelerine ve hadis rivayetindeki durumlarına değinilmiş, diğer bazılarının ise sadece isimleri zikredilip hakklarında detaylı bilgi için dipnotlarda ilgili kaynaklara atıf yapılmıştır. Hadis ilmi başlığında ise hadis kavramının kısa bir açıklamasından sonra Mısır'ın hadis ilminin merkezlerinden biri olarak bu ilimle ilişkisi, katkıları ve diğer mezkezlerle olan etkileşimi ele alınmaya çalışılmıştır.

Birinci ve ikinci bölümlerde yardımcı kaynakların yanı sıra Mısır tarihine özel telif edilen eserlerden İbn Abdilhakem'in (ö. 257/871) *Fütûhu Mısr*, el-Kindî'nin (ö. 355/966) *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, el-Makrîzî'nin (ö. 845/1441) *el-Mevâ'ız ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûm ez-zâhire* ile es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Husnü'l-muhâdara* gibi adlı kaynaklara sıkça başvurulmuştur. Bunların yanında el-Vâkıdî'nin (ö. 207/823) *Fütûhu'ş-Şâm*'ı, Taberî'nin (ö. 130/923) *Târîh*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târihu'l-İslâm*'ı ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye*'si de en çok müracaat edilen kaynakların başında yer almaktadır. Söz konusu bölümlerde zikri geçen kaynakların yanında son dönemde kaleme alınmış bazı eserler de kullanılmıştır.

Hadis ilmine mahsus kılınan üçüncü bölümün ana kaynakları ise İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, İbn Abdilhakem'in *Fütûhu Mısr*, İbn Yûnus es-Sadefî'nin (ö. 347/958) *Târîhu Mısr* ile es-Suyûtî'nin *Husnü'l-muhâdara* adlı eserleri oluşturmaktadır. Bu eserler öncelikle detaylı bir şekilde taranmış, Mısır'da önde gelen muhaddis ve raviler tespit edilmiş, akabinde tespit edilen isimler diğer tabakat kitaplarında tek tek tarattırılarak onların hadisçiliğine dair daha teferruatlı bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır. Bu kaynakların başında el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'i, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hibbân (ö. 354/965) *es-Sikât* ile *el-Mecrûhîn*'i, el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl*'i, Zehebî'nin *Siyer*'i ile İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-tehzîb*'i gibi eserler gelmektedir. Bu merhale araştırmanın en zor aşamalarından birini teşkil etmektedir. Zira kaynaklarda Mısır hadisçiliği ile ilgili veriler gayet az ve bulunanlar da son derece dağınık bir durumda olduğu görülmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla önceden yapılmış çalışmalardan araştırmamıza başlık itibariyle en yakın olanı Muhammed Reşâd Halîfe'nin (ö. ?) *Medresetü'l-hadîs fî mısr* adlı çalışmasıdır. Fakat bu söz konusu eser oldukça özet bir şekilde ele alınmış ve başlık ile içerik arasında bayağı bir farklılık bulunmaktadır. Zira yazar Mısır hadis medresesini ele almaktan ziyade genel anlamda hadis tarihine yer vermiştir.[1] Onun dışında bölge itibariyle yakın Mısır'a yakın olması bakmından çalışmamızla benzerlik teşkil eden araştırmalara da rastlanmıştır.

[1] Bkz. Muhammed Reşâd Halîfe, *Medresetü'l-hadîs fî Mısr*, Kahire: Hey'tü'l-Âmme li Şü'ûni'l-Metâbi'i'l-Emîriyye, t.y.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANAHATLARIYLA MISIR VE SİYASÎ TARİHİ

1. İSLÂM FETHİNE KADAR MISIR TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

1.1. Başlangıçtan Bizans Dönemine Kadar

Mısır'ın yazılı tarih döneminin başlangıcı olarak M.Ö. III. asrın başları kabul edilmektedir. Bu dönemde yaşayan Manethon adında bir Mısırlı tarihçi rahibin yazmış olduğu *Aigyptiaka* adlı eseri Mısır tarihinin ilk yazma eseridir. Bu eserde yaklaşık 3000 senelik bir dönem ele alınmıştır. Zamanın Tinis Kralı Menes'in, Yukarı ve Aşağı Mısır diye öncesinde ikiye ayrılmış olan ülkeyi birleştirip bir arada yönetmesi Manethon'un eski, orta ve yeni krallıklar diye üçe ayırdığı 31 hanedanlık tarih dönemin başlangıcıdır. Daha sonra Manethon'un yapmış olduğu tasnif bütün tarihçiler tarafından itibar görmüştür.[2]

Bu döneme ait bilgi azlığına rağmen eski Mısır Medeniyetinin başlangıcının Firavunların devri olduğu geniş kabul görmüştür. Cuser zamanında yönetimin merkezi iki ülkenin sınırında bulunan Menfis'e taşınır.[3] Piramit geleneğini de, ilk piramidi inşa ederek Cuser başlatmıştır. Daha sonra diğer firavunlar da piramitler inşa etmişlerdir.[4]

Hanedan dönemi üç kez zayıf duruma düşmüş ve ülke her defasında ayrılmaya maruz kalmıştır. Ancak Pers işgaline kadar Mısırlılar her defasında tekrar birleşebilmişlerdir. Mısırlı hanedanlar Perslere karşı iki defa uzun uğraşılarla ülkeyi birlik içinde savunmaya başlamışlardır.[5] Fakat onlar Persler'e karşı mücadele ederken bu defa Mısır için Büyük İskender'in fethi söz konusu olur. M.Ö. 332 senesinde Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu yıkarak Mısır'ı hâkimiyeti altına alır.[6]

İskender'in ölümünden sonra Mısır idaresi Plotemias Soter'in üzerine kalıp Plotemiaslar hanedanı başlamış olur. Bu dönemde kültürel olarak Mısır'da Mısır-Yunan geleneklerin birleştirilmeye çalışıldığı görülür. Yine bu dönemde, Akdeniz'e daha yakın

---

2 Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155. Mısır'ın tarihi teferruatlı olmamakla birlikte M.Ö. VII ile VIII asır öncesine kadar uzandığı da söylenmiştir. Bu tür bilgiler için bkz.: Ömer el-İskenderî, *Târîhu Mısr ile'l-fethi'l-Osmânî*, 4. b., Mısır: Tab'atü'l-Me'ârif, 1920, s, 5.

3 Ömer el-İskenderî, a.g.e., s. 14.

4 Abdurrahmân er-Râfi'î, *Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye fî Mısr el-kadîme min fecri't-târîh ile'l-fethi'l-Arabî*, 2. b., Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1989, s. 33.

5 James Hanry, *Târîhu Mısr min akdemi'l-'usûr ile'l-fethi'l-Fârisî*, çev. Hasen Kemâl, 2. b., Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1997, s, 11-12.

6 Büyük İskender Dönemi Mısr'ı hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ömer el-İskenderî, a.g.e., s, 98; H. Idris Bell, *Mısr mine'l-İskender el-ekber hattâ el-feth el-Arabî*, çev. Abdüllatîf Ahmed Ali, Beyrut: Dâru'n-Nehdatü'l-Arabiyye, 1973, s, 39; er-Râfi'î, a.g.e., s. 151.

olması sebebiyle, ülkenin başkenti ilk defa İskender'in kurduğu şehir İskenderiye'ye taşınır. Şehir hem ticarî hem de ilmî yönden büyük gelişmeler gösterir. İskenderiye Feneri'nin inşası ve meşhur İskenderiye Kütüphanesi'nin kurulması da bu döneme rastlar.[7]

İskender'den bu yana güçlenip büyüyen Mısır'ın toprakları artık Libya'dan, Kuzey Afrika, Güney Suriye ve Marmara'ya kadar büyük bir coğrafyaya yayılmıştır. Daha sonra parlaklık ve büyüme hali yavaş yavaş yerini zayıflığa bırakmaya başlar ve M.Ö. 195'te Selevkoslar Mısır'ı himayesine alırlar. Onlar, Romalılar tarafından oradan kovulurlar. Romalıların eline geçtikten sonra, artık Mısır'da her kim başa geçmek isterse Roma'nın onayını alması bir zorunluluk haline gelir. Daha sonra Mısır tamamen Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olup stratejik konumu ve verimli topraklarıyla devletin en önemli bölgeleri arasında yer alır.[8]

Roma'nın hâkimiyeti altına geçtikten sonra Mısır'da çeşitli alanlarda gelişmeler meydana gelmiştir. Bunların başında toprak reformunun önemli bir yeri vardır. Toprak reformu ile birlikte, Roma hükümeti tapınaklara ve özel arazilere de el koymuştur. Maliye ve vergi işlerini ise Romalılar tamamen özerk yönetime benzer bir tarzda yerli yöneticilerin tasarrufuna bıraktılar.[9]

Yine bu dönemin özelliklerinden Mısır'da sosyal sınıfların oluşması zikredilebilir. Farklılaşmalar meydana gelen sosyal sınıfların en imtiyazlısı aristokrat görünümü kazanan Yunanlardı. Diğer bir sınıf ise özellikle İskenderiye'de kendi geleneklerine sıkça bağlı kalan Yahudiler tarafından teşkil edilir. Daha sonra onlar ve Yunanlılar arasında çatışmalar baş gösterir ve sonuç olarak çok sayıda Yahudî öldürülür. III. yüzyıl Roma genelinde çeşitli kargaşaların baş gösterdiği bir dönemdir. Çok sayıda ayaklanmanın vuku bulduğu bu dönemin Mısır'da da etkisi görüldü, ancak kısa sürede hepsi de bastırılabilmiştir.[10]

---

7 Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155. Bu dönemde Mısır'da birçok önemli faaliyet yapılmıştır. Dönem hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Ömer el-İskenderî, a.g.e., s, 100.

8 Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155.

9 a.y.

10 Ömer el-İskenderî, a.g.e., s, 100.

Roma İmparatorluğu'nun resmi dini hala paganizmken, Mısırlılar büyük bir oranda Hıristiyanlığı din olarak kabul etmişlerdir. Bu ise Mısırlıların Roma devleti tarafından fevkalade zulümlere maruz kalmalarına sebep olmuştur. Belli aralıklarla Mısırlılar ile Roma arasında çıkan dini çatışmalarda binlerce insanın öldüğü ve çok sayıda papazın sürgün edildiği kaynaklarda zikredilmektedir.[11]

Daha sonra, Roma'da Hıristiyanlığın yayılması ve devlet tarafından resmî din olarak kabul edilmesi durumu Mısır'da, başta dînî ve siyasî olmak üzere birçok alanda önemli etki ve değişikliklere yol açmıştır. İskenderiye Yahudîleri ve halk kitleleri arasında zaten yayılmış Hıristiyanlık aynı hızla yayılamadığı diğer bazı bölgelere ve özellikle de çöl halkına da devletin himayesi altında götürülmeye başlanmıştır.[12] En son 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye bölünürken Mısır, Doğu Roma diğer adıyla Bizans Devleti'nin bir parçası haline gelmiştir.[13]

Son olarak şunun ifade edilmesi lazım ki Mısır'da Firavunlar devrinde olsun sonraki Pers, Yunan ve Roma dönemlerinde olsun bilim çok gelişmişti. O dönemlerde bölgeye gelen yabancı âlim ve seyyahlar bir taraftan Mısır'ı etkilemişler, diğer taraftan da kendi bölgelerinde Mısır'daki ilmî gelişmeleri yaymışlardır.

1.2. Bizans Dönemi

Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra, Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'na bağlanan Mısır siyâsî, dînî, ilmî ve ekonomik açılardan önemini artırmıştır.

Kurucusu sayılan Büyük Konstantinos tarafından dört ana bölgeye taksim edilen Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinin en büyük eyaletlerinden biri Mısır idi.[14]

Mısır, Bizans topraklarının en zengin eyaletiydi. Dolayısıyla valilerin görevlerinden biri de burada elde edilen kazançlarla devlet merkezinin de

---

[11] Roma İmparatorluğu'nun resmî dini hala Paganizm iken Mısır'da Hıristiyanlık hızla yayılmaya başladı. Yeni dinin yayılmasında Havarîlerden olduğu söylenen Saint Marc'in rolü önemlidir. Onun davetiyle Mısır halkı kolay bir şekilde Hıristiyanlığa yönelmiştir. Mısırlıları Hıristiyanlığı bu kadar çabuk kabul etmelerindeki nedenlerin arasında iki tanesi önem arz eder; bunlardan birisi eski Mısır dinlerinde de ahiret inancının olması ve Roma Hükümeti altında fazla çekmiş olmalarıdır. Bkz.: Abdurrahmân er-Râfi'î, a.g.e., s. 187.

[12] Bkz.: Ömer el-İskenderî, a.g.e., s, 135.

[13] Daha detaylı bilgi için bkz.: Ra'fet Abdülhamîd Muhammed-Tarik Mansûr Muhammed, *Mısr fi'l-asri'l-Bizantî*, Kahire: Dâru Mısr el-Arabiyye, 2002, s. 1.

[14] Geniş bilgi için bkz.: Ra'fet Abdülhamîd Muhammed, a.g.e., s. 7.

faydalanabilmesi için İstanbul'a ulaştırılmasının sağlanmasıydı. Özellikle İskenderiye, liman şehri olması hasebiyle, ticarî anlamda önemli bir merkezdi. Malların diğer bölgelere gönderilmesinde İskenderiye tam bir kavşak konumuna gelmişti. Onun ipek yolunun tam kesiştiği noktada olması hem iç hem de dış ticaret mallarının bu liman şehri üzerinden geçiş yapmasını zorunlu kılıyordu.[15]

Mısır ilmî, dînî ve kültürel açıdan da önemli bir merkezdi. O dönemde, Mısır'da resmî dil olan Grekçe'nin yanında, halk dili olan Kıptîce insanlar tarafından yaygın bir şekilde kullanılırdı. İlmî açıdan özellikle İskenderiye şehri tıp, felsefe, matematik vb. ilimlerde birçok ekole ev sahipliği yapmıştır. Nitekim IV-VII. yüzyılları arasında yaşayan ve eserleriyle eski Grek felsefesinin Müslümanlara geçmesinde etkili olan Theon, Olympiodoros, Paulus, Ahron ve bunların dışındaki filozofların mensup oldukları Yeni Eflâtuncu ekolün merkezi İskenderiye'dir.[16]

Mısır, en az ilmî olduğu kadar, dinî açıdan da önemli bir merkezdir. Daha II. Asırdan itibaren orada yayılan Hıristiyanlık, kısa sayılabilecek bir süre içinde azımsanmayacak bir hızla geniş kitlelere ulaştı. Aslında Hıristiyanlığın bu kadar çabuk yayılmasında Konstantinos'un önemli bir rolü vardır.[17] Zira bütün bu dînî gelişmeler onun özgürlükçü politikalarından kaynaklanmaktaydı.[18]

Fakat yukarıda da değinildiği gibi, bütün bu gelişmeler Mısırlı Hıristiyanlar ile imparatorluk arasında baş gösteren anlaşmazlıkların sona erdiği manasına gelmez. Tam tersine, devletçe desteklenen Hıristiyanlık ile Mısır ve özellikle İskenderiye ekolünün temsil ettiği Hıristiyanlık arasındaki tartışmalar gittikçe artıyordu. Bu dini veya mezhebî ihtilaflar nedeniyle merkez ile Mısır arasında zaman zaman baskılara hatta çatışmalara yol açmış, Bizans zaman zaman Mısır halkına ve yöneticilerine yönelik sert politikalar uygulamıştır.[19]

Bizansın sert politikaları ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çatışmalar Müslümanların bölge fethine kadar devam etti.[20] Ayrıca Mısır'daki hükümete karşı bu

---

15 Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155.

16 a.y.

17 Ömer el-İskenderî, a.g.e., s. 129; er-Râfi'î, a.g.e., s. 189.

18 Bkz.: Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155.

19 Bu konuda gemiş bilgi için bkz.: Ra'fet Abdülhamîd Muhammed, a.g.e., s. 114-149.

20 Ra'fet Abdülhamîd Muhammed, a.g.e., s. 179.

hoşnutsuzluk ve başkaldırmalar Müslümanların Mısır fethini kolaylaştıran nedenler arasında zikredilmiştir.

2. İSLÂM FETHİNDEN H. IV. ASIRA KADAR MISIR TARİHİ

Resûlullah (s.a.v.) hayattayken Arap Yarımadasının tamamına yakını İslâm topraklarına dâhil edildi.[21] O'nun vefatından sonra, kısa bir zaman zarfında, Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634) ve özellikle de Hz. Ömer (ö. 23/644) hilafetlerinde Müslümanların fetih hareketleri, Şâm, Irak[22] ve daha sonra da Pers[23] topraklarına doğru yayılmaya başladı. Böylelikle İslâm Devletinin toprakları gittikçe genişliyordu. Mısır fethi ile yakından ilgili olan Şâm topraklarındaki fetih hareketleri de aslında Resûlullah (s.a.v.) hayattayken başlamıştı. Nitekim Mute[24] ile Tebûk[25] savaşları, Dûmetü'l-Cendel[26] seriyesi ve Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından kısa bir süre önce görevlendirdiği Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ordusu[27] da dâhil olmak üzere, hepsi de bugünkü Suriye toprakları coğrafyasında bulunan Bizans İmparatorluğunu hedef alan askerî faaliyetlerdi.

Yukarıda zikredildiği gibi Şâm topraklarını fethetmek için Müslümanlar daha Resûlullah (s.a.v.) hayattayken ilk adımlarını atmaya başlamışlardı. Ancak O'nun vefatıyla birlikte İslâm Devleti'nde yalancı peygamberler ve irtidâd edenlerin meydana getirdikleri iç kargaşalar sonucu devlet bölünme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bu dönemde halife olan Hz. Ebû Bekr vakit kaybetmeden önlemlerini alıp kısa zaman içinde bütün başkaldırıları bastırıp sükûneti sağlamayı başarır. İç karışıklıkları bastırır bastırmaz ve devletin birliği yeniden sağlandıktan sonra, Halîfe Hz. Ebû Bekr gözlerini tekrar Şâm topraklarına çevirir.[28]

---

[21] Detaylı bilgi için bkz.: Mustafâ Ebû Dayf Ahmed, *Dirâsât fî târîhi'd-devleti'l-Arabiyye usûru'l-câhiliyye ve'n-Nübüvve ve'r-Râşidîn ve'l-Emeviyyîn*, 4. b., Dâru'n-Neşr el-Mağribiyye, 1986, s. 166.

[22] Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, Beyrût: Mektebetü'l-Hilâl, 1988, s. 238; İzzuddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I-X, thk. Ömer Abdüsselâm Tüdmerî, 1. b., C. II, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, s. 259.

[23] İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 337; Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Kesîr ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* I-XV, C. VII, Dâru'l-Fikr, 1986, s. 64.

[24] İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 111; İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 241.

[25] İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 145; İbn Kesîr, a.g.e., C. V, s. 2.

[26] İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 243; İbn Kesîr, a.g.e., C. IV, s. 92.

[27] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk (Târîhü't-Taberî),* I-XI, 2. b., C. III, Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387, s. 184; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 180;

[28] Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehmî el-Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm,* I-II, 1. b., C. I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, s. 5.

Şâm topraklarında geniş çapta bir fetih harekâtı başlatmak üzere Mekke, Taif, Yemen ile Necd ve Hicâz'daki araplara, tüm halkın fetihlere katılmaları yönünde çağrı içeren mektuplar gönderir.[29]

Hâlid b. el-Velîd (ö. 21/642) Irak'tan Şâm ordusuna katılırken Ebû Ubeyde (ö. 18/639) Humus'a, Yezîd b. Ebî Süfyân (ö. 18/639) Dımeşk'e, Şurahbîl (ö. 18/639) Ürdün'e, Amr b. el-Âs ise Filistin taraflarına hücum edecekti. Müslüman ordunun yaklaşık 35 bin civarında olduğu rivayet edilmektedir. İlk muhârebe Ecnâdeyn savaşıydı. Hâlid, Ecnâdeyn savaşını kazanıp Şâm'a yöneldi.[30] Ecnâdeyn'den hemen sonra başlayan Dımeşk kuşatması ancak Hz. Ömer 'in hilafeti döneminde sonuçlandı.[31] Dımeşk'e müteakiben Ürdün bölgesi fethedildi, ondan sonra da sıra Humus fethedilir.[32]

Şâm topraklarındaki en şiddetli savaşlardan biri ise Yermûk'tür. Ancak çatışmaların en hararetli olduğu anda Halîfe Hz. Ebû Bekr vefât etmiştir. Bu savaşta Rumların yanı sıra Müslümanlar da çok kayıp verdiler. Ancak Yermûk'teki zafer Müslümanların Şâm bölgelerinin tamamını ele geçirmelerine yol açtı.[33]

Hâlid b. el-Velîd'in Şâm topraklarındaki ilerleyişi hızla tamamlanırken, Amr b. el-Âs Filistin topraklarının fethi ile meşguldü. Amr, Kudüs'e girmeden önce etrafını ele geçirip ardından Kudüs'ü kuşattı. Ancak Rumlar bir yıla yakın bir süre ile şehri savunabildiler. Bir yıl sonra ise Hıristiyanlar, şehri Halîfe Ömer b. el-Hattâb'a teslim etmek durumunda kaldılar. Böylece H. 18 yılında Kudüs ve bölgesi İslâm Devleti'nin topraklarına iltihak edildi.[34]

Müslümanlar, Rumları Şâm ve Filistin bölgelerinden tamamen uzaklaştırdıktan sonra, artık fetih sırası yine önemli bir coğrafya olan ve aynı şekilde Hıristiyan Bizans'ın elinde bulundurduğu Mısır'a gelmiştir. Müslümanların Şâm topraklarından sonra Mısır'a yönelmeleri aşağıda zikredileceği gibi birçok sebepten dolayı gerekliydi. Mısır'ın

---

29 el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 5-6; el-Belâzürî, a.g.e., s. 111.

30 Ecnâdeyn savaşı ile ilgili detaylı bilgi için bkz.: el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 59; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 415; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 260; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 54.

31 Detaylı bilgi için bkz.: el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 63; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 434; İbnü'l-Esîr, a.g.e. C. II, s. 268; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 19.

32 el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 99; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 599; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 355; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 52.

33 el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 148; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 394; el-Mutahhir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh,* I-VI, C. V, Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, s. 184; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 255; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 4.

34 el-Vâkıdî, a.g.e., C. I, s. 219; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 607; el-Makdisî, a.g.e., C. V, s. 185; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 329; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 55.

fethedilmediği sürece Şâm bölgesinin fethi bir nevi yarıda kalmış zafer olarak görülürdü. İşte Şâm zaferini daha da sağlam bir şekilde koruyabilmek için Amr b. el-Âs Mısır fethine fiilen yönelmiş oldu.

2.1. Mısır'ın Fethini Gerekli Kılan Sebepler

Önceki başlığın sonunda da zikredildiği gibi Müslümanları Mısır fethine sevk eden bazı amiller vardır. Bu amilleri dört başlık halinde zikredilebilir:

a-İslâm'ın Tebliği

Bilindiği üzere yeryüzündeki dinler hitap ettikleri kitle açısında iki ana gruba ayrılırlar; evrensel olan ve olmayan dinler. Evrensel olmayan dinler genelde bir bölgeye, kabileye veya ırka özeldir. Bu tür dinler içe kapalı olup tebliğ mefhumu bulunmayan inanç sistemleridir. Evrensel özelliği kendisinde bulunduran dinlerde ise tebliğ faaliyeti vardır. İnananlar o dini kabul ettikten sonra, bizzat o dinden tebliğin önemini öğrenirler. Evrensel dinler söz konusu edildiğinde akla ilk olarak gelen dinler Hıristiyanlık ve İslâm'dır.

Müslüman bireylerin oluşturduğu ve yönettiği İslâmî bir devletin de baş hedeflerinden imkân buldukça dini başka bölge ve halklara yaymaktır. Nitekim Müslümanlar her yeri fethettikten sonra ilk yaptıkları şeylerin başında İslâm'ın tebliği ile ilgili faaliyetler gelmektedir. Bu durum fethedilen bütün bölgeler için geçerli olduğu gibi, Mısır için de söz konusudur. İleriki bölümlerde de görüleceği üzere fetihten sonra birçok sahâbî ve onların yetişmiş oldukları İslâm âlimi Mısır'a yerleşip davetle iştigal etmişlerdir.

b-Stratejik Konum

Mısır'ın coğrafi konumu tarih boyunca hep önemli olmuştur. Kuzey Afrika'nın doğu kısmında bulunan Mısır, Asya ile bağlantı noktasını oluşturur. Mısır'ın kuzey tarafı ise uzun bir şekilde Akdeniz'le sınırlandırılmaktadır. Bu da Mısır'ın başta Avrupa olmak üzere diğer bölgelerle yapılan ticari faaliyetlere imkân sağlamaktadır. Bundan dolayı tarih boyunca güçlü devletler bu topraklara hep ilgi duymuşlar ve her fırsatta bölgeyi hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardır. Örneğin eski çağlardan beri Mısır ve Suriye bölgeleri birlikte algılanmışlardır. Mısır'ı alan daha sonra Suriye bölgesini de ele geçirmeden kendisini güvenli hissetmemiş, Suriye'yi alan da yine Mısır'a hâkim olduktan

sonra bölge fethinin tamamlandığına inanmıştır.[35] Mısırlı devletler için de Suriye toprakları güvenlik açısından önemli görülmüştür. Mısırlı hükümdarlar güneydeki Nubeliler'e karşı savaşlarının yanı sıra tehlikelerden en çok endişe ettikleri aslında Suriye bölgesi olmuştur.[36]

Tarih boyunca Mısır'ı ele geçiren güçlerin yaptığı gibi, Müslümanlar da aynı yolu izlemişler. Şâm topraklarını tamamen fethettikten sonra Mısır'ın fethine yönelmişlerdir. Nitekim Kayseriye ve Kudüs fethinden sonra oralarda yenilen Bizans komutanların kaçtığı yer Mısır olmuştur.[37] Bu durumda onlar, kaçtıkları Mısır'da büyük ordular toplayıp Müslümanların elinde bulundurdukları Şâm'ı tekrar alma ihtimali yüksekti. Özellikle sahil bölgeleri için tehlike daha yüksek gözükmekteydi. Zira Mısır'da denizcilik ilerlemiş ve Müslümanlar, Bizanslıların oradan deniz filoları düzenleyip Şâm bölgesinin sahil yerleşimlerinden başlayarak saldırmalarından endişe ediyorlardı. İşte bu gibi endişeler Müslümanları en azında ihtiyatlı davranıp tehlikeleri önlemek için Mısır fethine sevk eden amillerden birini teşkil etmiştir.

c-Ekonomik Faktörler

Güçlü devletleri Mısır'a çeken diğer bir önemli faktör de ekonomidir. Mezopotamya'dan sonra Mısır dünyanın en zengin bölgesiydi. Bu zenginlik özellikle tarım ve ticaret alanlarında net bir şekilde fark edilirdi.[38] Örneğin Roma döneminde Mısır'da birçok çeşitte ve bol miktarda tarım ürünleri yetiştirilirdi. Tarımsal ürünler o kadar boldu ki Mısır halkına yetmekle kalmayıp artanları İmparatorluk merkezine gönderilirdi. O dönemde Nil arazilerin ismi "Roma'nın Zahire Ambarı"dır.[39] Ülke, tarım dışında aynı zamanda maden zenginlikleriyle de şöhret yapmıştır. Ormanlıklar da ülkenin zenginliğini ve ekonomisini güçlendiren unsurlardan biridir. Ticarî yönden ise en önemli bölge İskenderiye şehri olmuştur. Mısır'ın en önemli liman kenti olan İskenderiye tarih boyunca ticaretteki önemini ve stratejik konumunu hiçbir zaman kaybetmemiştir. O kadar ki, İskenderiye'yi ele geçiren, aynı zamanda Akdeniz ticaretine hâkim olmuştur. Zira

---

35 Bkz.: Ahmed Refîk, *Târîh-i Umûmî*, I-VI, C. I, İstanbul, s. 111.

36 Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, 1. b., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 114-118.

37 et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 290.

38 Abdülhâlık Seyyid Ebû Râbiye, *Amr b. el-Âs beyne yedeyi't-târîh*, Kahire: Mektebetü'z-Zehra li'l-İ'lâmi'l-Arabiyye, s. 114; Corci Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, çev. Zeki Meğamiz, C. II, İstanbul, 1970, s. 142.

39 Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001, s. 87.

doğu ve batının ticaret yolları bu şehirde kurulmuş olan dünyanın en önemli limanlarından biri sayılan İskenderiye limanında birleşiyordu. Bu da şehir ve bölgeye çok büyük gelirler getirmekteydi.[40]

Mısır ekonomisini o dönemde etkileyen unsurlardan bir diğeri, aynı zamanda ticaretle de yakından ilişkisi bulunan gemi sanayiciliğiydi. O yıllarda Mısır, gemi sanayiciliği zirvede olan nadir ülkelerdendi. Buradaki tersanelerde ticarî gemilerin yanı sıra, o dönemdeki savaşlarda çok önemli bir avantaj sayılan askerî gemilerin üretimi de yapılıyordu.[41]

İşte yukarıda sayılan ekonomik imkânlara eski çağlardan beri Mısır'da gelişmiş olan birçok ilim ve sanat alanını da ilave ettiğimizde Mısır ekonomisinin yabancıları kendine çeken cazibesi daha açık anlaşılmış olacaktır.

Müslümanların Mısır'ın sözü edilen ekonomik imkânlarından haberdar olmamaları zor bir ihtimaldir. Çünkü kaynaklarda başta ticarî ilişkiler olmak üzere Mısır ile Arap yarımadası toplumları arasında farklı vesilelerle seyahatler yapılıyordu. Hatta bizzat Amr b. el-Âs'ın hem ticaret hem de başka vesilelerle Mısır'a gittiği bilinmektedir. Zira Amr b. el-Âs daha önce ticaretle iştigal eder ve Mısır da dâhil olmak üzere çeşitli bölgelerde bu amaçla seyahatlerde bulunurdu.[42]

Verilen bilgiler ışığında Arapların ve özellikle de daha sonra onun fatihi ve sonrasında valisi olan Amr'ın, Mısır'ı tanıdığı ve onun ekonomik konumundan haberdar oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Müslümanları Mısır fethine sevk eden diğer amillerin yanı sıra onun ekonomik imkânların da önemli bir role sahip olduğu tartışılmazdır.[43]

d-Kıptîlerin Bizans'ın Zulümlerinden Memnuniyetsizlikleri

Mısır'ın Roma ve Bizans dönemlerinin kısaca ele alındığı bölümde de belirtildiği gibi bölge halkı, önce Roma idaresi daha sonra da Bizans yöneticileri tarafından büyük zulümlere maruz kalmışlardır. Bu durumdan bir an önce kurtulmak isteyen Mısırlıların

---

[40] Ebû Râbiye, a.g.e., s. 120.

[41] Seyyide İsmâîl Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm mine'l-fethi'l-Arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye*, Hey'etü'l-Mısriyye'l-Âmme li'l-Kitâb, 1994, s. 90.

[42] Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs***,** Mısr: y.y., 1996, s. 40; Ebû Râbiye, a.g.e., s. 51; Apak, a.g.e., 40-42.

[43] Fetihten önce Amr b. el-Âs dışında Mısır'a uğrayan önemli isimler arasında Hz. Osmân b. Affân ve el-Muğîre b. Şu'be'nin de zikredilmektedir. (bkz.: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 9).

birçoğu Müslümanlardan ülkelerinin fethedilmesini beklemiş, hatta onlardan bazıları Müslümanlara fetih esnasında yardım etmişlerdir.[44]

2.2. Mısır'ın Fethi

Şam ve Filistin bölgelerinin fethedilmesinden sonra, Müslümanlar artık Mısır fethine yönelmeleri gerektiğini düşünmeye başladılar. Nitekim Halife Hz. Ömer b. el-Hattâb h. 18. yılında yeni fethedilen bölgeleri ziyaret ederken el-Câbiye denilen yere uğrar. Kaynaklar, halifenin bu ziyaretleri esnasında Mısır'ın fethi hususunda ilk planların başladığını kaydetmektedir.[45] Mısır'ın fethi doğal olarak planlı ve gerekli incelemelerden sonra yapılmıştır.[46]

Amr b. el-Âs beraberinde 4000 veya 3500 askerden oluşan bir orduyla Filistin bölgesi Kayseriyye'den hareket ederek Mısır topraklarına yöneldi.[47] Öncelikle yaklaşık bir ay süren bir uğraşın sonunda 19. senenin başında Fermâ Müslümanlar tarafından fethedilir.[48] Fermâ'yı fethettikten sonra Müslümanlar yolu kesen küçük çaptaki grupları bertaraf ederek Bulbeys'e ulaştılar. Yine bir ay geçmeden Bulbeys'i de fethettiler. Bulbeys'in fethinden sonra Müslümanlar Ümmü Düneyn'e doğru ilerlerken yolda küçük gruplarla basit çatışmalar oldu. Ancak en sonunda İslâm ordusu Ümmü Düneyn'e ulaştı.[49]

Ümmü Düneyn stratejik önemi büyük bir yerdir. Çünkü o Nil kıyısında bulunan bir liman şehri olup Mısır'ın en önemli askerî üslerinden Nakyus, İskenderiye ve Babilon'nun ortasındadır. Nakyus ve İskenderiye Ümmü Düneyn'in kuzeyinde, Babilon ise güney tarafında yer alıyordu. Bizans ordusu kuzeyden güneydeki Babilon'a yardımlar gönderebilmek için Ümmü Düneyn'den geçmesi zorunluydu. Bundan dolayı olsa gerek ki, Amr b. el-Âs Babilon'dan önce Ümmü Düneyn'i fethetmeyi tercih etti.[50] Bu şekilde Amr b. el-Âs Bizanslıların kuzey-güney bağlantılarını tamamen kesmiş oluyordu.

---

[44] John Bagot Glubb, *el-Fütûhâtu'l-Arabiyyetu'l-kübrâ,* trc-thk. Hayrî Hammâd, Kahire, s. 361; Ra'fet Abdülhamîd Muhammed, a.g.e., s. 218.

[45] Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillah b. Abdilhakem, *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk. Muhammed Subayh, Mektebetü Medbûlî, s. 47; Ahmed b. Ali Takiyyüddîn el-Makrîzî, *el-Mevâ'ız ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr,* I-IV, C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418, s. 295.

[46] İbnü'l-Esîr, Amr'ın Mısır'ı fethetmeye gittiğinde nasıl hareket ettiği konusuyla ilgili herhangi bir detay vermemiş, dolayısıyla yukarıdaki rivayetler de onun *el-Kâmil*'inde zikredilmemektedir. (Bkz.: İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 383).

[47] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 77; el-Belâzürî, a.g.e., s. 211; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 6.

[48] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 79-80; el-Belâzürî, a.g.e., s. 210; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 7.

[49] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 80-81; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 340; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 7-8.

[50] Muhammed Süheyl Takûş, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn el-fütûhât ve'l-incâzât es-siyâsiyye,* 1. b., Dâru'n-Nefâis, s. 298-299.

Buradaki savaş esnasında Amr'ın, Halife Hz. Ömer'den yardım istediği ve 4000 kişilik bir birlik gönderildiği kaynaklarda sabittir.[51] Bu da Müslümanların Ümmü Düneyn fethinde zorlandıklarına delalet etmektedir. En sonunda h. 19. yılının Râbi'u'l-Evvel ayında Hârice b. Huzâfe'nin (ö. 40/660) yaptığı bir plan sonucunda Müslümanlar tarafından tamamen ele geçirildi. Buradan kaçmayı başarabilen Bizans ordusunun askerleri Babilon'a sığındılar.[52]

Bundan sonra fetih sırası Mısır'ın delta bölgesinin girişinde bulunan ve çok önemli bir merkez olan Babilon'a gelmişti. Babilon'a yakın Aynü'ş-Şems denilen bir yerde konuşlandırılan İslâm ordusu Babilon kalesini muhasaraya aldı.[53] Ne var ki Müslümanlar tekrar zorlandılar ve Babilon'un muhasarası aylarca devam etti. Amr işin uzayacağını anlayınca, merkeze yazarak halifeden tekrar askerî destek istedi. Halifenin gönderdiği askerlerin sayısı hakkında 4000'den 12 000'e kadar varan değişik rakamlar rivayetlerde yer almaktadır.[54] Ancak yardıma gönderilen birliğin sayısı yine Ümmü Düneyn fethinde olduğu gibi 4000 kişi olması daha doğru gözükmektedir.[55]

Sonunda beklenen takviye birlik ez-Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 36/656) komutası altında geldi. Halifenin göndermiş olduğu takviye mücahidlerin de desteği ile Müslümanlar saldırmaları tekrar başlattılar.[56]

Neticede çok zorlu mücadelelerden sonra, yaklaşık yedi ay süre ile devam eden kuşatmanın ardından Müslümanlar kaleyi ele geçirerek fethi gerçekleştirdiler.[57]

Müslümanlar bundan sonra Mısır'ı fethe yönelir. Mısır emiri Mukavkıs (ö. 21/642 ?) bir heyet göndererek Müslümanlara teslim olmayı düşünmediklerini açıkça ifade ettikten sonra Müslümanları korkutmak amacıyla, kendilerinin Rum topraklarını derhal terk etmelerini, yoksa bu şekilde bir süre daha devam ederlerse, Rumların merkezden büyük bir ordu göndererek onları bertaraf edeceklerini söyledi. Mukavkıs elçilerinin

---

51 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 81; Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdillah Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nücûm ez-zâhire fî mülûk Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, C. I, Mısr: Dâru'l-kütüb, t.y. s. 8; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara fî fârîhi Mısr ve'l-Kahire,* I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, C. I, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, s. 107; Takûş, a.g.e.**,** s. 298-299.

52 Apak, a.g.e., s. 97.

53 Takûş, a.g.e.**,** s. 298.

54 es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 107.

55 Bu hususla ilgili teferruatlı değerlendirmeler için bkz.: Apak, a.g.e., s. 98.

56 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 83; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 107.

57 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 85; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 74; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 10; es-Suyûtî, a.g.e., c. 1, s. 108.

söylediklerine iltifat etmeyen Amr, onlara anlaşmanın İslâm'ı kabul, cizye ödemeleri veya Müslümanlarla savaş şeklindeki üç şartı açıkladı. Sonrasında onların Müslümanların yaşantısını görebilmeleri için birkaç gün orada tuttu.[58] Bu esnada Mukavkıs elçilerin geri dönüşlerinin gecikmesinden dolayı, Müslümanların onları katletmiş olmalarından paniğe kapandı.[59] Nihayetinde elçiler geri döndükten sonra Müslümanların cesaretini, onların ölümü yaşamaya tercih ettiklerini, kibir yerine tevazua önem verdiklerini Mukavkıs'a anlattılar. Ayrıca dünya nimetlerine düşkünlüklerini olmadıkları, komutan ile asker veya askerler arasında hiçbir şekilde ayırımın söz konusu olmadığını ve buna benzere Mukavkıs'a paniğe sevk eden birçok özelliği dile getirdiler.[60]

Artık Mukavkıs Müslümanlarla sulh yapması dışında başka bir yolun bulunmadığını Amr'la görüşen elçilerinin anlattıklarından kesin bir şekilde anlamıştı. Vakit kaybetmeden kendisi Amr'a sulh anlaşmasını görüşmek üzere bir heyet göndermesini talep eder.[61] Bunun üzerine Amr, Mukavkıs'la görüşmek için Ubâde b. es-Sâmit (ö. 43/654) başkanlığında on kişilik bir heyeti Mısır'a gönderdi.[62]

Müslümanların heyeti oraya varır varmaz Mukavkıs'la anlaşmanın şartlarını konuşmak üzere bir araya gelirler. Ancak Mukavkıs daha önce de yaptığı gibi Müslümanların az, buna karşılık Rumların çok olduğu ve benzeri nutuklarla onları korkutup geri çekilmelerini sağlamaya çalışıyordu. Üstelik Ubâde ve beraberindeki heyete kendisinin Rum ordusuna haber verdiğini ve büyük bir birlikle Mısır'a doğru geldiklerini, onlarla savaştıkları halinde İslâm ordusunun yok olacağını, dolayısıyla böyle bir şeyle karşılamak istemedikleri takdirde, vakit kaybetmeden Mısır'ı terk etmeleri gerektiğini, bunu yaptıkları takdirde kendilerine para vereceğini ifade etti. Fakat Müslümanların heyeti ve onun başındaki Ubâde daha önce açıklanan üç şarttan birini kabul etmedikleri sürece, taraflar arasında başka hiçbir şartla anlaşmanın vuku bulmayacağını kesinkes bilmeleri gerektiğini ifade etti.[63] Durum böyle olunca, taraflar

---

58 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 87; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 109; Takûş, a.g.e., s. 303-304.

59 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 87; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 75; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 11; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 110; Takûş, a.g.e., s. 304.

60 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 87; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 75; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 11.

61 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 88; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 75; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 12; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 110.

62 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 87; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 75; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 11; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 111.

63 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 89; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 76; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 13; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 112.

herhangi bir anlaşmaya varmadan ayrıldılar. Ardından, sulh anlaşması sağlanmayınca çarpışma daha da sert bir şekilde alevlendi. Bu defa Müslümanlar kısa sürede galip gelerek kalenin tamamını düşmanlarından aldılar. Çarpışma esnasında karşı taraftan çok sayıda asker öldü, bir o kadarı da esir düştü.[64]

Bizans ordusu nihai olarak kaybedip kale tamamen Müslümanların eline geçince Mukavkıs yanındaki adamlarla artık Müslümanların koştukları şartları kabul edilme vaktinin geldiğini söyleyip onları buna ikna etmeye yöneldi. Kendi adamları Müslümanlarla anlaşmaya varılmasını kabul edince Mukavkıs, Amr'a barış anlaşması için kendisiyle bir araya gelmek istediği teklifini iletti.[65]

Amr, Mukavkıs'ın barış teklifini kendi adamlarıyla istişare eder. Askerin bazısı, şehri anlaşmasız olarak tamamen aldıkları takdirde toprakları ganimet olarak kendi aralarında paylaşılacağını düşünerek Amr'dan anlaşma teklifini kabul etmemesini istediler. Ancak Amr onlara, karşı tarafın anlaşmayı kabule açık olmasından dolayı bu sefer öyle bir şeyin vuku bulmasının mümkün olmayacağını belirttir. Amr, o askerlere ayrıca halifenin de düşmanın anlaşma teklif edip cizye vermeyi kabul ettikleri durumlarda savaşa derhal son verme emri aldığını söyleyerek, Mukavkıs'ın teklif ettiği anlaşmayı kabul etmek gerektiği yönünde ısrar etti.[66]

Sonuç olarak Amr ve Mukavkıs arasındaki görüşmelerden sonra aşağıdaki hususları içeren bir anlaşma imzalandı:

a. Mısır'ın buluğ çağına ermiş her erkek Kıptî için senelik ikişer dinar cizye verecekler ve bu cizye miktarı artırılmayacaktır.

b. Yaşlılar, din adamları, yoksullar, kadınlardan ve buluğa ermemiş çocuklardan cizye alınmayacaktır.

c. Müslüman istediği Kıptî'ye misafir olabilir, Kıptî de onu en az üç gün misafirliğini kabul etmekle yükümlüdür.

---

64 İbn Abdilhakem, a.g.e.,, s. 91-92; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 78; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 16; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 115.

65 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 92; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 78; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 16.

66 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 92; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 79; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 17; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 115.

d. Bu hususlar özellikle Mısır'ın her yerinde bulunan Kıptîler için geçerlidir. Onun dışında Rumlardan Mısır'dan çıkıp ülkesine gitmek isteyen gidebilecek, ancak Mısır'da kalmak isteyen varsa Kıptîler gibi aynı hükümlere tabi olmak zorundadır.[67]

Müslümanlar ile Mısır'daki Kıptîler arasında imzalanan anlaşma aşağı yukarı böyleydi. Daha sonra liderler devlet adamlarına anlaşma yaptıklarına dair birer mektup gönderdiler. Halife Hz. Ömer, Amr'ın yaptığı anlaşmayı memnuniyetle kabul etti. Mukavkıs'ın vaziyeti ise oldukça kötüydü. Zira Heraklitos, kendisine gönderilen anlaşma metnini okuyunca çok kızar ve valisini Müslümanlara karşı aciz kalmakla suçlar. Dolayısıyla anlaşma metinini de ret edip böyle bir sulhu kabul etmediğini bildirir.[68] Bununla da kalmayıp Mukavkıs'ı azledip sürgüne gönderir. Diğer taraftan Amr ise askerleriyle birlikte hazırlıkları hızlı bir şekilde tamamlayıp sonraki hedefi olan İskenderiye'nin fethi için kollarını sıvadı.

Artık Müslümanlar için İskenderiye'nin fethi hem stratejik hem de güvenlik olarak çok büyük bir önem taşımaktaydı. Kostantiniyye (İstanbul)'den sonra Bizans imparatorluğunun ikinci büyük şehri konumundaydı. Ticârî olarak ise dünyada birinciydi. Bütün bunların yanında liman şehriydi ve bununla önemini daha da arttırmaktaydı. Ayrıca dini olarak da monofizitlerin merkezi olan şehir, dînî, ilmî ve kültürel olarak da çok ehemmiyet taşıyan bir bölgeydi.

Bütün bu stratejik artıların yanında İskenderiye Müslümanların şimdiye kadar fethetmiş oldukları Mısır topraklarını daha iyi koruyabilmek adına güvenlik açısından da önem taşıyordu. Babilon fethi esnasında Müslümanlardan kaçan birçok Bizans ileri geleni ve asker, İskenderiye'ye sığınmış, orada önemli bir Bizans gücü toplanmıştı. Ayrıca Akdeniz'e açıldığı için Bizanslılar Mısır'dakilere denizden büyük kuvvetler göndererek onlara yardım etme olasılığı çok yüksekti. İşte bütün bu unsurlardan dolayı İskenderiye'nin hala Bizanslıların elinde olması Müslümanlar için çok büyük bir tehlike teşkil ediyordu.

Amr b. el-Âs da İskenderiye'nin önemine dair yukarıda anlatılanların farkında olarak Babilon fethini tamamladıktan sonra kuzey bölgeler harekâtı için merkezdeki

---

[67] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 92-93; el-Belâzürî, a.g.e., s. 212; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 79; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 17-18; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 116.

[68] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 96; el-Belâzürî, a.g.e., s. 216; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 303; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 116-117.

halifeden izin alıp yerine Hârice b. Huzâfe'yi (ö. 40/661) bırakarak yola düşer. el-Belâzürî'nin zikrettiğine göre Amr'ın İskenderiye fethi için ilk kez yola çıkması 21 yılında vuku bulmuştur.[69] Müslümanlar kuzeye doğru yol alırken, yanına Kıptîlerden bir grup da almışlardı. Mukavkıs'la yapılan anlaşmaya göre Kıptîler Müslümanlara kılavuzluk yapacak ve kaçtıkları sırada Rumların harap ettikleri yol ve köprüleri tamir edeceklerdi.[70]

Müslümanlar İskenderiye yoluna ilerlerken Rumlar onları oraya varmadan önce birkaç yerde durdurmaya çalıştı. Bunu ilk olarak Tarnût denen yerde denediler. Ancak bu çarpışma kısa sürdü ve Müslümanların galibiyetiyle sona erdi.[71] Daha sonra Sultays ve Kiryûn kalelerinde Müslümanları durdurmaya çalıştılar ancak başarılı olamadılar.[72] H. 20. senesinde Recebin ortaları gibi Müslümanlar İskenderiye'ye varırlar.[73]

Müslümanlar delta köyleri ve sahil bölgelerine saldırıp diğer taraftan İskenderiye kalesini muhasara altında tutmaya devam ederken, Bizans ordusunda huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştı. İç anlaşmazlıklardan dolayı artık İskenderiye'ye takviye kuvvet göndermemeye başlayan merkez yönetim, şehri Müslümanların karşısında yalnız bırakmıştı.[74] Aynı zamanda her tarafa saldırı düzenleyen Müslümanlar, İskenderiye çevresindeki bütün yerleşimleri alacak ve kalenin içindeki Rumlara erzak ulaşımı dahi sekteye uğratılacaktı. Bütün bunlardan dolayı kalenin içindeki Rum askerlerinin moralleri oldukça bozulmuştu.

İskenderiye fethinin gecikmesi İslâm Devletinin merkezindeki Halife Ömer (r.a)'i de endişelendirmişti. Dolayısıyla hemen Amr'a bir mektup gönderir.[75] Mektupta fethin gecikmesinden dolayı çok şaşırdığını ve bunu bir türlü anlayamadığını söyler. Askerlerini dünyaya meyletmiş olmalarından, böylece savaşma isteklerinin zayıflamış olduğundan korktuğunu da ekledi. Tavsiye olarak da hemen orduyu toplamasını ve kuvvetli bir askeri konuşma yapılmasını ve bununla askerlerin morallerinin tekrar eskisi gibi yükseltilmesini istedi.[76] Halife Ömer b. el-Hattâb'ın mektubu Mısır'a ulaşınca orada Müslümanlar için

---

69 el-Belâzürî, a.g.e., s. 127; Takûş, a.g.e., s. 310.
70 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 96.
71 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 96;
72 el-Belâzürî, a.g.e., s. 218.
73 Takûş, a.g.e., s. 311.
74 Takûş, a.g.e., s. 311.
75 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 102.
76 es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 120; Takûş, a.g.e., s. 312.

büyük bir moral gücü oldu. Bu moral ile Müslümanlar vakit kaybetmeden tekrar muhasarayı şiddetlendirdiler ve savaş yoluyla, dört buçuk ay süren bir kuşatmadan sonra 28 Zu'l-Ka'de 20 tarifinde İskenderiye'yi fethettiler.[77] Sonuç olarak İskenderiye savaş yoluyla fethedildi, Müslümanlar oradan elde ettikleri malları ganimet olarak aldılar. Ancak şehrin halkını ehl-i zimme kabul ederek, isteyen orada yaşayabilir, isteyen de çıkıp gidebilirdi.[78]

Fetihten sonra Amr, İskenderiye'yi vilayet merkezi yapmak için Halife Ömer b. el-Hattâb'a mektup yazarak izin istemiştir. Halife kendisine böyle bir şeyin olduğu takdirde Medine ile İskenderiye arasında yolun su ile kesilip kesilmediğini sorar. Buna cevap olarak Amr, halifeye iki şehir arasında Nil nehrinin bulunduğunu bildirince, Hz. Ömer kış veya yaz olsun yılın hiçbir mevsiminde kendisi ile valilerinin arasının su ile ayrılmasını istemediğini belirterek buna izin vermemiştir. Bunun üzerine Amr b. el-Âs Fustât'a geri dönmek zorunda kalır.[79]

İskenderiye fethinden sonra Fustât'a dönen Amr b. el-Âs, 21 yılında,[80] bulunduğu noktadan sadece dört gün uzaklıkta Nil'in batısındaki Feyyûm şehrine yöneldi. Müslümanlar hemen saldırıya geçerler. Karşı taraf direnç göstermeyince şehir kolay bir şekilde ele geçirilmiş oldu.[81]

İskenderiye'nin fethinden sonra ana karargâh olan Fustât'ın etrafındaki Feyyûm gibi yerleşim yerlerini de fetheden Müslümanlar, Berka'ya yönelmiştir.[82] Berka Mısır ile İfrikiye arasında bulunan bir sahil şehridir.[83] Amr, orduyla birlikte Berka'ya vardığında, şehir halkı Müslümanlara karşı hiçbir şekilde savaşmayıp barış yapma taraftarıydılar. Nitekim öyle de oldu.[84] Amr'ın bizzat kendisi Berka'nın sulh ile fethedildiğini ifade etmiştir. Fetih hicri 22 senesinde meydana gelmiştir.[85]

---

77 Takûş, a.g.e., s. 313. İskenderiye muhasarasının ne kadar sürdüğü ve fetih tarihi hakkında kaynaklarda farklı rakamlar verilmiştir. Konu ile ilgili değerlendirmeler için bkz.: Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü İnternet Yayını, 2007, s. 51-53.

78 İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 385; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 310.

79 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 115; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 310; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 130; Takûş, a.g.e., s. 318.

80 Özkuyumcu, a.g.e., s. 60.

81 İbn Abdilhakem, a.g.e.,, s. 196; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 461.

82 Apak, a.g.e., s. 112; Özkuyumcu, a.g.e., s. 63.

83 el-Belâzürî, a.g.e., s. 221-222; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 112.

84 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 197; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 408; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 144.

85 İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 408.

Berka'dan sonra Mısır güvenliğini daha da pekiştirebilmek için Müslümanların batı tarafında fethetmeleri gereken stratejik öneme sahip son bir şehir daha kalmıştı, o da Trablus idi. Amr, Berka'da işleri düzene soktuktan sonra hemen Trablus yönüne hareket etti. Trablus'a giderken yol üzerinde hiçbir zorlukla karşılaşmadan birçok küçük yerleşim merkezini ele geçirdi. Nihayetinde İslâm ordusu Trablus'a vardı. Bir ay kuşatmadan sonra şehir 22 senesinde Müslümanların eline geçti.[86] Trablus'un fethinde Müslümanlar çok miktarda ganimet aldı, ayrıca şehrin limanında ticaret için toplanmış olan malların tamamına da İslâm ordusunca el konulup yine ganimet statüsünde askerlere dağıtıldı.[87]

Artık Amr, Berka ve Trablus'u fethederek Mısır'ın batı sınırlarını büyük ölçüde sağlamlaştırmış oldu. Bu bölgelerde düzeni sağlar sağlamaz, Halife Ömer'e mektup yazıp kendisine fethettiği yeni bölgelerin müjdesini verdi. Ayrıca İfrikiye'ye çok yaklaştığını belirterek İfrikiye'ye doğru yeni fetihler için harekete geçmeye izin istedi.[88] Fakat Ömer b. Hattâb'ın vermiş olduğu cevapta kendisine izin çıkmadı. Anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer İslâm Devleti'nin topraklarının daha da genişlerken fethedilen bölgelerde istendiği derecede ilginin gösterilememesi halinde sorunların çıkması ihtimalinden endişeliydi.[89]

Batı sınırlarını güvenli hale getirip İfrikiye fetihleri için izin alamayan Amr, oradan döndü ve Mısır'ın güneyindeki tehlikeleri temizlemek için harekete geçti. Amr'ın bu sefer fethetmeyi planladığı bölge Mısır ile Sudan sınırındaki Nûbe bölgesiydi. Müslüman askerler oraya vardıklarında Nûbeliler tarafından çok sert bir karşılık gördüler. Sonuç olarak İslâm ordusu herhangi bir netice almadan gittikleri gibi geri dönerler. Nûbe'nin fethini gerçekleştiremeyen Müslümanlar onları sadece sınırın diğer tarafından uzaktan kontrol etmeyi sürdürdüler.[90]

Hz. Osmân b. Affân (ö. 35/656) halife olunca, Hz. Ömer döneminde fethedilemeyen Nûbe'ye yeniden harekât düzenlemiştir. Vâlî ve aynı zamanda komutan

---

86 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 198-199; el-Belâzürî, a.g.e., s. 223; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 408; Takûş, a.g.e., s. 321.

87 el-Belâzürî, a.g.e., s. 223; Takûş, a.g.e., s. 322.

88 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 199; el-Belâzürî, a.g.e., s. 223; Takûş, a.g.e., s. 322.

89 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 200; el-Belâzürî, a.g.e., s. 223; Takûş, a.g.e., s. 322.

90 el-Belâzürî, a.g.e., s. 234; Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Haldûn Ebû Zeyd, *Târîhu'bni Haldûn*, thk. Halîl Şehâde, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988, s. 556; Takûş, a.g.e.,. 322; Ekrem b. Diyâ' el-Umerî, *Asru'l-Hilâfeti'r-Râşide muhâvele li nakdi'r-rivâyeti't-târihiyye vifka menheci'l-muhaddisîn*, 1. b., Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 2009, s. 378. Nûbe Müslümanlar tarafından Hz. Osmân b. Affân zamanında Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Mısır valiliği döneminde 31 senesinde fethedilmiştir. (İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 215; el-Belâzürî, a.g.e., s. 234).

olan Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh (ö. 36/656-57)) birkaç fetih girişiminin ardından herhangi bir başarı elde edemeyince, en sonunda Nûbelilerle karşılıklı bir anlaşma yapmıştır.[91]

Amr b. el-Âs Mısır’ı fethettikten sonra oradaki valilik görevini ilk olarak tek başına yürütmüştür. Daha sonra Halife Hz. Ömer vefâtına yakın bir zamanda yukarı Mısır’a Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh’i tayin edip Amr’ın vilâyeti ise sadece Aşağı Mısır’da devam etmiştir.[92] Hilâfet tahtına Hz. Osmân b. Affân oturduğunda Amr bu durumu kendisine şikâyet ederek eskiden olduğu gibi Mısır’da tüm yetkinin yeniden kendisinde toplanmasını isteyerek Abdullah b. Sa‘d’ın Yukarı Mısır valiliğinden azledilmesini talep eder. Kaynakların zikrettiğine göre Hz. Osmân’ın Amr’ın bu sözlerine karşılığı “*Herhangi bir akrabalığı bulunmayan Ömer’in onu tayin etmişken, kendisinin sütkardeşi olduğum halde azletmemi mi bekliyorsun?*” şeklinde olmuştur.[93] Başka bir rivayete göre ise Hz. Osmân siyaset ve malî işlerinde Abdullah b. Sa‘d’ı, askeriye ve harb işlerinde de Amr’ı tayin ederek Hz. Ömer’in ikili vali sistemine değişiklik getirmek ister. Fakat Amr bu tekliften hoşnut olmaz ve halife onu tamamen azeleder.[94] Sonuç olarak Abdullah b. Sa‘d Mısır valiliğini tek başına yürütmeye başlar.[95] Bu iki rivayet birlikte ele alındığında Hz. Ömer döneminde Mısır valilerinin görevleri bölgelere göre ayrılmışken, Hz. Osmân geldiğinde yine ikili vali sistemini devam ettirmekle birlikte onları aynı bölgede fakat farklı görevler vermek ister. Buna göre Amr’ı savaş ve askeriyeden sorumlu vali tayin ederken, Abdullah’ın valilik görevini de sadece siyaset ve maliye işleriyle sınırlandırmak istemiştir. Fakat Amr halifenin bu teklifini tekrar kabul etmeyince Abdullah b. Sa‘d b. Ebî Serh Mısır’ın tek valisi olarak kalır.[96]

Mısır’ın idaresindeki bu anlaşmazlığı kendi menfaatine çevirmeye çalışan İskenderiye Rumları vakit kaybetmeden dönemin Bizans İmparatoru Konstantinos’a bir mektup yazarak kendilerinin Müslümanların zimmeti altında yaşadıklarının

---

91 Daha teferruatlı bilgi için bkz.: Özkuyumcu, a.g.e., s. 69-70.

92 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 200; Kâşif, *Mısr fî fecri’l-İslâm*, s. 28.

93 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 199-200.

94 el-Belâzürî, a.g.e., s. 220; Özkuyumcu, a.g.e., s. 61.

95 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 201; el-Belâzürî, a.g.e., s. 221; el-Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya‘kûb el-Kindî el-Mısrî, *Kitâbü’l-Vülât ve Kitâbü’l-Kudât*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. b., Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003, s. 11; İbnü’l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 462; Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed b. Ebi’l-Fevâris Ebû Hafs Zeynüddîn b. el-Verdî el-Kindî, *Târîhu b. el-Verdî*, I-II, 1. b., C. I, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, s. 143; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 66; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 579.

96 el-Belâzürî, a.g.e., s. 221.

unutulmaması gerektiğini, Bizans'ın kendilerine yönelik herhangi bir yardımda bulunmadığını ancak bu sefer Müslümanlara karşı başkaldırmak üzere hazır bulunduklarını, merkezden gelecek bir yardım ile bu işten kesin bir şekilde sonuç alınabileceğini söylediler. Ayrıca İmparator'a Amr'ın da valilikten azledildiğini ve bütün Rumların savaşa hiç olmadığı kadar motive edildiklerini belirtmeyi de ihmal etmediler.[97] Mısırlı Rumların bu talebi üzerine Konstantinos, Manuel'in komutanlığı altında üç yüz kişilik bir ordu hazırladı.[98] Manuel'in başını çektiği ordu İskenderiye'ye ulaştığı anda orada buldukları Müslüman korumaları öldürdükten sonra, Müslümanlardan ayrılmayıp onlara itaat etmeye devam eden Kıptîlerin köylerini yağmalayarak Nukyûs'a kadar geldiler.[99]

Durumun ciddiyetini kavrayan Mısır'daki Müslümanlar vakit kaybetmeden Halife Osmân'a bir mektup yazıp kendisine Amr'ın Rumların kalplerine korku saldığı bir komutan olduğunu belirterek İskenderiye'yi tekrar alabilmek için onu yeniden İslâm ordusunun başına geçirilmesini talep ettiler. Hz. Osmân b. Affân Mısır Müslümanlarının mektubuna olumlu karşılayarak on beş bin kişilik bir ordu kurup başlarına da Amr b. el-Âs'ı komutan tayin ederek Mısır'a sevk etti.[100]

Müslümanlar şehri kuşatma altına aldılar. Bu kuşatma tam üç ay sürdü ve sonunda Amr b. el-Âs artık Rumların korkulu rüyası haline gelmiş bir komutan olarak İskenderiye'nin ikinci fethini gerçekleştirmiş oldu.[101] Kaynaklarda zikredilen bilgilere göre şehrin ikinci fethi h. 25 yılında meydana gelmiştir.[102]

Bu savaşta başta komutanı Manuel olmak üzere çok sayıda Rum askeri öldürüldü, diğerbir kısım ise gemilerle oradan kaçtılar. Savaş sonrasında Müslümanlar orada çok miktarda mal elde ettiler. Amr bu malları ganimet sayarken, şehrin halkını tekrar zimmî kabul ederek, cizye karşılığında onlarla yeniden anlaşma yaptı.[103] Bundan sonra Rumlar

---

97 el-Belâzürî, a.g.e., s. 219; Şemsüddîn Ebû abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. b., C. II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, s. 123; Özkuyumcu, a.g.e., s. 62.

98 el-Belâzürî, a.g.e.,, s. 219.

99 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 202; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 311; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 160; Özkuyumcu, a.g.e., s. 62.

100 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 202; el-Belâzürî, a.g.e., s. 221; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 311; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 160.

101 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 203; el-Belâzürî, a.g.e., s. 221; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 312; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 161.

102 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 205; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 313; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 162.

103 el-Belâzürî, a.g.e., s. 219.

İskenderiye'yi yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulunmadılar. Şehir nihaî şekilde Müslümanların eline geçmiş oldu ve daha sonra İfrikiye'nin geri kalan bölgelerinde düzenlenecek fetih hareketlerinde önemli rol oynadı.

İskenderiye'nin ikinci fethini gerçekleştirdikten sonra Osmân onu Mısır'da askeriye sorumlusu teklifi sunduğuna dair bilgiler rivayet edilmiştir. Bu hususla ilgili İbn Abdilhakem'in (ö. 257/871) zikrettiği ve daha sonra Suyûtî'nin (ö. 911/1505) de kaydettiği şu rivayet göze çarpmaktadır: "*Amr Allah'ın izniyle İskenderiye'de Rumları hezimete uğratınca, Hz. Osmân onu askeriye sorumlusu olarak görevde tutmak istedi. Abdullah b. Sa'd (ö. 37/657) ise sadece malî işlerden sorumlu kalacaktı*". Amr ise Osmân'ın bu teklifini ilginç bir benzetme ile reddetmiştir. Rivayette zikredildiğine göre Amr, Osmân'ın teklifine "*Öyleyse desene, ben ineği boynuzlarından tutan olurken, öbürü de onu sağsın!*" şeklinde karşılık vermiştir.[104] Halife Osmân'ın teklifini kabul etmeyen Amr b. el-Âs Mısır'dan uzaklaşıp Filistin'deki evine çekilir. Bu şekilde aynı zamanda Osmân'ın sütkardeşi olan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mısır'da tek başına tam yetkili bir şekilde valilik görevini yürütür.[105]

Buraya kadar ana hatlarıyla ele alınmaya çalışıldığı gibi Mısır toprakları Amr tarafından fethedilip İslâm Devleti'ne dahil oldu. Bundan sonra Mısır'da Müslümanların hükmü fiilen başlamış oldu.

2.4. Hulefâ-i Râşidîn Dönemi'indeki Önemli Olaylar

2.4.1. Hz. Ömer Dönemi

Ömer b. el-Hattâb'ın hilafeti İslâm Devleti'nin en hızlı genişlediği dönemlerden biridir. Hz. Ömer genişleyen İslâm Devleti idaresinde birçok ilke imza atmıştır. Abbâs Mahmûd el-Akkâd (ö. 1383/1964) Ömer'in devlet adamlığını anlatırken şu ifadelere yer vermiştir:

> *"İslâm Devleti'nde hayran bırakan, daha önce görülmemiş bir sistem oluşturdu; yeni bir çığır açtı; medeniyet ve hükümet inşa etti; divan sistemleri tertip etti; kaza (yargı) ve idare usulleri ortaya koydu; beytu'l-mâl'i oluşturdu; devlete bağlı bölgelerin arasında posta bağı kurdu; stratejik noktalara korumalar temin etti; lazım olan her şeyi uygun zamanında ve gerektiği şekilde yaptı. Kısaca söylemek gerekirse her şeyin*

[104] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 205; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 162; Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *Amr b. el-Âs*, Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekafe, 2013, s. 134.
[105] el-Akkâd, a.g.e., s. 135. Ayrıca bkz.: İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 66.

anayasasını vazetmiş, onu sonrakilerin düzeltme ve ilerletmelerine açık bırakmıştır".[106]

Abbâs Mahmûd el-Akkâd'ın Hz. Ömer hakkındaki bu tarifini aktardıktan sonra onun hilafeti döneminde Mısır'daki siyâsî ve idârî yapıya ana hatlarıyla değinilmesi yerinde olacaktır.

2.4.1.1. Siyâsî ve İdârî Yapı

Özellikle Ömer dönemindeki Mısır'ın siyasi hayatında üzerinde durulması gereken herhangi bir olay gözükmemektedir. Ülke daha yeni fethedilmiş olduğu için siyaset sahnesinde herhangi bir sorunun ortaya çıkmaması tabiidir. Dolayısıyla bu bölümde söz edilecek hususlar daha çok idari yapıyla alakalı olacaktır.

Her ne kadar Mısır'daki İslâm sonrası dönemi inceleyen birçok kaynak Müslümanların oradaki idare sistemini değiştirmeden aynen devam ettirdiklerini ileri sürmüş olsalar da,[107] bu tespit daha çok yerel çaptaki idarî sistem için geçerlidir. Mahallî idare üzerine değişikliklerin yapılmaması cizye ve haracın hızlıca toplanabilmesi gibi pek çok husus birçok açıdan bakıldığında Müslüman devlet adamlarının işini kolaylaştırıyordu. Ayrıca Müslümanlar gittikleri her bölgede yaptıkları gibi Mısır'da da Müslüman olmayanların başlarında yerel çapta kendi dinlerinden yöneticilerin görevlerini devam ettirmişlerdir.[108] Merkezi idare sistemine gelince, tabii ki Müslümanlar Mısır'da kendilerine göre bir nizam tesis etmişlerdir. Özellikle Halife Ömer döneminde İslâm Devlet'ine kazandırılan yeni müesseseler valilerin iş birliği ile fethedilen diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır'da da vazedilmiştir. Nitekim Mısır'ın idari yapısının inşası esnasında Halife Ömer b. el-Hattâb ve valisi Amr b. el-Âs arasında yoğun bir koordinasyon göze çarpmaktadır.

Müslümanlar fethettikleri her bölgede ilk olarak oraya vali tayin ederlerdi. Valilik fethedilen bölgenin en önemli resmi kurumu konumundadır. Zira vali bölge sınırları içerisinde halifenin yegâne temsilcisidir. Mısır fethedildikten sonra oraya vali olarak aynı zamanda bölgenin başkomutanı ve fatihi Amr b. el-Âs atanır.[109] Amr'ın valilik yaptığı ilk yıllarında idari görevler tam olarak taksim edilmediğinden dolayı, vali aynı zamanda ordu

---

[106] Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *Abkariyyetü Ömer*, Kahire: Müessesetü Hindâvî li't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2013, s. 94.
[107] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 28.
[108] Özkuyumcu, a.g.e., s. 71.
[109] İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 32.

komutanı,[110] İmâm,[111] emniyet güçlerinin sorumlusu,[112] vergi tahsili ile beytu'l-mâl sorumlusu[113] ve davalara baktığı için de bir kadı idi.[114] Bundan dolayı vali aynı zamanda hem "emîru's-salât" hem "emîru'l-cünd" olarak görülmekteydi.[115]

Bölgede halifenin temsilcisi olması hasebiyle vali görevlere tayin ve görevden alma fonksiyonlarını da yürütmekteydi. Amr'ın ilk olarak görev verdiği kimse şurta âmilliğine atanan Hârice b. Huzâfe el-Adevî'dir. Böylelikle genel valilik kurumundan ayrılan ilk görev şurta âmilliğidir. Şurta âmilliğinden sonra valilikten ayrılan ikinci kurum kadılıktır. Amr tarafından kadılık görevine getirilen Kays b. Ebi'l-Âs (ö. 23/644) Mısır'ın ilk kadısıdır.[116] Buraya kadar Mısır valiliğini tek başına yürütmekte olan Amr'ın görev alanı halife tarafından daraltılır. Halife Hz. Ömer Yukarı Mısır bölgesine Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i getirip Amr b. el-Âs'ı Aşağı Mısır bölgesinin valiliğine bırakır.[117] Fakat bazı tarihçilere göre her ne kadar Abdullah b. Sa'd Yukarı Mısır'ın valiliğine getirilmiş olsa da, o müstakil bir validen ziyade Amr'ın yardımcısı şeklinde çalışmaktaydı.[118] Ancak, Hz. Osmân'ın halifeliğe geçmesiyle birlikte Amr'ın Mısır'da tek vali olma isteğini dile getirdiği[119] göz önünde bulundurulursa böyle bir görüşün doğruluk ihtimali zayıf kalmaktadır.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Mısır'da valilikten kurum olarak ilk bağımsızlaşan şurta âmilliğidir. Hârice b. Huzâfe el-Adevî Mısır'ın ilk şurta âmilidir.[120] Bu göreve dair tayin ve aziller bizzat vali tarafından yapılmaktadır. Şurta âmili valinin uzaklaşması durumunda ona vekâlet edip yerine namaz kıldırırdı ve valinin tüm yetkilerini kullanabilirdi. Bu kurumun başındaki âmilin asıl görevi ise vilayetin sınırları içinde asayişi sağlamak ve kadıların verdikleri hükümleri uygulamaktır. Ayrıca şurta âmili valinin kendisine emredeceği diğer görevleri de yerine getirmekle mesuldür.[121]

---

110 Kâşif, *Târîhu Mısr el-İslâmiyye,* s. 55.
111 a.g.e., s. 54.
112 a.g.e., s. 55.
113 a.g.e., s. 54.
114 a.g.e., s. 53.
115 a.g.e., s. 54; Özkuyumcu, a.g.e., s. 73.
116 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 257; el-Kindî, a.g.e., s. 217; es-Suyûtî, a.g.e., C. II, s. 135.
117 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 200; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 28.
118 Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 28.
119 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 201; el-Belâzürî, a.g.e., s. 221; el-Kindî, a.g.e., s. 11; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 462; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 143; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 66; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 579.
120 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 130; el-Kindî, a.g.e., s. 11; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. II, s. 348; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 193.
121 Daha geniş bilgi için bkz.: Özkuyumcu, a.g.e., s. 89-91.

Mısır valiliğinden bağımsızlaşan ikinci kurum olan kadılığın başında Kays b. Ebi'l-Âs bulunmaktadır. Kaynakların zikrettiğine göre Mısır'ın ikinci kadısı Kays b. Ebi'l-Âs'ın oğlu Osmân b. Kays olur.[122]

Kadıların görev bölgesi vilayetin siyasi hudutları ile sınırlıdır. Her kadı kendi görevinde oldukça bağımsız hareket etme hakkına sahipti. Kadı içinden çıkamadığı meselelerle karşılaştığı zamanlarda ise konuyu doğrudan halifeye danışabilmiştir. Kadılık görevinde herhangi bir ihtisas alanı olmayıp dînî, dünyevî ve cinayetle ilgili meselelerin tamamına aynı kadı bakıyordu.[123]

İlk dönemlerde kadının özel bir yeri olmayıp davalar camilerde görülmekteydi.[124] Nitekim Mısır kadıları davaları belli bir döneme kadar Amr b. el-Âs Camii'nde çözmüşlerdir. Ehl-i kitap bu uygulamanın dışında kalmıştır. Zira Müslüman olmayan kimseler Müslüman kadı tarafından yargılanmak istediklerinde, onlara bir gün belirlenip evlerinde kadâ meclisi kurulurdu. Böyle bir uygulama Muhammed b. Mesrûk'un kadılığına kadar devam etmiştir. Onun dönemindeyse gayr-i müslimlere de camiye girme izni verilmiş davaları da Müslümanlarınki gibi caminin içinde icra edilmeye başlanmıştır.[125]

Sonuç olarak kadılık kurumu ilk dönemlerde ibtidâi bir yapıdayken zamanla gelişen ve değişen şartlar çerçevesinde daha mükemmel bir şekle kavuşmuştur. Bununla ilgili somut bazı örneklere bakıldığında, Mısır kadıları ilk başta kadılık görevi için özel bir maaş almazken daha sonra kendilerine kadılık maaşı bağlanmıştır. Kadıların maaşları değişik dönemlerde olmak üzere yıllık iki yüz dinardan aylık yüz altmış sekiz dinara kadar ulaşmıştır.[126] Önceleri verilen hükümler yazı ile kaydedilmezken, Süleym b. Itr et-Tücîbî (ö. 45/665) kadılığında ilk defa kadı tarafından verilen hüküm yazıya geçirilmiştir. [127] Yine ilk yıllarında kadılar dosyaları ve benzeri malzemelerini saklayabilecekleri herhangi bir yerleri bulunmazken, Muhammed b. Mesrûk (ö. ?) kendi kadılığı döneminde kendi dosyalarını saklayabilmek için özel bir raf yapmıştır.[128] Ayrıca

[122] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 258; el-Kindî, a.g.e., s. 221.
[123] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 104; Abdussabûr Şâhîn-İslâh Abdüsselâm er-Rifâ'î, *Mısr fi'l-İslâm,* Kahire: Dâru Kubâ', 2000, s. 211-212.
[124] Şâhîn, a.g.e., s. 212.
[125] el-Kindî, a.g.e., s. 282; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 104.
[126] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 106. Teferruatlı bilgi için ayrıca bkz.: Özkuyumcu, a.g.e., s. 94.
[127] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 106; Özkuyumcu, a.g.e., s. 94;
[128] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 107.

sonraki dönemlerde kadılar yanlarına birkaç kişi alarak Ramazan hilalini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu görevi daha ziyade insanlar hilal konusunda ihtilafa düştüklerinde yapmışlardır.[129]

2.4.1.2. Bazı Önemli Hadiseler

Müslümanlar âdet edindikleri üzere gittikleri her yerde çok önemli eserlere imza atmışlardır. Fetihten sonra Mısır'da da hayatı müsbet olarak etkileyecek altyapı ile ilgili bazı projeler yapılmıştır. Bunlardan biri olan Fustât şehri, Amr b. el-Âs Camii, etrafına yerleşen aile ile kabileler ve Emîru'l-Mü'minîn Halici olarak bilinen Nîl ile Kızıldeniz'i birbirine bağlayan kanala kısaca değinmek istiyoruz.

2.4.1.2.1. Fustât'ın İnşası

Daha önce değinildiği gibi Amr b. el-Âs İskenderiye'yi fethettikten sonra Mısır vilayetinin merkezini oraya kurmak üzere Ömer b. el-Hattâb'dan izin istemişti. Fakat Hz. Ömer buna müsaade etmemişti. Bunun üzerine Amr, İskenderiye'den vazgeçip daha önce ana karargâhını kurmuş olduğu Fustât'a geri göndü. Fustât denilen yer, Babilon Kalesi'nin yakınlarında Müslümanların bir nevi askeri üssüydü. Müslümanlar İskenderiye fethi için yola çıkarken Amr onlara bu yerleşimi kaldırmalını emretmişti. Fakat fetihten sonra Ömer'den İskenderiye'yi merkez yapmak için izin alamayan Amr, tekrar dönmüş ve döndükten sonra Müslümanlara oraya daimi olarak yerleşmelerini emretmiştir.[130]

2.4.1.2.2. Amr b. el-Âs Camii ve Etrafındaki Yeni Yerleşim Merkezi

Bu dönemde Müslümanların en önemli çalışmalarından biri şüphesiz ki etrafında şehrin oluştuğu Fustât'taki Amr b. el-Âs'ın Camii'dir. Müslümanlar âdet edindikleri üzere gittikleri her yerde ilk olarak, o yerin merkezine bir mescit, onun yanında da hükümet binaları yaparlardı. Amr bu camiiyi Kaysebe b. Külsûm et-Tücîbî'nin (ö. ?) izniyle onun evinin olduğu yerde bina etmiştir.[131]

Mescidin yeri belli olduktan sonra sıra insanların yerleştirilmesine geldi. Nitekim insanlar karışık bir şekilde kendilerine uygun yerler bulmaya çalışırken birbiriyle

---

[129] a.g.e., s. 108.
[130] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 115; el-Kindî, a.g.e., s. 10; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 85; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 129.
[131] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 6; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 67; es-Suyûtî, a.g.e., C. II, s. 239; Takûş, a.g.e., s. 319.

yarıştılar, kabileler birbirine girdi. Bu durumun kargaşaya yol açacağını düşünen Amr, insanların yerleştirilmesinden sorumlu Muâviye b. Hudeyc et-Tücîbî (ö. 52/672), Şerîk b. Sümey el-Gatîfî (ö. ?), Amr b. Kuhzum el-Havlânî (ö. ?) ve Hayevîl b. Nâşize el-Meğâfirî'yi (ö. ?) görevlendirdi. İnsanlara kabilelerine göre sistemli bir şekilde yer veren bu görevlilerdi. Bu şekilde Mısır'ın fethine katılan Müslümanlar mescidin etrafında meskenlerini yapmaya başladılar.[132]

2.4.1.2.3. Emîru'l-Mü'minîn Halici

Müslümanların fetihten sonra Mısır'da yaptıkları önemli işlerden biri de Emîru'l-Mü'minîn Kanalı'dır. Bu kanal Nîl ile Kızıldeniz'i birbiriyle bağlayan ve gemilerin de geçebileceği kadar geniş/büyük bir şekilde inşa edilmişti.[133]

Kanalın yapılış tarihi ile ilgili el-Makrîzî, el-Kindî'nin *el-Cündü'l-Arabî* adlı kitabından bir nakilde bulunmuştur. Onun naklettiğine göre kanalın yapılmasına hicrî yirmi üç senesinde başlanmış ve çalışmalar altı ay sonra tamamlanmıştır. Yedinci ayda ise bu kanaldan geçen ilk gemi Hicâz'a varmıştır.[134] Kanal çalışmaları bitince Mısır malları Nil'den doğrudan Kızıldeniz'e bu kanal üzerinden gemilerle taşınmaya başlanır.[135]

2.4.1.2.4. İskenderiye Şehri

Bilindiği üzere İskenderiye önceki devletler için her zaman Mısır'ın en önemli bölgesi ve başkent olma konumunu koruyabilmiştir. Müslümanlar Bizans'ı Mısır'dan püskürtürken İskenderiye'yi iki kez fethederler. Yukarıda da anlaşıldığı gibi Amr b. el-Âs da birinci fethinden sonra İskenderiye'yi çok beğenmiş, onu Mısır vilayetinin merkezi yapmak istemişti. Ancak Amr'ın bu isteği halife Hz. Ömer tarafından olumlu karşılanmamıştır. Nitekim Mısır vilayetinin merkezi Fustât şehri olmuş ve ülkeyi fethetmek için orada bulunan Müslümanların çoğu oraya yerleşmişlerdir. Fakat bununla birlikte İskenderiye'de yerleşen Müslümanlar da yok değildir. Ancak, Fustât ve ona bağlı Cîze şehrinde Müslümanlar çoğunluktayken İskenderiye'de halkın çoğunluğu Rumlar, Yahudiler ve Kıptîler'den oluşmaktaydı.[136]

---

[132] el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 86; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 65.
[133] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 190; el-Makrîzî, a.g.e., C. III, s. 251; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 156.
[134] el-Makrîzî, a.g.e., C. III, s. 254; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. IV, s. 44.
[135] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 190; el-Makrîzî, a.g.e., C. III, s. 251; es-Suyûtî, a.g.e., C. I, s. 156.
[136] Seyyide İsmâîl Kâşif-Cemâlüddîn Sürûr-Sa'îd Abdülfettâh Âşûr, *Mevsû'atü Mısr abra'l-'usûr târîhu Mısr el-İslâmiyye*, ed. Abdülazîm Ramadân, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993, s. 49.

Amr b. el-Âs fetihten beri İskenderiye'ye de bir cami yapmak istemişti. Dolayısıyla buraya da Fustât'ta olduğu gibi daha sonra Amr b. el-Âs Camii ismiyle anılacak bir cami inşa etti. Böylece şehir yavaş yavaş İslâmî bir kimliğe bürünerek büyümeye devam etmiştir. Her ne kadar hiçbir zaman Mısır'ın resmî başkenti olmadıysa da, İskenderiye ticârî, dînî ve ilmî açıdan Mısır'ın en önemli şehridir.

2.4.2. Hz. Osmân Dönemi

Hz. Ömer b. el-Hattâb vefat ettikten sonra Hz. Osmân b. Affân (ö. 35/656) Müslümanların halifesi olmuştur. Hz. Osmân halife seçildikten sonra Mısır ile ilgili ilk icraatı tabii olarak vali değişikliği olmuştu. Daha önce belirtildiği gibi Hz. Ömer vefatına yakın bir zamanda, Mısır'da biri ülkenin aşağı ve diğeri yukarı bölgesinde olmak üzere ikili vali sistemine geçmişti.[137] Hz. Osmân halife olunca Mısır'daki ikili valilik sistemini devam ettirmek istedi. Fakat önceki halifenin sisteminden biraz farklı olarak Mısır topraklarında yine iki vali bulunacak, ancak görevleri öncekinden farklı olacaktı. Buna göre Amr b. el-Âs askeriyeden sorumlu valilik görevini yürütürken, Abdullah b. Sa'd siyaset ve maliyeden sorumlu vali olacaktı. Fakat Amr Hz. Osmân'ın teklifini reddeder.[138] Böylece Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh tek başına Mısır valiliğini yürütmeyi sürdürür.[139] Her halükarda Amr ile Abdullah'ın çekişmesinden sonra Amr'ın görevden alınmasıyla birlikte Mısır'daki iki idareli yönetimden ötürü meydana gelen aksaklıklar sona erip fethin ilk döneminde olduğu gibi yeniden tek idareli yönetim sistemine geçmiş olundu.[140]

2.4.2.1. Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Valiliği

Daha önce 25 yılında Amr b. Âs'ın valiliği döneminde başlamış olan Kuzey Afrika seferleri[141] için Halife Hz. Osmân'dan tam yetki alan Abdullah, hızlı bir şekilde bölgenin kalan merkezlerinin İslâm Devleti'nin topraklarına katmak üzere yola koyuldu. [142] Bu ordu Trablusgarb'dan başlayarak Subeytula ve Kafsa şerhirlerini fethetti.[143]

---

[137] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 200; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 28.
[138] el-Belâzürî, a.g.e., s. 221.
[139] C. H. Becker, "Abdullah b. Sa'd", *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, 5. b., C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 41.
[140] Adem Apak, *Hz. Osmân Dönemi Devlet Siyâseti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003, s. 118.
[141] et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 250; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 151.
[142] İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 463; Adem Apak, "Hz. Osmân Dönemi Fetihleri", Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C. IX, S. 9 (2000), s. 443; Apak, *Osmân Dönemi*, s. 118.
[143] Bu safaşlar hakkında detaylı bilgiler için bkz: Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-'Usfurî el-Basrî, *Târîh Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâ' el-'Umerî, 2. b., Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-

Kuzey Afrika'nın fethinden sonra Abdullah b. Sa'd güneye Nûbe bölgesine yönelir. Bu sefer de Nûbelilerle şiddetli çarpışmalar yaşanır, fakat sonunda Müslümanlar bölgeyi bir türlü fethedemeyince o bölgenin hükümdarı ile bir anlaşma yapmak zorunda kalır. Anlaşmaya göre Nûbeliler Müslümanlara her yıl belli sayıda köle verecek, bunun karşılığında ise Müslümanlar tarafından buğday ve benzeri gıda maddeleri alacaklardı.[144] Böyle bir anlaşma şeklinin Müslümanlar tarafından daha önce hiç yapılmadığı görülmektedir.[145]

Abdullah b. Sa'd'ın askerî faaliyetleri sadece kara fetihleri ile sınırlı kalmayıp denize de açılmıştır. Akdeniz'de meydana gelen ve orduların gemilerindeki direklerin çokluğu nedeniyle "Direkler Savaşı" veya "Direkler Gazvesi" manasına gelen "Zâtü's-Savârî" adıyla zikredilen harekât Abdullah b. Sa'd'ın başkomutanlık yaptığı bir deniz savaşıdır. Daha önce Müslümanların Kuzey Afrika bölgesinde h. 28'de Kıbrıs ve 34'te Rodos adalarına gibi büyük kayıplar veren Bizanslılar, Müslümanlara karşı büyük bir ordu hazırlamaya koyulurlar. Bizans'ın bu hamlesine karşı büyük bir donanma hazırlayan ve ayrıca Şâm valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö. 60-680) da desteğini de alan Abdullah b. Sa'd, h. 34 senesinde Akdeniz'e açılır. Bu uzun savaşta her ne kadar iki taraf da önemli kayıplar vermiş olsa da sonuç Müslümanların lehine olur.[146]

2.4.2.2. Büyük Fitnenin Baş Göstermesi ve Halife Osmân'ın Şehîd Edilmesi

Hz. Osmân dönemi zikredildiği üzere sakin bir şekilde devam etmemiştir. Dönemin yaklaşık altı senelik bir süreye tekabül eden ikinci yarısında İslâm ümmetini derinden yaralayan bazı olaylar meydana gelmiştir. Hz. Osmân'ın şehîd edilmesiyle zirveye ulaşan ve daha sonra dinmek bilmeyen karışıklık, İslâm tarihçileri tarafından

---

Kalem-Müssesetü'r-Risâle, 1397, s. 159-160; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 210-213; el-Belâzürî, a.g.e., s. 223-225; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 463; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. V, s. 152; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 573-575; Mübârek b. Muhammed el-Meylî el-Cezâirî, *Târîhu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs*, I-II, C. II, Cezâir: Müessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitâb, 1986, s. 22; Muhammed Abdullah Annân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*, I-V, 4. b., C. I, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997, s. 14.

144 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 215; el-Belâzürî, a.g.e., s. 234-236.

145 Apak, *Osmân Dönemi*, s. 120.

146 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 217; Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâîl es-Sâvî, Kahire: Dâru's-Sâvî, s. 135; Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-'İber fî haberi men ğaber*, I-IV, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zeğlûl, C. 1, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 25; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 228; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 573-575; el-Makrîzî, a.g.e., C. III, s. 333; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 80; el-Umerî, a.g.e., s. 379.

"*Büyük Fitne*" manasına gelen "*el-Fitnetü'l-Kübrâ*" şeklinde nitelendirilmiştir.[147] Hz. Osmân'ın hilafet döneminin ilk yarısı yukarıda da yansıtılmaya çalışıldığı gibi daha parlak ve buna karşılık olarak ikinci yarısının ise sorunlarla dolu geçmesinden dolayı tarihçiler tarafından "Sükûnet Dönemi" ve "Karışıklık Dönemi" diye ikiye ayrılarak ele alınmıştır.[148] Fakat bununla birlikte aşağıda incelenmeye çalışılacak olan karışıklıkların Hz. Osmân döneminin ikinci yarısında birden ortaya çıkmış olması düşünülemez, tam tersine bu durumun temelleri daha önceki dönemlerden başlayıp uygun zemini yakalayınca patlak vermiştir.[149]

Klasik kaynaklara bakıldığında, Hz. Osmân'ın hilafeti döneminde patlak veren fitnenin sebepleri arasında Abdullah b. Sebe' (ö. ?) adındaki bir şahsın faaliyetleri de önemli bir yer işgal etmektedir. Rivayetlere göre İslâm beldelerinde fitne ve kargaşa çıkarmak için faaliyet gösteren bu kişi Yahûdî asıllı bir Yemenli olup zencî bir anneden dünyaya geldiğinden dolayı Abdullah b. Sevdâ şeklinde de bilinmektedir. Bu kişi Hz. Osmân döneminde Müslümanlığını ilan etmiştir.[150] İbn Sebe', gittiği her yerde, her peygamberin vasisi olduğu, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) de Allah Resûlu Muhammed'in vasisi olduğu, Hz. Osmân'ın hilafet tahtına oturarak Hz. Ali'nin hakkını yediğini, dolayısıyla hilafet onun hakkı olduğu için Hz. Osmân'ın azli ve yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiği şeklindeki düşüncelerini dile getirip Müslümanlar arasında yaymaya çalışmıştır.[151]

Rivayetlere göre bu şahıs düşüncelerini yaymak amacıyla öncelikle Hicâz, sonrasında sıra ile Basra, Kûfe, Şâm ve en son Mısır'da bulunmuştur.[152] Diğer beldelerde düşünceleri pek rağbet bulamazken Mısır'da uyum sağladığı ifade edilmiştir.[153] Bunun

---

147 Muhammed Yâsîn Muzhir Sadîkî, *el-Hecemâtü'l-Muğrida ala't-târîhi'l-İslâmî*, çev. Semîr Abdülhamîd İbrâhîm, 1. b., Dâru's-Sahve, 1988, s. 135.

148 Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 1.b., İstanbul, 2007, s. 222.

149 Adem Apak, "Hz. Osmân Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C. VII, S. 7 (1998), s. 506; Apak, *Osmân Dönemi*, s. 135.

150 Abdullah b. Sebe'in hayatı, kişiliği ve faaliyeti hakkında geniş bilig için bkz. İbn Asâkir Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibbetullah, *Târihu Midîneti Dımeşk*, I-XXXXXXXX, thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî, C. XXIX, Dâru'l-Fikr, 1995, s. 3-10; Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, I-X, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, C. IV, Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 2002, s. 483; Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımeşkî, *el-E'lâm*, I-VIII, 5. b., C. VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, s. 88.

151 Seyf b. Ömer el-Esedî et-Temîmî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib Urmûş, 7. b., Dâru'n-Nefâis, 1993, s. 48-49; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 340-341; İbn Asâkir, a.g.e., C. XXIX, s. 4.

152 Seyf b. Ömer, a.g.e., s. 48; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 340; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 517.

153 Seyf b. Ömer, a.g.e., s. 48; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 517; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. II, s. 230.

sebebi ise Mısır'da yerleşmiş Arapların çoğunun Kureyş'ten olmaması ve bu kabilelerin Kureyş idaresi altında olmaktan gerçeğinden kurtulmak istemeleridir. İbn Sebe'in yaymaya çalıştığı fitne ise bunun için bir fırsat olarak görülmüş olabilir.[154] Başka bir ifâde ile Mısır'da İbn Sebe'in faaliyetlerinin başarılı olması ülkede şu dört grubun bulunulmasıyla ilgilidir: İslâm dinine ve devlete zarar vermek isteyen; Kureyş'in giderek siyasî yükselişini hazmedemeyen; hilafete göz diken ve Ali'nin hilafeti hak ettiğini düşünenler.[155] Fakat zikredilen bu sebeplere "diğer bölgelerde de aynı gruptan insanların bulunduğu" şeklinde bir itiraz yöneltilebilir. Evet, benzer görüşlere sahip grupların diğer bölgelerde de bulunduğu doğrudur. Fakat unutulmamalıdır ki Abdullah b. Sa'd'ın vali olarak başından beri zaten geniş kabul görmemiş olması ve fetihlere fazla ehemmiyet vermesi, içerideki muhaliflerin saflarının sıkmasını kolaylaştıran nedenlerdir. Sonuçta İbn Sebe'in hareketi ilk başlarda gizli bir şekilde faaliyet gösteriyordu.[156] Nitekim Ebü'l-Mehâsin b. Tağriberdî (ö. 874/1470), Abdullah b. Sa'd'ın ülkesindeki fitne hareketlerinden ancak Zâtü's-Savârî gazvesinden sonra haberdar olduğunu zikretmektedir.[157]

Sonuç olarak İbn Sebe' Mısır'a yerleşip söylediklerinin itibar bulduğunu görünce ülkeyi kendi faaliyetleri için bir merkez haline getirdi. Ulaşılan bilgilere göre Mısır'da bilerek veya bilmeden ona avantaj sağlayanların başında Muhammed b. Ebi Huzâfe (ö.?) ve Muhammed b. Ebî Bekr (ö. ?) bulunmaktadır.[158] İbn Sebe' Mısır'da faaliyet gösterirken diğer bölgelerdeki adamlarının faaliyetlerini de yazışmalar aracılığıyla yönetip her zaman koordine halinde olmaya özen gösteriyordu.[159] Bu şekilde bölgede zaten var olan Benû Ümeyye karşıtlığının daha da organize hale gelmesini sağladı. Daha sonra Mısırlıların öncülük etmesiyle halifenin öldürülmesine kadar giden bu süreç devam edecekti.

Klasik kaynaklar ve daha sonra onlara dayanarak son dönemlerde kaleme alınan eserler İbn Sebe'in fitnesini aşağı yukarı bu şekilde ele almışlardır. Onun fitnesini Hz. Osmân'ın öldürülmesindeki en önemli âmil, hatta tek âmil olarak görürler. Fakat bu konu

---

154 Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 114.
155 a.g.e., s. 115.
156 Benzer değerlendirmeler için kbz: İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 80; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 116.
157 İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 80.
158 Sadîkî, a.g.e., s. 134.
159 Seyf b. Ömer, a.g.e., s. 49; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 341; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 526; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 587.

ile ilgilenen bazı müellifler İbn Sebe hakkındaki haberleri rivayet eden kilit isim olan Seyf b. Ömer'in kaynaklarda zayıf ve rivayetleri boş olduğuna dair ifadeler bulunduğuna,[160] ayrıca onun İbn Sa'd (ö. 230/845) ve el-Belâzürî (ö. 279/892-93) gibi ilk dönem kaynaklarında yer almadığına işaret ederek böyle bir olaya ihtiyatla yaklaşılmasının gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin günümüzün müelliflerinden Tâhâ Hüseyin (ö. 1393/1973), İbn Sebe' olayını bir vehim ve uydurmadan ibaret görmektedir.[161] Tam olarak onun dediği gibi midir, değil midir? Bu soruya nihâi noktayı koymak kolay gözükmemektedir, fakat İbn Sebe'in fikirlerine ve kendisine tabi olduğu iddia edilen kimselere bakıldığında bazı soru işaretlerinin oluşmaması imkânsızdır. Zira bu şahsa nispet edilen fikirler o dönemdeki Müslümanlar tarafından geniş bir şekilde kabul göremeyecek kadar uç görüşlerdir. Kaldı ki kaynaklarda onun sapık görüşlerinden sahâbe çocuklarının, hatta sahâbîlerden bile etkilenen şahısların bulunduğu zikredilmektedir ki böyle bir şey mümkün olmamalıdır.[162] Bütün bunlardan hareketle söz konusu meseleye her zaman ihtiyatlı yaklaşmak yerinde olacaktır.[163] Ancak şunun da bilinmesi gerekir ki klasik kaynaklarda olduğu gibi son dönemde ele alınmış eserlerden de İbn Sebe'in şahsiyeti ve fitnesini olarak gerçek ve yaşanmışlığını ispata çalışanlar da bulunmaktadır.[164]

---

[160] Yahyâ b. Ma'în: "*O zayıftır.*"demiştir. (Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn b. Ziyâd el-Merrî, *Târihu'bni Me'în,* I-IV, thk. Ahmed b. Muhammed Nûr Seyf, 1. b., C. III, Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî, 1979, s. 459). en-Nesâî: "*Zayıftır.*" (Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Horâsânî en-Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, 1. b., Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396, s. 50). İbn Ebî Hâtim: "*Metrûkü'l-hadîs'tir.*" (İbn Ebî Hâtim er-Râzî Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, 1. b., C. IV, Haydarabâd: Tab'atü Meclis Dâireti'l-Me'ârif el-Osmâniyye, 1952, s. 278). İbn Hibbân: "*Basralı olup zındıklıkla itham edilmiş, sebt olan kişilerden mevdu rivayetlerde bulunur*". (Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Mu'âz b. Ma'bed et-Temîmî ed-Dârimî Ebû Hâtim el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîne ve'd-du'afâi ve'l-metrûkîn,* I-III, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, 1. b., C. I, Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396, s. 345-346). Benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz. Ebû Ahmed b. Adîy el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü'avved, 1. b., C. IV, Beyrut: el-Kütüb el-İlmiyye, 1997, s. 507-508; İbn Şâhîn Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi'd-du'afâi ve'l-kezzâbîn*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. b., y.y., 1989, s. 100; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân el-Asbehânî, *ed-Du'afâ',* s. 91; İbnü'l- Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *ed-du'afâu ve'l-metrûkûn,* I-III, thk. Abdullah el-Kâdî, 1. b., C. II, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406, s. 35.

[161] Tâhâ Hüseyin, *el-Fitnetu'l-kübrâ Ali ve Benûhu,* I-II, C. II, y.y., t.y., s. 90-93.

[162] et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 283; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 484; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 587-588; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *ed-Devletu'l-Ümeviyye 'avâmilu'l-izdihâr ve tedâ'iyâtü'l-inhiyâr,* I-II, 2. b., C. I, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008, s. 67.

[163] Daha detaylı değerlendirmeler ve konuyu farklı şekillerde ele alan kaynaklar için bkz: Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 239-243; Apak, *Osmân Dönemi*, s. 150-152.

[164] Bkz. Sa'dî b. Mehdî el-Hâşimî, "İbn Sebe' Hakîka lâ Hayâl", Medine, *el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Munevvere,* s. 46 (1400), ss. 142-161; Muhammed b. Abdillah b. Abdilkâdir Ğabân es-

İbn Sebe'in mevcudiyetinin kabul edilmesi durumunda da Hz. Osmân dönemindeki fitnenin tamamını onun varlığına bağlamak doğru değildir. O dönemde, şu veya bu sebepten dolayı hoşnutsuz olan şahıs ve kitleler vardı ve İbn Sebe'in ya da onun gibi hareket edenlerin bu tip fırsatları kollayıp değerlendirmeleri de tabiidir. Fakat tarihin ve ictimâî hadiseleri tek sebebe bağlayıp ele almak doğru bir davranış değildir. Zira tarih içinde meydana gelen hadiselerin altında birden çok âmil yatmaktadır. Dolayısıyla Müslüman toplumunun halifesinin öldürülmesi gibi önemli bir ictimâî hadiseyi tek sebebe bağlamayıp daha geniş bir şekilde ele almak, olan biteni daha iyi anlama imkânı sunacaktır. Çalışmamızın sınırları bu sebepler üzerinde ayrıca durmaya izin vermediği için bu kadarla yetinmek isabetli olacaktır. [165]

2.4.3. Hz. Ali Dönemi

Hz. Osmân'ın Mısır, Kûfe ve Basra'dan Medine'ye gelen isyancılar tarafından şehîd edilmesi Müslümanlar asarında derin izler bırakan önemli bir hadisedir. Bu hadise İslâm ümmeti üzerinde uzun zamandır etkisini devam ettirebilmiştir. Fakat Müslümanlar tekrar siyasi birlik ve güçlerini yakayabilmek için yeni halife seçimine gitmeleri şarttı.

Hz. Osmân'ın vefatının üzerinden beş gün geçti ve Müslümanlar halifesiz kalmışlardı. Teklifler Hz. Ömer'in kurduğu şûrâ heyetinde yer alıp, hayatta olan bütün kişilere yöneltildi. Fakat onların her biri olanlardan beri olduğunu tekrar tekrar dillendirerek böyle bir görevi üstlenmek istemediklerini ifade ettiler. En sonunda Mısırlılar Medine'de bulunan Müslümanlarla bir araya gelerek onların halifeyi seçmeleri için en uygun insanlar olduğunu ve kimi seçerlerse kabul edeceklerini söylediler. Nitekim Medineliler Hz. Ali b. Ebî Tâlib hakkında ittifak ettiler, Mısırlıların bu hususta herhangi bir itirazları olmadı. Hz. Ali durumdan haberdar edilince görevi kabul edemeyceğini tekrar ifade eder. Bunun üzerine Mısırlılar eğer Hz. Ali, ez-Zübeyr veya Talha'dan biri halife seçilmezse onların ve birçok insanın öldürüleceği tehdidinde bulundular. Böylece

Subhî, *Fitnetu Maktel Osmân b. Affân Radiyellahu Anhu*, I-II, Medîne: 'İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 2003. İbn Sebe' ile ilgili ortaya atılan şüpheleri ve delillerini tek tek ele alıp çökertmeye çalışan çalışmalardan bir örnek olarak bkz: Sâmî Atâ Hasen, *Abdullah b. Sebe' el-Yehûdî el-Yemânî Beyne'l-Hakîkati ve'l-Hayâl,* el-Memleketu'l-Urduniyye el-Hâşimiyye: Câmi'atu Âli'l-Beyt, http://www.saaid.net/bahoth/43.htm (14.02.2015).

[165] İlave bilgiler için bkz. Bahaüddin Varol, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, S. 6 (2005), ss. 195-212; Apak, *İslâm Tarihi II,* s. 222-252.

hem isyancıların tehdidi hem de Medinelilerin ricaları etkisiyle Hz. Ali halifelik görevini kabul etti. Hz. Ali'ye h. 35 senesinde Zi'l-Hicce ayında Cuma günü topluca biat edildi.[166]

Biatten sonra Hz. Ali göreve başladı. Fakat bununla birlikte Muhâcirûn ve Ensâr'dan birkaç kimse yeni halifeye biat etmemişlerdi.[167]

Hz. Osmân'ın kanının alınmasını talep eden sadece Hz. Âişe, Talha ve ez-Zübeyr ve aynı bahane ile biat etmeyen Şâm lideri Muâviye b. Ebî Süfyân kalmıştı.[168] Hz. Ali bu iki grubun isteklerini yerine getirmeyi çok istedi fakat o sıralarda bunun gerçekleşebilmesi çok zordu. Dolayısyla Hz. Ali, Osmân'ın kanını talep eden gruplardan biraz zaman tanımalarını istiyordu.[169] Ancak bu iki grup, Hz. Osmân'ın kanını talep etme konusunda aceleci davrandılar ve Hz. Ali ile önce Hz. Âişe, ez-Zübeyr ve Talha arasında Cemel Vak'ası[170] meydana geldi, daha sonra Hz. Ali ile Muâviye Sıffîn'de[171] çatıştılar. Cemel Vak'ası'nda Hz. Ali tarafı kesin galip çıkmışken, Sıffîn'de öyle olmadı. Aslında Sıffîn'de Hz. Ali zafere yaklaşmıştı, fakat karşı tarafın anlaşma talep etmesiyle savaş durur ve meşhur Tahkîm Olayı[172] gerçekleşir. Ancak tahkimi kabul ettiği için Hz. Ali taraftarlarından bir grup bu sırada ayrılır. Daha sonra bu grup Harici olarak bilinmetedir.[173]

Herkesin biat etmediğini gören Hz. Ali daha kolay idare edebilmek için önceki halife tarafından tayin edilen valileri azledip yerine kendisinin seçtiği kimseleri görevlendirdi. Hz. Ali'nin idaresinde en çok aldığı gruplar Hâşimîler, Ensâr, Kûfe

---

166 Seyf b. Ömer, a.g.e., s. 92-95; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 427-429; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 63-66; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 557.

167 Bkz. Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 282-283.

168 Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 119.

169 Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 285-286.

170 Cemel Vak'ası h. 36 senesinde vuku bulmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cevvân el-Fârisî el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh,* I-III, 2. b., thk. Ekrem Diyâ' el-Umerî, C. III, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981, s. 311-313; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 506; el-Makdisî, a.g.e., C. V, s. 211-217; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 568; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 148-150; Takûş, a.g.e., s. 445-450; Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 296-317.

171 Sıffîn savaşı için bkz. İbn Hayyât, a.g.e., s. 193; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 563-572; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 257; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 121; Takûş, a.g.e., s. 454-463; Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 322-328.

172 Ebû Hanefiyye Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıvâl*, thk. Abdülmünim Âmir, 1. b., Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960, s. 194; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 48; Ahmed b. Muhammed b. Yakûb Ebû Ali Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkıbü'l-Hümem*, I-VII, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, 2. b., C. I, Tahran: Sürûş, 2000, s. 537; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 120; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 667; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 272; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 121; Takûş, a.g.e., 463-470; Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 328-353.

173 Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 120-121.

Yemenlileridir. Aslında halifenin devlet idarecilerinin seçimini bu kadar dar yapması onun başka çare bulamamasıyla açıklanabilir. Çünkü Kureyş'ten en önemli kişiler ona baştan beri biat etmemişlerdi.[174]

Bu sıralarda Mısır'daki siyasî havaya bakıldığında, orada tam bir kaos ortamının hâkim olduğu görülür. Bildiği üzere Abdullah b. Sa'd Medîne'ye Halife Hz. Osmân ile görüşmeye gitmiş, Mısr'da vekil olarak yerine Ukbe b. Âmir'i bırakmıştı. Muhammed b. Ebî Huzeyfe hem onu Mısır'dan kovmuş, hem de daha sonra Abdullah'ın ülkeye girmeye çalışması ile onu da kovmuştu. Böylece Abdullah b. Sa'd vefatına kadar Askalân'da hayatını sürdürmüştü.[175] Nitekim İbn Ebî Huzeyfe hiçbir halifenin tayini olmadan Mısır'da fiili olarak valiymiş gibi hareket ediyordu.

Medine'ye halifeyi öldürmek için giden Mısırlılar, başta Muhammed b. Ebî Bekr olmak üzere bir kısmı orada kalıp geri kalanları Mısır'a döndüler. Geldiklerinde camiye girip Medinelilere "*Osmân'ı biz öldürmedik, onu Allah öldürdü*" demeye başladılar.[176] Bunun üzerine Mısır'daki Hz. Osmân taraftarları onun kanını talep etmek üzere Muâviye b. Ebî Hudeyc etrafında toplanıp kendisine bu dava için biat ettiler. Hz. Osmân taraftarlarının desteğini alan Muâviye b. Ebî Hudeyc ordu teşkil edip Said'e kadar gelir. İbn Ebî Huzeyfe de kendi ordusuyla yola çıkar ve Bihansa köylerinden birinde iki ordu karşılaşır. Bu savaşta İbn Ebî Huzeyfe'nin ordusu hezimete uğrar ve böylece Hz. Osmân'ın taraftarları zafer elde ederler. H. 36 senesinde iki ordu İskenderiye yakınlarında tekrar karşı karşı karşıya gelirler. Bu savaşta İbn Ebî Huzeyfe'nin komutanı Kays b. Harmel el-Lahmî öldürülür ve ordusı tekrar yenilgiye uğrar. Bu da Hz. Osmân taraftarlarının ikinci zaferi anlamına gelmektedir.[177]

Hem Mısır'ın zenginlikleri hem de Şâm'ın güvenliği için Hz. Muâviye'yi, Hz. Osmân'ın taraftarlarının zaferleri sevindirdi. Yine h. 36 yılının Şevvâl ayında kendisi adamlarıyla birlikte Aynü Şems'e kadar gelir. Fakat oraya gelince İbn Ebî Huzeyfe onların da yolunu kesince, Muâviye bu sorunu siyasetle çözebilmek için adamlarını gönderip kendisine savaşmak için gelmediklerini sadece Hz. Osmân'ın kısasını talep ettikleri mesajını iletir. İbn Ebî Huzeyfe onları engellemekte ısrarlı davranınca Muâviye

[174] Bu konuda geniş değerlendirmeler için bkz. Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 288-291.
[175] el-Belâzürî, a.g.e., s. 225; el-Kindî, a.g.e., s. 16; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 531; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 596; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 153; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 94.
[176] el-Kindî, a.g.e., s. 17; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 154.
[177] el-Kindî, a.g.e., s. 17; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 92-93, C. IV, 154; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 94-95.

bu sefer başka bir yola başvurur. Bu sefer kendisine barış teklif eder, İbn Ebî Huzeyfe de bunu kabul edip barışı konuşmak için yola çıkar. Mısır'da ise vekil olarak el-Hakem b. es-Salet b. Mahzeme b. el-Mutallib b. Abdimenâf'ı bırakır. Filistin'de Lüdd denilen bir yere gelince Muâviye tuzak kurup İbn Ebî Huzeyfe ve yanındakileri hapseder. Kendisi ise Şâm'daki mekânına geri döner. Hapsedilen İbn Ebî Huzeyfe ve arkadaşları tutuuldukları yerden kaçmaya çalışınca Zi'l-Hicce 36 senesinde hepsi öldürülür.[178]

Bu sıralarda Hz. Ali'nin Kays b. Sa'd b. Ubâde b. Düleym en-Ensârî el-Hazrecî'yi Mısır valisi tayin etmesi söz konusu idi. Bazı kaynaklar, Hz. Ali'nin Kays b. Sa'd'ı, İbn Ebî Huzeyfe'nin ölüm haberinden sonra tayin ettiğini, bazısı göre ise onun İbn Ebî Huzeyfe'nin ölmeden Mısır valiliğine getirildiğini kaydetmektedir.[179] Aslında İbn Ebî Huzeyfe'nin ölüm tarihinin Zi'l-Hicce 36 olduğu, Kays b. Sa'd'ın Mısır'a gelişinin ise Rabîu'l-Evvel 37 senesi olduğu dikkate alınırsa,[180] Kays'ın tayininin İbn Ebî Huzeyfe'nin daha hayattayken yapıldığı sonucuna varmak mümkündür.

Her hâlükârda Kays b. Sa'd, Hz. Ali tarafından vali tayin edildi ve halifeden gereken nasihatleri aldıktan sonra Mısır'a geldi. Mısır'a geldiğinde camide toplanan insanlara halifenin mektubunu okur, sonrasında kendisi de bir konuşma icra eder. Aslında Hirbata denilen yerleşim yerindeki Hz. Osmân'ın kanını isteyen topluluk dışında Kays'ın Mısır'daki işleri yolunda gidiyordu. Hirebata'daki Hz. Osmân taraftarları Kays'a elçi göndererek "*Biz seninle savaşmayacağız. Kendin idarecini de buraya gönderebilirsin. Bu topraklar senin toprakların. Ancak insanların gidişatını inceleyebilmemiz için bize zaman tanı*" dediler. Kays da onlara cevaben "*Ben de sizi bana biat etmeniz konusunda zorlamıyorum*" yazıp onları kendi haline bıraktı.[181]

Kays'ın Mısır'da işlerinin yoluna gitmesi, özellikle kendisine potansyel olarak muhalefet edebilecek kişileri yatıştırması Hz. Muâviye'nin hoşuna gitmemeye başlar. Hz. Muâviye Mısır'ın nihâî olarak Hz. Ali'nin idaresine geçmesi durumunda Kays ile Hz. Ali tarafından idare edilen topraklarla çevrili olacağından korkuyordu. Dolayısıyla Kays'ı valilikten vazgeçirmek için birkaç kez kendisine mektup yazdı. Ancak Kays'ın bu konudaki kararlılığından vazgeçmeyeceğini anlayınca başka bir yolu denemeye karar

[178] el-Kindî, a.g.e., s. 18; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 154; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 95.
[179] et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 547.
[180] Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 124.
[181] et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 549-550; Miskeveyh, a.g.e., C. I, s. 507-508; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 98.

verdi. Hz. Ali Cemel Vak'ası ile uğraşırken, Hz. Muâviye, Sa'd'a bir tuzak kurmaya çalışır. Bu tuzakla Hz. Muâviye, Hz. Ali'nin Kays üzerinde olan güvenini sarsıp, daha sonra görevden alsın diye onu Hz. Osmân taraftarı olarak göstermeye çalışır. Zamanla Hz. Ali bilfiil Kays'ten şüphe etmeye başlar ve onu sınamaya başlar. Halife, Kays'a Hirbata'daki Hz. Osmân taraftarlarına harekât düzenlemesini emreder. Ancak Kays bunun doğru olmadığını, böyle bir şeyin kargaşaya yol açacağını Hz. Ali'ye iletir. Buna rağmen halife istihbarattan almış olduğu bilgilere inanır ve Kays'ı azledip onun yerine el-Eşter diye tanınan Mâlik b. el-Hâris en-Nehâ'î'yi vali tayin eder.[182] el-Eşter, Hz. Ali'nin en iyi komutanlarından biri olup Cemel ve Sıffîn'de hep onun yanında yer almıştır.[183]

el-Eşter vali tayin edildikten sonra Mısır'a doğru yola çıktı. Bunu haber alan Muâviye, el-Eşter'in tayininden hiç hoşnut kalmayıp tam tersine onun Hz. Ali adına Mısır'da işlerini yola koyup nihâî olarak Kûfe'nin hâkimiyetinde kalabileceğinden korktu. Bundan dolayı Muâviye her hakükarda el-Eşter'in Mısır'a ulaşmasını engellemek durumundaydı. Nitekim rivayetlere göre el-Eşter Kulzum'a geldiğinde birisinin kendisine zehirli bal içirmesi neticesinde vefât eder.[184] el-Eşter h. 37 senesinde vefat ettikten sonra Hz. Ali tarafından Mısır'a vali olarak Muhammed b. Ebî Bekr tayin edilir.[185]

---

[182] et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 552-553; el-Kindî, a.g.e., s. 19-20; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 89-99; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 154-155; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 583; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 124-125. Başka bir görüşe göre Hz. Ali Kays b. Sa'd'ı azlettikten sonra yerine Muhammed b. Ebî Bekr'i vali olarak tayin ettiği, fakat Muhammed işlerini sadece güçve kuvvetle halletmeye çalışması sonucu işleri daha da kötüye gitmeye başlayınca onu azledip yerine el-Eşter'i görevlendirdi. Bu görüş için bkz: Ahmet Güzel, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviyenin Onlarla Mucadelesinde Uyguladığı Metotlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, S. 20 (2012), ss. 41-74, s. 53-55.

[183] Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 125.

[184] et-Taberî'nin ve daha sonra bazı kaynakların kaydettiği bir rivayete göre el-Eşter'i zehirleyen kişinin bir esnaf olduğu ve Muâviye'nin kendisine böyle bir şeyi başardığı takdirde bir daha ondan haraç almayacağını vadettiği anlaşılmaktadır. (et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 99; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 103). Fakat bu yöndeki rivayetler sıhhat derecesinde değildir. Nitekim Yahyâ el-Yahyâ ve Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî gibi çağdaş araştırmacılar bu haberlerin makbul olmadığını ifade etmektedirler. Ayrıca İbn Kesîr ve İbn Haldûn'un, el-Eşter'in Muâviye tarafından zehirlenmesi ile ilgili haberleri zikretmemeleri onların bu tür bilgilere değer vermediklerini göstermektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VIII, s. 101; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 624; el-Yahyâ, a.g.e., s. 224; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Esma'l-metâlib fî sîreti emîri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib radiye'l-lahü anh*, I-II, C. I, Şârika: Dâru's-Sahâbe, 2004, s. 443.

[185] İbn Hayyât, a.g.e., s. 192; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 553; el-Kindî, a.g.e., s. 21; el-Makdisî, a.g.e., C. V, s. 226; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 99; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 155. Ayrıca bkz.: Takûş, a.g.e., s. 453. Başka bir rivayete göre ise Hz. Ali Kays b. Sa'd'ın azlinden sonra Mısır'a vali olarak Muhammed b. Ebî Bekr'i tayin eder. Hz. Muaviye, Amr b. el-Âs'ı Mısır'ı Hz. Ali'den almak üzere Muhammed'le savaşmak için bölgeye gönderince, vali halifeden destek istedi. Hz. Ali destek olarak el-Eşter komutanlığında bir ordu gönderdi. el-Eşter Kulzum'a geldiğinde zehirlenince Muhammed'e yardım ulaşmadı. İbn Kesîr ve bazı tarihçiler bu rivayeti daha sahih olarak kabul etmişlerdir. Bkz: el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 153; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 252.

Muhammed b. Ebî Bekr vali olarak Mısır'a geldi. Güvenlikten sorumlu ise Abdullah b. Ebî Harmele el-Belevî oldu.[186] Onun Mısır valiliğine getirilmesi Hz. Ali'nin oradaki sonu olacaktı. Rivayetlere göre Muhammed b. Ebî Bekr Mısır'a ulaştığında Kays b. Sa'd onunla görüşüp kendisine bazı nasihatler verir. Nasihatler Muhammed'in Mısır'da bulunan Hz. Osmân taraftarların üzerine gitmemesi, onları halifeye biat etmeleri hususunda zorlamaması ve genel olarak adaletten vaz geçmemesi gibi konularla ilgiliydi.[187] Fakat Muhammed b. Ebî Bekr göreve başladıktan sonra Hz. Ali'ye biat etmeleri için onlara baskı yapmaya başladı. Hz. Osmân'ın taraftarları baskılar sonucu Muâviye b. Ebî Hudeyc ve aynı davayı taşıyan diğer kimselerle irtibata geçmeye başladılar.[188]

Bu sıralarda Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında Tahkim Olayı cereyan etmekteydi. Kaynakların işaret ettiğine göre aslında Hz. Ali , Muâviye'nin Mısır'a saldırmasını Tahkim Anlaşması'nda engelleyebilirdi. Fakat halife anlaşma esnasında Muâviye'ye Mısır'a saldırmama şartını koşma hususunu unuttu.[189] Neticede tahkimden sonra Hz. Ali Irak'a dönerken, Hz. Muâviye, Amr b. el-Âs'ı kalabalık bir ordu ile Mısır'ı Muhammed'in elinden almak üzere gönderir. Mısır'da bulunan Hz. Osmân taraftarları da Amr b. el-Âs'ın ordusuna katılır. Sonuç olarak Muhammed b. Ebî Bekr ve Amr b. el-Âs orduları Mısır'da karşı karşıya geldiler. Aralarında geçen sert bir savaştan sonra Muhammed'in ordusu hezimete uğrar. Muhammed b. Ebî Bekr'în kendisi ise kayıplara karışır. Fakat rivayetlere göre sonunda Muâviye b. Ebî Hudeyc onu bulur ve öldürür. İhtiyatla yaklaşılması gereken bazı rivayetlere göre öldürüldükten sonra Muhammed ölmüş bir bineğin içine koyulur ve bu şekilde yakılır.[190] Neticede h. 38 senesinde meydana gelen bu savaşta Muhammed'in öldürülmesinden sonra Mısır toprakları Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hâkimiyeti altına girer.[191] Aynı zamanda bu olay Mısır'da Hz. Ali devrinin sonu oldu. Her ne kadar Hz. Ali'nin hilafet dönemi 40. senesine kadar devam

[186] el-Kindî, a.g.e., s. 23.
[187] el-Kindî, a.g.e., s. 23-24; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 155-156.
[188] el-Kindî, a.g.e., s. 24; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 156.
[189] el-Kindî, a.g.e., s. 24-25; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 156.
[190] Bu rivayetler hakkında bazı değerlendirmeler için bkz: es-Sallâbî, *Ali b. Ebî Tâlib*, C. I, s. 448-449.
[191] el-Kindî, a.g.e., s. 25-26; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 156.

edip sonrasında Emevîler dönemi başlamış olsa da,[192] Mısır'da onların hâkimiyeti 38 senesinden itibaren fiilen hayat bulmuştur.[193]

2.5. Emeviler Dönemi

Yukarıda da işaret edildiği gibi, aslında Emevîler Dönemi Mısır'da fiilî olarak Muhammed b. Ebî Bekr'in bölgenin büyük fâtihi Amr b. el-Âs tarafından hezimete uğratılmasıyla birlikte başlamıştır. Mısır'ı Muâviye adına ele geçiren Amr, böylece Hz. Ali'nin hilafetine rağmen fiilî, olarak Mısır'ı ele geçirmiş olur. Mısır'da işleri yoluna koyduktan sonra Tahkim Olayı'na katılmak üzere Mısır'dan ayrıldı. Güvenlik işlerine Hârice b. Huzâfe'yi tayin etti. Bu sürede valiliği vekâleten güvenlik amiri Hârice veya bir rivayete göre oğlu Abdullah b. Amr b. el-Âs yürütmüştür.[194]

H. 40 senesinde Hz. Ali Hâricî Abdurrahman b. Mülcem tarafından şehid edilince, Muâviye ile Hz. Hasan arasında bir müddet halifelik mücadelesi yaşanmıştır.[195] Sonuç olarak h. 41. senesinde Hz. Hasan halifeliği Hz. Muâviye'ye devreder ve bu olayın ardından, uzun bir dönemin nihayetinde Müslümanlar siyasi birliklerini tekrar sağlayabildiler.[196]

2.5.1. Kuruluş ve Gelişme Dönemi

Hz. Muâviye'nin hilafete gelmesiyle, Amr b. el-Âs resmî olarak ikinci kez Mısır valiliği görevini üstlendi. Hz. Ali ile mücadelesi sürecinde Hz. Muâviye'nin yanında bulunmak için Mısır'dan ayrılan Amr b. el-Âs, Hz. Ali'nin şehid edilmesi ve Hz. Hasan'ın da hilâfet iddiasından feragat edip bu hakkı Hz. Muâviye'ye tanıması sonucu tekrar ülkeye dönüp siyasi ortağı adına resmen valilik görevine başladı. Amr bu sefer bir nevi Mısır'ın sahibi oldu. Çünkü Muâviye Mısır'a ait her şeyi Amr'ın yetkisine bırakmıştı. O kadar ki gereken devlet harcamalarının dışında Mısır'dan elde edilen haracın tamamını

---

[192] Apak, *İslâm Tarihi II*, s. 329-330.

[193] Hz. Ali'nin vali siyaseti ve valileri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ünal Kılıç, "Hz. Ali'nin Vali Politikası ve Valileri", *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir, 2009, ss. 317-335; Ahmet Güzel, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviyenin Onlarla Mucadelesinde Uyguladığı Metotlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, S. 20, (2012), ss. 41-74.

[194] el-Kindî, a.g.e., s. 26-27; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 94; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 114.

[195] Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 2. b., Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1992, s. 349; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 216-218; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIII, s. 261-268; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 5-9.

[196] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 349; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 216-218; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIII, s. 261-268; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 5-9.

Amr'a bıraktı. Amr'ın ikinci valiliği vefatına kadar sürmüştür.[197] Müslümanların Berberîlerle savaşırken, 43. senesinde meydana gelen son çarpışmalarının esnasında Amr b. el-Âs ölüm hastalığına yakalandı. Bu hastalıkla birlikte Amr b. el-Âs h. 43 senesinde vefat etmiştir.[198]

Amr'ın ikinci valiliği döneminde iç karışıklıklar önemli bir oranda yatıştırılabildi. Durum böyleyken bir seferinde Şerîk b. Sümey, ikinci ve üçüncü kez olarak Ukbe b. Nâfi' komutasında bazı Berberî kabilelere karşı savaşlar düzenlendi. Böylece nispeten uzun bir aradan sonra Mısırlı Müslümanlar bir miktar da olsa kendi iç birliklerini sağlayıp ilk kez dış güçlerle yeniden savaşmaya başladılar.[199] Dolayısıyla Amr'ın ikinci valiliğiyle başlayan süreç Emevîlerin sakin dönemi olarak nitelendirilebilir.

Amr'ın vefâtından sonra Mısır'ın ikinci Emevî halifesi Utbe b. Ebî Süfyân'dır. Utbe Mısır halkına çok iyi davranan bir valiydi. Göreve geldikten bir ay sonra kendisi Muâviye ile görüşmek için Şâm'a gittiğinde vekâleten görevi Abdullah b. Kays et-Tücîbî'ye bıraktı. Abdullah b. Kays Mısırlılara çok sert davranmaya başladı. Utbe bunu duyar duymaz Mısır'a döner ve Abdullah'ın tasarruflarından bir şekilde özür diledikten sonra Mısırlıları sakinleştirmeyi başarıp onlardan yeniden itaat sözü alır. Fasih bir üsluba ve hitabet gücüne sahip olan Utbe Mısır'da yaklaşık altı ay veya bir sene boyunca valilik yaptıktan sonra h. 44 yılının Zi'l-Hicce ayında gittiği İskenderiye'de vefat etmiştir.[200]

Utbe'nin vefatından sonra valilik görevine Ukbe b. Âmir el-Cühenî tayin edilir. Mısır fethine katılan Ukbe iyi bir kâri', ferâizi bilen, fakih, şâir ve kâtiptir. Kur'ân'ı da güzel bir şekilde tilavet ederdi. Resûlullah'ın (s.a.v.) hizmetçileri arasında yer alan Ukbe Mısır halkı tarafından sevilen ve sayılan bir zattır. Ebû Sa'îd b. Yûnus'un ifade ettiğine göre Ukbe aynı zamanda Kur'ân'ı cemeden son kişidir. Kendisi onun Mısır'da Hz.

---

197 et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 98; el-Kindî, a.g.e., s. 26-27; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 150; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 707; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 94. Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî Muâviye'nin Mısır'ı her şeyi ile Amr'a verdiğini ileri süren rivayetin senedinde meçhul kimselerin bulunduğunu ve dolayısıyla itibar edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir. es-Sallâbî, *Esma'l-metâlib*, C. I, s. 447.

198 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 207; el-Kindî, a.g.e., s. 27; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 94.

199 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 207; el-Kindî, a.g.e., s. 27; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 94.

200 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 207; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 345; el-Kindî, a.g.e., s. 29; Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Ebu'l-Kâsım b. Mende el-Abdî el-Esbahânî, *el-Mustahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstatref min ahvâli'r-ricâl li'l-ma'rife*, I-III, thk. Âmir Hasen Sabrî et-Temîmî, C. II, İdâretu'ş-Şü'ûn ed-Dîniyye, s. 603; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 94; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 122; es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. I, s. 136-138; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, *Muâviye b. Ebî Süfyân Şahsiyyetühü ve Asruh*, 1. b., Dâru'l-Endelüs el-Cedîde, Mısr, 2008, s. 23;

Osmân'ınkinden farklı yazılmış bir mushafını görmüş ve sonunda "*bunu Ukbe b. Âmir kendi eliyle yazmıştır*" ibaresinin yer aldığını nakletmiştir.[201]

Onun valiliği döneminde Muâviye deniz savaşları düzenlemek istedi. Ancak bu savaşları Ukbe'den daha iyi icra edebilecek birinin olmadığını düşündüğü için onu komutan tayin etti. Sonuç olarak Ukbe Rodos adasına yöneldi. Diğer taraftan Mısır'da otorite boşluğu meydana gelmemesi için Muâviye onun yerine ve ondan habersiz bir şekilde Mesleme b. Muhalled'i vali tayin etti. Muâviye Mesleme'den bunu gizlemesini istediği için, Ukbe meseleyi ancak Fustât'tan uzaklaşınca öğrenebildi. Neticede Ukbe valilik görevinden iki sene üç ay gibi bir süreyi doldurduktan sonra 47 yılında uzaklaştırılmıştır. Ukbe valilik görevinden azledildikten sonra Mısır'da sıradan bir hayat yaşamıştır.[202]

Ukbe b. Âmir'den sonra Mısır valiliğine gelen Mesleme b. Muhalled ülkede bu görevi icra eden ilk Ensardır. Önceki valilerden onu farklı kılan diğer bir özellik ise, valiliğinde Mısır ile Mağrib diyarının birleştirilmiş olmasıdır.[203] Hz. Ömer'in Amr'a gönderdiği takviye kuvvetlerinin en önde gelen savaşçıları arasında yer alan Mesleme o zamandan beri Mısır topraklarıyla tanışmıştır. Valilik görevine gelmeden önce Mısır'dan etrafa yöneltilen bütün önemli harekâtlarda yer alıp kilit rol oynamıştır. [204] Ukbe b. Âmir, Muâviye'ye İstanbul fethini güzel gösterip onu böyle bir şeye teşvik eden zattır.[205]

Mesleme b. Muhalled'in valilik döneminden öne çıkan icraatlar arasında kara savaşlarının yanı sıra deniz üzerinden de yoğunlaşması ve camilerin inşâsı zikredilebilir. Denizden yürütülen ordular hem Fas bölgelerine hem de Akdeniz'deki Bizans adalarına yönelmeye başladı. Mesleme'nin bu harekâtlarından rahatsız olan Bizans h. 53 yılında Mısır'a saldırma girişiminde bulunsa da vali böyle bir şeye hazırlıklı olduğu için kolaylıkla onları püskürttü. [206] Mesleme'nin özellikle deniz üzerinden cephelere yoğunlaşmasından ötürü bazı askerlerin hoşnutsuzluğuna sebep olduğu da nakledilmektedir.[207]

---

[201] Ebû Sa'îd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus es-Sadefî, *Târîh b. Yûnus el-Mısrî,* I-II, C. I, Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1421, s. 345-347; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 127.

[202] el-Kindî, a.g.e., s. 30-31; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 126-133.

[203] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 224; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 240; el-Kindî, a.g.e., s. 32; Abdussabûr Şâhîn-İslâh Abdüsselâm er-Rifâ'î, *Mısr fi'l-İslâm el-karnü'l-evvel*, Kahire: Dâru Kubâ', 2000, s. 262.

[204] Şâhîn, a.g.e., s. 262.

[205] İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133; Şâhîn, a.g.e., s. 263.

[206] el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133; Şâhîn, a.g.e., s. 264.

[207] Ebü'l-Arab et-Temîmî, a.g.e., s. 414; Şâhîn, a.g.e., s. 264.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Mesleme sadece fetihlere yoğunlaşmamış, aynı zamanda insanların eğitimine de büyük önem vermiştir. Bununla bağlantılı olarak vali, eğitimin önemli müesseseleri olan camilere özel bir ilgi göstermiştir. Kendisi Mısır'ın şehir ve köylerinde birçok camii inşa ettirdi. Bunlara ilaveten önceden inşa edilmiş camiilerde, özellikle Amr b. el-Âs camiinde, önemli bir yenileme faaliyeti gerçekleştirdi. Mesleme camiilere minare ilave eden ilk vali özelliğini de taşımaktadır.[208] Ayrıca kaynakların belirttiğine göre onun döneminde Kıptîlere yeni kiliseler yapmaları için izin verilmiştir.[209]

Mesleme'nin valiliği esnasında Muâviye h. 60 senesinde vefât etmiştir.[210] Muâviye'nin yerine geçen oğlu Yezîd zamanında da valilik görevini sürdürdü. Vefatından önce tahtı babasından devralan Yezîd b. Muâviye Mesleme'ye yazdığı bir mektupla kendisini vali olarak ikrar ettiğini ve yeni halife için Mısırlılardan biat alması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Mesleme vekili Âbis aracılığıyla Mısır'daki asker ve halk tarafından Yezîd için halife biatıı aldı.[211] Rivayetlerde zikredildiğine göre Yezîd'e biat etmekte direnen sadece Abdullah b. Amr b. el-Âs olmuştur. Fakat Âbis biat etmemesinin sonucu evini yakmak isteyince kerhen de olsa Abdullah b. Amr da Yezîd'e biat etmek zorunda kaldı.[212]

Valiliği nispeten uzun süren kimselerden olan Mesleme Yezîd'in halifeliğinin ikinci yılında h. 62'de vefât edince yerine Sa'îd b. Yezîd geçmiştir.[213] Bu dönemden itibaren Mısır'da ve İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde iç karışıklıklar tekrar baş göstermeye başlamıştır.

---

[208] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 158; el-Kindî, a.g.e., s. 32; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133.

[209] Şâhîn, a.g.e., s. 265.

[210] İbn Hayyât, a.g.e., s. 229; Ebû Ca'fer el-Bağdâdî Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, Beyrût: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, s. 21; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 225; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 249; el-Fesevî, a.g.e., C. III, s. 324; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 323; el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makdisî, a.g.e., C. V, s. 108; İbnü'l-İmrânî Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enbâ' fî târîhi'l-Hulefâ'*, thk. Kâsım es-Sâmürrâî, Kahire: Dâru'l-Âfâk el-Arabiyye, 2001, s. 49; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 119.

[211] el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. II, s. 137.

[212] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 262; el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. II, s. 137.

[213] el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 136; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 586; es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. I, s. 287.

Sa'îd daha Mısır'a ilk giriş yaptığında, ülkenin ileri gelenleri, genç yaşta olması sebebiyle onu hafife aldılar. Kaynaklarda Sa'îd b. Yezîd'i karşıladığında Amr b. Kahzem el-Havlânî'nin "*Allah Emir-i Mu'minîn'i afetsin! Bizim burada senin gibi yüzlerce genç yok muydu? Onlardan birini tayin etseydi madem.*" şeklindeki sözleri buna işaret etmektedir.[214] Sa'îd Mısırlılara kendini vali olarak kabul ettirmeye çalışırken İslâm Devletinin diğer bölgelerinde Yezîd'e biat etmeyen hareketler ona karşı fiili mücadelelere başlamışlardı. Bilindiği gibi Yezîd'in hilâfetini kabul etmeyenlerin başında Mısır'daki Abdullah b. Amr,[215] Medîne'deki el-Hüseyin b. Ali ve Abdullah b. ez-Zübeyr gelmektedir.[216] Abdullah b. Amr daha sonra tehdit sonucu biat etmek zorunda kalırken, adı geçen diğer iki zatın her ikisi de Yezîd'e karşı silahlı mücadeleler yürüttüler. Örneğin, el-Hüseyin b. Ali h. 61 senesinin muharrem ayında Yezîd'e karşı kendisinin de öldürüldüğü büyük bir savaş başlatmıştı. Ancak belki de bunun uzun sürmemesi ve Hüseyin'in öldürülmesinden sonra başkaldırının zayıflaması sebebiyle, olayların yankılarının Mısır'da fazla hissedilmediği görülmektedir.[217]

Hz. Hüseyin'in vefat etmesinden sonra faaliyet alanı Abdullah b. ez-Zübeyr'e açılmış oldu. Kendisi aynı sene hilafet iddiasında bulunup başta Hicâz ve Tihâme bölgeleri olmak üzere bazı Müslümanların biatlarını kazanabildi.[218] Yezîd, Abdullah b. ez-Zübeyr'i bastırmak için Hicâz'a ordu gönderdi. Şâm ordusu Mekke'yi muhasaraya alınca İbnü'z-Zübeyr ve ordusu Kâbe'ye sığındılar. Şâmlılar Kâbe'ye saldırırken Yezîd b. Muâviye'nin vefat haberi geldi. Devlet başkanının vefat haberinin yayılması ile birlikte Şâmlılar geriye çekildi. Hicrî 64 senesinde meydana gelen bu hadiseden Abdullah b. ez-Zübeyr geçici olarak yenilgiden kurtulmuş olur.[219]

---

[214] el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 96; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 157-158.

[215] el-Kindî, a.g.e., s. 33; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 133.

[216] İbn Hayyât, a.g.e., s. 232; el-Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 13; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 468.

[217] Bu olayla ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak için bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 351; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 229-262; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 389-391; Ahmed Ma'mûr el-'Useyrî, *Mûcezü't-târîhi'l-İslâmî münzü ahdi Âdem aleyhi's-selâm ilâ asrinâ el-hâdır*, Riyâd: 1996, s. 151-152; es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. I, s. 455-524; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 9.b., İstanbul, 2014, s. 71-100.

[218] ed-Dîneverî, a.g.e., s. 264; el-Fesevî, a.g.e., C. III, s. 331; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 474; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VI, s. 23; Ebu'l-Ferec b. el-'İberî Ğrîguryus b. Hârûn (Ehrûn) b. Tûmâ el-Maltî, *Târîh muhtasar ed-duvel*, thk. Antûn Sâlhânî el-Yesû'î, 3. b., Beyrut: Dâru'ş-Şark, 1992, s. 111; Ebü'l-Fidâ' İsmail, a.g.e., C. I, s. 193; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 829; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 166.

[219] İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 351; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 267-268; et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 501; el-Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 14-16; Miskeveyh, a.g.e., C. II, s. 89-91; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VI, s. 23; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 225; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 165; Ebu't-Tayyib Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mekkî el-Hasenî el-Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm bi ahbâri beledi'l-Harâm*, I-II, C. I, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, s. 132; Ebü'l-Bekâ' Behâüddîn Muhammed b. Ahmed b. ed-Diyâ' el-Kuraşî

Yezîd'den sonra başa Muâviye b. Yezîd b. Muâviye geçmiş olsa da onun hükümdarlığının süresi birkaç ayı geçemedi. Kaynaklarda onun halifeliğe ilgisiz kaldığı ve makamdan kendi isteği ile ayrıldığı şeklinde rivayetler bulunmaktadır. II. Muâviye'den sonra liderlik Mervân b. el-Hakem'e geçti. Fakat bu aralarda Abdullah b. ez-Zübeyr'e halife olarak biat eden bölgeler arasında Şâm'ın bir kısmı, Irâk ve Mısır gibi yeni merkezler eklenmişti.[220] Mısır'da Abdullah'ın lehine ve Emevîler'in aleyhine mücadele veren baş aktör Hâricîlerdi. Hâricîlerin yanı sıra İbnü'z-Zübeyr'in Mısır'da bu görüşte olmayan 'Ukbe b. Nâfi el-Fehrî'nin oğulları Ebû 'Ubeyde ve 'İyâd, Ebû Bekr b. el-Kâsım b. Kays el-'Uzerî, Hayyân b. el-A'yen el-Hadramî ve Hacve b. el-Esved es-Sadefî gibi birçok kişi vardı.[221] Hâricîler kendi davasını Abdullah b. ez-Zübeyr'inkiyle aynı zannetmekteydiler. Bununla ilgili menfi veya müspet olsun herhangi bir beyanda bulunmayan Abdullah b. ez-Zübeyr Hâricîler orada üstünlük elde edince Abdurrahmân b. Cahdem'i Mısır'a vali olarak tayin etti.[222]

Abdurrahmân Mısır'a geldiğinde Benû Ümeyye taraftarları da dâhil insanların teveccühünü kazandı ve herkes kendisine biat etti. Ancak Benû Ümeyye'ye sempati besleyenlerin biatleri gerçek değildi, aslında sadece konjoktürel olarak böyle bir yola başvurmuşlardı.[223] Nitekim hicrî 64 senesinde Mervân b. el-Hakem'in Şâm'da ipleri eline adığı haberi yayılır yayılmaz Mısır'daki Benû Ümeyye taraftarları Abdurrahmân b. Cahdem'in peşini bırakıp tekrar Emevîlere olan desteklerini açığa vurmuş, Mervân'dan kendilerine yardım elini uzatmasını istemişlerdir.[224]

Durum böyleyken Mervân b. el-Hakem tahta çıktıktan sonra ilk yaptığı iş Şam'da birliği sağlamaktı. Neticede oradaki İbnü'z-Zübeyr'in adamı ed-Dahhâk b. Kays'ı etkisiz

---

el-Mekkî el-Hanefî, *Târîhu Mekkete'l-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti'ş-Şerîfe ve'l-Kabri'ş-Şerîf*, thk. Alâ' İbrâhîm-Eymen Nasr, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004, s. 105.

220 İbn Mende, a.g.e., C. III, s. 49; Ebü'l-Fidâ' İsmail, a.g.e., C. I, s. 193; İbn Haldûn, a.g.e., C. IV, s. 381; Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdilmelik el-'İsâmî el-Mekkî, *Samtü'n-nücûmi'l-'avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tıvâlî,* I-IV, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü'avvid, 1. b., C. III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, s. 217; es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye,* C. I, s. 573; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 166.

221 el-Kindî, a.g.e., s. 34.

222 el-Kindî, a.g.e., s. 34; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 593; İbn Haldûn, a.g.e., C. IV, s. 381; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 96; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 165.

223 el-Kindî, a.g.e., s. 34; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 96; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 165.

224 et-Taberî, a.g.e., C. V, s. 540; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 269; el-Kindî, a.g.e., s. 34; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VI, s. 27; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 255; İbn Haldûn, a.g.e., C. IV, s. 381; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 96; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 165.

hale getirdikten sonra sıra Mısır'a gelmişti.[225] Bunu gerçekleştirmek için Mervân bir ordu oluşturup oğlu Abdülazîz'in komutanlığı altına Mısır'a gönderip akabinde kendisi de oraya doğru yöneldi.[226] Mısır valisi Abdurrahmân hem Mervân'ı hem de Abdülazîz'i durdurabilmek için bir takım önlemler almaya çalıştı. İlk olarak istişare sonucu Fustât'ta bir hendek kazdılar.[227] İkinci adım olarak ise Şamlıları yolda durdurmak için karadan es-Sâib b. Kinâne b. Hişâm el-Âmirî'yi, denizden de el-Ekder b. Hammâm el-Lahmî'yi orduların başına tayin edip Mervân'ı durdurmak için Şam'a sevk etti. Abdülazîz'in yolunu kesmek üzere ise Züheyr b. Kays el-Belevî'nin komutanlığındaki bir birliği de Eyle'ye gönderdi.[228]

el-Ekder'in ordusu kötü hava şartlarının sonucu denizde boğularak helak oldu. Bu olaydan salim bir şekilde kurtulabilen ordu komutanı el-Ekder Mısır'a geri döndü.[229] es-Sâib de Mervân'ın kendisine karşı şantajı sonucu hiç savaşmadan Mısır'a geri döndü.[230] Sonuç olarak Şamlıları Mısır dışında engellemek için gönderilen üç komutandan sadece biri fiilen savaşabildi. Fakat Eyle'nin yakınlarında Abdülazîz'in ordusuna karşı savaşan Zuheyr ordusuyla birlikte büyük bir hezimete uğradı.[231]

Abdurrahmân b. Cahdem'in orduları tarafından engellenemeyen Mervân Mısır'a doğru ilerlemeye devam etti ve Aynü Şems'e kadar gelebildi. Buna karşı Abdurrahmân son çare olarak bizzat Mervân'ın karşısına çıktı. Aynü Şems bölgesinde bir iki gün savaştıktan sonra geri çekilip daha önce kazımış oldukları hendeğe sığındılar. Burada da savaş birkaç gün sürdükten sonra herhangi bir sonuç alınamayınca bir grup, tarafları sulha ikna etti. Nitekim Mervân Mısırlıları himayesine alan bir anlaşma metni yazdıktan sonra hicrî 65 senesinin cemaziyelevvel ayında merkez olan Fustât'a giriş yaptı.[232] Mervân b.

---

[225] İbn Hayyât, a.g.e., s. 259; Ebü'l-Arab et-Temîmî, a.g.e., s. 205; ez-Zehebî, *el-'İber fî haberi men gaber*, C. I, s. 52; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 706; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 166-167; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 259.

[226] el-Kindî, a.g.e., s. 34-35; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 386; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 165.

[227] el-Kindî, a.g.e., s. 34; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 598; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 256; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 165.

[228] el-Kindî, a.g.e., s. 35. Benzer bilgiler için bkz. el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.

[229] el-Kindî, a.g.e., s. 35; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.

[230] el-Kindî, a.g.e., s. 35; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157. Rivayetlere göre Mervân es-Sâib'in Filistin'de bir sütoğlunun bulunduğu öğrenmiş ve onu aldırıp Mısır ordusuyla karşılaşınca komutanları es-Sâib'e savaştığı takdirde oğlunun kafasını keseceği tehdidinde bulundu. Bu tehdidin karşısında es-Sâib, Mervân'a karşı savaşamaz hale gelir ve Mısır'a geri döner. (el-Kindî, a.g.e., s. 35).

[231] el-Kindî, a.g.e., s. 35; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.

[232] el-Kindî, a.g.e., s. 36; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 598; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. VII, s. 256.

el-Hakem'in Fustât'a giriş yapması dokuz ay civarında süren Abdurrahmân b. Cahdem valiliğinin ve dolayısıyla Abdullah b. ez-Zübeyr'in Mısır hâkimiyetinin sonu oldu.

Mervân Mısır'daki İbnü'z-Zübeyr'in hâkimiyetini yok edince sayıları seksen kişi civarında olarak ifade edilen bir grup dışında bölge halkının tamamı kendisine biat etti. İbnü'z-Zübeyr'in hâkimiyetini kökten yok etme çabasında olan Mervân b. el-Hakem'in biat etmeyen kişilerin hepsini öldürdüğü rivayet edilmektedir.[233] Mervân'ın mutlak zaferinden sonra Mısır yeniden Emevîlerin egemenliği altına girmiş oldu. İşleri iyice düzene sokana kadar bir iki ay süreyle Mısır'da kalan Mervân, oğlu Abdülazîz'i vali tayin edip nasihat mahiyetinde bazı telkinlerde bulunduktan sonra tekrar Şam'a döndü.

Babası tarafından valilik görevine getirilen Abdülazîz Mısır'ı istikrarlı bir bölge haline getirmekle kalmayıp Emevîler'in İbnü'z-Zübeyr'in Hicâz'daki hâkimiyetine son vermek için verdikleri mücadeleye askerî yardımlar gönderdi. Öyle ki rivayetlerin bildirdiğine göre Abdullah b. ez-Zübeyr'i etkisiz hale getirebilmek için Mısır'dan üç bin kişilik bir ordunun Emevîlerin yardımına gönderildiği ve kendisini öldürenin Tücîb kabilesinin azatlı kölelerinden Abdurrahmân b. Bahnes adındaki bir Mısırlı zatın olduğu kaydedilmektedir.[234]

Emevîler ile Abdullah b. ez-Zübeyr'in çekişmelerinin Mısır ayağında göze çarpan en önemli husus, onun hareketi gölgesinde geçici de olsa Hâricîlerin itibar kazanmalarıdır. Ancak İbnü'z-Zübeyr'in öldürülmesinden sonra Kurra b. Şerîk'in valiliğine kadar herhangi bir olay çıkarmadan sakin bir şekilde hayatlarını sürdürdüler. Hicrî 90 senesinde Mısır valiliği görevine getirilen Kurra b. Şerîk'in, bir sene sonra hicrî 91'de, işleri yoluna koymak için İskenderiye'ye gitmesini fırsat bilen sayıları yüz civarında olan bir grup Hâricî, ona karşı Fehm kabilesinden İbn Ebi'l-Müsennâ et-Tücîbî'nin liderliğinde örgütlenirler. Ne var ki Kurra onların bu planını öğrenir ve niyetlerini itiraf edene kadar hepsini hapseder. Sonunda sözü edilen Hâricî grup yapmak istediklerini itiraf ederler ve netice olarak hepsi öldürülür.[235]

Bu olaydan sonra Mısır'da iç çekişmelerin bir süre için yerini sükûnete bıraktığı anlaşılmaktadır. Ancak ülkede geçici olarak zuhur eden bu sakinlikten bölgede artık Emevîlerin düşmanlarının kalmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zira her zaman Emevîlerin

[233] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.
[234] el-Kindî, a.g.e., s. 232; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 387.
[235] el-Kindî, a.g.e., s. 49-50; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 158.

karşısında yer alan Şiîler, Kureyş'in hilâfetini kabul etmeyen Hâricîler ve Arap taraftarlığı yaptıkları için bu hanedandan memnun olmayan diğer azınlıklar devlete karşı harekete geçebilmek için her zaman fırsat kollamışlardır. Dolayısıyla Emevîler'e muhalif tüm grupların bu süreçte ortalığı karıştırmamalarının sebebi hanedanın güçlü olması ve harekete geçmek için onlarda zayıflık belirtilerinin zuhur etmesini beklemeleridir.

2.5.2. Zayıflama Dönemi

Yaklaşık otuz sene civarında el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelik (h. 125-126)[236] döneminde ortaya çıkan kabile çekişmeleriyle Emevî hanedanı zayıflama sürecine girmiş oldu. Bu dönemde tahta çıkmak isteyen veya tahtta olan her halife bunu belli bir grubun desteğini alarak yapmaktaydı. Durum böyleyken fazla geçmeden daha önce Emevî Devleti'nin destekleyicileri olan kabileler artık Emevîlerin sadece belli bir koluna yakın durmaya başladı.[237]

Emevî grupların birbirlerine karşı yürüttükleri kavgaları kendi menfaatine çevirecek birçok grup vardı. Nitekim başta Irak[238] ve Hicâz Hâricîleri[239] ile Kûfe Şiîleri[240] böyle bir fırsatı hep kollamaktaydılar. Ancak bunların yanı sıra Emevîlerin asıl sonunu getirecek olan Abbâsîler de Horasan bölgesinde yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladılar. Abbâsî hareketinin İslâm dünyasında Ömer b. Abdilazîz döneminden beri şekillenip Ebû Müslim el-Horâsânî döneminde en üst seviyesine ulaştığı görülmektedir. Abbâsîler zamanla güçlü bir şekilde Emevîler'in karşısında durmaya başlayınca diğer grupların da desteğini aldılar. Onların Hz. Peygamber (s.a.v.) sülalesinden olmaları özellikle Şiîlerin kendilerini desteklemesini sağlamıştır.[241] Sonuç olarak Ebû Müslim el-Horasânî liderliğinde Horasan bölgelerinde faaliyetlerini yoğunlaştıran Abbâsîler, Emevîlerin

---

[236] el-Velîd b. Yezîd b. Abdilmelik kaynaklarda şarap içen, müzik, şarkı ve şiir ile vaktini geçiren birisi olarak tanıtılmaktadır. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* s. 366; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 231; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 280; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam,* C. VII, s. 248; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 176.

[237] Bu dönemdeki kabile çekişmeleri ile ilgili daha derli toplu bilgi için bkz. Apak, *İslâm Tarihi III*, s. 239-246.

[238] Mechûl, *Ahâbaru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Abdülazîz ed-Dûrî-Abdülcebbâr el-Mutallibî, Beyrut: Dâru't-Talî'a, s. 251; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* s. 369; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 282; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 240-241; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam,* C. VII, s. 266-267; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 341, 356.

[239] İbn Hayyât, a.g.e., s. 393; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 393-400; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam,* C. VII, s. 277-278.

[240] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 371-374; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 301-303; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 356-358.

[241] Abbâsîlerin tarih sahnesine zuhuru ve ilerleyyili için geniş bilgi için bkn. Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi VI, (Abbâsîler Dönemi)*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001, 17-40.

otoritesini büyük ölçüde sarsmış, h. 130 yıllarında birçok bölgede hutbeler dahi onların adına okunmaya başlandı.[242]

Peyderpey Emevîlerin sonunu getiren Abbâsîlerin İslâm dünyasındaki ilerlemesi devam ederken onların Mısır'daki ilk faaliyetlerinin tam olarak ne zaman başladığı hususunda net bir şey söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte Ebü'l-Mehâsin'in kaydettiği bir rivayette Hişâm b. Abdilmelik (h. 105-125) adına Mısır valiliği yapan Abdurrahmân b. Hâlid'in Abbâsîlerle gizlice yazıştığı ve onlara ikramda bulunduğu ifade edilmektedir. Aynı rivayete göre Abdurrahmân b. Hâlid Abbâsîlerle olan söz konusu gizli münasebetlerinden ötürü Halife Hişâm tarafından valilikten azledilmiştir. Ancak bu rivayete başka kaynaklarda rastlanmamış, onu zikreden müellif de başında "*denilmiştir*" ifadesiyle nakledip kesin bir bilgi olmadığına işaret etmiştir.[243] Bu bilgiler kesin olmamakla birlikte genel bir fikir vermesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim ihtiyatı da göz ardı etmeden Abbâsîlerin Mısır'a ilk sızmalarının h. 120. yıllarında olduğu ifade edilebilir.

Emevî ailesinin birbiriyle kavgaları devam ederken ve diğer taraftan Abbâsîlerin zuhur edip yükselmeye başladığı bu dönemde Mısır'ın İslâm'la tanışmasından sonra ilk kez Kıptîlerin ayaklanmasıyla karşılaşılmaktadır. Bugüne kadar Müslümanların iç anlaşmazlıklarına katî surette karışmayan Kıptîler, Hişâm b. Abdilmelik'in (h. 105-125) Mısır'daki halifesi Hanzale b. Safvân'a başkaldırırlar. H. 121 senesinde meydana gelen bu ayaklanma Hanzale b. Safvân tarafından bastırılabilmiştir.[244] Emevî devrinin sonu olan Mervân b. Muhammed'in döneminde de Kıptîler onlara karşı Abbâsîler'e destek vermişlerdir.

Emevîlerin bu son döneminde dikkat çeken hususlarda birisi de tayin edilen valilerin kısa bir süre içinde azledilmeleri ve aynı zamanda azledilen bir valinin ikinci ve hatta üçüncü kez olarak aynı göreve geri getirilmesidir. Daha önce bu kadar sık yaşanmayan söz konusu vali değişimleri bu dönemde merkezî yönetimdeki anlaşmazlıkların sonucu sık sık değişen halifelerle yakından bağlantılıdır. Nitekim

---

[242] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 357; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 364; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VII, s. 271; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 360-361; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. X, s. 30-31; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 146-147; es-Sallâbî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, C. II, s. 550.

[243] İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 278.

[244] el-Kindî, a.g.e., s. 62; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 150, C. II, s. 99, C. IV, s. 409; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 280-281.

nisbeten kısa bir süre içinde halifelik Hişâm b. Abdilmelik'ten (Şaban, 105),[245] el-Velîd b. Yezîd (Rabî'u'l-Âhir, 125),[246] Yezîd b. el-Velîd (Muharrem, 126),[247] İbrâhîm b. el-Velîd (Zi'l-Hicce, 126)[248] ve son olarak Mervân b. Muhammed'e (Rabî'u'l-Evvel, 127)[249] kadar el değiştirirken, Mısır'daki valilik makamına da Muhammed b. Abdilmelik'ten (Şevvâl, 105), el-Hurr b. Yûsuf (Zi'l-Hicce, 105), Hafs b. el-Velîd (Zi'l-Hicce, 108), Abdülmelik b. Rifâ'a (Muharrem, 109), el-Velîd b. Rifâ'a (Muharrem, 109), Abdurrahmân b. Hâlid (Cemâdâ el-Âhire, 117), Hanzale b. Safvân (Muharrem, 119), Hafs b. el-Velîd (Rabîu'l-Evvel, 124), Hassân b. Atâhiye (Cemâdâ el-Âhire, 127), Hafs b. el-Velîd (Cemâdâ el-Âhire, 127), el-Havsere b. Süheyl'e kadar (Muharrem, 128) birçok kişi gelip gitmiştir.[250]

H. 127 yılında Mervân b. Muhammed'in tahta çıkmasıyla birlikte artık Emevî Devleti çöküş merhalesine girmeye başladı. Mervân'ın Abbâsîlerden kaçarken son sığındığı yerin Mısır olmasından ötürü bu süreç ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

2.5.3. Çöküş Dönemi

Mervân b. Muhammed'in tahta çıktığı bu dönemde önceki bölümde de anlatılmaya çalışıldığı gibi Emevîler'in birliği bozulmuş, kabile çekişmeleri baş göstermiş ve bütün bunlardan faydalanan Emevî karşıtlarının hareketleri ilerlemeye başlamışlardır. Doğal olarak Mervân'ın yapmaya çalışacağı ilk iş bu sorunların üstesinden gelmektir. Ancak kendisinin sarf ettiği tüm çabalara rağmen onun iktidarı tarihte Emevîler'in çöküşü olarak kaydedilecektir.

H. 127 senesinde Mervân yönetimi ele geçirdiğinde Mısır valiliğinde bulunan Hafs b. el-Velîd el-Hadramî ona hemen bir mektupla istifasını bildirir. Halife onun istifasını kabul eder ve Hafs yaklaşık üç sene süren ikinci dönem valiliğinden ayrılmış olur.[251] Hafs'ın isminden de anlaşıldığı gibi kendisi o dönemde halifeye muhalif olan

[245] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 25; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 19; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 165.
[246] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 209; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 163; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VII, s. 236; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. III, s. 548.
[247] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 261; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VII, s. 250; İbnü'l-Esîr, a.g.e.,. IV, s. 308; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* C. X, s. 9.
[248] ed-Dîneverî, a.g.e., s. 350; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 295; el-Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 53; Miskeveyh, a.g.e.,, C. III, s. 218; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IV, s. 321.
[249] İbn Hayyât, a.g.e., s. 372; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 369; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 351; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 295; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 281; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 225; İbnü'l-İmrânî, İmrânî s. 52.
[250] el-Kindî, a.g.e., ss. 56-67; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, ss. 98-100; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, ss. 257-305.
[251] el-Kindî, a.g.e., s. 64; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 99; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 292.

Yemenli veya Güney Araplarındandır. Dönemin halifesini ise el-Mudar veya Kuzey Arapları desteklemekteydiler. Dolayısıyla Mervân'ın göreve gelir gelmez Hafs'ın kendisine istifasını takdim etmesi ancak iki grup arasındaki anlaşmazlıkla açıklanabilmektedir.[252] Hafs'tan sonra valiliğe tayin edilen Hassân b. Atâhiye'nin Mısır'a girmeye çalıştığında oradaki kabile çekişmelerinin rölü daha da net görülmektedir. Nitekim Safer 127 senesinde Mısır'a giriş yapan Hassân, Hafs'a destek veren tüm grupların dağılmasını emreder. Ancak Hafs'ın destekleyicileri başkaldırdılar ve lider kabul ettikleri Hafs b. el-Velîd dışında kimsenin vali olmasına rıza göstermeyeceklerini söylediler.[253]

Bir yandan Mısır'da bunlar olurken, diğer yandan doğudan Şâm'a doğru güçlenerek Abbâsî rüzgârı geldiği sıralarda Yemenîlerin ileri gelenlerinden olan Filistin valisi Sâbit b. Nu'aym el-Cüzâmî Mervân'a başkaldırdı ve Hafs'a halifeyi tahttan indirmek için çağrıların yer aldığı bir mektup gönderdi. Mısırlılara aynı çağrıda Mervân'ı Humus'tan uzaklaştıran Dımeşk valisi Zâmil b. Amr da bulundu. Sonuç olarak başta Yemenîler olmak üzere iktidara muhalif bütün gruplar Hassân b. Atâhiye'yi evinde muhasaraya alıp kendisinden Mısır'dan uzaklaşmasını istediler. Hassân on altı gün süren görevini terkedip ülkeden ayrılmak zorunda kaldı.[254] Hafs ve Hassân arasındaki bu kavga aynı zamanda kabile kavgasıdır. Zira Hafs'a destek verenler aynı zamanda Mervân b. Muhammed'e muhalif olan Yemenîler iken, Mervân'ın valisi Hassân'ın taraftarları ise hükümet yanlısı Mudarrîlerdir.

Hassân b. Atâhiye'nin Mısır'dan kovulmasından sonra valilik üçüncü kez olarak Hafs b. el-Velîd'in eline geçmiş olur. Hafs'ın üçüncü dönem valiliğini sürdürdüğü sıralarda Afrika'dan gelen Hanzale b. Safvân el-Kelbî'yi Mervân Mısır valiliğine getirmek istediyse de halk halifenin bu isteğini kabul etmedi. Hatta kabul etmemekle kalmayıp kendisine karşı savaş da başlattılar. Böylece Hafs'ın bu sefer ki görevi 128. senesinin başlarına kadar devam etti.[255]

Bir süreliğine Hafs'ın valiliğine kayıtsız kalan Mervân, 128 senesinin başlarında Hafs'ı azledip yerine Havsere b. Süheyl el-Bâhilî'yi tayin etti. Ancak Mervân artık

[252] Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 138.
[253] el-Kindî, a.g.e., s. 64-65; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 99; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 300-301.
[254] el-Kindî, a.g.e., s. 64-66; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 301.
[255] el-Kindî, a.g.e., s. 66; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 99-100; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 302.

Mısır'da işlerin sadece güç ile yoluna girebileceğini anlamıştı. Dolayısıyla Hafs'ı azletmekle birlikte onu ve onun ülkedeki taraftarlarını etkisiz hale getirebilmek için Havsere'nin emrine yedi bin asker gönderdi. Bunun haberini alan Mısırlılar Hafs'tan Havsere'yi durdurmasını talep ederler. Ancak Hafs onlara bunu göz alamayacağını söyler ve elindeki her şeyi Havsere'nin vekili Ebü'l-Cerrâh el-Ceraşî Bişr b. Evs'e devreder. Havsere Mısır'a giriş yaptığında Mısırlılar kendisinden korkup temsilci seçtikleri Yezîd b. Mesrûk el-Hadramî'yi huzuruna gönderip hayat güvencesi talep ederler. Mısırlılar önce yeni validen istediklerini aldılar. Fakat daha sonra Havsere sözünü tutmayıp Hafs b. el-Velîd başta olmak üzere bütün muhalifleri öldürdü.[256] Havsere Hafs'ın başını çektiği hareketi bastırmışken Mısır'da Hicâz merkezli ve Hâricîlere yakın başka bir muhalif hareket ortaya çıkar.[257] Hareketin lideri Abdullah b. Yahyâ el-Kindî'ye Tücîb ve diğer kabilelerinden bazıları biat etti. Ancak o dönemde güvenlikten sorumlu olan Hassân b. Atâhiye bunun haberini alır almaz onların hepsini tutukladı ve daha sonra tamamı Havsere tarafından infaz edildiler. Havsere bu şekilde Mısır'da istikrarın hâkim kılınması yönünde çaba sarf ederken Mervân onu Irak'taki Abbâsîler'e karşı yardımda bulunması için 131 senesinde oraya gönderir.[258]

Aynı sene içinde Havsere'den sonra göreve el-Muğîre b. Ubeydillah el-Fezzârî geldi. Ancak el-Muğîre görevde fazla kalamadı ve on aydan sonra vefat etti. Yerine el-Velîd b. el-Muğîre gelmiş olsa da Mervân bunu onaylamadı ve valiliği Abdülmelik b. Mervân b. Mûsâ'ya verdi.[259]

Bu esnada 132 senesinin Cemaziyelâhir ayında Vak'atü'z-zâb diye bilinen savaşta Mervân b. Muhammed ağır bir yenilgiye uğrayıp geri çekilmek zorunda kalır. Bu savaştan sonra artık Mervân Abbâsîlerden kaçmanın yolunu arar.[260] Kaynaklardan anlaşıldığına göre Mervân güçlü bir şekilde yeniden dönebilmek için Abbâsîlerden uzak bir yerlere uzaklaşmayı düşünmüştür. Hatta ilk olarak kendisi Bizans topraklarına

---

[256] el-Kindî, a.g.e., s. 67-68; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 326; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 100; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 305.

[257] Abdullah b. Yahyâ el-Kindî'nin Hicâz merkezli hareketi için daha detaylı bilgiye ulaşmak üzere bkz. İbn Hayyât, a.g.e., s. 384-385; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 348; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 282-283; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 256-257; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VII, s. 273; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. VII, s. 353-354; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 362.

[258] el-Kindî, a.g.e.,, s. 69; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 158.

[259] el-Kindî, a.g.e., s. 69-70; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 100; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 314-315.

[260] Geniş bilgi için bkz. et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 432; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 324; İbnü'l-İmrânî, a.g.e., s. 52; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. VII, s. 301-306; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 13-16; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, C. X, s. 42; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 163.

kaçmayı düşündüğünü ancak İsmâîl b. Abdillah el-Kaserî adındaki yakın bir müsteşarı onun bu fikrinin isabetli olmadığı, her ne kadar zor durumda kalmışsa da müşriklere sığınmanın yanlışlığı hakkında ikna eder.[261] Daha sonra kendisine Mısır'daki zenginlik ve imkânlardan bahsederek güçlenmek için oraya gitmesini önerir. Nitekim halife bu fikri benimser ve Mısır'a sığınır.[262]

ez-Zâb muharebesinde Abbâsîler'e karşı hezimete uğrayan Mervân'ın Mısır'a doğru gelmekte olduğunu haberini alan vali Abdülmelik b. Mervân b. Mûsâ ülkesindeki tüm imkânları, ne bulduysa Abbâsîlere karşı savunmasında kullanmak için seferberlik ilan etti. Kıptîlerin eserlerinde bahsi geçen bu seferberlik onların da tüm açılardan bu savaşta kerhen kullanıldıklarını ifade etmektedirler. Kaynaklarda yer alan bir bilgiye göre Abdülmelik savunma önlemlerini alırken Mısır'da yanmayan bir madde üretti ve onu ordusunun faydalanmasına sundu.

Mervân'ın Mısır'a doğru yöneldiği bu sırada Abdülmelik Mısır'daki isyanlarla uğraşmaktaydı. İlk olarak valiye isyanda bulunan Yuhannis isminde bir şahsın liderliğindeki bir grup Kıptî oldu. Vali onları Abdurrahmân b. Utbe el-Meâri'nin başında bulunduğu bir orduyla bastırdı ve liderlerini öldürttü. Yuhannis'in isyanından sonra Amr b. Süheyl b. Abdilazîz b. Mervân ve onunla birlikte yanındaki bazı Kayslılarla birlikte ed-Dumâhis b. Abdilazîz el-Kennânî Abdülmelik b. Mervân'a karşı isyan başlattılar. Abdülmelik yedi bin askerin başında görevlendirdiği Mûsâ b. el-Mihned'in aracılığıyla bu isyanı bastırabildi ve liderleri Amr'ı hapsetti.[263] Burada, daha önce Emevîler'i destekleyen Kays kabilesinden bazı kimselerin artık onlara karşı isyanlara katıldıkları hususuna dikkat çekmek gerekir. Bu da Emevîler'in ne kadar zor durumda olduklarını göstermektedir.

Mervân Mısır'a giriş yapmak üzere iken ülkedeki muhalifler onun gelmesini engellemek için Ubeydullah b. Abdirrahmân b. Umeyre el-Hadramî liderliğinde toplanmışlardı. Fakat Mervân geldiğinde Ubeydullah onlara gerekenin yapılması için savaşa çağırdığında grup icabet etmedi. Böylece bu girişimden herhangi bir sonuç

[261] ed-Dîneverî, a.g.e., s. 365-366.
[262] İbn Hayyât, a.g.e., s. 404; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 365-366; el-Fesevî, a.g.e., C. I, s. 39; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb b. Hudayr b. Sâlim el-Endelüsî, *el-'Ikdü'l-ferîd*, I-VIII, C. III, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404, s. 234; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 283; el-Kindî, a.g.e., s. 81.
[263] el-Kindî, a.g.e., s. 70-71; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 100; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 316.

alınamadı ve 132 senesinin Şevvâl ayında Mervâm Mısır'a geldi.[264] Ne var ki Mervân Mısır'a ulaştığında buradaki Abbâsî taraftarlarının örgütlenme konusunda büyük mesafe kat etmiş olduklarını gördü. Şöyle ki Doğu tarafı, İskenderiye, Saîd ve Esvân başta olmak üzere birçok bölgedeki yöneticiler Abbâsîlerin tarafına geçmişlerdi. Bunun üzerine, duruma hâkim olabilmek için Mervân önce İskenderiye ve Saîd'i ele geçirmek istedi ve bunu başardı. Ancak kendisinin peşini bırakmayan Abbâsî komutanları onu Mısır'a kadar takip etti ve onlar da Mervân'dan yaklaşık bir veya iki ay sonra bölgeye ayak bastılar.[265]

Bu sıralarda Emevîler'in başına bela olan diğer bir hadise Beşmûrlular'ın isyanıdır. Beşmûrlular valiye kafa tutarak harac ödemekten vazgeçtiler. Abdülmelik onları yola sokabilmek için üzerlerine orduyla yürüdüyse de bölge halkı valinin ordusunu hezimete uğrattı.[266] Daha sonra Mervân'ın kendisi de onlarla uğraşmak zorunda kaldı. Fakat kendisinin üzerlerine göndermiş olduğu bütün askeri sevkiyatlar sonuç vermedi.[267] Beşmûr halkının isyanı Kıptîler'in bu kargaşalardaki rollerini açık bir şekilde göstermektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Emevîler'e karşı Abbâsîler'i desteklemekle Müslümanlar arasında cereyan eden siyasi çekişmelerine ilk kez katılır oluyorlardı. Abbasîler Furma'ya geldiklerinde özellikle Kıptîler onları sevinçle karşılamaya gittiler.[268] Bu da o dönemde Mısır halkının çoğunluğunu oluşturan Kıptîler'in Emevî idaresinden iyice bıktıklarını, dolayısıyla Abbâsîler'i bir kurtarıcı olarak sabırsızlıkla beklediklerini göstermektedir.

Emevîler Mısır'daki muhalifleriyle uğraşırken Abbâsîler hızla Fustât'a doğru ilerlemeye devam ediyorlardı. Artık sonunu bariz bir şekilde görmeye başlayan Mervân, Fustât'ı tamamen yakma fikrine sığındı. Nitekim Abbâsîler daha Gazze yakınlarındayken Fustât'ın tahliye edilmesini ve şehrin tamamen yakılmasını emretti. Bunun üzerine Emevîler şehri tahliye edip insanlarını Cize, Cezîre ve Ravza'ya çıkardılar. Tahliyeden sonra şehri yakıp tahrip ederek en son kendileri oradan çekilmeye başladılar. Mervân Abbâsîlerin Furma'ya ulaştıkları haberini tam da bu sıralarda aldı. Bu haber üzerine Mervân Mısır'daki bütün ulaşım vasıtalarını, şehir, kasaba ile köylerin yakılması ve

[264] el-Kindî, a.g.e., s. 71.
[265] el-Kindî, a.g.e., s. 71-72.
[266] el-Makrîzî, a.g.e., s. 100; Severus b. el-Mukaffa', *Kitâbü Siyeri âbâi'l-betârika*, I-II, C. II, University of Michigan, t.y., s. 191.
[267] İbnü'l-Mukaffa', a.g.e., C. II, s. 191-192.
[268] İbnü'l-Mukaffa', a.g.e., C. II, s. 197-198.

tahrip edilme imkânı bulunan her şeyin tahrip edilmesini emreder. Nitekim Fustât'ı ve Nil'in doğu tarafında ne varsa yıkıp tahrip ettikten sonra Mervân ve beraberindekiler köprüleri de yıkarak Nil'in batı tarafında geçtiler.[269]

Neticede Abbâsîler Fustât'a geldiklerinde her şeyi yakılıp yıkılarak harap edilmiş halde buldular. Mervân'ın peşini bırakmayı düşünmeyen Abbâsîler araçları yakıldığı için Nil'in batı tarafında geçemiyorlardı. Fakat Nil'in onların bilmedikleri karşı tarafa geçilmesi kolay bazı yerleri vardı.[270] Abbâsîler'in yanında bulunan bazı Mısırlılar onlara bu noktaları göstererek yardım ettiler. Bu şekilde Abbâsîler Nil'in karşı sahiline geçebildiler ve Emevîlerin beraberinde götürdükleri araçlara da el koydular.[271] İki ordu Nil'in batı tarafında karşı karşıya gelince aralarında çetin bir savaş başladı. Bu savaşı kaybeden Mervân kaçtığı Bûsîr[272] köyünde Abbâsîlerce yakalanır ve komutan Sâlih b. Ali el-Abbâsî tarafından öldürülür. Abbâsîler Mervân ile birlikte Mısır'daki çok sayıda Emevî taraftarını öldürür, bazılarını ise esir alırlar. Öldürdükten sonra son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed'in başını Irak'a gönderen Sâlih 133 senesinin Muharrem ayında Fustât'a giriş yapar.[273]

Bu zaferden sonra Abbâsîler Mısır'daki Kıptîlerin gönlünü almayı ihmal etmediler. Onlar için ilk yaptıkları iyilik haracın miktarını azaltmaları ve din adamları Mihâîl'i özgür bırakmaları oldu. Bunun yanında Kıptîler Abbâsî liderlerden Mısır'daki kilise mallarına hiçbir şekilde dokunulmamasını talep ettiler. Abbâsîler de onların bu talebine müspet cevap verdiler. Beşmûr halkı da Abbâsîler tarafından çok güzel muamele gören topluluklardan biridir. Abbâsîler onlardan haracı kaldırdılar ve ayrıca onlara devamlı ihsanda bulundular.[274]

Bu olaylardan sonra Mısır bölgesi 132. senesinin sonu ile 133. senesinin başında Emevîler'in hâkimiyetinden çıkıp Abbâsî hanedanının bir parçası oldu.

---

[269] et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 441; el-Kindî, a.g.e., s. 72; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 329; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, C. V, s. 305; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 19; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 732; İbnü'l-Mukaffa', a.g.e., C. II, s. 196.

[270] a.g.e., C. II, s. 198.

[271] İbnü'l-Mukaffa', a.g.e., C. II, s. 202.

[272] Mısır'da aynı isimle anılan dört farklı yer vardır. Mervân b. Muhammed'in sığındıktan sonra öldürüldüğü Bûsîr ise Feyyûm'a bağlı olandır. Bkz. İbnü'l-İmrânî, a.g.e., s. 256; Abdülmelik el-Mekkî, a.g.e., C. III, s. 347.

[273] İbn Hayyât, a.g.e., s. 404; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* s. 372; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 441; el-Kindî, a.g.e., s. 72-73; Miskeveyh, a.g.e., C. III, s. 329; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam,* C. V, s. 305-306; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 19-20; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. III, s. 732; el-Verdî, a.g.e., C. I, s. 182.

[274] İbnü'l-Mukaffa', a.g.e., C. II, s. 204-206.

2.6. Abbâsîler Dönemi

Mervân b. Muhammed'in öldürülmesiyle birlikte Mısır yeni bir siyasi döneme girmiştir. Emevîler'in tamamı etkisiz hale getirildikten sonra Abbâsîler tarafından ülkeye vali olarak atanan Sâlih b. Ali b. Abdillah b. Abbâs yeni dönemin inşası için kollarını sıvadı. Onun ilk yaptığı icraat Mısırlıların biatlerini alıp halifeye göndermesi oldu. Sonrasında Mısır'daki bazı Emevî düşmanlarıyla hesaplaşma yoluna gitti. Onlardan bazılarını öldürdü, diğer bir kısmını da Irak'a sürgüne gönderdi.[275]

Abbâsîler, Mısır'daki Emevî hâkimiyetini yok etmekle birlikte ileriki dönemde yine de ara sıra Emevîleri savunan kişilerin ayaklanmalarıyla uğraşacaklardır. Emevî yanlısı ayaklanmaların yanı sıra Mısır'da Abbâsîler'e karşı zaman zaman başkaldırıda bulunacak diğer bir önemli grup da Hz. Ali ve Ehl-i Beyt taraftarlarıdır. Bunlar her ne kadar Emevîler'e karşı Abbâsîlerin mücadelesine destek vermiş olsalar da kendilerini hilafete onlardan daha layık görmekteydiler. Başka bir ifadeyle Alevîler nazarında hilafetin Ehl-i Beyt'ten gasp edilmesi bakımından Abbâsîler'in Emevîler'den farkları yoktu. Bu iki grubun dışında Abbâsîler'in merkez hükümetini sık sık zora sokacak bir diğer kesim de Mısır'a devlet adamı olarak görevlendirdikleri kişilerdir. Aşağıda kısaca görüleceği üzere Mısır'daki bazı Abbâsî devlet adamları, merkezî idareden de uzak olmaları sebebiyle, zaman zaman kendilerini güçlü hissettikleri dönemlerde bağımsız gibi davranmışlar veya tamamen bağımsız bir devlet kurma yoluna gitmişlerdir. Nitekim Tolonoğulları ve İhşidîler Mısır'da Abbâsîler'den kopup bağımsız devlet kuran hanedanlardandır.

2.6.1. Muhaliflerin Ayaklanmaları

Mısır'da Abbâsî dönemindeki muhalif hareketler ele alınırken ilk akla gelen Dihye b. Mus'ab'ın başlattığı isyandır. Dihye Emevî ailesine mensup olup Mısır'ın Abbâsî valisi İbrâhîm b. Sâlih döneminde kendisi için hilâfet iddiasında bulunmuştur. Sa'îd bölgesinde başlayan bu hareket peş peşe gelen üç valiyi uğraştırmıştır. En son vali el-Fadl b. Sâlih b. Ali el-Abbâsî, Abdullah b. Ali komutası altında büyük bir birlikle Dihye üzerine yürür. Bu sefer Hâricîler'in de yardımını alan Dihye, Abullah b. Ali ordusunu hezimete uğratır.[276] Daha sonra Hâricîler, Hz. Osmân 'dan berâatını ilan etmediği için, Dihye'ye olan desteklerini geri çektiler. Bunu öğrenen Abdullah b. Ali

[275] el-Kindî, a.g.e., s. 74-75; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 101; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 323-324.
[276] el-Kindî, a.g.e., s. 94-95; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 49.

tekrar onun üzerine yürür ve sonuç olarak 169 senesinde Cemâziyelâhir ayında Dihye esir alındıktan sonra öldürülür ve kafası Halife el-Hâdî'ye götürülür.[277]

Dihye b. Mus'ab'ın bu hareketi Emevîler'in Mısır'daki Abbâsîler'e karşı ilk ve aynı zamanda son isyan girişimidir. Ancak bu, Emevîler'e yakın kimselerin artık hiçbir şekilde Abbâsîler'e karışmadıkları anlamına gelmemektedir. Bilakis bundan sonra Emevîler'e yakın fert veya gruplar müstakil olmasa da, Abbâsîler'e karşı başlatılan her türlü Alevî isyanına katılmışlardır.[278]

Alevî temelli isyanlara bakıldığında ise bunlar Emevîlerinkine nazaran daha uzun ve uğraştırıcı gözükmektedir. Mısır'daki Abbâsî idaresini uğraştıran ilk Alevî isyanı Ali b. Muhammed'in başını çektiği harekettir. Mısır'a giren ilk Alevî olan Ali vali Yezîd b. Hâtim (144-153) döneminde bölgede çok sayıda biat topladı. Ancak Abbâsîler, hareketin liderlerini etkisiz hale getirerek 160 yılında hareketi ortadan kaldırdılar.[279] Fakat Mısır Alevîleri en kötü günlerini el-Mütevekkil'in (232-247) halifeliğe geçmesiyle yaşamaya başlamışlardır. Alevîler'e kin besleyen el-Mütevekkil, dönemin Mısır valisi İshâk b. Yahyâ'ya yazdığı bir mektupla onların tamamen oradan ihraç edilmesini istemiştir. Vali de emri yerine getirerek Alevîler'i Irak'a göndermek üzere Mısır'dan çıkarmıştır.[280] Bu dönemde gizli olanların dışında Mısır'da Alevîler'in bulunmadığı ifade edilmektedir.[281] Babasından sonra tahta çıkan el-Müntasır'ın Alevîler'e daha da kötü davrandığı kaydedilmektedir. Dönemin valisi Yezîd b. Abdillah'a mektup yazan el-Müntasır, Alevîler'in haklarını kısıtlayıp yaşamlarını zorlaştıran bir takım icraatların yapılmasını talep etti.[282] Bu dönemde Mısır'da Abbâsîler'in sonu gelinceye kadar başka ayaklanmalar da olmuştur. Zaten hep gergin geçen bu dönem boyunca Mısır ile Suriye ve Irak ilişkileri zaman zaman kopma noktasına gelmiştir.

2.6.2. Bağımsız Devletlerin Ortaya Çıkması

Abbâsî dönemi Mısır'daki iç çekişmelerin başında Emîn-Me'mûn kavgası ve buna bağlı meydana gelen diğer karışıklıklar gelmektedir. Bunun yanında Endülüs Emevî devletinin hükümdarı el-Hakem b. Hişâm el-Emevî'nin 198 yılında İskenderiye'ye

[277] Ebû Ca'fer el-Bağdâdî, a.g.e., s. 493; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 60-61.
[278] Daha fazla bilgi için bkz.: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 149-151.
[279] el-Kindî, a.g.e., s. 84-88; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 106, 158-159.
[280] el-Kindî, a.g.e., s. 149; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 159; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 283-284.
[281] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 159; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 283-284.
[282] el-Kindî, a.g.e., s. 153; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 159.

sürgün ettiği çocuk ve kadın hariç on beş bin kişilik grubun da bu duruma olumsuz katkısı olmuştur.

Emîn ile Me'mûn arasındaki kavganın temel sebebi babaları Hârûn er-Raşîd'in her ikisini de veliaht tayin etmesidir. Şöyle ki Hârûn, Emîn adına Irak, Şam ve batı bölgeler için biat almış, Me'mûn için ise Hemdân'dan doğu sınırlarına kadarki bölgeleri bırakmıştı. Fakat Emîn bu paylaşıma bağlı kalmayarak el-Me'mûn'u azledip yerine oğlu Mûsâ'yı tayin eder. İki kardeş arasındaki bu rekabet o günkü İslâm Devletinin her bölgesinde karışıklıklara neden oldu.[283] Bu durumdan Mısır da nasibini fazlasıyla almıştır.

Devletin merkezindeki gelişmelerden her zaman doğrudan etkilenen Mısır bu sefer de Emîn ve Me'mûn taraftarlarının çarpışma alanına dönmüştür. Mısırlılar Emîn'in, Me'mûn'u azlettiğini öğrendiklerinde buna tepki olarak Emîn'in kendisini de azletmek istediler. Mısır'da bu davayı üstlenen es-Sirrî b. el-Hakem oldu. Kendisi tanınan birisi olmamakla birlikte bu süreçte ismini öne çıkarmayı başardı. Diğer taraftan Me'mûn'un kendisi de Mısır'ı ihmal etmeyerek oradaki taraftarlarının başlarından olan Abbâd b. Muhammed b. Hayyân'a bir mektup gönderir. Abbâd, Me'mûn'un mektubunu okuyacağı camide çok sayıda insan toplamayı başardı ve hepsi de Me'mûn'a biat ettiler. Nitekim 196 senesinde Mısırlıları Emîn'i azletmiş oldular. Me'mûn adına Mısır valiliğine ise Abbâd b. Muhammed getirildi. Mısırlıların kendisini azledip valisini ihraç ettiklerini öğrenen Emîn de geri kalmayıp bölgedeki bazı ileri gelenlere haber gönderip kendisi adına yeni Mısır valisi Rabî'a b. Kays'a destek olmalarını istedi. Durum böyle olunca iki taraf arasındaki savaşlar uzun süre bitmek bilmedi.[284]

Söz konusu çekişmelerin sürdüğü bu dönemden Mısır oldukça olumsuz etkilendi. 198 senesinde Emîn'in vefat haberi yayılınca karışıklık daha da büyüdü.[285] Bu sıralar birkaç haftada beş farklı emniyet amirin değiştirilmesi karışıklığın boyutlarını göstermektedir.[286]

---

[283] Konu ile ilgili daha fazla bilgi iin bkz.: İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 384-386; ed-Dîneverî, a.g.e., s. 392-401; et-Taberî, a.g.e., C. VII, s. 269; el-Mes'ûdî, a.g.e., s. 300-302; el-Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 107-111; Miskeveyh, a.g.e., C. IV, s. 26-40; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 244; Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbasiler Dönemi)*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011, s. 144-145, 169-175.

[284] Teferruatlı bilgi için bkz.: el-Kindî, a.g.e., s. 114-116; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 329-330.

[285] el-Kindî, a.g.e., s. 116; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 113; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 157.

[286] İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 157.

Abbâsîler'in iç karışıklıklardan dolayı zor günler yaşadığı bu dönemde onların Mısır'daki otoritesi o kadar zayıfladı ki, Ubeydullah b. es-Sirrî örneğinde görüldüğü gibi elinde güç bulunduran herkes kendi adına haraç toplayıp merkeze göndermemeye başladı. Daha sonra bu durum ilerleyerek mesele hilâfet mücadelesinden güç ve otorite yarışına, netice olarak ise bağımsız oluşumlara kadar vardı. Nitekim es-Sirrî b. el-Hakem ön Mısır denilen bölgeye Asvân'a kadar hâkim oldu. Buna mukabil Abdülazîz el-Cerevî ise Delta'nın doğusundan Furmâ'ya kadarki bölgede hâkimiyet kurdu. Diğer taraftan İskenderiye, Maryût ve Cezîre gibi yerleşimleri içine alan Delta'nın batı bölgelerindeyse Lahm ve Cuzâm kabileleri söz sahibiydiler. Aslında Abbâd b. Muhammed'in valilik görevine getirildiği sıralarda kontrolden çıkan bu bölge Me'mûn tarafından görevlendirilen komutanlar aracılığıyla birçok kez kurtarılmaya çalışıldı.[287]

Batı Delta bölgesi ve özellikle İskenderiye'de durum bundan ibaret iken Endülüs Emevî Devleti'nin sürgün ettiği Endülüslüler buraya yerleşip kısa sürede bölgede önemli bir rol oynamaya başladılar. Kısa sürede bölgedeki diğer güçlere galip gelen Endülüslüler İskenderiye'de kendi valilerini tayin ettiler. Böylece h. 200 senesinde ilk kez Mısır'ın bir bölümünde Abbâsîler'den bağımsız bir devlet kurulmuş oldu.[288]

Bu süreçte İslâm Devletinin farklı bölgelerindeki benzer karışıklıklarla uğraşmakta olan Halife Me'mûn, Mısır'ı ikinci planda bırakmış gibi idi. Ancak sonunda Mısır'ın hilâfetten kopma ve tamamen bağımsız devletçiklere ayrılma eşiğinde olduğunu gören halife, durumu toparlaması için bölgeye Abdullah b. Tâhir b. el-Hüseyin'i gönderdi. Mısır'a varan Abdullah b. Tâhir büyük uğraşlardan sonra başta Ubeydullah b. es-Sirrî olmak üzere ferdî hareketleri bastırıp 211 senesinde bölgenin yeniden merkeze bağlanmasını sağlamış oldu. Fakat Mısır'ın tamamında hakimiyet sağlayabilmek için önünde tek bir engel kalmıştı. O da Endülüslülerin hâkimiyeti altında bulunan İskenderiye Bölgesiydi. Abdullah b. Tâhir vakit kaybetmeden 212 senesinde İskenderiye'ye yönelip bir ay boyunca muhasara altına aldıktan sonra şehri almayı başarır. Yerli halkı güvencesine alıp sürgün edilen Endülüslülere ise istedikleri yere giderek şehri terk etmelerinin sağladıktan sonra orada vali olarak İlyâs b. Sâmân'ı tayin edip merkez olan

[287] Bkz.: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 165-168.
[288] el-Kindî, a.g.e., s. 120-126; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 317; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 320-321.

Fustât'a döndü.[289] Böylece yaklaşık on bir sene boyunca karışıklıkların baş gösterdiği Mısır Bölgesi tamamen bu durumundan kurtarılıp halifenin otoritesine girmiş oldu.

Kaynaklarda ifade edildiğine göre Mısır dâhil İslâm Devleti'nin batı bölgeleri vefatına kafar halifenin kardeşi Mu'tasım bi'l-lâh tarafından yönetilip yerel idarecilerin tamamı iktidardan uzaklaştırılmıştır. Fakat bölgenin el-Mu'tasım'a teslim edilmesinden sonra halk yüksek vergi ve baskılardan dolayı isyan etti. Özellikle Delta bölgesindeki kabileler ara sıra haraç ödememe davasıyla idareye karşı isyan başlatıyorlardı.[290] el-Mu'tasım'ın hilâfet tahtına oturmasıyla birlikte Mısır'da Türk valiler dönemi başladı. Bölgenin ilk Türk valisi 219 senesinde göreve başlayan el-Eşnâs et-Türkî'dir. Daha sonra Türk asıllı olan İnak et-Türkî 235 yılına kadar valiliğini sürdürmüştür. Bölgede giderek artan Türk nüfuzundan rahatsız olan el-Mütevekkil ale'l-lâh İnak'ı geri çağırarak yerine vali olarak oğlu Muntasır bi'l-lâh'ı tayin eder.[291]

Mısır'ın Abbâsî idaresi tarafından hala ikinci planda bırakılmaya devam edildiği bu sıralarda Bizans tehdidi yeniden görülmeye başlandı. Nitekim 238 senesinde Mısır'ın son Arap asıllı valisinin Anbese b. İshâk döneminde sahil bölgeleri ciddi şekilde Bizans saldırılarına maruz kaldı ve çok sayıda insan esir alındı.[292] Dokuz sene sonra 247 senesinde Şiîler'in başlattığı isyan Delta bölgesinin tamamına yayılmış bir hale geldi. Bunun üzerine dönemin valisi Yezîd b. Abdillah et-Türkî, Muzâhim b. Hâkan'ı yanındaki Türk birliklerle Irak'tan komutan olarak Mısır'a gönderdi. Neticede Muzâhim b. Hâkan'ın komutasındaki Türk birliklerinin yardımıyla isyanlar bastırılmış oldu.[293]

Daha sonra Mısır Valiliği'ne Bayık Beg geldi. Bayık Beg görevini vekâleten Ahmed b. Tolon'a devretti. 254 senesinde Ahmed b. Tolon'un göreve gelmesiyle birlikte Mısır'da önce otonom sonra da bağımsız devletler dönemi başlamış oldu. Elindeki geniş imkânları otonom bir devlet gibi kullanan Ahmed b. Tolon'un zamanında hutbelerin Abbâsî halifesinin adına okunması ve toplanan vergilerin bir miktarının Bağdat'a

[289] el-Kindî, a.g.e., s. 135-138; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 317; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 321; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 191-201.
[290] Detaylı bilgi için bkz.: Hüseyin Nessâr, *es-Severât eş-şa'biyye fî Mısr el-İslâmiyye*, 2.b., Kahire: el-Hey'tü'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2002, s. 51-54.
[291] Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 560.
[292] el-Kindî, a.g.e., s. 151; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 395-396; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. II, s. 294-295.
[293] Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 560.

gönderilmesinin dışında herhangi bir Abbâsî nüfuzu söz konusu değildir.[294] Ahmed b. Tolon'un 270 senesinde vefat etmesinden sonra yerine oğlu Humâreveyh halifenin onayını almadan babasının yerine geçti.[295] 282 senesinde vefat eden Humâreveyh'ten sonra bölgede çıkan olaylarla birlikte Mısır'da kaybettikleri otoriteyi tekrar elde eden Abbâsîler bunu fazla sürdüremeyerek devam eden karışıklıkların önünü alamadılar. Hatta iç karışıklıklar yanında bu dönemde bir de İfrikiyye'de hâkimiyetlerini kuran Fâtımîler Abbâsîler'in işini daha da zorlaştırmaya başladılar. Ancak Abbâsîler her şeye rağmen geri adım atmayarak idareyi sertliği ile bilinen Dımeşk valisi Muhammed b. Tuğç'a verdiler. Muhammed b. Tuğç'un maharetiyle bölge tekrar Ahmed b. Tolon dönemindeki refahı yakaladı. Daha sonra 326 senesinde halife Râzî bil-lâh'ın Muhammed'e verdiği ihşîd[296] unvanıyla birlikte Mısır'da "İhşîdîler dönemi" diye bilinen yeni bir hanedan başladı.[297]

[294] Bkz.: el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 119-124; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. III, s. 6-7; Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 560.

[295] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 267; İbn Haldûn, a.g.e., C. IV, s. 396.

[296] İhşîd kelimesinin aslı Farsça veya Farsça ile Türkçe'nin karışımından türemiş olup, "parlak, zeki, hükümdar, emir, güneş" gibi manalara gelmekte olup Mısır'da devlet adamları tarafından bir unvan şeklinde kullanılmıştır. Bkz. Ahemt Ağırakça, "İhşîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2000, C. 21, s. 550.

[297] Detaylı bilgi için bkz.: Cengiz Tomar, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 560.

İKİNCİ BÖLÜM

MISIR'DA SOSYAL VE İLMÎ YAPI

1. KÜLTÜREL VE İLMÎ YAPIYI ETKİLEYEN UNSURLAR

Mısır'ın ilmî ile kültürel yapısının ele alınacağı bu bölümde öncelikle bu iki unsurun oluşmasında önemli rol oynayan sosyal yapıya göz atmak yerinde olacaktır. Zira ilim ve kültür fertlerin kazanımlarından oluşmaktadır. Ferdin yetişmesi ve ortaya koyduğu kazanımları ise içinde yaşadığı sosyal çevrenin etkisindedir. Dolayısıyla Mısır'daki ilmî ve kültürel yapının daha iyi anlaşılması için öncelikle oradaki sosyal yapıyı inceleme zorunluluğu vardır.

1.1. Sosyal Yapı

İslâmî hükümlerin yürülükte olduğu bir coğrafyada Müslümanların yanında, İslâm'ın egemenliğini kabul etmek ve diğer şartları yerine getirmek kaydıyla gayr-i Müslimlerin de yaşamasına imkân sağlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle insanlar İslâmî yönetimin altında yaşadıkları devletin inanç değerlerini kabul edip etmemelerine göre muamele görürler. Sosyal yapının inanç temeli üzerine oturduğu böyle bir siyasi sistemde toplum Müslümanlar ve gayr-i müslimler diye iki kategoriye ayrılır. Dolayısıyla bu bölümde Mısır'daki sosyal yapı bu iki başlık altında ele alınmaya çalışılacaktır.

1.1.1. Müslümanlar

Müslüman nüfus İslâm Devletinde ana kitleyi olşturmaktadır. İslâm dinini kabul eden her kimse bu statüyü kazanır. Arap olsun veya olmasın Müslüman kişi dil, renk veya ırkına bakılmaksızın dinin belirlediği tüm haklara sahiptir. Prensipte bu böyle olsa da, özellikle Hulefâ-i Râşidîn döneminden sonra zaman zaman Arap ırkı dışındaki Müslümanlara farklı bir şekilde davranıldığı görülmüştür. Sonradan İslâm'ı kabul eden farklı ırklardakilere mevâlî denilmiştir. Dolayısıyla İslâm Devletinde ana kitleyi teşkil eden Müslümanlar da kendi içinde Araplar ve mevâlî diye iki farklı başlık altında ele alınmalıdır.

1.1.1.1. Araplar

Temelde Adnânîler [298] ve Kahtânîler [299] şeklinde ikiye ayrılan Arapların anayurtları Arabistan yarımadasıdır. Çeşitli tartışmaların bulunmasıyla birlikte bu iki Arap kolunun farklı soylardan ve aralarında sosyal hayat, din, gelenek, ahlak, kültür ve medeniyet gibi birçok hususta farklı oldukları daha yaygın bir tespittir.[300] İslâm'ın ilk muhatapları olup anavatanları Arabistan'da yeni dini hâkim kıldıktan sonra Müslüman Araplar dış fetihlere yöneldiler. Fethedilen her bölgenin ardından İslâm'ın yayılması için nüfusun dengesinin sağlanması bir devlet politikasıydı. Bunun gerçekleştirilebilmesi için Müslüman Arapların fethedilen bölgelere yerleştirilmesi gerekliydi. Böylece sonradan gelen Müslümanlar ile yerli halk arasındaki iletişim vasıtasıyla İslâm'ın bölge halkı arasında yayılmasının sağlanması amaçlanmaktaydı. Dolayısıyla fetihten kısa bir zaman sonra Aparların yerleştirildiği birçok yerleşim merkezinde yerli halktan çoğunluğu ele geçirmişlerdir. Nitekim fethedilen farklı bölgelerin yanı sıra Araplar aynı amaç ve politika gereği Mısır'a da yerleşmişlerdir.

Kaynaklar incelendiğinde Arap kabilelerin çeşitli neden ve amillerle Prehistorya döneminden başlayarak zaman zaman bireysel ve kitle halinde Mısır'a hicret ettikleri görülmektedir. Özellikle Firavunlar döneminde bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.[301] Müslüman olarak Arapların Mısır'a ilk girenleri ise Amr b. el-'Âs komutasında ülkeyi fethetmeye gelen askerlerdir. 'Amr, Mısır'a giriş yaptığında ordusu

---

[298] Soyu Adnân b. Uded'e dayandığı için Adnânîler denilen bu kola sonradan Araplaştıkları için aynı zamanda Arab-ı Mute'arribe ve Arab-ı Musta'ribe de denilmiştir. Ayrıca Arabistan'ın kuzeyinde yaşadıkları için "kuzey Arapları" ve hayat tarzlarından dolayı "bedevîler" isimleriyle de bilinmektedirler. Bunların büyük ceddi olan Adnân b. Uded'in soyu ise İsmâil'e (a.s.) dayanmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Fayda, "Adnân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 391-392.

[299] Arab-ı 'Âribe, Yemenliler ve Arabistan'ın güneyinde yaşadıkları için "güney Arapları", yerleşik hayat tarzına sahip oldukları için de "hadarîler" olarak da bilinen bu kola soyları dedeleri Kahtân'a dayandığı için Kahtânîler denilmiştir. Kahtân ise Nûh'un (a.s.) oğlu Sâm'ın soyundan gelmektedir. Daha gemiş bilgi için bkz: Daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Fayda, "Kahtân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, s. 201-202.

[300] Dursun Yıldız, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, s. 272-276.

[301] Arapların Mısır tarih öncesi dönemden başlayarak İslâm fethine kadar çeşitli nedenlerden dolayı Mısır'a zaman zaman göç ettikleri konusuyla ilgili teferruatlı bilgi ve tespitler için bkz: Memdûh Abdurrahmân Abdurrahîm er-Raytî, *Devru'l-kabâili'l-'Arabiyye fî Sa'îdi Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî hattâ kıyâmi'd-Devleti'l-Fâtımiyye ve eseruhâ fi'n-nevâhî es-siyâsiyye ve'l-iktisadiyye ve'l-ictimâ'iyye ve's-sekâfiyye,* 1. b., Kahire: Mektebetü'l-Medbûlî, s. 26-31; Abdullah Hûrşîd el-Berrî, *el-Kâbâilü'l-'Arabiyye fî Mısr fi'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ li'l-hicre,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1992, s. 10-55.

3500 veya 4000 askerden oluşuyordu.[302] Fetih süreci boyunca 'Amr'a takviye olarak merkezden gelen birliklerle birlikte askerlerin toplam sayısında farklı rakamlar zikredilmiştir. Seyyide İsmâîl Kâşif bu rakamın 16000 civarında olduğunu söylerken,[303] Abdullah Hûrşîd el-Berrî bunu 12000 şeklinde kaydetmiştir.[304] Fâtih Araplar bu dönemde azınlık olmakla birlikte yerli halkın nüfusu net bir şekilde bilinmediği için oran tam olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte İbn Abdilhakem'in zikrettiği ancak abartılı bulunan bir rivayete göre o dönemde yerli halktan cizye alınanların sayısı altı milyon civarında olduğu ifade edilmektedir.[305] Askerlerin sayısının sonraki yıllarda hızla çoğalarak Muâviye (40-60) döneminde 40000'e,[306] Mervân b. Abdilhakem'in döneminde ise 80000'e kadar vardığı kaydedilmektedir.[307] Fakat askerler fetih için bir bölgeye sevk edildiğinde genel olarak yanlarında ailelerini de getirirlerdi. Dolayısıyla bir bölgedeki asker sayısı ele alınırken her zaman bu hususun da göz önünde bulundurulması lazımdır.

Mısır'daki Arap ve Müslüman nüfusunun çoğalmasında fatih askerler ve ailelerinin yanı sıra başka amiller de etkin olmuştur. Bu amiller arasında şunlar zikredilebilir:

Devlet politikası olarak Arapların Mısır'a yerleştirilmeleri.[308]

Başka bölgelerden sürgün edilenler.[309]

Kabileler arasındaki dengenin sağlanması için getirilenler.[310]

Mısır'daki akrabalarına katılmak amacıyla yapılan toplu göçler.[311]

---

302 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 77; el-Belâzürî, a.g.e., s. 211; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 6.
303 Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 240.
304 el-Berrî, a.g.e., s. 65.
305 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 183. Fakat bu rivayeti zikrettikten sonra Kâşif sadece cizye ödeyen nufüsün sayısı altı milyon ise yerli nüfusunun tamamının on sekiz milyon civarında olması gerektiğini ifade edip bunun abartılı bir rakam olduğunu belirtmiştir. Zira Kâşif'e göre Mısır'ın İslâm fethine yakın dönemdeki nüfusu yedi buçuk milyon civarında olduğu sabittir. Bkz.: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 241.
306 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 127; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 149.
307 el-Berrî, a.g.e., s. 65.
308 Huveyda Abdülazîm Ramadân, **e**l-*Muctema' Fî Mısr el-İslâmiyye mine'l-Fethi'l-'Arabî ile'l-asri'l-Fâtımî*, I-II, C. II, el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1994, s. 12; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 240.
309 el-Berrî, a.g.e., s. 66; Ramadân, a.g.e.**,** s. 12.
310 Ramadân, a.g.e., s. 13. Ayrıca bkz.: el-Berrî, a.g.e., s. 66.
311 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 155; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 136; el-Berrî, a.g.e., s. 66; Ramadân, a.g.e., s. 13.

Valilerle birlikte gelen asker ve aileleri.[312]

Ferdî olarak göç edenler.[313]

Bununların yanı sıra doğumların çokluğundan kaynaklanan tabii nüfus çoğalması da bu hususta önemli rol oynadığı unutulmamalıdır. Zira bu dönemde Mısırlı Araplarda çok eşliliğin yaygın ve dolayısıyla çocuk sayısının da fazla olduğunu gösteren örnekler vardır.[314]

Mısırlı Araplar tabiîn döneminin sonuna kadar devlet adamları, askerler ve ailelerinden ibaret olmasından ötürü yerli halkla fazla kaynaştıkları söylenemez. Onlar siyaset ve askerî işler dışında herhangi bir işle iştigal etmedikleri için yerel halk ile sıkı ilişki içine girme fırsatı bulamamışlardır. Bu dönemde Araplar ribât[315] nedeniyle genelde Fustât, Cîze ve İskenderiye'de yoğunlaşmaktaydılar. Döneme ait diğer bir özellik de Araplar resmî ve idarî görevlerde bulunmakla şehirlerde etkinken, yerli halkın köylerde hem yoğun hem de daha aktif olmalarıdır. Nitekim Hz. Ömer halifeliği döneminde Araplar'a ziraat ile uğraşmalarını ve toprak sahibi olmalarını yasaklamıştı. [316]

Bununla birlikte sözü edilen tabiîn dönemi öncesinde Araplar ile yerlilerin kısmen de olsa kaynaştıkları bazı vesileler vardı. Bunların başında Mısır'ın fethi esnasında kaleme alınan sözleşmeye bağlı olarak "misafirlik" vesilesidir. Anlaşmaya göre Araplar istediklerinde üç gün boyunca yerli halka misafir olabiliyorlardı. Herhangi bir Arap yerli birisinin yanına misafir olduğunda, ev sahibi ona bakmak zorundaydı. Misafir ağırlaması evlerde veya köyün sosyal alanlarında yapılırdı.[317]

Misafirliğin dışında hayvanları otlatma mevsimi de Arapları yerli halkla buluşturan bir diğer vesileydi. Hayvan otlatma alanları belli bir sisteme göre Arapların tümüne dağıtılmıştı. Hangi aile veya kabilenin otlatma alanının nerede olacağı devlet

---

312 el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 152, C. II, s. 100. Bu husus ile ilgili birkaç örneği toplu halde görebilmek için ayrıca bkz.: el-Berrî, a.g.e., s. 66.

313 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 127; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 176; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 151; el-Berrî, a.g.e., s. 65.

314 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 127; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 176; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 151; el-Berrî, a.g.e., s. 65.

315 Ribat kelimesinin manalarından biri fethedilen bölgelerin stratejik noktalarında nöbet yapan askerlerin görevine verilen addır. Bkz. İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, s. 76.

316 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 189; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 28; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 155. Ayrıca bkz: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm***,** s. 248; Ramadan, a.g.e., s. 22.

317 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 92-93; el-Belâzürî, a.g.e., s. 212; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 79; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 17-18; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 116.

tarafından tahsis edilirdi. Bu mevsim esnasında Araplar merkezî yerleşimlerden uzaklaşıp otlatma alanlarının yakınlarındaki çeşitli köy ve kasabalara ulaşma imkânı buluyorlardı. Araplar oralarda yerli hakla buluşup kültür alışverişinde bulunuyorlardı.[318]

Diğer bir kaynaşma vesilesi de şüphesiz ki ribattır. Müslümanlar her fethettikleri yerleşim merkezine veya bölgeye nöbetçi tayin ederlerdi. Bunlara ribat askerleri denilmektedir. Ribatta olan askerler halkla iç içe yaşadıkları için çeşitli vesilelerle yerli halkla iletişime geçip onlarla yakınlaşma fırsatı bulabiliyorlardı.[319]

Tabiûn dönemine kadar yukarıda zikri geçen nedenler dışında yerli hakla fazla irtibatı bulunmayan Mısırlı Arapların çoğunluğunu Güney Arapların veya Yemenîlerin oluşturduğunu unutmamak gerekir. Nitekim Abdülazîz b. Mervân 65 senesinde babası tarafından Mısır'a vali gönderildiğinde "*Ey müminlerin emiri! Babamın soyundan kimsenin bulunmadığı bir ülkede benim oturmam nasıl mümkün olabilir?*"[320] diyerek babasına bu hususu dillendirmiştir. Fakat 108 yıllarında Kıptîlerin başkaldırılarının çoğalması sonucunda Mısır'a yeni Arap kabileleri yerleştirme kararı alınır. Öncekilerin aksine bu dönemde ülkede yerleştirilecek Arapların siyaset, askerlik ve diğer devlet işleri ile değil, ziraat ve tarımla uğraşanlar olmasına dikkat edildi. Sonuçta Kaysîlerden, yani Kuzey Araplarından oluşan üç bin aile Mısır'a giriş yaptıktan sonra önce Fustât'a sonra da Bülbeys yakınlarına yerleştirildiler.[321]

Kaysîlerin Mısır'a yerleştirilmeleri aynı zamanda bir dönemin kapanması ve Araplar için yeni bir hayatın başlaması demektir. Araplar şimdiye kadar sadece devleti ve idareyi ilgilendiren belli başlı işlerle uğraşırken, artık onlar ülkenin yerlileri gibi başta ziraat ve tarım olmak üzere köy işleri ile de iştigal edeceklerdir. Daha sonra görüleceği üzere Arapların köy hayatına kaydırılmaları o güne kadar neredeyse hiçbir gelişme katedememiş olan Kıptîlerle etkileşme hususunda yeni bir sürece girilmiştir.

1.1.1.2. Mevâlî

Mevâlî kelimesi tekili Mevlâ olup sözlükte dost, müttefik, yardımcı, koruyucu, velî, akraba, sahip, köleyi azat eden ve azat edilen köle[322] manaları başta olmak üzere

---

318 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 166; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 29; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 73.
319 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 157; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 310.
320 el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 387.
321 Daha teferruatlı bilgi için bkz: el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 151-155.
322 Kelimenin manaları hakkında daha fazla bilgi için bkz: Muhammed b. Mükrim b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr el-Ensârî, "v-l-y", *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, C. XV, Beyrut: Dâru Sâdir, 1414, s. 406-415; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, "v-l-y", *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut:

anlamı en geniş Arapça kelimelerden birisidir. Terim olarak ise mevâlî kelimesiyle İslâm'ı kabul etmiş gayr-ı Arap unsurlar kastedilir. Arap ırkı dışında İslâm'ı kabul eden insanları, savaş esnasında köle alınıp azat edildikten sonra Müslüman olmuş olsun veya fetihlerden sonra kendi isteğiyle İslâm'a girmiş olsun her iki durumdaki kimseleri Müslüman Araplar mevâlî terimi ile ifade etmişlerdir. Köle olduktan sonra İslâm'ı kabul edenler, islâmlarına vesile olan kabilenin veya ailenin nisbesiyle de anılmışlardır. Müslümanların fetihlerle Arap Yarımadası dışına çıktıktan sonra İslâm'ı kabul eden İranlılar, Rumlar, Türkler ve Hintliler gibi bazı milletler ilk mevâlîlerdir. Mısır'ın fethinden sonra İslâm'ı kabul eden Kıptîler de mevâlî teriminin kapsamına giren yeni bir unsur oldular. Arap ırkı dışındaki unsurlar İslâm'ı kabul edip mevâlî statüsünü kazanınca, dinin Müslümanlara tanıdığı bütün haklara sahip olup, ırkî kökenlerinin farklılığı hiçbir şey ifade etmemektedir.[323] Bu hususta onlar ile Arap Müslümanlar arasında herhangi bir fark kalmaz. Ancak bu prensibin râşid halifeler döneminde fiilen hayata geçirildiği görülürken, daha sonraki dönemlerde mevâlî, Arap Müslümanlara nazaran giderek ikinci sınıf vatandaş muamelesine maruz kalmışlardır. [324]

Mısır'daki Mevâlîye gelince, daha önce de çeşitli vesilelerle zikredildiği gibi Kıptîler her ne kadar Müslümanlara fetih esnasında çok önemli yardımlarda bulunmuş olsalar da, onların bunu İslâm'a girmek için yaptıkları söylenemez. Zikredeceğimiz iki husus bizi böyle bir sonuca götürmektedir. Birincisi: Kıptîler Bizans idaresinin hem din hem de ekonomi ve siyaset alanlarında yaptığı zülümlerden dolayı bıkmışlardı. Dolayısıyla onların fetih esnasında Müslümanlara yardım etmeleri İslâm'a girmek için değil zulümden kurtulmak içindi. İkincisi: İlgili kaynaklarda Kıptîlerde gözle görülür bir İslâmlaşma hareketine birinci asrın sonuna kadar rastlanmadığı ifade edilmektedir. Nitekim rivayetlere bakıldığında Kıptîlerin İslâm'a geçtikleri ilk somut olay Ubeydullah b. el-Habhâb (ö. 123/741) valiliği döneminde Mısır'a getirilip başta ziraat olmak üzere askerî ve siyasî işler dışında başka meşgalelerle uğraşan Kays kabilesinin Mısır'a yerleşmesinden sonra olmuştur. Bu olaydan sonra yavaş yavaş devlet işlerinin dışındaki

---

Müessesetü'r-Risâle, 2005, s. 1344; Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Ebü'l-Feyd el-Hüseyinî ez-Zebîdî, "v-l-y", *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs,* I-XXXX, C. XXXX, Dâru'l-Hidâye, s. 241.

[323] el-Hucurât: 13; Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsned,* I-XXXXV, thk: Şu'ayb el-Arnavût-'Âdil Murşid, C. XXXVIII, Müessesetü'r-Risâle, 2001, s. 474.

[324] Mevâlî konusu hakkın daha detaylı bilgi için bkz: İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, s. 424.

diğer iş alanlarına yayılan Araplar yerli halkla iç içe girerek onları etkilemeye başladılar.[325] Bunun sonucunda da Kıptîlerin İslâmlaşmasında gözle görülen bir hareketlilik meydana gelmiştir.

Mısırlıların İslâm'ı tanıyıp kabul etmelerinde yardımcı olan diğer bir husus Arap dilidir. Bilindiği üzere Müslümanlar ülkeyi fethettiklerinde orada resmî dil Yunancaydı. Mısırlılar kendi aralarında Kıptîce'yi kullanmaktaydılar. Daha sonra 87 yılında Arapçanın dîvân dili olmasıyla birlikte Yunanca yerini Arapçaya bırakmaya başladı.[326] Artık resmî işlerle uğraşmak isteyen Kıptîler doğal olarak Arapça öğrenmek zorundaydılar. Arapça öğrenirken onlar İslâm kültürünü daha yakından tanıma fırsatı bulup Araplarla daha kolay bir şekilde iletişim kurabilir oldular. Bütün bunlar ise onların İslâm ve Müslümanlardan etkilenip yeni dine geçiş yapmalarına sebep teşkil etmiştir.

Hicrî II. asrın birinci çeyreğinde Halife el-Mu'tasım'ın Arapları dîvândan çıkarma kararı alması bölgede İslâm'ın yayılmasını en fazla hızlandıran amillerdendir. Divandan çıkarılan Araplar artık kendilerine maaş verilmediği için normal insanlar gibi çalışmak zorunda kaldılar. Onların herhangi bir işte çalışır olmaları ülkede yayılıp Kıptîlerle ihtilatı beraberinde getirmiştir.[327] Hatta kaynakların ifade ettiğine göre Arapların divandan[328] çıkarılıp normal vatandaşlarla karışmaları İslâm'ın hızlı bir şekilde yayılmasının yanı sıra, evlilikler aracılığıyla kısa bir süre içinde neseplerinin karışmasını da sağlamıştır. Seyyide İsmâil Kâşif'in tespitine göre hicrî III. asırda Araplar ile Kıptîler arasında ayırım yapılamamaktadır. Bunun delili ise kabir yazılarıdır. Nitekim önceki dönemlerde Araplar isimlerinin sonunda nisbelerini kullanırken, bu tarihten sonra nisbelerin yerine bölge veya şehrin kullanıldığı görülmektedir.[329]

---

[325] Daha teferruatlı bilgi için bkz: el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 151-155; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 249-252; Ramadân, a.g.e., C. II, s. 21-23.

[326] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 149; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 184; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 210. Ayrıca bkz: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 259-260; Ramadân, a.g.e., C. II, s. 40. Müslümanların Mısır'da Arapçayı ön plana çıkaran sadece divan reformu değildir. Bunun yanında paranın Arapçalaştırılması da ülkede Arap dilinin önünü açmıştır. (Bkz: İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. I, s. 193; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. II, s. 321.

[327] el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 115; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. II, s. 223.

[328] Divan kelimesinin Farsça olup aslının Ârâmîce'den gelip devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri), bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Bkz. Abdilazîz ed-Dûrî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, s. 377.

[329] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 257-258; Ramadân, a.g.e., C. II, s. 23.

Kıptîlerin toplu olarak İslâm'ı kabul etmelerinin sebeplerinden biri olarak gösterilen bir diğer husus gayr-ı Müslümlerin karşılaştığı vergi yüküdür. Özellikle batılıların ön plana çıkardığı bu görüşü destekleyenlere göre Yahûdî ve Hıristiyanlardan alınan cizye bir nevi onların Müslümanlar olmaları yönünde bir teşvikti.[330] Benzer görüşlerin bazı Kıtpî tarihçiler tarafından da dile getirildiği görülmektedir.[331]

Ancak Seyyide İsmâil Kâşif'in de ifade ettiği gibi Kıptîlerin İslâm'a geçmelerinin sadece cizye yükümlülüğünden kurtulmak için olması mümkün değildir. Cizyeden kurtulmak için kabul edenlerin yanı sıra üstün tabaka durumundaki Arapların yanında yer almak için de böyle bir tercihin yapılması mümkündür. Ayrıca yeni karşılaştıkları İslâm dininin mükemmelliğinden ötürü ona karşı gönlünde oluşan sempatisinden dolayı Müslüman olanlar da yok değildir.[332]

Şunun da zikredilmesi gerekir ki, bazı durumlarda Kıptîler kendilerini Araplardan daha alt bir statüde hissettikleri durumlar olmuştur. Onların böyle hissetmelerinin sebebi devletin kendisi olmuştur. Mesela Müslüman Araplar maaş aldıkları halde İslâm'ı kabul etmiş mevâlî statüsüne kavuşmuş Kıptîler için böyle bir şey söz konusu olmamıştır. Bunun dışında toplumdaki Müslümanlar tarafından da bazen hor görülmüş, olumsuz davranışlara maruz kalmışlardır.[333]

Bu bilgiler dışında kaynaklarda Mısır'daki mevâlî hakkında fazla teferruatlı malumata rastlanmamaktadır. Mısır'da mevâlîden olup çeşitli ilim dallarında mesafe kat etmiş kimseler de bulunmaktadır. Örneğin Halife Ömer b. Abdilazîz döneminde fetvadan sorumlu olan üç kişiden ikisi mevâlîdendir. Bunlardan Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745) ve Abdullah b. Ebî Ca'fer (ö. 129/746) mevâlî, Ca'fer b. Rebî'a (ö. 136/753) Araptır.[334] Bunların dışında kıraat ilminin İmâmlarından ve Kıptî asıllı olan Osmân b. Sa'îd el-Mısrî (ö. 198/814) de bölgenin en etkin âlimlerindendir. Kıraat ilmini Nâfi''den alan Osmân b. Sa'îd (ö. 197/812) bu ilimde Verş mezhebinin İmâmıdır. Osmân b. Sa'îd aynı zamanda Arap dilini de çok iyi bilen bir şahsiyettir.[335] Yine başta hadis ve fıkıh olmak üzere

---

330 Bkz: Butler, a.g.e., s. 478; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 214; Ramadân, a.g.e., C. II, s. 41.
331 Konu ile ilgili bkz: Ramadân, a.g.e., C. II, s. 42-43.
332 Benzeri değerlendirmeler için bkz: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 258-259.
333 a.g.e., s. 256.
334 el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 148-149.
335 Hakkında teferruatlı bilgi için bkz: İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 153; İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî*, 1. b., I-II, der. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, C. I, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, s. 338; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1229.

Mısır'da ileri gelen mevâlîden âlim olan şu isimler zikredilebilir: Ziyâd b. Ebî Hamra el-Lahmî (ö. 150/767),[336] Zuâle b. Abdilmelik el-Me'âfirî (ö. 218/833),[337] Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Kâmil el-Hadramî (ö. 341/952).[338]

1.1.2. Zimmîler

İslâm devletinde Müslümanlar ile birlikte sosyal yapıyı oluşturan diğer unsur zimmîlerdir. Zimmet kelimesinin sözlük manası ahd, akd ve emândır. Buna göre Zimmî ise kendisine emân verilen, kendisiyle anlaşma yapılan demektir.[339] Istılâh olarak ise zimmî kelimesi İslâm yönetimini kabul ettikten sonra Müslümanların verdiği emân (sağladıkları koruma) ile İslâm topraklarında yaşayan Yahûdî, Hıristiyan ve başka bazı dinlere mensup kimse veya toplumları ifade eder.[340] İslâm dinine mensup olan bu insanlar ayrıca devletin korumasının bir karşılığı olarak cizye vergisini vermekle yükümlüdürler.[341] Fakat bu statüye herhangi bir dinin inananları sahip olamaz. Nitekim Ehl-i kitâb ile Mecûsîlerin ehl-i zimme ve dolayısıyla cizye kapsamına girdiğine dair ittifak vardır. Ancak Sabiîlerin ve müşriklerin de içinde bulunduğu diğer dinlerin mensuplarından cizye alınıp alınmayacağı ihtilaf konusudur. İslâm dininden dönen mürtedlerden cizye alınamayacağı hususu ise âlimler arasında icmâ ile kabul edilmiştir.[342]

Mısır'da ehl-i zimme kategorisine girenlere bakıldığında Hıristiyanların yanı sına Yahûdîler de göze çarpmaktadır. Mısır'ın İslâm tarihini ele alan kaynaklar incelendiğinde Yahûdîler hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte Yahûdîlerin özellikle

---

336 Bkz: İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 193; Sa'du'l-Melik Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ca'fer b. Mâkûlâ, *el-İkmâl fî raf'i'-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, 1. b., I-VII, C. II, Beyrut-London: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, s. 502; Ebü'l-Fidâ' Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğâ es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-Sitte*, I-IX, thk: Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl-u Osmân, 1. b., C. IV, Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-Buhûs ve'd-Dirâsât el-İslâmiyye, 2011, s. 345.

337 Bkz: İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 164; İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. III, s. 391.

338 Bkz: İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 439; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 771.

339 İbn Manzûr, "z-m-m", a.g.e., C. XII, s. 221; el-Fîrûzâbâdî, "z-m-m", a.g.e., s. 1110; ez-Zebîdî, "z-m-m", a.g.e., C. XXXII, s. 205-206.

340 Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 428.

341 Cizye hakkında daha fazla bilgi için bkz: Abdülazîz b. Mebrûk el-Ahmedî, *İhtilâfü'd-dâreyn ve âsâruhû fî ahkâmi'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, I-II, 1. b., C. I, Medine: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 2004, s. 137.

342 Bu görüşler hakkında daha teferruatlı bilgi için bkz: Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbâhîm b. Habîb b. Sa'd b. Habte el-Ensârî, *Kitâbu'l-Harâc*, thk: Tâhâ Abdurraûf Sa'd-Sa'd Hasem Muhammed, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, s. 142-145; Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs el-Hanefî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, I-VIII, thk: 'İsmetullah 'İnâyetullah Muhammed-Sâid Bekdâş vd., 1. b., C. VII, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2010, s. 11-16; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn b. Kayyım el-Cevziyye, *Ahkâmu ehli'z-zimme*, I-III, thk: Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfîk el-'Ârûrî, 1. b., C. I, Dimâm: Ramâdî li'n-Neşr, s. 79-91.

İskenderiye bölgesinde varlık gösterdiklerine dair kaynaklarda ipuçları bulunmaktadır.[343] Kaynakların belirttiğine göre Yahûdîler şehirlerde daha yoğun iken, köylerde neredeyse hiç bulunmamaktadırlar. Mısır'ın fethi esnasında onların sayısı Kıptîlere nazaran çok az iken, sonraki yıllarda Müslümanların ehl-i zimmeye tanıdıkları haklara bakarak giderek artmıştır. Nitekim Mısır fethi esnasında Yahûdîlerin İskenderiye'deki nufüsunu İbn Abdilhakem kırk bin olarak ifade etmektedir. [344] Ancak yabancı kaynaklarda onların nüfusunun yetmiş binin üzerinde olduğu söylenmektedir.[345]

Mısır'daki Yahûdîlerin sayısının az olmasının sebebi öncelikle Yahûdîliğin misyonerliğe kapalı olmasına bağlanmalıdır. Böyle bir din anlayışına sahip olan Yahûdîlik başka dinlerden katılma ihtimaline her zaman kapalıdır. Bu da onların çoğalmamasında önemli bir engeldir. Fakat fetih esnasında Yahûdî-Kıptî münasebetlerine bakıldığında onların Mısır'daki azlığı başka bir nedene de bağlanabilir. Kaynaklarda geniş yer almasa da Yahûdîlerin zaman zaman Bizanslıların da teşvikleri ile İslâm fethine kadar Kıptîlere zulmettikleri zikredilmektedir.[346] Bu bilginin doğru olması ihtimali göz önünde bulundurduğumuzda, Mısır'ın Müslümanların eline geçmesinden sonra Kıptîlerin geniş haklara sahip olması ve Müslüman idareye yakınlığı neticesinde oluşan yeni durumda, Yahûdîlerin ileride Kıptîlerin intikam alma korkusuyla bölgeden göç ettikleri söylenebilir.

Müslümanlar Mısır'ı fethettikleri sıralarda Yahûdîler de, birçok dinde olduğu gibi, gruplara ayrılmışlardı. Kâsım 'Abduh bu dönemde Yahûdîlerin Rabbânîler, Kırrâîler ve Sâmirîler diye üç ana gruba ayrıldıklarını kaydetmektedir. Bunlardan Rabbânîler çoğunluk olmasından ötürü tüm Yahûdîleri temsil eden lider bunlardan seçilip devlet tarafından onların lideri olarak kabul edilirdi.[347]

Her ne kadar hicrî III asrı içeren dönem için elimizde fazla bilgi olmazsa da, Mısırlı Yahûdîler günlük hayatlarında toplumun diğer fertleri gibi oldukları anlaşılmaktadır. O dönemde var olan bütün meslekler onlar tarafından da icra edilmiştir.

---

343 el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 402; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. IV, s. 177.

344 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 106. Fakat bu hususla ilgili kaynaklarda başka rakamlar da zikredilmektedir. Söz konusu rivayetler için bkz: İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 106; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 308; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 121-122.

345 İskenderiye Yahûdîlerinin nüfusu hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Kâsım 'Abduh Kâsım, *el-Yehûd fî Mısr*, 1. b., Dâru'ş-Şurûk, 1993, s. 9-12.

346 er-Râfi'î, a.g.e., s. 187.

347 Kâsım, a.g.e., s. 45.

Zaten Amr b. el-Âs onları İskenderiye anlaşmasında cizye vermek şartıyla Mısır'da oturmaya devam etmelerini teminat altına almıştır.[348]

Yahûdîlerden sonra ehl-i zimmeyi oluşturan diğer bir grup da Hıristiyanlardır. Her ne kadar klasik kaynaklara bakıldığında dönemin Mısırlı Hıristiyanlarından bahesedildiğinde genel itibariyla Kıptîler anlaşılmışsa da, Mısırlı Yahûdîlerde olduğu gibi, Hıristiyanlar da tek bir cemaat halinde değillerdir. Bu gruplar inanç bakımından iki ana mezhebe mensupturlar. Birinci grupta İğrîk diye ifâde edilen Grekler/Yunanlar ve çok az sayıda olmak üzere Bizans'ın resmî mezhebine intisap edenlerdir. Ya'kûbiyye veya Monofizit diye bilinen mezhep ise başta Kıptîlerin büyük çoğunluğunun mezhebiydi. Onların dışında Mısır'daki Nûbeli, Habeşî, Süryanî ve Ermeniler de Kıptîlerle aynı mezhepteydiler.

İslâmî Mısır'ın erken dönem tarihini ele alan kaynaklarda Kıptîler dışındaki Hıristiyan gruplardan neredeyse hiç bahsedilmemektedir. Bu gerçek birkaç muhtemel neden ile açıklanabilir. Birincisi, Hıristiyanların kendi içlerinde her ne kadar farklılık arzediyorlarsa da, onlar ehl-i zimme olup olmaması bakımından eşittirler. Dolayısıyla Müslümanlar onları ayrı cemaatler halinde zikretme ihtiyacı duymamışlardır. Bunun ikinci muhtemel sebebi ise, İslâm öncesi dönem ile alakandırılmalıdır. Şöyle ki, Bizans'ın resmî mezhebine mensup olan Grekler bu dönemde iktidar nezdinde ayrıcalıklı topluluk ve birinci sınıf vatandaş konumundaydılar. Dolayısıyla devlet, dinleri nedeniyle Kıptîlere zulmettiğinde buna Greklerin de desteğini almışlardır.[349] Hatta onlar destek vermemiş olsalar bile Kıptîlerin gözünde devletin bir parçası gibi görülmüşlerdir. Müslümanlar Bızans'ı bölgeden uzaklaştırıp Mısır topraklarını İslâm devletine dâhil etmelerinden sonra ise Grekler yerine, bu sefer Kıptîler devlete daha yakın olmuşlardır. Nitekim Müslümanların Mısır'da Mısırlılara karşı değil, sadece Bizans'a karşı savaştıkları bilinen bir şeydir. Durum böyle olunca da, Müslümanların bölgeyi ele geçirmelerinden sonra Greklerin Kıptîler tarafından alınabilecek herhangi bir intikam girişiminden korkmuş olmaları ihtimali yüksektir. Dolayısıyla bu korkularından ötürü onların kahir ekseriyeti Mısır'ı bırakıp Bizans'ın merkezine doğru göç etmiştir denilebilir.

---

[348] Seyyide İsmâîl Kâşif, *Mısr el-İslâmiyye ve ehlü'z-zimme,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, 1993, s. 54. özellikle daha sonraki dönemlerde Mısırlı Yahûdîlerin sosyal ve iş hayatına dair daha fazla bilgi için bkz: Kâsım, a.g.e., s. 87-126.

[349] er-Râfi'î, a.g.e., s. 184, 187.

Yukarıda zikri geçen grupların hepsi de Müslümanlar tarafından can güvenliğinin sağlanması karşılığında İslâm devletine cizye vergisini ödemişlerdir. Başka bir ifade ile cizye, ehl-i zimmeyi başka düşmanlardan veya Müslümanlar içerisinden onlara yapılabilecek herhangi bir düşmanlıktan korumak şartıyla verilmektedir. Kaynaklarda ehl-i zimmenin devlet tarafından korunamadığı durumlarda kendilerinden toplanan cizyenin geri verildiğine dair örnekler yer almaktadır.[350] Ehl-i zimmenin İslâm devletine verdikleri cizye ile Müslümanların verdikleri zekât sabit vergilerdir. Bunun dışında Müslüman olsun olmasın İslâm devletinde yaşayan herkesten elde ettikleri kazançlardan haraç vb. başka vergiler de alınmaktadır.[351]

Ehl-i zimme cizye verirken aynı derecede sayılmıyorlardı. Tam tersine onlar, ekonomik seviye ve başka hususlara göre kendi içinde sınıflara ayrılıp ona göre daha fazla veya daha az miktarda bir cizye verirlerdi.[352] Özellikle ilk dönem devlet adamları bu hususa çok dikkat etmişlerdir. Fakat kaynaklarda yer alan bilgilere bakıldığında zaman zaman alınan vergilerin fazla olmasından dolayı idare ile ehl-i zimmenin ana unsuru Kıptîler arasında çekişmeler de yaşanmıştır.[353]

Ehl-i zimmenin cizyeyi ödemenin yanı sıra, Müslümanlara karşı düşmanlık etmeme veya düşmanla işbirliği yapmama gibi sorumlulukları da vardır. Bunun gibi durumların dışında onlar İslâm topraklarında dinlerini özgürce yaşayabilirler. Bazı kaynaklarda "eş-şurut el-'Ömeriyye" (*Ömer'in şartları*) diye ifade edilen ve ehl-i zimmeye İslâm topraklarında yaşayabilmeleri için Hz. Ömer tarafından ek olarak bazı şartların vazedildiği şeklinde bir bilgi de göze çarpmaktadır. Üzerinde tartışma bulunan bu konuda çoğunluk bu şartların Hz. Ömer 'e atfedilmesini doğru kabul etmemişlerdir. Eğer gerçekten ehl-i zimmeye söz konusu şartların koşulduğu dönemler olmuşsa bu, sonradan gelen devlet adamlarının keyfi tasarruflarından olup, İslâm dinine mal edilmesi doğru görülmemiştir.[354]

Genel itibariyle Mısır'daki ehl-i zimmeye bakıldığında onlar Müslümanların ülkeye gelmelerine sevinmişlerdir. Fetih esnasında Müslümanlara yardımcı olmuş, onlara yol göstermiş, Bizanslıların ülkeden kaçarken yollara ve genel manada çevreye verdikleri

[350] Ebû Yûsuf, a.g.e., s. 153; et-Taberî, a.g.e., C. III, s. 368, 375.
[351] Kâşif, Ehlu'z-zimme, s. 63. Bu konuda daha fazla için bkz: Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 37-69.
[352] Kâşif, Ehlu'z-zimme, s. 63-66.
[353] Kâşif, Ehlu'z-zimme, s. 60.
[354] Teferruatlı bilgi için bkz: Kâşif, Ehlu'z-zimme, s. 39–49.

zararların telafi edilmesinde Müslümanlarla hareket etmişlerdir. Daha sonra İslâm devletinin onlara verdiği haklardan memnun kalmış, din temelli herhangi bir anlaşmazlık meydana gelmemiştir. Bu durum yaklaşık bir asır boyunca hiçbir değişiklik göstermeden devam etmiştir.[355]

Fakat birinci asırdan sonra zaman zaman Kıptîler ile İslâm devleti idarecilerinin arası açılmıştır. Kıptîlerin hoşnutsuzluğu ara sıra ayaklanmalara kadar varmıştır. Ancak bu ayaklanmalar din temelli değil, genelde ekonomik ve özellikle haracın fazla olmasıyla ilgidir. Ekonomik temelli olarak meydana gelen olaylara Kıptîlerin yanı sıra bazen Müslüman Arapların da katıldıkları görülmektedir.[356]

1.2. Siyasî ve İtikadî Yapı

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde dinî ve siyasî başta olmak üzere bütün alanlara ilişkin Müslümanların sorunlarının çözüleceği merci tektir. İnsanlar her hangi bir konuda ihtilaf ve anlaşmazlığa düştüklerinde onu Hz. Peygamber'le (s.a.v.) konuşarak kolaylıkla karara bağlayabiliryorlardı. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tek otoriteliği İslâm toplumunu her yönden birlik ve beraberlik içerisinde bulunmasını sağlayan önemli bir âmildi. Bu birlik ve beraberlik Hz. Ebû Bekr'in hilafeti dönemindeki riddet olayları sebebiyle kısa bir sarsıntı yaşadıysa da fazla geçmeden her şey tekrar yoluna girmiş oldu. Söz konusu karışıklık girişimi başarıyla atlatıldıktan sonra İslâm Devleti ve coğrafyasındaki huzur Hz. Osmân'ın hilafetinin ikinci yarısına kadar normal bir şekilde devam etti.

Osmân'ın hilâfetinin ikinci yarısından itibaren, özellikle de onun şehid edilmesinden sonraki süreçte Müslümanlar birbirine düştü ve cereyan eden olayları anlamdırmaya çalışan farklı itikadî görüşleri ortaya atan fırkalar oluşmaya başladı.

1.2.1. Osmanîler

Halife Hz. Osmân şehid edildikten sonra hilafet makamına Hz. Ali geldi. Hz. Ali'nin halife olduğu bu dönemde İslâm ümmetinde artık çatlaklar baş göstermeye başlamıştı. İşbaşına yeni gelen Hz. Ali her ne kadar tüm gücü ile işleri yola sokmaya gayret ettiyse de bazı nedenlerden dolayı bu hedefinde bir türlü başarılı olamıyordu. Engel

---

[355] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 96; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 304; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 119. Ayrıca bkz: Nessâr, a.g.e., s. 63-64.

[356] Kıptîlerin söz konusu ayaklanmaları çalışmanın birinci bölümünde zikredildiği için burada tekrarlanma ihtiyacı duyulmamaktadır. Bu ayaklanmaları toplu halde görebilmek için ayrıca bkz: Nessâr, a.g.e., s. 58-71.

teşkil eden bu nedenlerin başında Hz. Osman'ın katilinin veya katillerinin bulunup cezalandırılmasını isteyen taraftarları idi. Aslında Hz. Ali normalde katillerinin bulunup cezalandırılmaları konusunda Hz. Osmân taraftarlarından farklı düşünüyor değildi. Fakat onun takip etmek istediği stratejiye göre, önce ortalığın yatıştırılmasının sağlanması, ardından da Osman'ın katilleri meselesinin çözülmesi daha doğruydu. Hz. Osman'ın kanını talep edenlere göre ise yeni halifenin her şeyden önce katillerin meselesini halletmesi lazımdı. Sonuç olarak hem sözü edilen katillerin bulunulması meselesi hem de yeni halifenin özellikle Mısır'da Hz. Osmân karşıtlığı ile bilinen kişilerle çalışması tarafları silahlı mücadeleye kadar götürdü. Bu mücadelede Hz. Osman'ın taraftarları Osmanîye veya Osmanîler tabiriyle anılmışlardır.

Bu davanın Mısır'daki en önemli isimleri Muâviye b. Hudeyc, Hârice b. Huzâfe, Büsr b. Ebi Ertât, Mesleme b. Muhalled ve Muhammed b. Ebî Huzeyfe'ydi. Bu şahıslar başta olmak üzere Osmanîlerin grubu Hz. Ali ve valilerine biat etmeyip Fustât'tan uzaklaşıp Hırbata'ya yerleştiler. Vali Kays b. Sa'd onları yakınlaştırmak için kendi halinde bırakma politikasını gütmüş olsa da, daha sonraki valilerin yanlış tavırlarının da etkisiyle onlar Hz. Muâviye ile irtibata geçip Mısır'ın onun hâkimiyetine geçmesi için çalıştılar. Nitekim savaşlar neticesinde Ali'nin hilafeti iki sene daha devam ettiği halde Mısır h. 38 yılında Muâviye hakimiyetine geçmişti.

Çalışmanın birinci bölümünde ilgili kısımda bu olaylar teferruatıyla ele alındığı için burada Osmanîlerin Mısır'da önemli bir siyasî hareket olduğunu işaret etmekle yetinmek yerinde olacaktır. Ancak şunun altını önemle çizmek gerekir. Bu oluşum, temel gayesi Hz. Osman'ın kanının telebi olan siyasî bir gruptur ve itikadî olarak Müslümanların ana kitlesinden herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Nitekim Emevîler hâkimiyet kurduktan sonra bu oluşum Emevîlerin bir parçası oldu.[357]

1.2.2. Alevîler

Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında cereyan eden anlaşmazlıklarda Hz. Ali'nin tarafını tutan kimseler günümüzde daha çok Şîa kavramıyla ifade edilmektedirler. Bu oluşumun ortaya çıkışının temelinde her ne kadar siyasî nedenler yatıyorsa da daha sonra kendine has bir takım itikâdî değerleri savunarak varlığını sürdürmüştür. Bu sebepten dolayı olsa gerek, Mısır'ın bu dönemdeki tarihini ele alan kaynaklar şî'â terimi yerine

[357] Mısır'daki Hz. Ali ve Hz. Muâviye taraftarlarının mücadelesi hakkında daha teferruatlı bilgi için çalışmanın ilgili bölümüne müracaat edilebilir. Ayrıca bkz: Nessâr, a.g.e., s. 29-36.

daha çok alevî sözcüğünü kullanmaktadırlar. Zira kanaatimize göre Alevî terimi Hz. Ali taraftarını ifade ederken, Şîa ise daha çok itikâdî sapmalarıyla birlikte bugünkü Şiîliği çağrıştırmaktadır.[358] Bundan ötürü bu dönemin Hz. Ali taraftarlarını ifade etmek için çalışmada Şiîler yerine Alevîler kavramı tercih edilmiştir.

Alevîliğin merkezi Kûfe ya da daha geniş çapta Irak bölgesi olmakla birlikte kaynaklara bakıldığında bu grubun siyasî olarak sahneye çıkışının Mısır ile yakından ilişkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Klasik İslâm tarihi kaynaklarına göre daha sonra Şiîlik adı altında sistemleştirilecek olan bu oluşumun temelleri Yemenli bir Yahûdî olan Abdullah b. Sebe' (ö. 40/660) tarafından ortaya atılmıştır. Önceki bölümde de değinildiği gibi Abdullah b. Sebe' kendi gizli amaçlarına ulaşmak için İslâm dünyasının çeşitli bölgelerini gezerek halife Hz. Osman'a karşı isyan hareketleri başlatmaya çalışır. Kendisi Hicâz, Irak, Şâm vb. bölgelerde bazı girişimlerde bulunduysa da halk tarafından pek rağbet görmedi. Daha sonra aynı amaçla Mısır'a intikal eder ve burada bir şekilde nisbeten daha büyük bir destek görür. Daha sonra özellikle Osman'a karşı muhalefet hareketinden onun şehidliğine kadar Mısır, Sebeiyyenin merkezi haline gelmiştir.[359]

İbn Sebe', gittiği her yerde, her peygamberin vasisi olduğu, Hz. Ali'nin de Allah'ın Resûlu Muhammed'in vasisi olduğu, Hz. Osmân'ın hilafet tahtına oturarak Hz. Ali'nin hakkını yediği, dolayısıyla hilafet onun hakkı olduğu için Hz. Osmân'ın oradan indirilmesi ve yerine Hz. Ali'nin getirilmesi gerektiği şeklindeki düşüncelerini dile getirip davasına dinî bir görünüm kazanmaya çalışarak toplumda yayma gayretini gösterdi.[360] Konu ile ilgili kaynakların belirttiğine göre başta Muhammed b. Ebî Huzeyfe (ö. 36/657) ve Muhammed b. Ebî Bekr (ö. 38/658)[361] olmak üzere Mısır'daki Arap kabilelerin çoğu İbn Sebe'in davetinden etkilenmişlerdir. Bu kabilelerin başında da Tücîb ve Lahm gelmektedir.[362]

---

[358] Teferruatlı bilgi için bkz: Mustafa Öz, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 39, s. 111-114.

[359] Abdullah b. Sebe' ve Sebeiyye'nin Mısır'daki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için çalışmanın birinci bölümündeki ilgili kısıma bakılabilir.

[360] Seyf b. Ömer el-Esedî et-Temîmî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib Urmûş, 7. b., Dâru'n-Nefâis, 1993, s. 48-49; et-Taberî, a.g.e., C. IV, s. 340-341; İbn Asâkir, a.g.e., C. XXIX, s. 4.

[361] Sadîkî, a.g.e., s. 134.

[362] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 156; Ayrıca bkz: es-Seyyid Taha Ebû Sudeyre, *el-Hareketü'l-'ilmiyye fî câmi'i 'Amr b. el-'Âs fî 'asri'l-vülât*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1990, s. 155-156.

Ancak Abdullah b. Sebe'in varlığı hakkındaki tartışmaları bir yana bırakacak[363] olursak, kaynakların bu dönemdeki Mısır halkının çoğunluğunun bu kişiden etkilenip Alevî olduğu şeklinde verdiği bilgilerin, onların sadece Hz. Ali taraftarı oldukları manasında anlaşılması daha isabetli görülmektedir.[364] Zirâ sahâbenin ve daha sonra onlardan doğrudan ders almış tabiînin bulunduğu bir toplumun İbn Sebe'in fikirlerinden çoğunluğu teşkil edecek yaygınlıkta etkilenmesi, hakikatten uzak gözükmektedir. Nitekim daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere Alevîliği en çok kabul ettikleri söylenen Lahm ve Tücîb kabilelerinden birçok fıkıh ve hadis âlimi çıkmış,[365] fakat bunların içinden tenkid uleması tarafından Şiîlikle itham edilen olmamıştır. Oysa buradaki etkilenme dinî manada olsaydı bu kabilelerden çıkan âlimlerin muteber sayılması mümkün olmayacaktı. Mesela bu âlimlerden biri Hz. Ali taraftarından olup Lahm kabilesinin ileri gelenlerinden el-Ekder b. Hamâm el-Lahmî'dir (ö. 65/685). Kendisi ibadete düşkünlüğü, hadis ve fıkıh, özellikle de feraiz ilmi ile tanınan bir zattır.[366]

Hz. Ali taraftarlarının ileri gelenlerinden olan el-Ekter, Mervân b. el-Hakem'in de dikkatini çekmiş ve kendisi Mısır'da ona karşı amansız bir mücadele yürütmüştür. Sonuç olarak el-Ekder öldürülür ve bu şekilde Mısır'daki Hz. Ali taraftarlarının etkisi azalmaya başlar.[367] Onların etkisinin azalmasında önemli rol oynayanların arasında Muâviye b. Hudeyc ve dönemin Mısır kadısı olan oğlu Abdülvâhid b. Muâviye (h. 89-90)'dir. Mısır'ın Hz. Ali taraftarları etkisinden çıkmasında Yemenî kabilelerin mücadelesi de önemli rol oynamıştır.[368] Bundan sonra Mısır Alevîleri Osmanîlere karşı yenik düştüğü, Emevî idaresine karşı etkin bir muhalefet yürütemedikleri anlaşılmaktadır.

Abbâsîler döneminde özellikle Irak ve civarı bölgelerde çok sıkıntı çeken Hz. Ali taraftarları oralardan uzaklaşabilmek için Mısır'a gelmişlerdir. Dolayısıyla Abbâsîler döneminde Alevîler çoğalmıştır. Onlar burada hem halk tarafından hem de, gizli bir şekilde de olsa bazı idareciler tarafından güzel muamele görmüşlerdir.[369] Bu dönemde

---

363 Bkz: Çalışmanın 56-58 sayfaları.

364 Mirza Tokpinar, "'Abdürrazzâk b. Hammâm (126–211/744–827) Şi'i Mi?", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, C. 4, S. 1 (2006), s. 65.

365 Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 156.

366 Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-'Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, thk: 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü'avvid, 1. b., C. I, Beyrıt: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415, s. 353.

367 el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.

368 Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 156.

369 el-Kindî, a.g.e., s. 100; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. II, s. 40.

Hz. Ali taraftarlarının davasını Mısır'da yaymaya çalışan önemli isimlerden Ali b. Muhammed b. Abdillah b. Hasen ve onun gibi hareket eden Hâlid b. Sa'îd b. Rebî'a'dirler. Hâlid'in dedesi Rabî'a b. Hubeyş'in Hz. Ali'nin yakın adamlarından biri olduğu belirtilmektedir. Fakat sonuç olarak Abbâsîler onların faaliyetlerini durdurabilmişlerdir.[370]

H. 236 senesinde el-Mütevekkil'in Mısır'daki Hz. Ali taraftarlarının oradan Irak'a gönderilme emrini çıkarana kadar Alevîler orada bir şekilde varlıklarını sürdürdüler.[371] Fakat yine de Mısır'daki varlıklarını bir şekilde sürdüren Alevîlerin, Abbâsîler idaresi boyunca ve daha sonraki dönemde de yöneticilerle olan kavgaları ara sıra zuhur etmiştir.[372]

Son olarak tekrar şunun altının çizilmesi gerekir. Anlaşılabildiği kadarıyla bu dönem boyunca Mısır'daki Şiîlik'ten bahsedildiğinde, daha sonra yaygın olarak bilindiği şekliyle İmâmın nasla tayini ve benzeri itikadi sapmaları bünyesinde barındıran bir itikadî grup değil, bilakis siyasî bir oluşum anlaşılmaktadır.[373] Nitekim Abbâsîlerden kaçmaya çalıştıkları dönemde doğu bölegelerinden göç edip Mısır'a yerleşen Alevîler arasında Seyide Nefîse ve kocası İshâk b. Ca'fer es-Sâdık da bulunmaktadır. Onlar ülkeye gelip yerleştiklerinde Mısır halkından ve âlimlerinden büyük bir teveccüh görmüşlerdir. Onları ziyaret edenlerin arasında İmâm Şafiî ve en önemli Malikî âlimlerinden olan Abdullah b. Abdilhakem de yer almaktadır.[374] Bütün bunlar o dönemdeki Şiîliğin itikadi bir mezhep değil, sayasî bir hareket olduğuna delalet etmektedir.

1.2.3. Haricîler

Hâricîler İslâm mezhepleri tarihçileri tarafından bir siyasî ve itikâdî grup olarak farklı şekillerde tarif edilmiştir. Bu tariflerin en kapsamlısını ortaya koyan Şehristânî'ye göre haricîler "cemaat'in yani Müslümanların ana kitlesinin üzerine ittifak ettiği ve hak üzere olan İmâmdan/idareciden ayrılan kimseler"dir.[375] Yine Şehristânî'ye göre sahâbe, tabiîn veya daha sonra herhangi bir zamanda hak üzere olan İmâmın liderliğinden ayrılan

[370] el-Kindî, a.g.e., s. 84-85; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 158.
[371] el-Kindî, a.g.e., s. 149; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 116-117.
[372] Konu ile ilgili teferruatlı bilgi için çalışmanın Abbâsî dönemi bölümüne başvurulabilir.
[373] Şiiliğin ilk dönemin nass ve tayin nazariyesinin ve buna binaen gelen diğer itikadî sapmaların bilinmediğine dair görüşün değerlendirilmesi için bkz: Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *A.Ü.İ.F.D.,* C. XXXVI, (1997), s. 94-113.
[374] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 325.
[375] Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* I-III, C. I, Müessesetü'l-Halebî, s. 114.

herkes haricî kategorisine girer.[376] Bu husus herhangi bir döneme özel değildir. Haricîleri "bulundukları yerden (Kûfe'den) başka bir yere ayrılanlar" şeklinde tarif edenler de olsa da bu görüş pek rağmet görmemiştir.[377]

Haricîlerin doğuşuna Sıffin savaşı esnasındaki hakem olayı zemin hazırlamıştır. Savaş esnasında olan gruplar birer hakem tayin edip hakemlerin verdikleri karara sadık kalacaklarını beyan edince, Hz. Ali tarafında bulunanların arasındaki bir grup "Lâ hukme illâ lillâh (Allah'tan başka hüküm verici yoktur)" deyip insanların verdikleri hükümleri kabul etmeyeceklerini söyleyip oradan ayrılırlar. Daha sonra Harûra denilen yere yerleşen bu grup kendilerine halife, savaş emiri ve namazlarını kıldıracak İmâm tayin ettiler.[378] Öyle görülüyor ki Hâricîler hem sayasî hem de itikâdî yönünün aynı derecede etkin olduğu belki de tek İslâmi fırkadır. Zira onlar siyasî tutumlarını, örneğin Şiîlerde olduğu gibi zaman ile değil, tam tersine ilk andan, "Lâ hukme illâ lillâh" sloganında görüldüğü gibi, doğrudan Kur'ân'a dayandırmışlar.[379]

Kûfe'de ortaya çıkan Haricîler başka bölgelerin yanı sıra Mısır'da da etkin olmuşlardır. Kaynakların belirttiğine göre Mısır'a giren ve onların propagandasını oraya götüren ilk kişi Hucr b. el-Hâris b. Kays el-Mezhacî'dir. Hucr b. el-Hâris Sıffîn savaşında bulunmuş daha sonra Harûra'ya ayrılan grup ile birlikte hareket etmiştir. Kendisi İbnü'z-Zübeyr'in hareketine kadar Mısır'da faaliyette bulunmuş, daha sonra Mesleme b. Muhalled'in valiliği dömeminde Hicâz'a gitmiştir.[380]

H. 64 senesinde Yezîd b. Muâviye'nin vefatıyla birlikte Hicâz'da biat toplayan İbnü'z-Zübeyr'e giden Mısırlı bir heyet ondan bir kişiyi vali tayin etmesini isterler. Bunun üzerine Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73/692), Abdurrahmân b. Cahdem el-Fehrî'yi Mısır valiliğine tayin eder ve büyük bir kalabalık halinde Mısır'a geri dönerler. Abdurrahmân b. Cahdem, aralarında Havşeb b. Yezîd ve Hucr b. el-Hâris'in de bulunduğu, Mısırlı ve Mekkelilerden oluşan büyük bir Haricî topluluk ile Mısır'a giriş yaptıktan sonra, Haricîler tahkîm meselesini dile getirip anlatmaya başladılar. Bu davet

---

376 eş-Şehristânî, a.g.e., s. 114.

377 G. Levi Della Vida, "Haricîler", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 1987, C. V/I, s. 233.

378 Hakem olayını daha detaylı şekilde görebilmek için bkz: İsmail Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 37, s. 107-108.

379 Yûsuf, 12/40; el-Mâide, 5/44.

380 el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 156-157.

halk tarafından karşılık bulup Kureyb b. Ebrehe, Miksem b. Becre, Ziyâd b. Hunnâta et-Tücîbî, ‘Âbis b. Sa‘îd gibi birçok Hz. Osman taraftarı da Abdurrahmân’a biat ettiler.[381]

Aynı sene Şamlılar’dan biat alan Mervân b. el-Hakem ordusunu hazırlayıp Mısır’ı Haricîlerin destekledikleri Abdurrahmân b. Cahdem’den geri almak üzere yola koyulduğu haberini alan Mısırlılar valileri etrafında toplanıp savunma tedbirlerini alırlar. Bu tedbirler arasında Mısırlılar’ın Fustât’ı müdafaa etmek için etrafında kazıdıkları hendek göze çarpmaktadır.[382] Kaynakların belirtiğine göre sözü edilen hendeğin kazımasına otuz bin civarında kişi katılmış ve öyle anlaşılıyor ki kazılan hendek ile onu kazanlar bölgedeki âlimlerin takdirini de toplamıştır. Nitekim Haricîlerin kazıdıkları Fustât hendeğini ve onun yapılmasına katılanları öven şiirlerin yazıldığı görülmektedir.[383]

Sonuç olarak Mervân’ın Mısır’ı alması her türlü tedbire rağmen Haricîler tarafından engellenemedi. Savaştan sonra Mervân halktan biat topladı, biat etmemekte ısrar eden bazı kimseleri etkisiz hale getirdikten sonra vali olarak oğlu Abdülazîz’i tayin edip oradan ayrıldı.[384]

Emevî döneminde Haricîlerin idarecilere karşı yürüttükleri tek bir ayaklanmaya rastlanmaktadır. O da h. 109 senesinde Emevî halifesi adına Mısır valiliği yapan el-Velîd b. Rifâ‘a’ya karşı yapılmıştır. Kaynakların belirttiğine göre vali el-Velîd b. Rifâ‘a Hıristiyanlar’a kilise inşa etme izni vermiş, bu da bir grup Hâricînin ona karşı başkaldırmalarına sebep olur. Vüheyb el-Yahsabî öncülüğünde Fustât’ta toplanan grup valilinin makamına doğru hareket ederler. Fakat grup valinin kapısına dayanınca Vüheyb öldürülür. Vüheyb olayını duyan Amr camiindeki kurrâ âlimleri buna karşı harekete geçerler. Başını Şureyh b. Safvân et-Tücîbî’nin çektiği grup Ravza’ya doğru hareket edip bölgenin idarecisini katlederler. Fakat sonunda el-Velîd b. Rifâ‘a onları yakalar fakat Şureyh’in yakını olan Mervân b. Abdirrahmân el-Yahsubî’nin arabuluculuğu sayesinde ellerinden zor da olsa kurtulurlar.[385]

Yukarıdaki olaydan başka Hâricîlerin Mısır’da Emevîlere karşı herhangi bir hadisesine rastlanmamaktadır. Siyasi olarak bu bilgilere ulaşılmakla birlikte Hâricîlerin

[381] el-Kindî, a.g.e., s. 34; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.
[382] el-Kindî, a.g.e., s. 35; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.
[383] el-Kindî, a.g.e., s. 35; Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 163.
[384] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 157.
[385] el-Kindî, a.g.e., s. 59-60; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 439-440.

başta Fustât olmak üzere Mısır'daki ilmî faaliyetleri ve münakaşaları hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Abbâsîler döneminde ise âlim ve edebiyatçı sınıfının Hâricîlerin dinî fikirlerine karşı hoşnut olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Arap asıllı son Mısır valisi olan Anbese b. İshâk Abbâsîler tarafından bu göreve getirildikten sonra şair Yahyâ b. el-Fadl kaleme aldığı bir şiirinde Abbâsîler'in başlarına Hâricî din anlayışına sahip olan Anbese gibi birini getirdikleri için onları eleştirmektedir. Fakat Hâricî olmakla birlikte Anbese birçok güzel özelliğe zahip bir şahıstı.[386]

1.2.4. Mu'tezilîler

Müslümanlar arasında cereyan eden olaylara cevap bulmaya çalışan diğer bir mezhep de Mu'teziledir. Onların bu ismi almalarına ilişkin kaynaklarda İmâm el-Hasen el-Basrî ile talebelerinden Vâsıl b. 'Atâ' arasında geçen amel-iman ilişkisi hakkındaki bir tartışmadan ötürü olduğu geçmektedir.[387] el-Hasen el-Basrî'nin bu ifadesine binaen bu gruba zamanla i'tizâl veya Mu'tezile fırkası denilmeye başlandı.

Diğer gruplarda olduğu gibi Mu'tezile'nin de mezhep olarak ortaya çıkması Hz. Osmân hilafetinin son dönemi ile Hz. Ali'nin hilafet süreci ve buna bağlı yaşanan hadiselerle bağlantılıdır.[388]

Hicrî II. asrın başlarında Basra'da başlayan bu hareket diğer gruplar gibi hem siyasî hem de itikâdî yönüyle dikkat çekmektedir. Zamanla sistemleşme sürecine giden Mu'tezile yukarıda zikredilen görüşlerin dışında el-va'd ve'l-ve'îd, el-emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehy 'an'il-münker, tevhîd ve adalet gibi bazı prensipleri önde tutmuşlardır.[389] Bu

---

386 el-Kindî, a.g.e., s. 151; İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. II, s. 293-294.

387 eş-Şehristânî, a.g.e., s. 47-48. el-Hasen el-Basrî'ye ders halkası esnasında bir adam tarafından kebîre işleyenlerin kâfir olacağını iddia eden Hâricîler ile kebîre de olsa hiç amel imanı etkilemez diyen karşılarındaki murci'e hakkında soru gelir. el-Hasen el-Basrî soruya cevap vermeye başlamamıştı ki, Vâsıl b. 'Atâ' oturduğu yerden söz alarak "Ben sahib-i kebîrenin (büyük günah işleyenin) ne mutlak kâfir, ne de mutlak mümin sayılacağını söylüyorum. Tam tersine o, müminlik ve kâfirliğin arasındaki bir yerdedir" şeklindeki görüşünü ortaya koyar. Beyan ettiği görüş hocasından kabul görmeyince, bazı takipçileriyle birlikte el-Hasen el-Basrî'nin halkasından ayrılıp caminin başka bir köşesinde kendi ders halkasını kurar. Bunun üzerine el-Hasen hazıruna "Vâsıl bizden ayrıldı" diyerek ayrılmak manasındaki i'tezele kelimesini kullandı. (eş-Şehristânî, a.g.e., s. 47-48.) Bununla birlikte Mu'tezile'nin bu adını nerden aldığı ile ilgili başka rivayetler de bulunmaktadır. Ayrıca bu fırkaya başka isimler de varilmiştir. Bütün bu detaylara ulaşmak için bkz: İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 31, s. 391.

388 eş-Şehristânî, a.g.e., s. 47-49.

389 İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006, C. 31, s. 395-398.

prensiplerin dışında Mu‘tezile sıfat konusu ile ilgili olan ancak siyasî arenanın kendi lehlerinde çok fazla ön plana çıkarıp insanları imtihan ettikleri halku’l-kur’ân anlayışıyla da şöhret bulmuştur.[390]

Mu‘tezile’nin Mısır’daki yansımalarına bakıldığında ilmî ve fikrî manada onların faaliyetlerine veya fikirlerinden etkilenmiş herhangi bir muhaddis veya âlime rastlanmamakla birlikte, özellikle mihne diye adlandırılan halku’l-kur’ân meselesinde imtihan edilenlerin örnekleri fazladır. Kaynakların Mısır’da Mu‘tezile’nin görüşlerine meyleden ilk kişi olarak Ali b. Süleyman el-‘Abbâsî’yi (ö. 178/794) zikreder. H. 169 senesinde Mısır valiliğine tayin edilen Ali b. Süleyman, görevi esnasında el-emr bi’l-ma‘rûf ve’n-nehy ‘ani’l-münker gibi Mu‘tezile’nin fazla üzerinde durduğu prensipler ızhâr etmiş, halk tarafından kaderi inkâr etmekle itham edilmiştir.[391]

Ama başta âlimler olmak üzere Mısırlıları asıl etkileyen husus yukarıda sözü edilen halku’l-kur’ân meselesindeki imtihandır. Halku’l-kur’ân meselesi ve ona bağlı mihne olayları h. 212 yılında Abbâsî halifesi el-Me’mûn döneminde konuşulmaya başlanmıştır. Yaklaşık altı sene sonra ise halife el-Me’mûn’un uygulayıp bölgelere yaymak üzere dönemin Bağdat valisi İshâk b. İbrahim’e yazmış olduğu mektup ile birlikte bütün âlimler kendilerine soru sorularak Kur’ân’ın mahlûk olduğu yönünde görüş bildirmeleri için imtihana tabi tutulmuş, tersini beyan edenlere işkenceden tutun hapis cezasına ve hatta ölüme kadar varan yaptırımlara maruz kalmışlardır.[392]

Mısır’da mihne sürecinin en sert yaşandığı dönemlerden Muhammed b. Ebi’l-Leys’in kadılık dönemidir. Nitekim aralarında Muhaddis Nu‘aym b. Hammâd el-Mervezî ve Huşnâm ile Şafiî’nin talebelerinden el-Büveytî gibi birçok âlim Muhammed b. Ebi’l-Leys’ten bu konuda nasibini almışlardır.[393] Ayrıca bu dönemde camilerde “Lâ ilâhe illallâh Rabü’l-Kur’âni’l-Mahlûk” yazılmış, buna karşı çıkan her âlimin camilerdeki ders halkaları yasaklanmıştır.[394] Ders halkası yasaklanan hadis âlimleri arasında Hârûn b. Sa‘îd el-Eylî’nin adı da zikredilmektedir.[395]

---

390 Halku’l-kur’ân hakkında detaylı bilgi için bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, C. 15, s. 371-375.

391 el-Kindî, a.g.e., s. 99-100. Ali b. Süleymân’ın valiliği hakkında daha fazla bilgi için bkz: İbn Tağrîberdî, a.g.e., C. II, s. 61-63.

392 İbnü’l-Esîr, a.g.e., C. V, s. 572-573.

393 el-Kindî, a.g.e., s. 320.

394 el-Kindî, a.g.e., s. 322.

395 el-Kindî, a.g.e., s. 323.

Mihnenin daha da sertleştiği Vâsik döneminde imtihandan geçmeyen âlim kalmamış birçoğu camilerde verdikleri derslerini sonlandırıp evlerine çekilmişlerdir. Aynı zamanda hapisler Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrar etmeyen insanlarla dolup taşmıştır. Hatta el-Kindî'nin rivayet ettiği haberlere göre bu dönemde mihneye tabi tutulan sadece hadis ve fıkıh âlimleri değil, bilakis bunların yanında müezzinler, muallim ve hatta namaz kılmak için camiye gelen normal insanlar bile bundan kurtulmamışlardır.[396]

Fitneden kurtulmak için Mısır'dan ayrılan bazı âlimler de bulunmaktadır. Yine el-Kindî'nin verdiği bilgilere göre Yûsuf b. Ebî Taybe ve Ahmed b. Sâlih Yemen'e kaçmışlardır. Kaçanlar arasında Muhammed b. Sâlim el-Kattân ve Ebû Yahyâ el-Vekâr da bulunmaktadır. Ancak Muhammed b. Sâlim daha sonra yakalanıp Irak'a gönderilmiştir. Zü'n-Nûn b. İbrahim el-Mısrî de Mısır'dan ayrılan âlimler arasında yer alsa da, kendisi daha sonra tekrar Mısır'a dönmüş ve zahiren Kur'ân'ın mahlukluğunu ikrar etmiştir.[397]

H. 233 senesinde el-Mütevekkil'in iktidara gelmesine kadar Mısır'da birçok âlim çeşitli sıkıntılar çekmişlerdir. el-Mütevekkil iktidara geldikten sonra diğer bölgelerde de olduğu gibi Mısır valisi Herseme b. en-Nadr'a mihne uygulamasını kaldırmasına dair yazı göndermiştir.[398] el-Mütevekkil'in valilere gönderdiği bu emir ile birlikte Kur'ân etrafında cereyan eden tartışma gündemden düşmüş ve Mu'tezilî anlayış devlet kademelerinden uzaklaşmıştır.

1.2.5. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat

Kısaltılmış haliyle ehl-i sünnet şeklinde tabir edilen bu kavram iki önemli unsurdan oluşmaktadır. Bunların birincisi olan sünnet ile kastedilen, dinin temel konularını peygamberî metoda göre anlama ve tebliğ etme prensibidir. Cemaat ifadesinden maksat ise dinin temel konularını anlama esnasında sahâbenin ve onların izinde gidenlerin yol ve metodunun takip edilmesidir. Buradan hareketle ehl-i sünnet ve'l-cemaat veya kısa tabiriyle ehl-i sünnet "Hz. Peygamber (s.a.v.) ile ashabının dinin temel konularında takip ettikleri yolu benimseyenler" şeklinde tarif edilebilmektedir.[399] Hicrî I

[396] el-Kindî, a.g.e., s. 322.
[397] el-Kindî, a.g.e., s. 324.
[398] el-Kindî, a.g.e., s. 148; el-Makrîzî, a.g.e., C. II, s. 116.
[399] Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 525.

ile IV. asır gibi uzun bir süreç içerisinde sistemleşen mezheb ayrıca ehl-i istikâme, ehl-i hak, ehl-i iman, sevâd-ı a'zam, el-fırkatü'n-nâciye diye farklı isimlerle de adlandırılmıştır. Bu anlayış tarih boyunca, bazen birbirini dışlayan üç altgruptan oluşmuştur. Buna göre daha çok ehl-i hadis veya ehl-i eser adlarıyla tanınanlar akâidin sadece ittifakla ve kesin olarak dinden bilinen konularını ele almış, kendilerine ehl-i sünnet-i hâssa da denilmiştir. Geriye kalanlar ise ilk Müslümanların anlayışıyla birlikte bazı konuları ele alırken aklî delillere de başvuran ehl-i sünnet kelamcılarıdır. Eş'ariyye ve Maturîdiyye'den oluşan ehl-i sünnet kelamcı anlayışı zamanla çoğunluk haline gelmiş ve ehl-i sünnet-i âmme olarak da tanınmaya başlanmıştır.[400]

Yukarıda zikredilen diğer mezhepler gibi ehl-i sünnetin de doğmasına neden olan şey Müslüman gruplar arasında cerayan eden savaşlardır. Ancak ehl-i sünnetin yapılanması ve sistemleşmesi tüm fırkalardan sonradır. Çünkü onun bu olaylardan çıkan ihtilaflardaki rolünün genel olarak savunmacı olduğu söylenebilir. Şöyle ki, Müslümanlar arasındaki çekişmelerden doğan her ihtilafa, her bir fırkanın verdiği yanlış cevaba, ehl-i sünnet dini en iyi şekilde anlatan Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onu en iyi anlayan sahâbeye arzederek onlara itirazda bulunmuştur. Bu metod bizzat sahâbe tarafından da uygulanmıştır. Örneğin, Hâricîlerin birbirini öldüren Müslümanları tekfir etmeleri görüşüne Hz. Ali her iki tarafın mümin olduğuna hükmederek itiraz etmiştir.[401] Yine, Abdullah b. Ömer kadere inanmayanlardan beri olduğunu ifade ederek, Kaderiyenin bidatını reddedip konuyu açıklayıcı uzun bir hadis de rivayet etmiştir.[402]

Ehl-i sünnetin Mısır'daki koluna gelince, bütün bölgelerde olduğu gibi bu dönemde Mısır'da da mezhepler henüz sistemleşmemiştir. Özellikle söz konusu tüm fırkalardan daha sonra sistemleşen ehl-i sünnet ve'l-cemaatin bölgedeki durumunu tespit etmek oldukça zordur. Ayrıca Mısır'ın her zaman hilafet merkezinin uzağında kalması sebebiyle kaynaklarda bu tür konuların, örneğin Irak bölgesi kadar teferruatlı anlatılmadığı görülebilir. Bununla birlikte Mısır'ın, sahâbe nesli gibi henüz erken bir dönemden itibaren İslâm'la tanışması orada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ve onun ashâbının din anlayışının baştan beri var olduğunu göstermektedir. Nitekim bölge halkı İslâm'ı Amr

[400] Daha geniş bilgi için bkz. a.g.e., ss. 525-530.
[401] Ebû Hanife en-Nu'mân b. Sâbit, *el-'Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 1368, s. 37.
[402] Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim,* I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, C. IV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, "İmân", 2543.

b. el-‘Âs ve Abdullah b. Amr’ın yanı sıra ez-Zübeyr b. el-Avvâm, el-Mikdâd b. el-Esved, Abdullah b. Sa‘d, Abdullah b. Ömer, Hârice b. Huzâfe ve Ebû Eyyûb el-Ensârî gibi fetihle birlikte orada bulunan veya daha sonra Mısır’a yaşamaya gelen birçok sahâbeden ders almışlardır.[403] Sahâbenin Mısır’a getirmiş oldukları ilmi Halife Ömer b. Abdilazîz, Abduazîz b. Mervân, Yezîd b. Ebî Habîb, Abdullah b. Lehî‘a ve el-Leys b. Sa’d gibi birçok âlim alıp kendilerinden sonraki nesillere taşımışlardır.[404]

Mısır’daki bu ilmî birikim orada faaliyet göstermeye çalışan fırkaların yolunu zorlaştırmıştır. Mısırlı âlimler hem Şiîliği[405] hem de Hâricîliği[406] daima reddetmişlerdir. Bölgedeki âlimler sünneti müdafaa etme konusunda aynı hassasiyeti Mu‘tezile’nin görüşlerine karşı da göstermişlerdir. Diğer fırkalardan farklı olarak âlimler Mu‘tezile’ye karşı yürüttükleri ilmî mücadeleyi bazen devleti de karşılarına alarak kendilerini tehlikeye atmışlardır. Kur’ân’ın yaratılmışlığına karşı çıkan âlimler bunu işkenceler görme pahasına yapmışlardır. Bu dönemde kötü muameleye maruz kalan âlimler arasında muhaddis Nu‘aym b. Hammâd el-Mervezî, İmâm Şafii’nin öğrencisi el-Büveytî ve Hârûn b. Sa‘îd el-Eylî gibi niceleri yer almaktadır.

Musannef telif eden ilk âlimlerden olan Nu‘aym b. Hammâd Amr camiindeki hadis halkası yarıda bıraktırılıp Irak’a gönderilmiş ve Kur’ân’ın yaratılmışlığı sınavındaki istenen cevabı vermeyince Samurra’da hapsedilmiştir.[407] Buna benzer bir örnek daha “Kur’ân mahluktur” demediği için kelepçelenmiş halde Bağdâd’a getirilip vefatına kadar tutulan Ebû Ya‘kûb b. Yûsuf b. Yahyâ el-Büveytî’dir.[408]

Ömer b. Abdilazîz döneminde ise ehl-i sünnet, diğer bölgelerde de olduğu gibi güçlenme dönemine girmiştir. Bu hususta halife Ömer b. Abdilazîz Müslümanların sünnete davet edilip bidattan sakındırılmalarını, akâid konularında tartışmayıp sahâbenin metodunu izlemelerini, kaderi tartışma konusu yapmayıp Allah’ın takdir ettiği şeylerin

---

403 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 288-352.
404 Kâşif, *Mısır fî fecri’l-İslâm*, s. 317-318.
405 Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 162.
406 Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 164.
407 Ebû Abdillah Muhammed b. Sa‘d b. Münî el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, I-VIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1. b., C. VII, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990, s. 359; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, C. XV, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2002, s. 419.
408 İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 514; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 439. Halku’l-Kur’ân fitnesinde işkence edilen veya hapse atılan çok sayıda Mısırlı âlim bulunmaktadır, ayrıca onlardan bazıları mihneden kurtulmak için bölgeden kaçmışlardır. Konu ile ilgili daha fazla örnek için bkz. Ebû Sudeyre, a.g.e., s. 165-173.

vuku bulacağına inanmalarını isteyerek bizzat aktif rol oynamıştır.[409] Ayrıca halife buna dair somut adımlar atarak İbn Ömer'in mevlası Nâfi'i insanlara sünneti öğretmesi için Mısır'a göndermiştir.[410] İnsanların fetva sorması için de Ca'fer b. Rabî'a, Yezîd b. Ebî Habîb ve Abdullah b. Ebî Ca'fer'i otorite tayin etmiştir.[411]

Son olarak şunun belirtilmesi gerekir ki Mısır'da ehl-i sünnetin sistemleşmesi için henüz erken bir dönem olan ilk üç asırda bu anlayışı teşkil eden unsurları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Hz. Osmân taraftarları: Kaynaklarda Osmanîler diye adlandırılan bu grubun din anlayışında Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbeninkinden herhangi bir farklılık görülmemektedir. Osmanîler siyasî olarak özel talepleri bulunan bir kitleyi oluşturmuş olsalar da, onların siyasî talepleri İslâm'ı kendilerine göre yorumlamaya itmemiştir. Dolayısıyla onları aslında ehl-i sünnet unsurlardan biri olarak görmekte bir sorun yoktur.
2. Hz. Ali taraftarları: Kanaatimizce kaynaklarda Alevîler diye geçen bu grup daha sonra akâidevî sapmalarıyla birlikte Şia adıyla ortaya çıkacaklardan farklı olup savaşlarda ve dönemin çekişmelerinde Hz. Ali'nin haklılığını savunup onun tarafını tutanlardır. Alevîler, Hz. Ali dışındaki sahâbeyi sövüp tekfir etmedikleri, Hz. Peybamber'in (s.a.v.) herhangi bir eşini itham etmedikleri, Hz. Ali'yi Tanrı veya peygamber addetmedikleri ve buna benzer daha sonraki Şiilerin sahip olduğu akâidevi sapmalarını taşımadıkları için ve din konularında Peygember'in ve ashâbının yolundan sapmadıkları için ehl-i sünnetin bir usurunu teşkil etmektedir.
3. Tarafsızlar: Herhangi bir siyasî olaya karışmayan kimselerin kastedildiği bu grup da ehl-i sünnetin unsurlarından biri olarak algılanmalıdır. Zira bu insanların, dinlerini tahrif veya yeni yorumlarla anlamalarına sebebiyet verecek siyasî çıkarlar gibi herhangi bir nedenleri yoktur. Tam tersine, onları olaylara karışmama fikrine götüren amil bizzat dinlerini ve imanlarını koruma isteğidir.
4. Aktif âlimler: Bu grupta, zamanla Mısır'da zuhur eden her bir fırka ve görüşlerine karşı fiili mücadelede bulunan âlimler kastedilmektedir. Zira kaynakların bildirdiği üzere,

[409] Ebû Dâvûd, Luzûmu's-Sunneh, 7.
[410] Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-'İber fî Haberi men gaber*, I-IV, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Seîd b. Besyûnî, C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 113; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 297.
[411] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 147; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 238.

bölgede kendini kuvvetli gören her fırka özellikle Amr b. el-'Âs camiinde görüşlerini dile getirip halka arzetmişlerdir. Bu durumda âlimler onlarla münazara meclisleri tertip ederek veya benzeri şekillerde görüşlerini tartışıp delillerle çökertmeye çalışmışlardır.

2. İLMÎ YAPI

Mısır bölgesi eskiden beri ilim ve medeniyet merkezi olarak bilinmektedir. Roma ve Bizans kültürleri ile harmanlanmış olan bu ilmî gelişme özellikle İskenderiye şehrini adeta dünyanın ilim başkenti haline getirmiştir. Müslümanlar bölgeyi fethetmeye geldiklerinde orada buldukları ilmî birikime müdahale etmemişlerdir. Her ne kadar Mısır'ın Müslümanların yönetimine geçmesinden sonra İskenderiye'de ilmî faaliyette bulunan ilim adamlarının çoğunun oradan ayrıldıkları bir gerçek ise de, bu durumu âlimlerin tamamı için söz konusu etmek doğru gözükmemeketedir.[412]

Fakat başlıca üç nedenden dolayı İskenderiye artık ilim başkenti konumundan çıkarak ikinci plana düşmüştür. Buna sebep olan ilk gelişme Müslümanların devlet merkezini Fustât'a kurmalarıdır. İkincisi ise, İslâm dininin yeni bir alan olması ve insanların bu dinle ilgili ilimlere daha fazla yönelmeleridir.[413] Ayrıca Müslümanların siyaset anlayışı da İslâmî ilimlerin birinci plana çıkmasına etkili olmuştur. Zira Müslümanların fetihlerdeki en önemli amacı Allah'ın dinini Arap olmayan kitlelere de tanıtmalarıydı. Durum böyle olunca fetihlerin tamamlanmasından sonra yapılan ilk iş, âlimlerin bölgelere yerleştirilip insanlara dini öğretmelerini sağlamak olmuştur. Bütün bunlar, aklî ilimlerin merkezi konumundaki İskenderiye'nin ikinci plana itilmesine etkili olmuştur. Ancak oradaki ilmî hayatın tamamen durmuş olmadığının altı çizilmelidir. Nitekim Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (ö. 90/708) Kimya'ya dair eserlerini Arapça'ya tercüme etmek istediğinde İskenderiyeli Rum âlimlerini görevlendirmiştir.[414]

Müslümanlar tarafından başkent seçilen Fustât'ta ilmî faaliyetleri ilk olarak sahâbîler yürütmüştür. Nitekim, fetih ile birlikte Mısır'a gelip daha sonra oraya yerleşen âlim sahâbîler Mısır medresesinin kurucularıdır. Mısır fatihi ve ilk valisi Amr b. el-Âs, oğlu Abdullah, ez-Zübeyr b. el-Avvâm, Ubâde b. es-Sâmit, el-Mikdâd b. el-Esved, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hârice b. Huzâfe, Abdullah b. Ömer, Resûlullah'ın azadlı

[412] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 335.
[413] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 336.
[414] Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân, 2. b, Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997, s. 300.

kölesi Râfi‘ ve niceleri Mısırlıların ilk hocaları olan fatih sahâbîleridir. Fetihten sonra çeşitli etkenlerden dolayı Mısır’a yerleşen sahâbîler de bu ilmî hareketin öncülerinden sayılmalıdır.[415] Ancak Mısır daha sonraki dönemlerde de ilmî açıdan bizzat halife tarafından desteklenmiştir. Örneğin Ömer b. Abdilazîz, İbn Ömer’in azatlı kölesi Nâfi‘i Mısırlılara sünnetleri öğretmesi için bölgeye gönderirken,[416] bir grup âlim ile birlikte Hibbân b. Ebî Celebe’yi de insanlara başta fıkıh olmak üzere çeşitli dini konularda aydınlatmaları için oraya sevk etmiştir.[417]

Fetihten hemen sonraki dönemde İslâmî ilimlerle iştigal edenlerin çoğu Araplardandı. Zira fetih ordularına katılanlar, özellikle sahâbenin kahir ekseriyeti bu ırka mensuptu. Tabiîn ve onların talebeleri etbâu’t-tâbiîn dönemi ile sonrasında ise tüm bölgelerde olduğu gibi Mısır’da da durum tersine işleyerek âlimlerin çoğu mevâliden çıkmaya başladı. Nitekim Mısır’da insanlara İslâm’ı öğretsinler diye üç kişiyi görevlendiren halife Ömer b. Abdilazîz, içlerinden ikisini mevâlîden olan Yezîd b. Ebî Habîb ve Abdullah b. Ebî Ca‘fer’i seçmiştir. Üçüncü kişi de Arap olan Ca‘fer b. Rabî‘a’dır. Hatta halifenin üç âlimden ikisini mevâlîden seçmesi Mısırlı Arapları rahatsız etmiş ve kendisine bu durumu şikayet etmişlerdir.[418] Bu, bölgeye yerleşen âlim sahâbîlerin ilmî faaliyetlerinin oldukça etkin ve kapsayıcı olduğunu göstermektedir ki mevâlîler de en az Araplar kadar İslâm dinini sahiplenmişlerdir.

Mısırlıların ilk hocaları konumunda bulunan sahâbe ve özellikle Abdullah b. Amr daha sonra dinî ilimlerde Arap ve Arap olmayan bölgede söz sahibi olacak âlimler yetiştirdiler. Yukarıda zikri geçenlerin yanı sıra Mısır’ın ilk nesil âlimleri arasında Abdullah b. Lehî‘a, el-Leys b. Sa‘d, Abdullah b. Vehb ve ileride zikredileceği üzere nice şahsiyetler öne çıkmaktadır.

Yetiştirilen âlimlerin ilmî faaliyetleri dolayısıyla bölgede Kur’ân ve hadis ilimleri, fıkıh, Arap dili ve tarih gibi en önemli dinî ilimlerin temelleri atılmıştır. Bu dönemde ilim mümkün oldukça farklı ortamlarda yapılmaktaydı. Bunların başında tabiatıyla İslâm’ın

---

[415] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 127; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 176; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 151; el-Berrî, a.g.e., s. 65; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Edebü Mısr el-İslâmiyye (asru’l-vülât)*, Dâru’l-Fikri’l-Arabî, t.y., s. 315.

[416] İbn Sa‘d, a.g.e., C. V, s. 343; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. III, s. 328; Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü’t-tehzîb*, I-XII, 1. b., C. X, Hindistan: Tab‘atü Meclis Dâireti’l-Me‘ârif en-Nizâmiyye, 1326 h., s. 414.

[417] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 103; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 266.

[418] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 509; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 1047; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 148; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 238.

başlangıcında ibadetin yanı sıra birçok rolü üstlenen cami ve mescidler gelir. Onun dışında ilim zaviyelerde, ulema ve devlet adamlarının oluşturdukları ilim meclislerinde, hatta Fustât pazarı gibi halka açık ortamlarda da öğrenilmektedeydi. Çocuklarını ilim adamı olarak yetiştirmek isteyenlerin ise çocuğa özel bir hoca tutup ona göndermek veya hocayı eve çağırmak gibi yollara başvurmaları gerekirdi. Bu anaokul veya ilkokul denilebilecek seviyeye geçene kadar çocukların tabi tutulduğu bir eğitim metodu olarak görülebilir. Temel bilgileri bu şekilde öğrendikten sonra öğrenci cami, mescid gibi yerlerde başka öğrencilerle birlikte ders halkalarına katılırdı.[419]

Mısır'daki bu ilmî gelişme Abbâsîler'e kadar tek taraflı şekilde sadece İslâmî ilimlerde yoğunlaşarak sürmüştür. Abbâsîler dönemindeki tercüme faaliyetlerinin etkisiyle tüm İslâm devleti coğrafyasında olduğu gibi Mısır'da da İslâmî birikim, tercüme edilen eserlerden gelen Pers ve Bizans/Roma akılcılığıyla birlikte gelişmeye devam etmiştir.[420] Tam da bu aşamada fetihten önce felsefî ilimlerin merkezi olan İskenderiye'de yeniden bir canlılık hissedilmeye başlanmıştır.

Bölgenin ilmî hayatına dair yapılan kısa girişten sonra orada gelişen en önemli ilimler tek tek ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Kur'ân İlimleri

Kur'ân öğrenmek, Kur'ân'ı bilmek denildiği zaman her şeyden önce akla gelen onun okunması ve okunduktan sonra anlaşılmasıdır. Dolayısıyla Kur'ân ilimleri denildiğinde onun okunması ve daha sonra anlaşılmasına yardımcı olan ilimler kastedilmektedir. Sahâbe her iki yönden Kur'ân'ı bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) öğrendi. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra İslâm'ın mesajı fetihler aracılığı ve başka vesilelerle daha geniş ve üstelik Arap olmayan kitlelere ulaşmış oldu. Fetihlerden sonra İslâm ile tanışan bu insanlara Kur'ân okuyabilmeleri onun dilinden haberdar olmaları gerekirdi. Okumayı öğrendikten sonra ise Kur'ân'ın ne buyurduğunun bilinmesi gerekirdi. İşte ilk Müslümanlar İslâm ile yeni tanışanlara Kur'ân'ı hem okuma hem anlama bakımından öğretmek için büyük çabalar sarf etmişler. Bu süreç içerisinde Kur'ân ile alakalı başlıca kıraat ve tefsir ilimleri ortaya çıkıp gelişmiştir. Bu durum sadece belli bir bölge ile alakalı değildir. Mısır da dahil olmak üzere Müslümanların bulundukları her yerde kıraat ve tefsir ilimlerinin ortaya çıkması söz konusudur.

---

[419] Konu ile ilgili daha geniş bilgi ve bazı örneklere ulaşmk için bkz: Ramadân, a.g.e., s. 116-121.
[420] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 320.

2.1.1. Kıraat İlmi

Yukarıda da işaret edildiği gibi kıraat ilmi, Kur'ân'ın okunmasına ilişkin bir ilimdir. Dolayısıyla bu ilimin Kur'ân'ın inişi ile birlikte başladığını söylemek yanlış olmasa gerektir. Böyle bir ilme ihtiyaç duyulmasına öncelikle Arap yazısının doğası sebebiyet vermiştir. Zira Arap yazısı, doğası gereği aynı kelime nokta ve harekelere göre farklı şekillerde okunabilmektedir. Ayrıca farklı Arap lehceleri, sahâbenin yazılı olarak muhafaza ettikleri mushaf veya mushaftan bölümler, tecvid kuralları gibi incelikler bu ilmin doğmasına neden olan amillerdendir. Fetihlerden sonra İslâm'ı kabul edenlerin bir de Arap olmadıkları göz önünden bulundurulursa böyle bir ilme olan ihtiyacın daha da arttırdığı anlaşılacaktır.[421]

Kur'ân'ın kendine has bir okuma üslubu ve usulü vardır. Böyle bir kitaba inanan Müslümanlara düşen de onu güzel, doğru ve yanlışsız bir şekilde okumaktır. Böyle olunca kıraat ilmi Kur'ân'ın inişi ile birlikte başlamıştır denilebilir. Zira bizzat Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine inen her ayeti eksiksiz olarak sahâbîlerine okumuş, sahâbîler de onun okuyuşunu öğrenip sonraki nesillere aktarmışlardır. Üstelik kaynaklarda da zikredildiği gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) her yıl Ramazan ayında bir kez, vefat edeceği sene ise iki kez olmak üzere, Cebrail (a.s.) huzurunda Kur'ân'ın tamamını okuduğu ve sahâbîlerin hazır bulunup dinledikleri sabittir.[422] Nitekim Kur'ân'da, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve dolayısıyla tüm Müslümanların Kur'ân'ı güzel ses, ağır ağır ve net bir şekilde okumaları emredilmiştir.[423] Hz. Peygamber (s.a.v.), Allah'ın bu emrini yerine getirmiş ve etrafındaki Müslümanlara öğreterek Kur'ân'ın eksiksiz okunmasını sağlamıştır. Kaldı ki Hz. Peygamber (s.a.v.) bazı rivayetlerinde güzel Kur'ân okuyanları övmüş,[424] onlardan Kur'ân okumalarını istemiş ve kendisi de dinlemiştir.[425]

Hz. Peygamber'e (s.a.v.) inen ayetler bir yandan ezberlenir, bir yandan da malzemelere kaydedilip kendisinin yanında saklanılırdı. Fakat diğer taraftan sahâbe yanlarında kendilerine özel mushaflar da taşırlardı. Bu mushaflarda Kur'ân ayetlerinin

---

[421] Kıraat hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 22, s. 426-432.

[422] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkı'n-Necât, 1422, "Fedâilü'l-Kur'ân", 7.

[423] el-Furkân, 25/32; el-Müzemmil, 73/4.

[424] el-Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 31.

[425] el-Buhârî, "Menâkibü'l-Ensâr", 16.

yanında gereken açıklamalar da yer almaktaydı. Resûlullah'ın (s.a.v.) sağlığında bütün bunlar ve "yedi harf" kıraati sorun teşkil etmezken, sonraki dönemlerde zikredilen etkenler ve ayrıca Arap yazısının gelişmemiş olması, İslâm'a yabancı yeni ırkların girip Arapça'yı öğrenmeye başlamaları ve âlim sahâbîlerin farklı bölgelere dağılması sonucu kıraat farklılıkları ortaya çıkmaya başladı. Gidişatı fark eden halife Hz. Osmân bunun önünü kesmek için devreye girip Kur'ân'ın Kureyş lehçesi üzere baştan sona yazılıp çoğaltılmasını sağladı. Her merkezdeki Kıraat âlimerine birer nüsha gönderip şahsi Mushafların imha edilmesini emretti. Bu şekilde her bölgede âlimler kendilerine ulaşan Mushaflardan insanlara kıraati öğrettiler. Bu gelişme ihtilafların önünü kapatıp "yedi harf" kıraatini sınırladı. Fakat Mushaflarda nokta ve harekelerin bulunmayışı "yedi harf" kıraatinin sınırlı da olsa günümüze kadar gelmesine neden oldu. Günümüzde kıraat ilmi denildiğinde de tecvid ve genel olarak diğer kıraat kurallarının yanı sıra "yedi harf" kıraati denilen farklı kıraat görüşlerinin incelenmesi de akla gelmektedir.[426]

Kaynakların belirttiğine göre Mısır'da ilk Kur'ân okuyan kişi Ubeyd b. Mihmer Ebû Ümeyye el-Me'âfirî olmuştur.[427] Ubeyd, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahâbîlerinden olup Mısır fethine katılmıştır.[428] Sahâbîlerden olup da Mısır'da bulunmuş olan diğer bir şahıs da Ukbe b. 'Âmir el-Cühenî'dir (ö. 58/677). Fıkıh ilmini ve özellikle de feraizi iyi bilen Ukbe, Kur'ân'ı iyi okuyan kimselerdendir. İbn Yûnus, Ukbe'nin kendi yazdığı bir mushafını Mısır'da gördüğünü ve âlimlerin o mushafın Ukbe'ye aidiyetinden şüphe duymadıklarını ifade etmiştir.[429]

Kıraat mezhebi olarak Mısır'da Nafî' harfine göre bir okuma şekli yaygınlaşmıştır. Rivayetler, Mısır'da H. 150 öncesinde Kur'ân'ı Nafî' b. Abdirrahmân el-Leysî el-Medenî (ö. 169/785) harfine göre okuyan ilk zatın Ebû Meysere Abdurrahmân b. Meysere el-Hadramî (ö. 188/804) olduğunu ifade etmektedir.[430] Ancak bu bilgi dışında

---

[426] Kıraat ve kıraat tarihi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 22, s. 426-432.

[427] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 332. İbn Yûnus Tarîh'inde ismini bu şekilde zikretmiştir. İbnü'l-Esîr de İbn Yûnus'a dayanarak Ubeyd b. Mihmer diye kaydetmiştir. Fakat es-Suyûtî gibi bazı müellifler onu Ubeyd b. Muhammed el-Me'âfirî şeklinde tanıtmışlardır (bkz: es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 218). Ancak Mısırlı olması ve daha erken bir dönemde yaşaması nedeniyle Ibn Yûnus burada asıl alınmıştır.

[428] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 332.

[429] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 347; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 127; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 485.

[430] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 908; Ebû Abdillah 'Alâuddîn Moğultay b. Kılıç el-Bekcirî el-Mısrî el-Hakerî el-Hanefî, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XII, thk: Ebû Abdirrahmân Âdil b.

Ebû Meysere ile ilgili herhangi bir habere rastlanmamaktadır. Dolayısıyla Mısır'da Nâfî' harfine göre kıraati Verş (ö. 197/812) ile başlatmak daha doğru gözükmektedir. Zira Verş H. 155 senesinde Medîne'ye gidip Nâfî''den kıraati öğrenip tekrar Mısır'a dönmüş ve insanlara uzun müddet ders vermiştir.[431] Mısırlıların Nafî' kıraatine meyletmelerinin sebebini açıklayacak herhangi bir bulguya kaynaklarda rastlanmış değildir. Ancak ilginç olan şu ki, bölgede önde gelen kıraat otoritelerinin neredeyse tamamının muhakkak Nafî' veya öğrencilerinin birinden kıraat dersi aldıkları dikkatlerden kaçmamaktadır.

2.1.1.1. Bazı Mısırlı Kıraat Âlimleri

1- Seklâb b. Şüneyne (ö. 191/806)

Ebû Sa'îd el-Mısrî künyesiyle bilinen Seklâb Nâfi'in öğrencilerindendir. Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî ve Ebû Ya'kûb el-Ezrak'ın da aralarında bulunduğu birçok âlim kendisinden arz yoluyla Kur'ân öğrenmişlerdir. Ebû Sa'îd, Verş hayattayken kıraat ilmiyle uğraşmıştır.[432]

2- Ebû Sa'îd Osmân b. Sa'îd el-Mısrî (ö. 197/812)

Hocası Nafî', Verşân ve daha sonra kendisi çok fazla beyaz tenli olduğu için Verş lakabını takmıştır.[433] Kıptî asıllı olan Verş H. 110 senesinde Mısır'da doğmuş, 155 senesinde Medine'ye Nafî''den kıraat öğrenmeye gitmiştir. Kendisi Nafî' huzurunda defalarca Kur'ân'ı hatmetmiştir. Mısır'a döndüğünde Makra'ü Verş denilen kıraat öğretimine özel bir yerde ders vermeye başlamıştır. Verş Mısır'da zamanının kıraat otoritesi olup Ebû Ya'kûb el-Ezrak, Ahmed b. Sâlih et-Taberî, Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî ve Muhammed b. Abdillah el-Kurtubî onun kıraat öğrencilerindendir.[434]

3- Mu'allâ b. Dahıyye Ebû Dehiyye el-Mısrî (ö: ?)

Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm, 1. b., C. VIII, el-Fârûk el-Hadîse li't-Tabâ'a ve'n-Neşr, 2001, s. 240; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 148; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 284.

[431] Şemsüddîn Ebü'l-Hayr b. el-Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, I-III, C. I, Mektebetü'bni Teymiyye, s. 503.

[432] İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. IV, s. 264; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1116; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 485.

[433] Zira "verş" peynire benzeyen bir süt mamulüne verilen addır. Bkz. Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, a.g.e., C. I, s. 503.

[434] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 153; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 338; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz b. Ma'bed Ebû Hâtim et-Temîmî ed-Dârimî el-Büstî, *es-Sikât*, I-IX, 1. b., C. VIII, Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârif el-Osmâniyye, 1973, s. 452; Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, a.g.e., C. I, s. 503; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 485.

Kıraatini Nâfî''e arz etmiştir. İbn Yûnus, Mu'allâ b. Dahıyye'nin Nâfî''den rivayetleri ile Verş'in Nâfî''den rivayetlerinin arasında hiçbir farkın olmadığını söylemiştir.[435]

4- Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Amr b. Yesâr el-Ezrek (ö. 240/854)

Aslen Medîneli olup Mısır'da yaşamıştır. Uzun müddet Verş'in yanında yetişmiştir. Daha sonra Mısır'da onun kıraatiyle meşhur olmuştur. ل harfini kalın, ر harfini ince okumakla infirad etmiştir. Rivayet edildiğine göre kendisi hocasından ders almaya başlarken Nâfî''nin saf kıraatini öğrenmek istediğini belirtmiş, Nâfî' kıraatine eklemeler yapmışsa onları bir tarafa bırakmasını talep etmiştir. Ebü'l-Fadl el-Huzâ'î ise Mısır ve Mağribi el-Ezrak'ın rivayetiyle Nâfî''nin kıraatine göre okuduklarını ve o bölgelerde başka bir kıraat şeklinin bilinmediğini belirtmiştir.[436]

5- Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâlih el-Mısrî (ö. 248/862)

Fıkıh, hadis ve nahiv ilimlerinde de söz sahibi olan Ahmed b. Sâlih kıraatini arz ve semâ yoluyla Verş'ten almıştır. Diğer ilimlerde de olduğu gibi kıraatte İmâmlık makamına ulaşmıştır. Sâlih b. Muhammed el-Hâfız Ahmed b. Sâlih dışında kıraati daha güzel olan birisini görmediğini rivayet etmiştir. Kendisi uydurmacılık ve yalancılıkla itham edilmiş fakat İbn Hacer bu kişinin aynı ismi taşıyan başka bir zat olduğunu ifade etmiştir. Mısırlı olan Ahmed b. Sâlih ise bölgenin Ahmed b. Hanbel'i olarak görülmüştür.[437]

6- Ebu'r-Rabî' Süleyman b. Dâvûd b. Hammâd b. Sa'd el-Mısrî (ö. 253/867)

Verş'in öğrencilerinden olup kıraati en iyi olanlardan biridir. Kendisi kıraat ilminde merci olmakla birlikte fazla bir şöhreti bulunmamaktadır. Mâlikî mezhebinde bir fakîh olan Süleyman ibadet ve zühd hayatıyla da öne çıkmıştır.[438]

---

435 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 200; Şemsüddîn İbnü'l-Cezerî, a.g.e., C. II, s. 204; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 485.

436 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 977; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 486.

437 Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm b. el-Muğîre el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, C. II, Haydarabad: Dâiretü'l-Me'ârif el-Osmâniyye, s. 6; Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillah b. Sâlih el-İclî el-Kûfî, *Târîhu's-sikât*, 1. b., Dâru'l-Bâz, 1984, s. 48; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 56; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 13; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 25; İbn Adîy, a.g.e., C. I, s. 295; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1000; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 39; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 306.

438 İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 114; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 219; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 93 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 186; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 292.

7- Ebû Ğânim Muzaffer b. Ahmed b. Hamdân b. el-Mısrî en-Nehavî (ö. 333/944)

Mısır'daki kıraat âlimlerinin önde gelenlerinden olup kendisinin ihtilâf-ı seb'a hakkında bir eseri vardır.[439]

8- Ebu't-Tayyib Abdülmün'im b. Ubeydillah b. Ğalbûn b. el-Mübârek el-Halebî (ö. 339-950)

el-İrşâd fi'l-Kirâât adında bir kitap telif eden bu şahıs aslen Halebli olup bir müddet Mısır'da yaşamıştır.[440]

Bu şahısların dışında isimleri eserlerde geçip de hakkında fazla bilgi bulunmayan Mısırlı kıraat âlimlerinden şunlar zikredilebilir: Dâvûd b. Ebî Taybe el-Mısrî (ö. 223/837),[441] Yahyâ b. Süleymân el-Cu'fî el-Kûfî (ö. 238/852),[442] İsmail b. Abdillah b. Amr b. Sa'îd Ebü'l-Hasen en-Nehhâs (ö. 290),[443] Ebû Bekr b. Abdillah b. Mâlik b. Abdillah et-Tücîbî (ö. 307/919),[444] Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillah b. Muhammed b. Hilâl el-Ezdî (ö. 310/922),[445] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Osman er-Râzî (ö. 312/924),[446] Abdussamed b. Abdirrahmân b. el-Kâsım el-'Utekî (331/845),[447] Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'îd el-Enmâtî (ö. ?),[448] Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Münîr el-Harrânî (ö. 339/950),[449] Ebû Ca'fer Hamdân b. 'Avn el-Havelânî (ö. 340/951),[450] Muhammed b. Muhammed b. Abdillah el-Bağdâdî (ö. 341/926),[451] Ebû Ca'fer Ahmed b. Üsâme et-Tücîbî (ö. 342/953),[452] Ebû Bekr Muhammed b. Abdillah el-

---

439 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 673; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 488. es-Suyûtî bu şahsın ismini Âmir b. Ahmed b. Hamdân olarak kaydetmiştir. (bkz: es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 488).

440 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 649; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 491.

441 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 160; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 567; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 386.

442 el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 280; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 154; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 263.

443 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 720; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 487.

444 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 284; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 119.

445 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 15; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 151; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 488.

446 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 250.

447 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 318; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 486.

448 es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 487.

449 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 187; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 728.

450 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 746; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 488.

451 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 224; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 286.

452 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 772.

Me‘âfirî (ö. 357/967),[453] Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. Eşteh el-Lûzirî (ö. 360/970),[454] Abdülazîz b. Ali b. Muhammed b. el-İmâm el-Mısrî (ö. 381/991)[455] vs.

2.1.2. Tefsir İlmi

Açıklamak, ortaya koymak, kelime manasındaki kapalılığı gidermek anlamına gelen tefsir kelimesi "fesr" kökünden türetilmiştir.[456] Tefsir ilmi de Kur'ân'ın inişi ile eş zamanlı olarak doğan ilimlerin arasında yer almaktadır. Çünkü Kur'ân'ı insanlara öğretsin diye gönderilen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) misyonuna onun açıklanması ve anlaşılır olması öncelikli olarak görev alanını kapsamaktadır.[457] Hz. Peygamber (s.a.v.) de hayatı boyunca ilk Müslümanlara Kur'ân'ı açıklayarak bu görevi hakkıyla yerine getirmiştir. Kur'ân'ın tefsiri hakkında öğrendiklerini sahâbîler de sonraki nesillere aktarma çabasında olmuşlardır. Nitekim Hulefâ-i Râşidîn, İbn Abbas, İbn Mes‘ûd, Übeyy b. Ka‘b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş‘ârî ve Abdullah b. ez-Zübeyr sahâbe tabakasının öne çıkan tefsir âlimleridir. Bu zatların arasında İbn Abbâs, İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali tefsirle ilgili en çok rivayeti bulunan sahâbîlerdir.[458]

Daha küçük yaştayken "*Allah'ım onu dinde anlayışlı kıl ve te'vili öğret*" şeklindeki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duasını kazanan İbn Abbâs[459] tefsir konusunda sahâbîlerin en önemlisidir. Tefsir alanında otorite kabul edilen İbn Abbâs "*tercümânü'l-Kur'ân*" ve "*bahr*" anvanlarıyla da zikredilmektedir.[460] Kendisinden gelen rivayetlere bakıldığında onun tefsirinin daha çok kelime manalarını açıklamak, hakikî ve mecâzî manaları beyan etmekle ilgili olduğu ortaya çıkmaktadır. Onun tefsir metodu ise öncelikle Kur'ân'ı Kur'ân'la açıklamak daha sonra hadis, diğer sahâbe rivayetleri, nüzûl sebebi ile ilgili bilgiler, luğavi bilgiler, ehl-i kitap kültürü ve cahiliye şiirine başvurmaktır. İbn

---

453 es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 489.
454 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 156.
455 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 521; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 490.
456 İbn Manzûr, a.g.e., C. V, s. 55.
457 en-Nahl: 16/64.
458 Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, C. IV, el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kütüb, 1974, s. 233; Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-III, C. I, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1398, s. 49.
459 Ebu Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havâsitî el-'Abesî, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, C. VI, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409, s. 383; İbn Râhuveyh Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsnedü İshâk b. Râhüveyh*, I-V, thk. Abdülğafur b. Abdilhakk el-Bellûşî, C. IV, Medine: Mektebetü'l-Îmân, 1991, s. 320; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. IV, s. 225.
460 İbn Sa'd, a.g.e., C. II, s. 279; Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998, s. 33; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 276.

Abbâs'ın tefsir metodunda nassın var olduğu konularda rey ile tefsir etme yoktur. Daha sonra onun öğrencilerinden Sa'îd b. Cübeyr (ö. 95/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Tâvus b. Keysân (ö. 106/724), Ata b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) ve mevlâsı İkrime (ö. 107/725) kendi katkılarıyla birlikte onun tefsir ve tefsir metodunun sonraki nesillere taşınmasına katkıda bulunmuşlardır. Tefsir tarihinin merkezinde Abdullah b. Abbâs'ın bulunduğu bu ekole Mekke Tefsir Medresesi denmiştir.[461]

Tefsir ilminde diğer sahâbîlerden daha önde olan İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin bu ilimdeki otoriteleri daha çok Kûfe'de yayılmış ve kendileri bir anlamda Kûfe Tefsir Medresesi'nin temsilcileri sayılmışlardır.

İbn Mes'ûd'dan tefsire dair gelen ayetlere bakıldığında onun Kur'ân'ı daha çok Fıkhî ve amelî yönden tefsir etmeye çalıştığı anlaşılacaktır.[462] İbn Mes'ûd tefsir bilgisinden bahsederken "*Allah'ın kitabında var olan her sûrenin nerede, her ayetin ne hakkında indiğini bilirim*." ifadelerini kullanmıştır.[463] Onun tefsir metodunda nassın yanı sıra reyin de önemli bir yer aldığı görülmektedir.[464]

Yukarıda bahsi geçen diğer iki sahâbî kadar fazla tefsirle ilgili rivayeti bulunmamakla birlikte, Hz. Ali'in bu ilimdeki yeri önemlidir. Zira Hz. Ali vahiy kâtipliği yapmış, Kur'ân öğretimi ile iştigal etmiş, üstün bir akıl melekesine sahip, Resûlullah'ın (s.a.v.) vefatından önce Kur'ân'ın tamamını ezberinde tutmuş bir sahâbîdir. Çocukluğundan beri hemen hiçbir an için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanından ayrılmayan Hz. Ali Kur'ân'ı en iyi bilen sahâbîler arasında yer almaktadır.[465] Kendisi, Kur'ân hakkındaki bilgi seviyesini şöyle anlatmaktadır: "*Bana Allah'ın kitabı hakkında sorun. Ben her ayetin nerede, kimin hakkında, ne olay üzerine, gece mi, gündüz mü, dağda mı, ovada mı indiğini bilirim. Şüphesiz ki Allah bana akleden bir kalb ve net konuşan bir dil*

[461] ez-Zehebî, *et-Tefsîr*, C. I, s. 77; İsmail L. Çakan-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 76-79.

[462] İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 114-117.

[463] el-Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 8; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 115.

[464] ez-Zehebî, *et-Tefsîr*, C. I, s. 89.

[465] Ali'nin ilmî şahsiyeti hakkında daha detaylı bilgi için bkz: M. Yaşar Kandemir, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989, C. 2, s. 375-378.

lutfetmiştir".[466] Hz. Ali'nin kendi ağzından çıkan bu ifadeler onun tefsir ilmindeki yerini en iyi şekilde anlatmaktadır.

Başta yukarıda zikrettiğimiz müfessir sahâbîler olmak üzere sahâbenin tamamı gittikleri yerlere kendi ilmî birikimlerini öğrencilerine aktarırken tefsir ilmine dair bildiklerini de bu bölgelerdeki insanlara aktarmışlardır. Bu açıdan Mısır'a bakıldığı zaman, bölgenin tefsir ilmiyle yakından ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Mısırlılar erken dönemlerden itibaren *es-Sahifetü'l-Mısriyye* denilen bir tefsir kitapçığı aralarında gezdirmişlerdir. Bahsedilen sahîfe Ali b. Ebî Talha'nın (ö. 143/760) bazen Mücahid, bazen de İkrime kanalıyla İbn Abbâs'tan rivayet ettikleri tefsire dair haberlerden oluşmaktadır. Söz konusu sahîfenin tamamını rivayet eden Kurtuba Kadısı Muâviye b. Sâlih (ö. 158/775) hacc yolculuğu esnasında Mısır'dan geçerken Abdullah b. Sâlih'e (ö. 222/837) nakletmiştir. Bundan ötürü olsa gerek ki daha sonra bu rivayetler *es-Sahîfetü'l-Mısriyye* diye adlandırılmıştır. İbn Ebî Talha'nın birçok rivayeti İmâm Buhârî ve Taberî tarafından da nakledilmiştir.[467] Yine erken dönemde Mısır'ın tefsir ilmiyle bağını kanıtlayan başka bir eser daha Atâ' b. Dînâr (ö. 126/744) tarafından nakledilen Sa'îd b. Cübeyr'in (ö. 95/714) tefsir sahîfesidir. Kaynakların belirttiğine göre bu sahîfe Atâ' b. Dînâr'ın Sa'îd b. Cübeyr'i dinleyerek rivayet ettiği bir şey değildir. Bilakis bu eser Sa'îd b. Cübeyr'in, isteği üzere Abdülmelik b. Mervân'a yazmış olduğu bir tefsir kitapçığıdır. Daha sonra onu bulan Atâ' b. Dînâr, Sa'îd b. Cübeyr'den mürsel olarak rivayet etmiştir.[468] Ayrıca Halife el-Me'mûn'un torunlarından olan Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ b. Ya'kûb'un İbn Abbâs'ın (ö. 342) tüm fetvalarını bir yerde toplaması Mısır tefsirciliği için önemli bir gelişmedir.[469] Zira bu fetvaları yirmi ciltli bir kitaba toplayan zat önemli bir ilim ve hadis İmâmı olup Mısır'da bulunmuş ve orada vefat etmiştir.[470]

Mısır bölgesinin tefsir ilmiyle bağını gösteren başka bir âlim İbn Cerîr et-Taberî'dir. Nitekim İbn Cerîr et-Taberî Mısır'a iki kez uğramış, ikinci gidişinde er-Rabî'

---

466 es-Suyûtî, *el-İtkân,* C. IV, s. 233; ez-Zehebî, *et-Tefsîr,* C. I, s. 67.

467 İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VII, s. 340.

468 İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 332; Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl,* I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, 1. b., C. XX, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980, s. 67; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 463; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 198.

469 Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. b., C. III, Müessesetü'r-Risâle, 1985, s. 238; Ebû Abdillah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-müvekkı'în 'an Rabbi'l-Alemîn,* I-VII, thk: Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selman-Ebû Ömer Ahmed Abdullah Ahmed, C. I, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Se'ûdiyye: Dâru'bnü'l-Cevzî, 1423, s. 112.

470 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. VII, s. 786.

b. Süleymân el-Murâdî'nin yanında kalmıştır. Burada kaldığı süre zarfında önemli âlimlerden rivayetler alıp kitaplar yazmıştır. Bundan ötürü olsa gerek ki onun kitapları Mısır'da meşhur olup geniş kabul görmüştür.[471] Örneğin onun kesintisiz oruç hakkında rivayet ettiği hadisin tariklerinden biri Mısırlı ravilerden oluşmaktadır.[472]

Tefsir ilminin Kur'ân dışındaki en önemli kaynakları Resûlullah'ın (s.a.v.) hadisleri, sahâbe sözleri, dil kuralları ve ayetlerin siyâk-sibâkıdır. Mısır'daki tefsir ilminin de bu kuralın dışına çıkmadığı anlaşılmaktadır. Zira başta yukarıda zikri geçen et-Taberî örneğinde olduğu gibi daha sonra gelen Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950),[473] el-Havfî (ö. 430/1038)[474] ve İbnü'l-Münîr (ö. 683/1284)[475] gibi Mısırlı müfessirler aynı zamanda nahivci oldukları için tefsirlerinde dil yönü ağır basmakla birlikte bahsedilen tefsir metodunun dışına çıkmamışladır.

2.1.2.1. Bazı Mısırlı Müfessirler

1- Ubeyd b. Seviyye b. Ebî Seviyye el-Ensârî el-Mısrî (ö. 135/752)

Az rivayeti bulunan ve Kur'ân'ı tefsir eden salih bir zattır. Abdurrahman b. Huceyre ve mürsel olarak Sebî'a el-Eslemiyye'den rivayetleri vardır. Kendisinden rivayette bulunanların arasında Hayve b. Şureyh, Amr b. el-Hâris, Yahyâ b. Ebî Esyed ve İbn Lehî'a yer almaktadır.[476]

2- Muhammed b. Mûsâ el-Vâsitî (ö. 320/932)

Künyesi Ebû Ali olup Mısır'da az bir süre kalmıştır. Dil ve tefsir âlim olup Zâhiriyye mezhebi üzere olan bir fakihtir. Ramle kadılığını yürüten Muhammed b. Mûsâ, Mısırlılar tarafından kader inkârcılığı ile itham edilmiştir. [477]

3- Ahmed b. Muhammed b. İsmail Ebû Ca'fer en-Nehhâs en-Nahvî (ö. 338)

---

[471] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 195; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 548; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 160; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, C. V, s. 100.

[472] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, C. III, Dâru Hecr, 2001, s. 266.

[473] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 19; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 713.

[474] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IX, s. 478; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 532.

[475] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XV, s. 491; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdirrahmân, *Fevâtü'l-vefeyât*, I-IV, thk: İhsân Abbâs, C. I, Beyrut: Dâru Sâdir, t.y., s. 149.

[476] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 331; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 693; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 67; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 276.

[477] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 226; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 374;

Önemli bir nahivci ve tefsirci olan en-Nehhâs Bağdâd'a ilim yolculuğu yapmıştır. Oradayken başta Ömer b. İsmail b. Ebî Ğaylân, Ebü'l-Kâsım Abdullah el-Beğavî ve el-Hüseyin b. Ömer b. Ebi'l-Ahvas olmak üzere birçok âlimle görüşmüştür. Mısır'a döndüğünde bir yandan et-Tahâvî, en-Nesâî, Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî, Muhammed b. Ca'fer el-Enbârî ve Ubeydullah b. İbrahim el-Bağdâdî gibi kimselerden hadis alırken, diğer yandan tefsir ve edebiyat ilimlerine dair önemli tasnifler yazmakla uğraşmıştır. "*İ'râbü'l-Kur'ân*", "*Me'âni'l-Kur'ân*" ve "*en-Nâsih ve'l-Mensûh*" onun tefsire dair eserleri arasında zikredilmektedir.[478]

4- Ali b. İbrahim b. Sa'îd b. Yûsuf el-Havfî (ö. 430)

Mısır'ın Bulbeys bölgesinden olan el-Havfî nahivci, karî ve tefsircidir. Kendisi en-Nehhâs'ın arkadaşlarından olan Ebû Bekr b. Ali el-İdfevî'den hadis almıştır. Başta nahiv olmak üzere birçok ilimde eseri bulunmaktadır. Tefsire dair ise Yâkût'un belirttiğine göre otuz büyük cild halinde büyük bir eser yazmıştır.[479]

5- Nâsıruddîn İbnü'l-Münîr Ahmed b. Muhammed b. Mansûr b. el-Kâsım b. Muhtâr el-Kâdî (ö. 683/1284)

Fâzilet sahibi bir âlim olan İbnü'l-Münîr başta dil olmak üzere birçok ilimde söz sahibidir. Kendisi İskenderiye'de kadılık görevini de yürütmüştür. İzzüddîn b. Abdisselâm'ın "*Mısır farklı kutuplardaki iki adam ile övünmektedir; onlar İskenderiye'de İbnü'l-Münîr ve Kûs'ta İbn Dakîk el-'Îd'dir*".[480] Tefsire dair güzel bir kitabı olan İbnü'l-Münîr mustakil olarak bir cild halinde İsrâ hadisini kelamcıların metoduyla şerh etmiştir.[481]

2.2. Fıkıh İlmi

Fıkıh kelimesi sözlükte "bir şeyi iyi bilmek, iyi, derinlemesine, tam ve ince detaylarına kadar anlamak" demektir. Buna göre fakih bir konuyu iyi anlayan, ince detayına kadar tam bir şekilde kavrayan kimseye denir. Bu ilme ilgi gösteren birçok âlim Fıkhı tarif etmeye çalışmıştır. Bu tarifler bazı değişiklikler göstermekle birlikte genel itibariyle aynı manaya delalet etmektedir. En yaygın olup İmâm el-Cüveynî'nin de

[478] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 19; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 713; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, a.g.e., C. VII, s. 237.
[479] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IX, s. 478; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, a.g.e., C. XX, s. 6; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 532.
[480] Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, a.g.e., C. I, s. 149.
[481] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. XV, s. 491; Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir, a.g.e., C. I, s. 149.

aralarında bulunduğu bir çok âlimin desteklediği bir tarife göre fıkıh ilmi "şer'î delillerden ictihad ve istidlâl yoluyla elde edilen hükümleri bilmek" demektir.[482]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde, diğer dinî konularda olduğu gibi, fıkıhta da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) başka otorite ve merci yoktu. Hz. Peygamber (s.a.v.) birçok meseleye vahiy ile çözüm getirir, vahyin sustuğu durumlarda kendisi ictihad eder, reyi ile çözüm getirdiği bazı durumlarda düzeltici mahiyette aynı merci tarafından uyarı gelirdi.[483] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu süreçte sahâbenin de fetva verdiği sabit ise de, bu fetvalar daha sonra onun tarafından kontrol edildiği için yine kesinlik kazanmış olurdu.[484] Bütün bunlar Resûlullah'ın (s.a.v.) ahirete intikalinden önceki dönemde dinî otoritenin tek olmasından dolayı farklı görüşlerin ve fikrî anlaşmazlıkların ortaya çıkmasının yolunu kapatıyordu.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatı birçok açıdan olduğu gibi fıkıh bakımından da ilk başta büyük bir boşluğa sebebiyet verdi. Artık Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Müslümanların arasında bulunmaması akâidde olduğu gibi Fıkhî/amelî sorunlarda da çözümün tek otoriteden gelmesini imkansız hale getirmişti. Bundan sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilim varisleri olan âlim sahâbîler, dinî meselere çözüm bulma konusunda, ilim seviyeleri dışında, hakka isabet edip etmeme açısından aynı konumdaydılar. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) bu dünyadan göçmüştü ve dolayısıyla sahâbe tarafından ortaya atılan görüşler artık O'nun tarafından kontrol edilmiyordu. Durum böyleyken, bu devirde Müslümanlar Kur'ân ve Sünnetin sustuğu yeni meselelerde beyan edilen fikirlerin doğruluğunu ölçebilmek için ictihad ve rey yoluna başvurdular. Fakat her âlim kendi ictihad ve reyine göre bir fikir beyan edeceği için, bu çözüm ferdî ictihad yolunun açılması gibi başka bir soruna neden olacaktı. Bu da insanların dinî meselerde takip edecekleri görüşün hangisi olması gerektiği hususunda kafa karışıklığı meydana getirecekti. Ancak Râşid Halîfeler döneminde siyasî otorite olarak halen tek vücut şeklinde olan Müslümanlar ferdi ictihadların önünü kapatmak için harekete geçti. Özellikle Hz. Ebu Bekr ve Hz. Ömer

[482] Fıkıh ilmine dair detaylı bilgi için bkz. Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 13, ss. 1-14.

[483] Buna bir örnek olarak Resûlullah'ın (s.a.v.) Tebuk savaşı öncesinde münafıkların savaşa katılmama izinlerine müsbet cevap vermesidir. Nitekim Allah, Tevbe sûresinin 43. ayetinde "Allah seni affetsin! Aralarında doğru sözlü olanların açıkça ortaya çıkıp yalancıları öğrenmeden önce onlara izin verdin." mealindeki buyruğu ile Resûlullah'ın (s.a.v.) vermiş olduğu hükmü tashih etmiştir.

[484] Mesela bkz. Buhârî, "Salâtü'l-Havf", 4.

dönemlerinde istişare ve şûra sistemine verilen büyük önem sonucu ictihadın toplu bir şekilde yapılması sağlanıyordu. Böylece ilim sahibi büyük sahâbîler bir araya gelerek Kur'ân ve Sünnette doğrudan çözümü bulunmayan bir mesele hakkında fikirler öne sürüyorlar, beraberce tartışıyorlar, ictihad ediyorlar, en sonunda ortak bir sonuca varıp resmi bir çözüm şeklinde Müslümanların faydasına sunuyorlardı. Bu şekilde her ne kadar mutlak surette ictihadın doğruluğu Allah Resûlü'nden (s.a.v.) sonra sağlanması mümkün olmasa da ictihadın tek bir merkez tarafından çıkması bir süre daha devam etti.

Her ne kadar dönemin idarecileri dinî çözümlerin âlimlerin ortak ictihadıyla ortaya koyulmasını sağlamaya uğraştılarsa da, zamanın dinamikleri ve kısa bir süre içinde büyük değişimlerin meydana gelmesi, bu durumun fazla sürmeyeceğinin habercisi oldu. Nitekim, daha Hz. Ömer'in halifeliği döneminde gerçekleştirilen fetihlerden ötürü İslâm coğrafyası oldukça genişledi ve genişlemeye devam ediyordu. Ancak bu genişleme Müslümanların yeni halklarla ve onların gelenek, yaşayış ve dünya görüşleriyle tanışmalarını beraberinde getirdi. Dolayısıyla İslâm âlimlerinin daha önce sorulmayan bir takım sorulara cevap yetiştirmeleri gerekliydi. Ayrıca fethedilen bölgelerin yerli halkları İslâmı öğrenmeleri için oraya âlimlerin gönderilmesi zorunluydu. Bu ise, daha önce aynı bölgede bulunan âimlerin, ihtiyaç gereği birbirinden uzak halde yaşayıp ortak fikir yürütmelerini imkansızlaştırdı veya en azından zorlaştırdı.

Müslümanların yeni çıkan meselelere ortak ictihadlarla cevap verememelerinin başka bir sebebi dönemin birbiri ardına meydana gelen siyasî istikrarsızlık ve çekişmelerdir. İslâm toplumu siyasî açıdan kamplaşmaya başladığında her grup kendine göre bir metotla sorunları çözmeye koyuldu. Böylece onların artık birçok mesele hakkında ortak bir çözüm getirmeleri söz konusu olamazdı.

Bütün bunlar zamanla âlimleri birbirinden bağımsız şekilde hareket etmek zorunda bıraktı ve insanlar diledikleri âlimin görüşünü tercih ediyordu. Bu şekilde her âlim kendi metoduyla hareket ettiği için zamanla mezhepler ortaya çıktı. Öğrencileri çok ve aktif olan bazı âlimlerin mezhepleri daha büyük bir şöhret kazanırken, takipçisi az olan mezheplere ise daha az rastlanmakta veya tamamen unutulduğu görülmektedir.

Mısır'a gelince, tabi ki yukarıda anlatılan süreç İslâm coğrafyasının tamamında olduğu gibi bu bölge için de geçerlidir. Dolayısıyla İslâm dinini Mısır'a yayan Amr b. el-Âs, Abdullah b. Amr, ez-Zübeyr b. el-Avvâm, Ubâde b. es-Sâmit, el-Mikdâd b. el-Esved,

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, Hârice b. Huzâfe, Abdullah b. Ömer ve Râfi' gibi sahâbîler aynı zamanda oranın ilk fakihleri durumundadırlar.[485] Zira, önceden de değişik vesilelerle zikredildiği gibi ilk dönemde daha sonraki gibi ilimlerde branşlaşmadan bahsedilemez. Bununla birlikte bazı sahâbîlerde fıkıh melekesinin diğerlerinden daha belirgin olduğu bir gerçektir. Aynı değerlendirme daha sonra gelen onların öğrencileri için de geçerlidir. Nitekim Hz. Ömer insanlara sünneti öğretmesi için Nâf'i'i Mısır'a gönderirken, Hibbân b. Ebî Celebe'yi oradakilere Fıkhı öğretmesi amacıyla bölgeye yerleştirmiştir.[486] Fakat yine de İslâmî ilimler bu dönemde birbirinden tamamen dallara ayrışmış değildir.

2.2.1. Mısırda İctihâd ve Fetvâ ile Meşhur Bazı Fakihler

1- Ukbe b. Âmir el-Cühenî (ö. 58/677)

İyi bir kârî' olan Ukbe, fıkıh ilminde ve özellikle feraiz konusunda Mısır'da otoritedir. Fakihliğinin yanı sıra şâir ve kâtiptir. Kur'ân'ı da güzel bir şekilde tilavet ederdi. Kendisi, Mısır halkı tarafından sevilen ve sayılan bir zattır. Ebû Sa'îd b. Yûnus'un ifade ettiğine göre Ukbe aynı zamanda Kur'ân'ı cemeden son kişidir. Kendisi onun Mısır'da Hz. Osmân'nınkinden farklı yazılmış bir mushafını görmüş ve sonunda "Bunu Ukbe b. Âmir kendi eliyle yazmıştır." ibaresinin yer aldığını nakletmiştir.[487]

2- Abdurrahmân b. Huceyre el-Havlânî (83-702)

Abdurrahmân zamanın en meşhur fakihlerinden olup bu özelliğinden dolayı kendisine başka görevlerin yanında kadılık verilmiştir. Rivayetlerde zikredilen haberler değerlendirildiğinde fıkıh konusunda Abdurrahmân b. Huceyre'nin gerçekten geniş bir şöhrete sahip olduğu anlaşılacaktır. Nitekim Mısırlı bir adam Abdullah b. Abbâs'a bir soru sormak isteyince, kendisi onun Mısır'dan geldiğini anlayınca "*Sizde Abdurrahmân b. Huceyre varken bana mı soruyorsun?*" dediği nakledilmektedir. Sa'îd b. el-Müseyyeb de Musâ b. Verdân tarafından bir konu hakkında sorulunca aynı gerekçeyle kendisine cevap vermekten kaçınmıştır.[488]

3- Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillah el-Yezenî (ö. 90/708)

---

[485] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 127; el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 176; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 151; el-Berrî, a.g.e., s. 65; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 315.

[486] İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 343; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 328; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 414.

[487] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 345; ez-Zehebî, *Siyer*, C. II, s. 467; İbn Tağriberdî, a.g.e., C. I, s. 127.

[488] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 299; el-Kindî, a.g.e., s. 227; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VI, s. 160.

Mersed b. Abdillah zamanın Mısır müftüsü olup Abdülmelik b. Mervân kendisinden fetva almak için onunla sıkça otururdu. Fıkhın yanında ibadet ve saygınlığı ile de tanınan Mersed hakkında Yahyâ b. Ma'în "*Iraklılar için Alkame ne ise Mısırlılar için de Mersed O'dur.*" demiştir. Kendisi Ukbe b. Âmir'in yanından hiç ayrılmamıştır.[489]

4- Ömer b. Abdilazîz b. Mervân (ö. 101/719)

Mısır'da yetişen Ömer b. Abdilazîz bölgenin en önemli âlimlerindendir. Kendisi hakkında "*Âlimler onun yanında talebedir.*" ifadesi sarfedilmiştir. Fıkıh noktasında fakîh, İmâm ve müctehid olan Ömer, başta hadis olmak üzere başka ilimlerde de söz sahibi bir kimsedir.[490]

5- Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745)

Siyahî olan Yezîd Mısır müftüsü ve bölgenin en önemli fakihidir. İbn Yûnus'un ifadesine göre Mısır'da o zamana kadar daha çok; güzel amellere teşvik, melahim ve fiten gibi konulardan bahsedilirdi. Yezîd'den itibaren ise helal-haram, diğer Fıkhî meseleler ve ilmî derinliği daha fazla olan konular ele alınmaya başlanmıştır. el-Leys b. Sa'd kendisi hakkında "*Yezîd, bizim hocamız ve büyüğümüzdür.*" demiştir. Yezîd b. Ebî Habîb halife Ömer b. Abdilaziz'in fetva vermek için Mısır'a göndermiş olduğu üç kişiden biridir.[491]

6- Bekr b. Sevâde el-Cüzâmî (ö. 128/745)

Bekr b. Sevâde Mısır müftüsü ve fakihlerinden olup Ömer b. Abdilazîz ilmine güvenerek kendisini fıkıh âlimi olarak İfrikiyye'ye gönderimiştir. [492]

7- Amr b. el-Hâris b. Ya'kûb el-Ensârî (ö. 139/765)

Amr b. el-Hâris Mısır'ın en önemli âlim ve fakihlerindendir. Kendisi evden çıktığında insanlar etrafını sararak kimisi Kur'ân, kimisi hadis, kimisi fıkıh, kimisi Arapça, şiir veya hesap ilimleri hakkında soru sorarlardı. Kaynaklar incelendiğinde bir çok âlim onun hakkında ilmî seviyesini gösteren övücü ifadeler sarfettikleri görülecektir. Nitekim İbn Vehb "*Bizim Mısır ve Medine'de takip ettiğimiz ikişer kişi vardı; Mısır'da Amr b. el-Hâris ve el-Leys, Medine'deyse Mâlik ve Abdülazîz b. el-Mâcüşûn. Bunlar*

[489] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 467; İbn Şâhîn, a.g.e., s. 235; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 82.
[490] İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 263; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 174; ez-Zehebî, *Siyer*, C. I, s. 114; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 475.
[491] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 336; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 509; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 562; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 318.
[492] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 70; ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 250; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 438.

olmasaydı sapmış olurduk." demiştir. Başka bir rivayete göre ise yine kendisi "*Amr b. el-Hâris aramızdaysa Mâlik'e ihtiyaç duymayız.*" ifadelerini kullanmıştır. Abdurrahmân b. Yezîd, Amr hakkında "*Şu kısa boylu olduğu müddetçe Mağrib'de fıkıh ilmi var olmaya devam edecektir.*" diyerek onun fıkıhtaki seviyesini ifade etmek istemiştir. [493]

8- el-Leys Ebü'l-Hâris b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî (ö. 175/791)[494]

el-Leys b. Sa'd Mısır'ın en büyük fıkıh ve hadisçilerindendir. İmâm Mâlik, İmâm Şafiî, Abdullah b. Vehb ve onlar gibi birçok âlim ve İmâm Leys'in ilmine şahitlik etmişlerdir. Leys Irak ve Hicâz'a ilmî yolculuk yapmıştır. Yolculuğu esnasında büyük âlimlerden ilim alışverişinde bulunmuş, onların hayranlığını kazanmıştır. Nitekim Yahyâ b. Bükeyr, Leys hakkında "*Onun gibi ilminde kâmil olan insan görmedim.*" der. Rivayetlere bakıldığında onun hafızasındaki ilminin, kitaplarındakinden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine kadılık teklifi yapılmış ancak ilmî hürriyetinin kaybı için endişelenerek teklifi geri çevirmiştir. İmâm Şâfiî onun Mâlik'ten daha fakîh olduğunu, fakat talebelerinin gereken ihtİmâmı göstermediklerini söylemiştir. Benzer bir ifade İbn Bükeyr'den de zikredilmektedir. Başka bir rivayete göre İmâm Şafiî onun esere İmâm Mâlik'ten daha çok önem verdiği belirtilmektedir.

Hüveyda Abdülazîm Ramadân, eserinde onun hakkında bahsederken "*Hicrî ikinci asırda Mısır'da gördüğüm en büyük fıkıh âlimidir.*" ifadesini kullanmıştır. Birkaç satır sonra ise Leys'in Fıkhî görüşlerinin ehl-i sünnet tarafından diğer mezhepler gibi bir mezheb olarak sayıldığı ancak Mısırlılar'ın onun mezhebine ve görüşlerine gereken önemi göstermediklerinden ve buna mukabil Mâlikîliğe meylettiklerinden dolayı mezhebinin kaybolduğu tespitini yapmaktadır.[495]

Yukarıdaki isimler hakkında kaynaklarda yansıyan bilgiler onların ilmî seviyelerini ve özellikle fıkıhtaki yüksek derecelerini ve dolayısıyla Mısır'daki fıkıh ilminin ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak Mısır bu dönemde daha da fazla müctehid, fakih, müftü ve kadı yetiştirmiştir. Onlardan bazıları Hassân b.

[493] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 370; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 937; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 14; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. X, s. 144.
[494] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 418; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 136; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 459.
[495] Huveyda Abdülazîm Ramadân, a.g.e., C. II, s. 153.

Atâhiye b. Abdirrahmân et-Tücîbî (ö. 133/750)[496], Ömer b. es-Sâib (ö. 134/751)[497], Hayr b. Nu‘aym el-Hadramî (ö. 137/754)[498], Hâlid b. Yezîd el-İskenderânî (ö. 139/756)[499], Mûsâ b. Eyyûb b. Âmir el-Gâfikî (ö. 153/770)[500], Hayve b. Şureyh b. Safvân et-Tücîbî (ö. 158/774)[501], Yahyâ b. Eyyûb el-Gâfikî (ö. 168/774)[502], el-Huzeyl b. Müslim et-Temîmî (ö. 189/804)[503], Şu‘ayb b. el-Leys b. Sa‘d (ö. 199-814)[504], Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Hassân et-Tinnîsî (ö. 208/823)[505], el-Leys b. Sa‘d’ın öğrencisi İshâk b. Bekr b. Mudar (ö. 218/833)[506], Îsâ b. Hammâd Zuğbe et-Tücîbî (ö. 248/862)[507], Abdülmelik b. Şu‘ayb b. el-Leys b. Sa‘d (ö. 248/862)[508], Ahmed b. Mûsâ b. Îsâ es-Sadefî (ö. 306/918)[509] ve niceleri zikedilebilir.

Yukarıda zikri geçen âlimler hakkında tespit edilen bilgilerde görüldüğü gibi Mısır’da kısa bir süre içinde fıkıh ilminin önemli bir mesafe katettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu kadar erken bir dönemde Mısır’da Abdullah b. Abbâs’ın ve Sa‘îd b. el-Müseyyeb’in bile ilmine güvendiği Abdurrahmân b. Huceyre gibi önemli isimler yetişmiştir. Yine bu dönemde Mersed gibi Irak’taki Alkame’ye denk olabilecek seviyede Fıkhî yönü ön plana çıkmış ilmî şahsiyetler, Ömer b. Abdilazîz örneğinde olduğu gibi yanına vardıklarında âlimlerin bile talebe pozisyonuna düştüğü ve Amr b. el-Hâris gibi

---

496 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 115; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. III, s. 630.

497 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 365; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VII, s. 450.

498 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. III, s. 229; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 159; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 277.

499 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. III, s. 180; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 150; Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz et-Temîmî Ebû Hâtim ed-Dârimî el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi’l-emsâr ve a‘lâmü fukahâi’l-aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm, 1. b., Mansûra: Dâru’l-Vefâ, 1991, s. 299.

500 el-İclî, a.g.e., s. 443; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 487; Ebü’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî, *et-Tekmîl fi’l-Cerh ve’t-Ta‘dîl ve Ma‘rifeti’s-sikâti ve’d-du‘afâi ve’l-mecâhîl*, I-IV, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Alu Nu‘mân, C. I, Merkezü’n-Nu‘mân, 2011, s. 231; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. X, s. 336.

501 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. III, s. 120; el-İclî, a.g.e., s. 138; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 306; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 143.

502 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. VIII, s. 260; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 127; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 506; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. XI, s. 186.

503 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 247.

504 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. IV, s. 224; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 351; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 236; İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. VIII, s. 309.

505 el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. VIII, s. 269; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 252; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. XII, s. 297.

506 İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. II, s. 214; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 38; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. I, s. 227.

507 İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 374; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 377; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VIII, s. 209.

508 İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 354; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 325; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. V, s. 1172.

509 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 24; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. VII, s. 101.

varlığı ile İmâm Mâlik'e bile ihtiyaç duyulmamasını sağlayan ilim adamları ve fakihler yetişmiştir. Mısır'da bu önemli ilmî gelişmeler kaydedildikten sonra şartlar gereği, diğer bölgelerde de olduğu gibi mezhepleşme sürecine geçilecektir. Daha sonra ele alınacağı üzere, bölgede ilk tanınan mezhep Malikî mezhebi olup İmâm Şafiî'nin bölgeye yerleşmesinden sonra ise onun görüşleri rağbet görmüştür. Hanefî mezhebinin sadece devlet erkânının bu mezhebe meylettikleri durumlarda görünür hale geldiği anlaşılmaktadır. Hanbelî mezhebi ise Mısır'da tamamen yok hükmündedir.

2.2.2. İmâm Mâlik'in Mezhebi (Mâlikî Mezhebi)

Mısır'da ilk önce ve çok geniş bir şekilde yayılan mezhep İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) ilmî birikimine, görüşlerine ve Kur'ân ile Sünnet'teki delillerden istinbat metoduna dayanan Mâlikî mezhebidir. İmâm Mâlik İslâm tarihinin tanıdığı önemli âlimlerden biridir. Kendisi özellikle hadis ve fıkıh ilimlerinde İmâm olup Nâfi' ve Zührî gibi büyük kimselerden ilim tahsil etmiştir. Kendisinden ise Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdurrahmân b. el-Kâsım ve daha sayılamayacak kadar kişi ilim talebinde bulunmuştur. İmâm Şâfiî onun hakkında çok sayıda övücü ifadelerde bulunmuştur. Onların arasında dikkat çeken "*Âlimler zikredilirse Mâlik onların yıldızıdır*." ve "*Mâlik ve İbn Uyeyne olmasaydı Hicâz bölgesinin ilmi kaybolurdu. Yeryüzünde Mâlik'in Muvatta'ı dışında ilim açısından daha doğru bir kitap yoktur*." sözleri zikredilebilir. Kaynaklarda yer alan bir rivayete göre Abdüsselâm b. Âsım, Ahmed b. Hanbel'e hadis öğrenmek isteyen birinin ne yapması gerektiğini sorduğunda İmâm Ahmed "*Mâlik'in hadislerini ezberlesin.*" cevabını vermiştir. Yine kendisine bir kişinin bir görüşe ihtiyacı olduğunda ne yapacağına dair sorduğunda İmâm Ahmed yine "*Mâlik'in görüşünü seç*." demiştir.[510] Bütün bunlar Mâlik b. Enes'in ilmî ağırlığını gösteren sadece birkaç örnektir.

İmâm Mâlik'in görüşlerini Mısır'a ilk taşıyanlar, İbn Vehb'in belirttiğine göre, Osman b. el-Hâkem el-Cüzâmî ve Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd'dir.[511] Mâlikî mezhebinin durumuna bakıldığında onun ilk yayılan mezhep olmasının yanı sıra bölgede geniş bir kabul görmesi de dikkat çeken özelliklerdendir. Bu hususa Muhammed Kâmil

[510] İmâm Mâlik hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 465; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 310; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 204; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 459; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. I, s. 154; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. XI, s. 7; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 5.

[511] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 110.

Hüseyn eserlerinde yer vermiş ve bunun altında yatan sebebi de izah etmeye çalışmıştır. Ona göre Mâlikî mezhebinin Mısırlılar tarafından çokça tercih edilmesinin sebebi her şeyden önce kendisinin Medineli olmasıdır. Zira Mısırlılar için Medine âlimleri İslâm coğrafyasındaki diğer âlimlere göre özel bir yere sahiptir.[512]

Ancak sebebi ne olursa olsun bu mezhep Mısır'da gelişmiş ve Mısır fakihlerinin çoğunluğunu Mâlikîler oluşturmuştur. Ayrıca İmâmın en önemli eseri olan Muvatta'ın on dört rivayetinden beşi Mısırlılar aracılığıyla rivayet edilmektedir. Hatta bu rivayetlerin altıncısı ve çokça yaygın olanı Yahyâ b. Yahyâ el-Endülûsî'nindir. Yahyâ büyük bir bölümünü doğrudan İmâm Mâlik'ten dinlemişken, geri kalan kısmı Abdullah b. Vehb'ten alıp tamamlamıştır. Bütün bunlar Mısırlıların İmâm Mâlik ve ilmine gösterdikleri ehemmiyeti ortaya koymaktadır.

2.2.2.1. Bazı Mısırlı Mâlikî Fakihler

1- Hârûn b. Abdillah b. Muhammed ez-Zührî el-Mâlikî (ö. 132/749)

Hârûn b. Abdillah İmâm Mâlik'in rivayetlerini öğrencilerinden almıştır. Başka bir rivayette onun İmâm Malik'ten de sema'ı olduğu söylenmektedir. Kendisi çok büyük bir fıkıh âlimi olarak ve özellikle Medine mezhebini iyi bilmekle tanınmıştır. Mısır'da kadılık yapmış olan Hârûn b. Abdillah, İmâm Mâlik'in ihtilaflı görüşleri hakkında eser telif eden ilk kişi olması bakımından bölgedeki fıkıh ilmine katkısı bakımından önemlidir. el-Kindî'nin ve diğer bazı kaynakların zikrettiğine göre kendisi kadılık görevi esnasında insanları mihne ile ilgili sınava tabi tutması ve Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeyenlerin şahitliklerini kabul etmemesi şeklindeki halifenin emriyle karşılaşmıştır. Kaynaklarda bu husus hakkında fazla bilgi verilmemiştir ancak bu emre itaat ettiği anlaşılmaktadır. Fakat öyle görülüyor ki bir süre sonra bundan vazgeçmiş ve sonuç olarak görevden alınmıştır. Nitekim âlimlerden bu konu ile alakalı herhangi bir menfi değerlendirme olmaması onun mihne konusunda resmî görüşü taşımadığı anlaşılmaktadır. İbn Hibbân da zaten onu sika olarak eserinde zikretmiştir.[513]

2- Osmân b. el-Hakem el-Cüzâmî (ö. 163)

[512] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 33.

[513] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 92; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 246; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 240; el-Kindî, a.g.e., s. 317; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 19; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 949; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, C. VI, s. 179.

Osmân b. el-Hakem, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer, Yûnus el-Eylî ve İbn Cüreyc gibi büyük âlimlerden rivayette bulunmuştur. Onun önemli öğrencilerinden ise Abdullah b. Vehb, İshâk b. el-Furât, Sa'îd b. Ebî Meryem ve el-Leys b. Âsım el-Kıtbânî gibi kimseler zikredilebilir. Osmân b. el-Hakem büyük bir fıkıh âlimi ve zahittir. Kendisine kadılık görevi teklif edilince reddetmiştir. Bu nedenden dolayı el-Leys b. Sa'd ile araları açılmıştır. Osmân'ın Mısır'daki ilmî gidişata en büyük katkısı şüphesiz ki kendisinin İmâm Mâlik'in ilmini oraya götüren ilk kimselerden biri olmasıdır.[514]

3- Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd el-Cümehî (ö. 163)

Abdurrahîm b. Hâlid, İmâm Mâlik'in en eski arkadaşlarından biri olup Mâlik onu ve anlama melekesini çok beğenirdi. Abdurrahmân b. el-Kâsım, İmâm Mâlik'in yanına gitmeden önce Abdurrahîm b. Hâlid'den ders almıştır. Salih bir kişi olan Abdurrahîm b. Hâlid'in Mısır'daki ilmî sahaya yaptığı en büyük hizmetlerinden biri Osmân b. el-Hakem ile birlikte İmâm Mâlik'in ilmini Mısırlılar'a tanıtan ilk kimselerden olmasıdır. el-Leys b. Sa'd, Rişdîn ve Abdullah b. Vehb onun ilmini sonrakilere taşıyan kimseler arasındadır.[515]

4- Tuleyb b. Kâmil el-Lehmî (ö. 173/789)

Abdullah b. Kâmil olarak da bilinen Tuleyb, İmâm Mâlik'in en önemli arkadaşlarındandır. Aslen Endülüslü olan Tuleyb İskenderiye'de yaşamıştır. Ondan fıkıh ilmi alanların arasında Abdullah b. Vehb ve İmâm Malik'in yanına gitmeden önce Abdurrahmân b. el-Kâsım da vardır.[516]

5- Abdurrahâm b. el-Kâsım b. Hâlid Ebû Abdillah el-'Utekî (ö. 191/806)

Abdurrahâm b. el-Kâsım Mısır'daki en önde gelen Mâlikî fakihlerindendir. Kendisi İmâm Mâlik'in yanında yirmi sene civarında ders almıştır. Rivayet edildiğine göre Abdurrahâm b. el-Kâsım'ın İmâm Mâlik'ten öğrendiği meseleleri kaydettiği üç yüz

---

514 İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 148; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 337; İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. VIII, s. 452; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 453; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VII, s. 110.

515 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 437; Salâhuddîn Halîl b. Eybek b. Abdillah es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnavût-Türkî Mustafâ, C. XVIII, Dâru İhyâi't-Türâs, 2000, s. 197; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VII, s. 111.

516 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 106; Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî Ebü'l-Velîd b. el-Fardî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, I-II, thk.es-Seyyid Izzet el-Attâr el-Hüseyinî, 2. b., C. I, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988, s. 246; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 657; es-Safedî, a.g.e., C. XVI, s. 283.

cilt veya ona benzer bir miktarda yazma eseri bulunuyordu. Bunlar Esed adında Mağripli bir adamın sorduğu sorular üzerine verdiği cevaplardan oluşmaktaydı. Yine kaynakların kaydettiğine göre Abdurrahmân b. el-Kâsım'ın *el-Müdevvene* adında bir eserinin olduğu ve mezhebin önemli kitaplarından sayıldığı bilinmektedir. İlim talebi için oniki kez Hicâz yolunu tutan Abdurrahâm b. el-Kâsım bu yolda çok para harcayanlardandır.[517]

6- Abdullah b. Vehb b. Müslim (ö. 197/812)

Abdullah b. Vehb de hocası İmâm Mâlik'in yanında yirmi sene civarında ders almıştır. Genç yaşta ilim yolculuğuna başlayan Abdullah b. Vehb asrının İmâmlarından olup Hicâz ve Mısır'ın ilmini kendisinde toplayan adamdır. Hârûn b. Abdillah ez-Zührî'nin ifadesine göre Medineliler İmâm Malik hakkında ihtilafa düştüklerinde ihtilafı çözmesi için Abdullah b. Vehb'in gelmesini beklerlerdi. Abdurrahmân b. el-Kâsım onun ilmi derecesini kastederek "*İbn Uyeyne vefat etse, yola koyulup Abdullah b. Vehb'e giderim. Zira ilmi onun gibi kimse tedvin etmemiştir*." demiştir. Nitekim Abdullah Vehb *Muvatta', el-Câmi', el-Bey'a, el-Menâsik, er-Ridde, Tefsîru Ğarîbi'l-Muvatta'* ve *Ehvâlu'l-Kıyâme* başta olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır. Rivayetlere göre bir gün kendisine *Ehvâlu'l-Kıyâme* eseri okunduğu esnada bayılır ve birkaç gün sonra vefat edinceye kadar konuşamamıştır. Onun vefat haberini ders esnasında alan Süfyân "*Allah'tan geldik O'na döneceğiz. Tüm Müslümanlar için bir musibettir, benim için ise ayrıca bir musibettir.*" demiştir.[518]

7- Eşheb b. Abdilazîz b. Dâvûd el-Kaysî (ö. 204/819)

Eşheb b. Abdilazîz, Abdurrahmân b. el-Kâsım'dan sonra Mısır Mâlikîliğinin lideri konumundadır. Başta İmâm Şâfiî olmak üzere âlimler onu ve ilmini övmüşlerdir. Nitekim İmâm Şâfiî "*Mısır Eşheb gibi ikinci bir fakîh çıkarmamıştır*." ifadeleriyle onun fıkıhtaki otoritesinin altını çizmektedir. İbn Abdilberr onun reyi güzel kullandığını ve nazar konusunda güçlü olduğunu söylemiştir. Eşheb'i fıkıhta önemli yapan bir özelliği var ki; o da İbn Abdilhakem ile birlikte İmâm Şâfiî'den ders alan İmâm Mâlik'in iki öğrencisinden biri olmasıdır. Bu şekilde onlar her iki İmâmdan kazanımlarını birleştirip

[517] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 312; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 347; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1149; es-Safedî, a.g.e., C. XVIII, s. 130; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 252.

[518] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 218; el-İclî, a.g.e., s. 283; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 289; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 346; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. I, s. 222; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 17.

önemli bir gelişme kat etmişlerdir. Zehebî'nin belirttiğine göre Abdurrahmân b. el-Kâsım Mâlik'in Fıkhını Eşheb'den daha iyi bilir, Eşheb ise ondan daha hadisçiydi.[519]

8- İshâk b. el-Furât (ö. 204/819)

İmâm Mâlik'in arkadaşlarından olup Mısır'da bir dönem kadılık yapmıştır. İmâm Şâfiî, âlimlerin ihtilaflarını İshâk'tan daha iyi bilen birini Mısır'da görmediğini söylemiştir. Ahmed b. Sa'îd el-Hemedâni, İshâk'ın Muvatta'ı ezberinden okuduğuna ve bir harf bile hata etmediğine dair şahitlik etmiştir. İshâk, İmâm Şâfiî ve Eşheb'in birbirinden yakın tarihlerde vefat etmelerinden dolayı Zehebî "*Bu üçünün birlikte bir bölgeyi terk etmiş olmalarının boşluğu mutlaka hissedilir.*" demiştir.[520]

9- Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829)

Mâlikî mezhebinin en önemli âlimlerinden olan Abdullah b. Abdilhakem çok akıllı biri, ilimde derinleşen, fürû ve usûlde otorite bir kimsedir. Muvatta' hariç Mâlik'ten üç cild büyüklüğünde ilmî meseleler rivayet etmiştir. Ayrıca Abdurrahmân b. el-Kâsım, Abdullah b. Vehb ve Eşheb b. Abdilazîz'den aldıklarını kendi lafızlarıyla bir kitaba kaydedip ona müteakip kitabı kısaltmıştır. Nitekim Bağdat bölgesi Mâlikîleri bu iki esere itibar etmişlerdir. Ebû Bekr el-Ebherî ise bu iki esere şerh yazmıştır. Bu birikimden dolayı kendisi Mâlik'in görüşlerini en iyi bilen kişi ve Eşheb'den sonra Mısır'ın Mâlikî lideri olarak addedilmiştir.[521]

10- Asbağ b. el-Ferec (ö. 225/839)

Benû Ümeyye'nin camilere hizmet için satın aldıkları kölelerin çocuklarından olan Asbağ, Allah'ın kulları arasında İmâm Mâlik'in görüşlerini en iyi bilen, meselelere tek tek vakıf olan, bir görüşü ne zaman söylediğini ve kimlerin ona muhalefet ettiğini söyleyebilecek kadar bilgi sahibidir. Mu'tasım'ın onu mihne sınavına almasını istediğinde kendisi kaçıp Hulvân'a gizlenmiştir.[522]

11- Abdülhakem b. Abdillah b. Abdilhakem (ö. 237/851)

---

[519] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 46; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 34; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. I, s. 359.

[520] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 231; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 39; el-Kindî, a.g.e., s. 284; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IX, s. 503.

[521] el-İclî, a.g.s., s. 266; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 275; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 220; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 289.

[522] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 47; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s.656; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. I, s. 361.

Abdullah b. Abdilhakem'in dört oğlundan en büyük olan Abdülhakem, kardeşleri arasında fıkıh ilminde en meşhur olanıdır. Diğer Mâlikî âlimlerin yanı sıra babası ve İbn Vehb'den çokça rivayette bulunmuştur. Hatta kendisi İbn Vehb'in en mutkîn öğrencisi ve yazısı en güzel kimse olarak nitelendirilmiştir. Abdülhakem b. Abdillah'ın mihne olayları esnasında hapiste işkenceye tabi iken vefat ettiği söylenmektedir.[523]

12- Ebû Tâhir Ahmed b. Amr b. Abdillah el-Emevî (ö. 250/864)

İbn Uyeyne ve İbn Vehb'ten ders alan Ebû Tâhir Ahmed b. Amr büyük âlimlerden biridir. Kendisi İmâm Mâlik'in Muvatta'ına şerh telif etmiştir.[524]

13- el-Hâris b. Miskîn (ö. 255/884)

el-Hâris b. Miskîn önemli fakîhlerden olup önde gelen hocaları Abdullah b. Vehb ve Abdurrahmân b. el-Kâsım'dır. Bazı tasnifleri de bulunan el-Hâris Halku'l-Kur'ân meselesinde Irak'a götürülerek imtihana tabi tutulmuş ve Halk'ı kabul etmediği için bir müddet hapis yatmıştır. Mütevekkil tahta çıkınca hapisten çıkıp Mısır kadılığına atanmıştır. Kindî'nin zikrettiğine göre; el-Hâris kadılık vazifesi esnasında Hanefî ve Şâfiîler'in camiden çıkarılmasını emretmiş, lahn üzere camilerde Kur'ân okuyan kârîleri men etmiş, bir kimseyi Hz. Aişe'ye küfür ettiği için dövmüş, sonrasında recim ile tehdit etmiş, Allah Resûlüne küfür ettiği için bir Hıristiyan'ı recmederek öldürmüş ve yine Hıristiyan dinine mensup iki kimseyi sihirbaz oldukları huzurunda şahitlikle sabitlendiği için ölümle cezalandırmıştır.[525]

14- Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem (ö. 268/881)

Muhammed b. Abdillah Tolonlular dönemi Mısır'ın önemli âlimlerinden ve zamanının müftülerindendir. Mâlikî Fıkhını İbn Vehb ve Eşheb'den alan Muhammed'in fıkıh tahsilinde babasının ve İmâm Şâfiî'nin büyük katkıları vardır. İmâm Şâfiî'nin onu her gördüğünde "*Keşke benim böyle bir evladım olsa*." dediği kaynaklarda zikredilmektedir. Hocası Şâfiî onun zekasına ve fıkıh tahsilindeki hırsına hayran kalmıştır. Muhammed b. Abdillah'ın fakîhler arasında sahâbe ve tabiûn kavillerini en iyi bildiği, ilim, fazilet ve tevâzû konusunda kimseyle kıyaslanmadığı anlaşılmaktadır.

[523] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 293; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 861; es-Safedî, a.g.e., C. XVIII, s. 14.
[524] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 18; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1009.
[525] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 100; el-Kindî, a.g.e., s. 335; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. V, s. 1107; es-Safedî, a.g.e., C. XI, s. 197.

Mâlikî olmakla birlikte İmâm Şâfiî'den de ders almış, aynı zamanda bazen onun hakkında aleyhte de konuşmuştur. Kendisi mihne sırasında imtihana çağrılmış, ancak istenilen cevabı vermediği halde sorunsuz bir şekilde Mısır'a geri dönmüştür. Muhammed b. Abdillah ayrıca tasnifleri olan bir âlim olup onun eserleri arasında *Ahkâmü'l-Kur'ân*, *er-Redd ale'ş-Şâfiî mimmâ hâlefe fîhi'l-Kitâbe ve's-Sünneh*, *er-Redd alâ Ehli'l-Irâk* ve *Edebü'l-Kudât*" adlı eserleri zikredilebilir.[526]

15- Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Yûsuf (ö. 322/933)

İbn Hallâl olarak da bilinen Muhammed b. Ahmed Mısır'ın büyük fakîhlerindendir. Kendisi camide insanlara ders vermiş ve eserler kaleme almıştır. Raviler aracılığı ile onun eserlerinden İmâm Mâlik'ten seçme görüşlerin toplandığı 40 cüz halinde bir eser ve *Kitâbü's-sir li Mâlik* adında bir kitap sonraki nesillere intikal etmiştir.[527]

16- Ebû İshâk Muhammed b. el-Kâsım b. Şa'bân b. Muhammed (ö. 355/965)

İhşidîler'in döneminde yaşamış olan Muhammed b. el-Kâsım Mâlikîlerin ileri gelen âlimlerinden olup mezhebini iyi hıfz etmek ve ayrıca fıkhın yanında tarih ve edebiyat bilgisi, dindarlık ve takvalılığı ile de tanınmaktadır. Telifler sahibi de olan Muhammed b. el-Kâsım'ın bilinen eserlerinden en meşhurları *ez-Zâhî eş-Şa'bânî fil'-Fıkh*, ayrıca *Ahkâmü'l-Kur'ân*, *Menâkıbü Mâlik*, *el-Mensek* ve *er-Ruvât 'an Mâlik*'tir.[528]

17- Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillah b. Muhammed el-Gâfikî (ö. 385/995)

Fustât Şeyhi, büyük bir Mâlik î âlimi ve aynı zamanda çokça rivayette bulunan bir hadisçi olan Abdurrahmân b. Abdillah fazilet sahibi bir kimsedir. Evinden sıkça çıkmayı sevmeyen Abdurrahmân b. Abdillah'ın özellikle *el-Muvatta'* ile alakalı hizmetleri önemlidir. Nitekim *Müsnedü'l-Muvatta'* ve *Müsnedü mâ leyse fi'l-Muvatta'* adlı iki önemli eseri onun kaleminden çıkmıştır.[529]

---

[526] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 451; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 410.

[527] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 464; İbrâhîm b. Ali b. Muhammed b. Ferhûn Burhânüddîn el-Ya'merî, *ed-Dîbâcü'l-mezheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, I-II, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, C. II, Kahire: Dâru't-Türâs, s. 188; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 449. ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 464.

[528] ez-Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s.78; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 314.

[529] İbn Ferhûn, a.g.e., C. I, s. 471; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 451.

Tüm bu bilgilerden sonra denilebilir ki; Mâlikî mezhebi Mısır'da ilk yayılan mezhep bölgeyi uzun zaman ilmî ve dînî manada kuşatmıştır. Burada dikkat çeken diğer bir özellik Mısır bölgesinin ilmî açıdan sakin; münazara, münakaşa ve ilmî tartışmalardan hali olmasıdır. Kaynaklar incelendiğinde Şâfiîliğin yayılmasından önceki dönemde âlimler arasında ilmî münakaşa, müzakere ve tartışmaların bulunmadığı, bir mesele ortaya çıktığı zaman Mâlikî âlimlerin mezheplerine göre görüşlerini belirtip çözüme bağladıkları görülmektedir. Şâfiî Mezhebi ise İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelmesiyle bölgenin âlimleri arasında yayılmış, bununla birlikte ilmî anlamda bir takım yenilikler ortaya çıkmıştır. İlmî münazaraların yanı sıra, zaman zaman farklı mezheplere müntesip insanların büyük tartışmalara, hatta bazen de çatışmaya girdikleri görülmektedir.

2.2.3. İmâm Şâfiî Mezhebi (Şâfiî Mezhebi)

İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin ilmî anlayışı ve istinbat metodunu asıl aldığı için ona nisbetle Şâfiî mezhebi olarak isimlendirilen bu okul islâm dünyasının en yaygın ekollerindendir. Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ö. 150/767) senesinde Gazze'de dünyaya gelmiş, 204/819 senesinde ise Mısır'da vefat etmiştir. Hayatı boyunca yüksek bir ilmî seviyeye ulaşan İmâm, bir kısmı Mısır'da olmak üzere çok sayıda eser telif etmiş, yirmi yaş civarındayken fetvâya uygun bulunup kendisine icazet verilmiştir. Muvatta' hafızı olup hıfzını bizzat İmâm Mâlik'e arz eden İmâm Şâfiî 199/814 senesinde Mısır'a yerleşmiştir. Mekke'den başlayarak sonrasında Medine, Irak ve Mısır gibi ilim merkezlerinde yaşamını sürdürmüştür. Şâfiî bu bölgelerin âlimlerinden faydalanarak kendini yetiştirmiş ve herkesçe malum olan seviyeye gelmiştir.[530]

İmâm Şâfiî Mısır'a geldiğinde, Mâlikî âlimlerin reisi konumunda bulunan Abdullah b. Abdilhakem tarafından misafir edilmiştir. Abdullah b. Abdilhakem misafirine çok iyi bakmış, ona kendi parasından bir miktar para vermiş, ayrıca geçimini sağlayabilsin diye Mısır'daki zenginlerden onun için para toplamıştır.

Ülkeye yerleştikten sonra, vakit kaybetmeden Fustât camiinde ders halkalarına başlayan İmâm, kısa sürede yerlilerin intibaını çekmeyi başarmış ve çok sayıda kişi ondan ilim öğrenmeye başlamıştır. Bu dönemde ondan en çok etkileyenlerin arasında, kendisini misafir eden ve Mâlikîlerin reisi konumundaki Abdullah b. Abdilhakem'in oğlu Muhammed b. Abdillah'ın olması dikkat çekicidir. Hatta Muhammed İmâm Şâfiî'ye o

[530] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 304.

kadar yakın durmuş ki; Mâlikîler onu babasına şikâyet etmişlerdir. Nitekim bir rivayete göre Muhammed'in kendisi durumu şöyle açıklamaktadır: "*Şâfiî'ye gidip geliyordum ki arkadaşlarımızdan bazıları Mâlikî mezhebinden olan babamın huzuruna gelip 'Ey Ebâ Muhammed, Muhammed şu adama çokça gidip gelmektedir. İnsanlar da bunu onun mezhebini beğendiği için yaptığını düşünmektedirler.' şikâyetinde bulundular. Babam ise onlara 'O gençtir, ihtilaf konularını, âlimlerin görüşlerini ve böyle şeyler öğrenmeyi sever' gibi yumuşak sözlerle karşılık verip ardından bana gizlice 'Bu adamın yanından ayrılma oğlum.' derdi.*"[531] Abdullah b. Abdilhakem'in, bir Mâlikî âlimi olarak oğluna İmâm Şâfiî'yi tavsiye etmesi şüphesiz onun ilmî değerini anlamasından gelmektedir. Yine Mısır'ın kadılarından olan Îsâ b. el-Münkedir İmâm Şâfiî'ye "*Bu beldeye geldiğinde birlik halindeydik, görüşümüz de birdi, bizi ayırdın ve aramıza şerri soktun. Allah ruh ile cismini ayırsın!*" diyerek kendisine sitemde bulunduğu rivayet edilmektedir.[532] Bunun dışında İmâm Mâlik'e takipçileri tarafından Şâfiî'nin meclisinin basıldığı ve İmâm tek kaldıktan sonra onlar tarafından dövüldüğü ve bu olayın onun vefâtına sebep olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.[533]

Bu haberler ne kadar sahih olduğu ayrı bir konudur. Ancak Şâfiî'nin Mısır'a gelişinin her halükarda mutaassıp Mâlikîleri rahatsız etmiş olması uzak bir ihtimal gibi görülmemelidir. Fakat şu bilinmelidir ki, Şâfiî'nin bölgeye yerleşmesi ile birlikte, Mısırlılar yeni bir ilmî metotla tanışmışlardır. Daha önce işaret edildiği gibi Şâfiî'nin öncesinde bölgede ilmî konularda münakaşa ve münazaralar pek bilinen bir şey değildi. İmâm Şâfiî ise bu metodu çok sever ve herhangi bir konuyu ele aldığında, onu açıklarken karşısında onu sıkıştırmaya çalışan bir kimseyi hayal eder ve bu şekilde bir tartışma tarzında cevabını veya fetvasını verirdi. Muhammed Kâmil Hüseyin bu gerçeği ele alırken şunları kaydetmektedir:

> *"Şâfiî'yi, kitaplarında cevap verirken, karşısında onunla tartışan bir şahsı hayal ettiği ve nassı tefsir ederken, fetvâyı yazarken veya ona cevap verirken hüccetini beyan edip ikna edinceye kadar onun görüşünü çökertmeye çalıştığını görüyoruz. Nitekim bu şekilde bir münazara metodu Mısır'da daha önce bilinmemekte ve Şâfiî'den önce zaten herhangi bir izine rastlanmamaktadır. Tam tersine bu metot, kelamcılar ve mezheplerin çok olduğu, görüşlerin farklılık gösterdiği ve İslâm ile*

[531] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Halkân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zemân*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, C. IV, Beyrut: Dâru Sâdir, 1971, s. 194.

[532] el-Kindî, a.g.e., s. 314.

[533] Şihâbüddîn Ebû Abdillah Yâkût b. Abdillah er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I-VII, thk. İhsân Abbâs, C. VI, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993, s. 2415.

diğer dinlerin müntesipleri arasında tartışmaların çokça vuku bulduğu Irak ile Hicâz Şafiîliği eserindendir. Şâfiî ile Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî ve Şâfiî ile İbn Uleyye arasındaki ilmî münazaralar buna örnektir. Abbâsî halifeleri ve vezirlerinin bu münazara meclislerine katıldıkları hatta bizzat kendilerinin bu tür meclisler tertip ettiklerini görüyoruz. Mısır'da ise böyle bir şey yoktur. Kaldı ki biz zaten Mâlikîlerin bölgede tek mezhep olma eşiğinde bulunduklarını görüyoruz. Dolayısıyla Irak'taki gibi Mısır'da da âlimleri ve devlet adamlarını meşgul eden fazla bir münazara ortamı görülmemektedir."[534]

Şâfiî'nin İbn Uleyye ile yaşadığı ilmî tartışmanın, Mısır için yeni bir çağın başlaması açısından önemli olduğu için, üzerinde durulması önemlidir. Sâlih b. Ebî Sâlih'in rivayetine göre İbn Uleyye diye tanınan İbrâhîm b. İsmâîl, Kur'ân'ın mahlûk olduğuna inanan ve daha önce Bağdat'ta Şâfiî ile ilmî münazaraya giren bir kimsedir. Mısır'da da ilim meclisi bulunan İbn Uleyye'ye Mısırlılar Şâfiî'nin âhad haber hakkındaki görüşünü götürmüşler, İbn Uleyye'nin verdiği cevabı da İmâm Şâfiî'ye göstermişlerdir. Silsile halinde iki âlimin arasında gidip gelen Mısırlılara İmâm Şâfiî en sonun İbn Uleyye'nin bâb-ı davâl isimli yerde meclis kurup insanları dalalete götüren bir sapıktan başka biri olmadığını söyleyerek tartışmayı noktalar.[535] Bu tartışmalardan hareketle İbn Uleyye'nin kendisi ve Îsâ b. Ebân, Şâfiî'ye red olarak kitaplar kaleme almışlardır. Sonrasında Dâvûd b. Ali el-İsbahânî gecikmeden onların yazdıklarına bir reddiye yazmıştır.[536] Bu şekilde ilmî münazara ve red mahiyetindeki kitapların Mısır'da da yazılmaya başladığı görülmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki Mısırlılar Şâfiî'nin bu metodunu zamanla benimsemişler ve onun mezhebine uygun şekilde teliflerine devam etmişlerdir.

Kısa sürede Mısır'da iyice öğrencileri çoğalan Şâfiî'nin Mısır'dayken iki yüz civarında cüz yazdığı rivayet edilmektedir.[537] Onun önemli eserlerinden biri er-Râbî b. Süleymân rivayetiyle gelen *el-Mebsût fi'l-Fıkh* adlı kitabıdır.[538] Bu kitab taharet, namaz, zekat, oruç, hac ve itikâf bölümlerinden oluşmaktadır. Onun Mısır'da yazdığı eserlerden bazıları ise: *Kitâbü'l-Umm, Kitâbü'l-Emâlî el-Kebîr, Kitâbü'l-İmlâi's-Sağîr, Muhtasaru'l-Bûveytî, Muhtasaru'l-Müzenî, er-Risâle* ve *es-Sünen*'dir.[539]

---

534 Muhammed Kâmil Hüseyin, *Edebü Mısr el-İslâmiyye (asru'l-vülât)*, y.y., Dâru'l-Fikri'l-Arabî, t.y., s. 53.
535 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. VI, s. 512.
536 a.y.
537 es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 304.
538 ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. III, s. 54.
539 es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 304.

İmâm Şâfiî ve onun mezhebine dair Mısır'daki durumu kısaca açıkladıktan sonra bölgenin meşhur bazı Şâfiî âlimlerinden bahsedilmesi uygun olacaktır.

2.2.3.1. Bazı Mısırlı Şâfiî Fakihler

1- Yûsuf b. Yahyâ el-Bûveytî (ö. 231/845)

Ebû Yâ'kûb olarak da bilinen el-Bûveytî, Şâfiî'nin en yakın öğrencilerinden olup ondan başka İbn Vehb ve birçok kimseden rivayette bulunmuştur. Ondan ilim alanların arasında er-Râbî' b. Süleymân el-Murâdî, Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî ve Ebû Hâtim zikredilebilir. el-Bûveytî Şâfiî'den sonra onun derslerini devam ettiren, Şafiî'nin bazen kendisine bir konu hakkında sorulduğunda "*Bunu el-Bûveytî'ye sorun.*" ve "*O benim re'yimdir.*" dediği bir şahsiyettir. Ayrıca Şâfiî onun hakkında "*Yûsuf b. Yahyâ'dan başka benden sonra meclisimi yönetmesi bakımından daha uygun kimse yoktur ve arkadaşlarımdan hiçkimse onun kadar bilgili değildir.*" şeklinde konuşmuştur. Kendisinin mihne meselesinden dolayı Bağdat'a çağrıldığı ve istenilen cevabı vermediğinden dolayı kelepçelenmiş halde hapse atılıp o şekilde vefât ettiği rivayet edilmektedir. Onun Şâfiî Fıkhına dair *el-Muhtasaru'l-kebîr*, *el-Muhtasaru's-sağîr*, *Kitâbü'l-Ferâid* gibi önemli eserleri vardır.[540]

2- Harmele b. Yahyâ b. Abdillah Ebû Hafs et-Tücîbî (ö. 231/845)

Benû Zümeyle'nin mevlâsı olan Harmele, Abdullah b. Vehb'den en çok rivayette bulunan kimsedir. Başlıca hocalarının arasında Şâfiî, Eyyûb b. Süveyd er-Ramlî, Bişr b. Bekr et-Tinnîsî ve Sa'îd b. Ebî Meryem gibi şahsiyetler zikredilmektedir. Ondan rivayette bulunanların arasında ise Müslim, İbn Mâce, en-Nesâî, Muhammed b. el-Hasen b. Kuteybe el-Askalânî gibi isimler yer almaktadır. İbn Vehb'in hadislerinin tamamını rivayet ettiği söylenen Harmele'nin *el-Muhtasar* ve *el-Mebsût* adında iki eserinin olduğu bilgisi de kaynaklarda mevcuttur.[541]

3- Muhammed b. Abdillah b. Muhammed el-Abbâs (ö. 248/862)

Şâfiî'nin amcasının oğlu olan Muhammed'in hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak onun Şâfiî fakîhlerinden olduğu, el-Müzenî ile ilmî

[540] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XVI, s. 439; İbn Hallikân, a.g.e., C. VII, s. 63; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 427.
[541] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1110; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 229.

münazaraya girdiği zikredilmesi gereken önemli bilgilerdendir. Muhammed, Şâfiî'nin kızı Zeynep ile evlenmiş ve onların Ahmed adında bir oğulları olmuştur.[542]

4- er-Rabî' b. Süleymân b. Dâvûd b. el-A'rec Ebû Muhammed el-Cîzî (ö. 256/869)

er-Rabî' b. Süleymân Şâfiî'nin arkadaşlarından olup ondan az rivayette bulunmuştur. Onun önemli hocalarından Abdullah b. Abdilhakem ve Abdullah b. Vehb'dir. Kendisinden Ebî Dâvûd, en-Nesâî ve İmâm Şâfiî rivayette bulunmuşlardır.[543]

5- İsmâîl b. Yahyâ el-Müzenî (ö. 264/877)

İsmâîl b. Yahyâ önemli Şâfiî âlimlerinden olup mezhebin gelişmesine çok katkısı olmuştur. "*Şâfiîlerin İmâmı*" unvanıyla anılan İsmâîl İmâmın metodunu ve fetvaların en iyi bilen kişidir. Şâfiî onun hakkında "*Şeytan ile münazaraya girse onu yener.*" sözlerini sarf ederek onun bu konudaki ustalığını vurgulamak istemiştir. İsmâîl b. Yahyâ'nın *el-Mebsût, el-Muhtasar, el-Mansûr, el-Mesâilü'l-mü'tebera, et-Terğîb fi'l-ilm, el-Vesâik ve'l-akârib* gibi çok sayıda kıymetli eserler kaleme almıştır. er-Râfiî, onun müstakil bir mezhebinin olduğunu söylemiştir. Ayrıca mezhepten müstakil olarak eserler kaleme aldığına dair rivayetler de vardır. Takvası ve faziletiyle de bilinen İsmâîl b. Yahyâ, rivayetlere göre bir namazı cemaatle kılamadığı zaman onu yirmi beş kez kılardı, vefat edenleri sevap için gönüllü olarak yıkardı.[544]

6- Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî (ö. 264/877)

Yûnus b. Abdila'lâ Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Vehb, el-Velîd b. Müslim gibi birçok kimseden ilim dinlemiştir. En yakın fıkıh hocası ise İmâm Şâfiî olup âlimlerin reisi unvanını hak etmiş, ayrıca kıraat ve isnadda âlî olmakla bilinmektedir. Şâfiî onun hakkında "*Mısır'da Yûnus b. Abdila'lâ'dan akıllı bir kimse görmedim.*" demiştir.[545]

7- er-Rabî' b. Süleymân b. Abdilcebbâr b. Kâmil Ebû Muhammed el-Murâdî (ö. 270/883)

---

[542] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 306.
[543] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 169; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 292; es-Safedî, a.g.e., C. XIV, s. 57; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 245.
[544] İbn Hallikân, a.g.e., C. I, s. 217; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 307.
[545] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 459; es-Safedî, a.g.e., C. XV, s. 329.

er-Rabî‘ b. Süleymân el-Murâdî Fustât camiinin müezzini ve Şâfiî’nin en meşhur öğrencilerindendir. Şâfiî’nin kendi ifadesiyle er-Rabî‘ b. Süleymân “*onun ravisi*”, kendisine yardımı bakımından “*onun gibi başka birinin bulunmadığı*”, ilim yenilir bir şey olsaydı “*ona bizzat kendisinin yedireceği*” bir şahsiyettir. Şâfiî’nin çoğu kitabını rivayet eden er-Rabî‘ b. Süleymân el-Murâdî ondan rivayet eden son kişidir. Hadis imlâsı ile de iştigal eden er-Rabî‘ b. Süleymân el-Murâdî kendi ifadesiyle İbn Vehb’den sonra Mısır’da hadis rivayet eden herkes için imlada bulunmuştur. Ayrıca er-Rabî‘ b. Süleymân el-Murâdî İbn Tolon camiinde hadis imla eden ilk kişi olması sebebiyle ödüllendirilmiştir.[546]

8- Kahzem b. Abdillah Ebû Hanîfe el-Esvânî (ö. 271/884)

Aslen Kıptî olan Kahzem, Esvân’da yaşayıp orada uzun bir müddet insanlara Şâfiî mezhebine göre fetvâ verirdi. Şâfiî’nin bir çok kitabını rivayet eden Kahzem, bir rivayete göre onun yazdığı eserlerin, Şâfiî’nin kitaplarının on cüzünü oluşturduğu söylenmektedir.[547]

9- Muhammed b. Osmân b. İbrâhîm Ebû Zür‘a es-Sekafî ed-Dımeşkî (ö. 302/914)

Ebû Zür‘a, Ahmed b. Tolon döneminde ülkenin Mısır kadılığını yürüten, ilk Şâfiî kadısı konumundadır. Müzenî’nin *Mustasaru’l-Müzenî* adlı kitabını çok önemseyen Ebû Zür‘a onu ezberleyene yüz dinar ödül verirdi. Sekiz sene Mısır’da kadılık yapan Ebû Zür‘a sonrasında aynı görevi Dımeşk’te yürütmüş ve kendisi o bölgeye Şâfiî mezhebini tanıtan ilk kişi olmuştur. Bu zamana kadar Dımeşkliler Evzâî’nin mezhebi tanımaktaydılar.[548]

10- Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer Ebü’l-Kâsım el-Kazvînî (ö. 315/927)

Dımeşk’ten ayrılıp Ramle’de kadılık yapan Abdullah b. Muhammed daha sonra Mısır’a yerleşmiştir. Onun ders aldığı kimseler arasında Yûnus b. Abdila‘lâ ve er-Rabî‘ b. Süleymân el-Murâdî de vardır. Kendisi ibadet ve takvasıyla tanınmakta olup Mısır’da

[546] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 170; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 291; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. VI, s. 332; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 348.

[547] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 399; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. VI, s. 591; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 398.

[548] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 217; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. VII, s. 55; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 399.

ders halkaları kurmuştur. Bunun dışında hadise çok önem vermiş, evinde imlâ meclisi oluşturup hafızları yanına toplamıştır. Fakat bazılarına göre yalan ile itham edilerek zayıf ravi olarak tanıtılmaktadır. Dârekutnî, onun *Sünenü'ş-Şâfiî* adlı bir kitap telif ettiğini ve onda Şâfiî'nin rivayet etmediği iki yüz civarında hadis zikrettiğini söylemiş ve bundan dolayı yalancılıkla itham etmiştir.[549]

11- İbrâhîm b. Ahmed b. İshâk Ebû İshâk el-Mervezî (ö. 340/951)

İbrâhîm b. Ahmed asrın fetvâ ve tedrîs İmâmıdır. Fıkıh ilmini Irak'ta Ebü'l-Abbâs b. Süreyc'den alan İbrâhîm, hocasından sonra riyaset derecesine yükselmiştir. İbrâhîm b. Ahmed çok sayıda kitap yazmış, ayrıca *Muhtasaru'l-Müzenî*'yi şerh etmiş, uzun bir zaman tedrîs ve fetvâ ile iştigal ettiği Irak'ta çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Daha sonra kendisi Mısır'da intikal ederek vefatına kadar orada yaşamıştır.[550]

12- Ebû Bekr b. el-Haddâd el-Kenânî (ö. 344/955)

Büyük İmâm ve fakîhlerden olan Ebû Bekr b. el-Haddâd fıkıh ilmini Ebû Sa'îd Muhammed b. Ukayl b. el-Firyâbî, Bişr b. Nasr ve Ebû İshâk el-Mervezî gibi âlimlerden almıştır. Ebû Bekr b. el-Haddâd takva sahibi ve ibadete düşkün olup Mısır'da kadılık yapmıştır. Kendisi yüz cüz halinde *el-Bâhir fi'l-fıkh*, *Câmi'u'l-fıkh*, kırk cüz halinde *Edebü'l-kadâ* ve *Kitâbü'l-Müvelledât* gibi önemli eserler telif etmiştir.[551]

13- Abdullah b. Muhammed b. el-Hüseyin Ebû Bekr el-Husaybî (ö. 348/959)

Abdullah b. Muhammed el-Husaybî önce Dımeşk'te daha sonra ise Mısır'da kadılık yapmıştır. Onun fıkha dair *el-Mücâlese* adlı bir kitabı vardır.[552]

2.2.4. İmâm Ebû Hânife Mezhebi (Hanefî Mezhebi)

İmâm Ebû Hanîfe en-Nu'mân b. Sâbit'e nispetle Hanefiyye olarak da bilinen bu mezhep Mısır'da, devletin desteğini aldığı durumlar sayılmazsa, varlık göstermemiştir. Ebû Hanîfe'nin istinbat metodu Irak'taki ortama uygun şekilde daha çok rey üzerine kurulmuştur. Hâlbuki daha önce belirtildiği üzere Mısırlılar böyle bir metoda uzak kalıp kendileri için Mâlikî ve sonrasında Şâfiî mezhepleri daha yakın bulmuşlardır.

[549] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 114; Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, I-IV, Ali Muhammed el-Bicâvî, 1. b., C. II, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963, s. 495; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 400.
[550] İbn Hallikân, a.g.e., C. I, s. 26.
[551] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 313.
[552] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 402.

Hanefiyye'nin Mısır'daki varlığı özellikle Hârûn er-Raşîd'in Ebû Hanîfe'nin öğrencisi olan Ebû Yûsuf'u başkadı tayin ettikten sonra hissedilmeye başlamıştır. Zira Ebû Yûsuf bu görevde bulunduğu sürece Mısır da dahil olmak üzere bölgelere atanan kadılar onun onayından geçmiştir. Haliyle Ebû Yûsuf Hanefî mezhebine tabi olanlara ayrıcalık tanıdığı için bu dönemde kadıların çoğu Hanefiyye'yi seçmiş kimselerdi. Dolayısıyla Mısır'ın Hanefî mezhebiyle tanışması oraya tayin edilen kadıların vasıtasıyla olmuştur. Ancak şunun da belirtilmesi gerekir ki Hanefî kadıların döneminde de Mısır halkı Mâlikî veya Şâfiî mezheplerine göre amel etmeye devam etmişlerdir. Nitekim denilebilir ki Hanefî mezhebi Mısır'da sadece resmî çevrelerde varlık göstermiştir.

2.2.4.1. Bazı Mısırlı Hanefî Fakihler

1- İsmâîl b. el-Yese'a el-Kindî (ö. 164/780)

Aslen Kûfe'li olan İsmâîl b. el-Yese'a Mısır'da ilk Hanefî kadıdır. Kendisi Ebû Hanîfe'den ders almış, Muhammed b. Amr b. Alkame'den hadis nakletmiş, ondan rivayette bulunanların başında ise Sa'îd b. Ebî Meryem ve Abdullah b. Sâlih gelmiştir. Mısırlıların onun kişiliği ile ilgili herhangi bir hoşnutsuzlukları olmamıştır. Ancak onun mezhebini beğenmedikleri için araları açılmıştır. Nitekim el-Leys b. Sa'd halifeye mektup yazarak şu ifadelerle onun azlini istemiştir: "*Sen bize gözlerimiz önünde Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sünnetine kasteden bir adamı kadı olarak tayin ettin. Bununla birlikte biz ondan dinar ve dirhem konusunda iyilikten başka bir şey görmedik.*" Leys'in bu mektubundan sonra halife İsmâîl b. el-Yese'a'ı azletmek zorunda kalmıştır.[553]

2- Bekkâr b. Kuteybe b. Ubeydillah es-Sekafî (ö. 270/883)

Bekkâr b. Kuteybe Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahâbîsi ve mevlâsı Ebû Bekre'nin neslinden olup Basra'da doğmuş, fıkıh ilmini Hilâl b. Yahyâ, Îsâ b. Ebân ve diğer Basralı âlimlerden öğrenmiştir. Ondan ilim talebinde bulunanların arasında ise Ebû Dâvûd es-Sicistânî, İbn Huzeyme, Ebû Avâne zikredilmektedir. Ondan çokça rivayette bulunanlardan biri ise Mısır'ın meşhur fakihlerinden olan Tahâvî'dir. Bekkâr Mısır'a kadılığa atandıktan sonra merkez camiinde tahdis meclisi kurmuş, onu çok beğenen Ahmed b. Tolon meclislere sıklıkla katılmıştır. Ancak daha sonra onların arası bozulmuş ve İbn Tolon'un onu bir müddet hapse attığı söylenmiştir. Bekkâr geniş bir ilme sahip ve

[553] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 38; el-Kindî, a.g.e., s. 268; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 582; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. II, s. 141.

münazara yeteneği olan bir âlimdir. Kendisi *Muhtasaru'l-Müzenî* adlı kitapta Ebû Hanîfe'ye yöneltilen eleştirileri gördüğünde, el-Müzenî'nin kitapta söylenenlerin gerçekten Şâfiî'nin olduğunu ispatlamasından sonra "*O zaman 'Şâfiî şöyle demiştir.' diyebiliriz artık.*" deyip *er-Redd 'ale'ş-Şâfiî* adlı eserinin telifine koyulmuştur. Ayrıca onun başka eserlerin olduğu kaynaklarda haber verilmektedir.[554]

3- Ahmed b. Ebî İmrân Ebû Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 285/898)

Tahâvî'nin hocası olan Ahmed b. Ebî İmrân büyük Hanefî âlimlerden olup Mısır'da kadılık yapmıştır. Kendisi fıkıh ilmini Muhammed b. Semme'a'dan öğrenmiştir. İlimde güçlü olan Ahmed b. Ebî İmrân'ın gözleri görmüyor ve hıfzından rivayet ediyordu.[555]

4- Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933)

el-Müzenî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin dayısı olup kendisi önceden Şafiî mezhebindendi. Fakat daha sonra dayısı el-Müzenî ile aralarında yaşanan bir anlaşmazlık sonucu kendisi Şâfiîliği bırakıp Hanefî mezhebine geçmiştir. Ebû Ca'fer et-Tahâvî Mısır'ın büyük Hanefî âlim ve otoritelerindendir. Kendisi geride *Ahkâmü'l-Kur'ân*, *İhtilâfü'l-ulemâ*, *Me'âni'l-âsâr*, *eş-Şurûtu'l-kebîr*, *Kitâbü'l-Ferâid* ve insanların çok önemsediği *el-Muhtasar fi'l-fikh* gibi eserler bırakmıştır.[556]

Sonuç olarak denilebilir ki Mısırlıların ilk tanıdıkları Mâlikî mezhebidir. Şâfiî'nin bölgeye yerleşmesinden sonra ise onun mezhebi Mısırlıların ikinci yaygın mezhebi olmuş ve kısa bir zaman içinde Mâlikîyye'yi geride bırakmıştır. Hanefî mezhebi ise Mısır halkı tarafından kabul edilmeyip sadece belli bir dönem için resmî çevrelerin mezhebi olarak dar bir alanda varlık göstermiştir. İmâm Ahmed b. Hanbel'in mezhebi ve diğer Sünnî mezhepler ise Mısır'da varlıklarını hiç hissettirmemişlerdir. Sünnet mezhepleri dışında addedilen Şia ve Haricîler gibi mezheplerin belli siyasî şartlar dışında Mısır'da varlıklarından söz edilemez.

2.3. Arap Dili ve Edebiyatı

Arap dili ve edebiyatına dair İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi ilk asırda herhangi bir gelişme görülmemektedir. Ancak hicrî ikinci asırda bu ilimlerde

---

554 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 46; el-Kindî, a.g.e., s. 339; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 463.

555 İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 27; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 503; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 463.

556 İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 20; İbn Hallikân, a.g.e., C. I, s. 17; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 350.

büyük bir şahlanış meydana gelmiştir. Mısır'da edebiyatla ilgilenen âlimler ilmî eserler kaleme almış ve zamanla bu ilim oradan diğer batı bölgelerine de ihraç edilmeye başlanmıştır.[557] Mısır'da Arap dili ele alındığında şüphesiz ilk zikredilmesi gereken kişiler Benû Vellâd ailesinin fertleridir. Ancak onların öncesinde de Mısır'da dil ilimlerine ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim hicrî 117 senesinde tabiûndan olan Abdurrahmân b. Dâvûd el-Medenî Mısır'da bulunmuştur. el-A'rec olarak tanınan Abdurrahmân b. Dâvûd, Ebû Hüreyre'nin arkadaşlarından olup Kur'ân ve Sünnet ilimlerinde meşhur bir isimdir. Din ilimlerinin yanı sıra el-A'rec Ebû'l-Esved ed-Düeli'den dil ilimlerini öğrenmiştir. Mısır'da bulunduğu zaman diliminde ise Mısırlılar onun hem Kur'ân ve Sünnet hem de dil konusundaki bilgilerinden nasiplerini almışlardır.[558] Onun dışında siret sahibi Abdülmelik b. Hişâm da Mısırlıların erken dönem dil ilimleri hocalarından sayılabilir. Nitekim h. 218/833 senesinde Mısır'da vefât eden İbn Hişâm'ın, İmâm Şafiî ile Fustât camiinde dil konularında münazaralar icra ettikleri rivayetlerde zikredilmektedir.[559]

Sonraki yıllarda da dil ilimleri Mısır'da hızla gelişmeye başlamış ve bu hususta Vellâd ailesinin rolü büyük olmuştur. Vellâd diye tanınan nahivci el-Velîd b. Muhammed et-Temîmî ailenin en önemli nahivcisidir. Nahiv ve dil kitapları onun rivayetiyle yayılmıştır. Vellâd Basra asıllı olup Mısır'da yetişmiş daha sonra Irak ve Hicâz bölgelerini gezmiştir. Mısır'da ondan önce nahiv ve Arap diline dair kitapların bulunmadığı ifade edilmektedir. Vellâd ilmini el-Ka'nebî, Ebû Zür'a ve el-Mühellebî'den işitmiştir. Vellâd hicrî 263/876'te vafât etmiştir.[560]

Arap dili ilimlerinden önemli bir isim daha yukarıda bahsi geçen Vellâd'ın oğlu Muhammed b. Vellâd et-Temîmî'dir. Muhammed, nahiv ve edebiyatı ed-Dîneverî'den öğrenmiş, daha sonra gittiği Irak'ta el-Müberred ve Sa'leb'in yanına varmıştır. Bir yandan kendini yetiştirirken, diğer yandan Bağdat'taki haraç sorumlusunun oğluna

[557] Muhammed Kâmil Hüseyin, *Edebü Mısr el-İslâmiyye*, s. 68.
[558] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtu'l-fikriyyetü ve'l-edebiyyetü bi Mısr mine'l-fethi'l-Arabî hattâ âhiri'd-Devleti'l-Fâtımiyye,* el-Memleketü'l-Muttahide: Hindâvî, 2017, s. 41.
[559] a.y.
[560] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 503 ; es-Safedî, a.g.e., C. XXVII, s. 262.

edebiyat öğretmekle meşgul olmuştur. Bir müddet sonra Mısır'a döndüğünde tedris ile iştigal etmenin yanı sıra *el-Münemmek fi'n-nahv* adında bir eser telif etmiştir.[561]

Muhammed'in oğlu Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Vellâd da dedesi ve babası gibi Arap dili ilimlerinde önemli âlimlerdendir. Kendisi Irak'ta ez-Zücâc'ın yanında yetiştikten sonra ülkesine dönüp *el-Maksûd ve'l-memdûd* adlı önemli eserini telif etmiştir. Rivayet edildiğine göre ez-Zücâc Mısır'dan Irak'a gelmiş kimselerle karşılaştığında onlara Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Vellâd hakkında övgüyle bahsederdi. ez-Zücâc, Ebü'l-Abbâs Ahmed'i diğer Mısırlı öğrencisi Ebü'l-Abbâs en-Nehhâs'tan ilim açısından daha yüksek derecede görürdü. Ebü'l-Abbâs Ahmed 332/944 senesinde vefât etmiştir.[562]

Zikredilenlerin yanı sıra Mısır'da hem ülkede hem de İslâm dünyasının diğer bölgelerinde ilim ve eserleri ile şöhret kazanmış çok sayıda âlim yetişmiştir. Bunlardan biri *el-Muhazzeb fi'n-nahv* eserinin sahibi Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (ö. 289/902)'dir. Nahivciliğinin yanı sıra edebiyatçı olarak da tanınmakta olan ed-Dîneverî, İbn Kuteybe'nin kitaplarını Mısırlılara okutan ve aynı zamanda Endülüslülerin hocası konumunda bir zattır.[563] Diğer önemli bir isim *el-'Uyûn ve'n-nüket* ve *el-Muğnî fi'n-nahv* adlı nahiv eserlerinin müellifi, Mısırlıların edebiyat şeyhlerinden ve aynı zamanda mantık ve eskilerin ilimlerinde de söz sahibi olan Muhammed b. İshâk b. Esbât el-Kindî Ebü'n-Nadr'dır. ez-Zücâc'ın öğrencilerinden olan Ebü'n-Nadr'ın vefât tarihine kaynaklarda ulaşılamamıştır.[564]

Mısır'da Arap dili ilimlerinin gelişmesinde yerli âlimlerin yanında başta Irak olmak üzere diğer ülkelerden gelen âlimlerin katkıları da önemlidir. Nitekim Mısır'a gelen dil âlimlerinin başında siret müellifi Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833),[565] Ebü'l-Abbâs en-Nâşî el-Ekber (ö. 293/906),[566] Muhammed b. Mûsâ el-Vâsitî (ö. 320/932),[567]

---

[561] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* C. VI, s. 2674; es-Safedî, a.g.e., C. V, s. 116; Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât,* I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, C. I, Lübnan: el-Mektebetü'l-Asriyye, t.y., s. 12.

[562] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* C. I, s. 460; es-Safedî, a.g.e., C. VIII, s. 67; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 531.

[563] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* C. I, s. 206; es-Safedî, a.g.e., C. VI, s. 177; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât,* C. I, s. 301.

[564] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* C. VI, s. 2425; es-Safedî, a.g.e., C. II, s. 137; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât,* C. I, s. 53.

[565] es-Safedî, a.g.e., C. XIX, s. 142.

[566] İbn Tağriberdî, a.g.e., C. III, s. 158.

[567] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 226; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât,* C. I, s. 253.

Ahmed b. Abdillah b. Mesleme b. Kuteybe (ö. 322/934)[568] ve el-Mühellebî olarak bilinen el-Mühelleb b. Ebî Sufre'nin oğullarından Muhammed b. Ahmed b. Ali (ö. 349/960)[569] gibi şahsiyetler zikredilebilir.

Daha sonraki yıllarda Mısır'da bu ilim gelişmeye devam etmiş ve buradan meşhur âlimler yetişmiştir.

2.4. Tarih İlmi

Bölgede Müslümanların katkılarıyla geliştirilen başka bir ilim tarihtir. Mısır'da İslâm öncesi dönemde de tarih ilmine ve bu ilme dair eserler telif edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Mısırlılar eskiden beri tarihi sevmiş ve bu ilimle yakından ilgilenmişlerdir. Nitekim ülkede yapılan ve zaman zaman yenileri eklenen kazılardan da görüldüğü gibi Mısırlılar hikaye ve tarihlerinin farklı parçalarını önemli insanların kabirlerinde ve diğer önemli tarihi yapıların üzerine yazdıkları görülmektedir. Bu da onların tarih ve kıssa anlatımını sevip bu ilimle yakından ilgilendiklerine tanıklık etmektedir. Daha sonraki dönemlerde de onların bu ilimlerle alakadar oldukları müşahede edilmektedir. Nitekim Hıristiyanlık döneminde Mısırlıların patrikler ve diğer önemli din ve siyaset adamlarının hayat ve faaliyetleri hakkında tarih kitapları kaleme alıp nesillere aktarmaya özen gösterdikleri görülmektedir.

Tarih ilmine gösterilen bu alaka İslâmî dönemde de Mısır'da devam etmiştir. Mısır'da yaşamış veya oradan geçmiş Yûsuf, Mûsa, Hârûn gibi peygamberler ile bu ülkede cereyan eden birçok olayın Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'ân'nın birçok yerinde ismen zikredilmesi Müslümaların Mısır'ın tarihine yönelmelerini sağlayan etkenlerdendir. Aynı şekilde, Peygamberimiz'in (s.a.v.) hadislerinde Mısır'ı ve onun halkını zikretmesi, Kıptî asıllı bir kadından evladı olması da Müslüman âlimlerin nazarında bölgenin ehemmiyetini arttırmıştır.

İslâm dönemi Mısır'da tarih ilmiyle ilişkilendirilen iki isim vardır. Onlar Süleym b. 'Itr et-Tücîbî (ö. 45/665) ve meşhur siyerci İbn Hişâm'dır (ö. 218/833). Süleym b. 'Itr'ın ismi kaynaklarda Mısır'da kıssa anlatımıyla uğraşan ilk kimse olarak geçmektedir.[570] Daha sonra Nebevî siyerin meşhur müelliflerinden İbn Hişâm Mısır'a geldiğinde, burada siyerini rivayet etmiş ve Mısırlılar onun meclislerine büyük rağbet

[568] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 26; es-Safedî, a.g.e., C. VII, s. 52.
[569] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* C. V, s. 2310; es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât,* C. I, s. 34.
[570] el-Kindî, a.g.e., s. 220; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 295.

göstermişlerdir.[571] Mısırlılar Firavun döneminden beri siyer ilmine önem göstermeyi adet edinmişler ve onların siyer sevgisi İslâmî dönemde de devam etmiştir. Nitekim hicrî II. ve III. asırlarda Mısır'da Abdullah b. Abdilhakem tarafından *Sîretü Ömer b. Abdilazîz*,[572] İbnu'd-Dâye tarafından *Sîretü Ahmed b. Tolon* ve *Sîretü Ebi'l-Ceyş*,[573] İbn Zûlâk tarafından *Sîretü Tuğc el-İhşîd* gibi çok sayıda siyer kitabı telif edilmiştir.[574]

Mısırlıların siyer ilminde meşhur olmalarının yanında tarih ilmine yeni bir anlayış getirdikleri de söylenebilir. Nitekim, Hıtat şeklinde telif edilen eserler ilk önce Mısırlı tarihçilerce kaleme alınmıştır. Bunların bilinen en eskisi Abdurrahman b. Abdillah b. Abdilhakem'in *Fütûhu Mısr* adlı eseridir. Bu eser başlangıçtan beri yazarın vefât ettiği 257 yılına kadar Mısır ve Mısırlı âlimler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kitapta zikredilen eski dönemlere ait bilgiler her ne kadar tartışılır olsa da, İslâmî dönemle ilgili haberler çok kıymetlidir. Bu nedenden dolayı sonraki dönemlerde Mısır'daki İslâm tarihini araştıran herkes İbn Abdilhakem'in bu eserine atıfta bulunmadan geçmemiştir. Nitekim *Fütûhu Mısr* adlı eser bu çalışmanın da ana kaynaklarındandır.[575] İbn Abdilhakem'den sonra Hıtat türündeki eserler yayılmış ancak onların vazgeçilmez ana kaynakları *Fütûhu Mısr* olmuştur.[576]

Mısır'ın ilk dönem İslâm tarihi hakkında telif edilmiş başka bir eser ise İbn Yûnus es-Sadefî'nin *Târihi*'dir. Bu eser de Mısır tarihini ele alan yazarlar için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Müellif bu eserde sahâbeden başlayıp sonraki tabakalardaki âlimlerle devam ederek binlerce kişi hakkında kısa ve önemli bilgiler vermektedir. Eserin en önemli özelliklerinden biri hadisçi olanlara daha çok önem vermesi ve kişilerin vefat tarihlerini mutlaka zikretmesidir.[577]

---

[571] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 137; İbn Hallikân, a.g.e., C. III, s. 177.

[572] el-Ya'merî, a.g.e., C. I, s. 420.

[573] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. II, s. 559.

[574] el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, C. II, s. 808. İbn Zûlâk'ın aslında birçok siret kitabı vardır. Bunlardan *Sîretü Cevher, Sîretü Kâfûr, Sîretü'l-Mu'iz, Sîretü'l-Azîz* adlı siyer eserleri zikredilebilir. Bkz. a.y. Bunların dışında Mısırlı müelliflerin yazdıkları siyer eserlerinin sayısı burada sayılamayacak kadar fazla olduğu bilinmelidir.

[575] Eserin içeriği ve özelde Mısır, genelde İslâm tarihi için sahip olduğu ehemmiyeti hakkındaki daha fazla bilgi için bkz. İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 5-6.

[576] İbn Abdilhakem'den sonra Hıtat türünde eserler telif eden en önemli müellifler arasında Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Kindî *Kitâbü'l-Vülât ve kitâbü'l-Kudât*, İbn Zûlâk *Hıtat Mısr*, Muhammed b. Selâme el-Hudâ'î *Hıtat Mısr* ve Takiyyüddîn el-Makrîzî *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* zikredilebilir.

[577] Bu eser günüze ulaşmamış ancak Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh başka kitapların atıflarına dayanarak onu teşkil etmeye çalışmış ve Lübnan'daki Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye yayınlarından *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî* adıyla neşr edilmiştir.

Sonuç olarak Mısır'da tarih ilmi önemli bir ilim dalı olarak varlık gösterdiği ve her dönem İslâm dünyasına önemli tarihçiler yetiştirdiği anlaşılmaktadır.

2.5. Tasavvuf

Mısır'da zamanla zuhur etmiş olan diğer bir ilim tasavvuftur. Hicrî II. asrın sonuna kadar, sonraki dönemlerde felsefî anlayışla ortaya çıkacağı şekliyle bir tasavvuftan söz edilemez. Bu anlamdaki tasavvufun ancak hicrî III. asrın başlarına doğru hissedilmeye başlandığı söylenebilir. Bu dönemin öncesinde ise Mısır'daki tasavvuf konusu ele alınınca, adı kıssacılarda zikrolunan yine Süleym b. 'Itr et-Tücîbî'nin ismi akla gelmektedir. Zira, Süleym b. 'Itr et-Tücîbî kıssacı kimliğinin yanı sıra, zühd yönü ağır basan, Kur'ân'ı bir gecede hatim edebilen ve İskenderiyye yakınlarındaki bir mağaraya kapanıp ibadetle meşgul olan bir şahsiyet olarak da öne çıkmaktadır.[578] Onun dışında Ebû 'Ukayl Zühre b. Ma'bed el-Hadramî (ö. 135/752),[579] en-Nadr b. Abdilcebbâr el-Murâdî (ö. 217/832)[580] ve es-Seyyide Nefîse (ö. 208/823)[581] gibi isimler Mısır'daki ilk dönem zâhidleri tabakasında zikredilmişlerdir.

Adları geçen zâhidlerin dışında hicrî 200'lü yıllarda merkezi İskenderiyye'de olan siyaset nüfuzlu bir gruptan bahsedilmektedir. Bu grup sûfîliğe nispet edilmekte ve en belirgin özelliği iyiliği emredip kötülükten nehy etmesidir. Ancak 200 senesinde grubun lideri olan Ebû Abdirrahman es-Sûfî (ö. ?) bölgede çıkan isyanlar esnasında Endülüslülerin yardımıyla şehrin valiliğini gaspeder.[582] Daha sonra aynı gruptan olan İsâ b. el-Münkedir (ö. 220/835) şehrin valiliğini, 212-214 yılları arasında zorla ele geçirir.[583] Ayrıca, başta bu şahıs olmak üzere, sözü edilen grubun devlet adamlarına telkinlerde bulunacak kadar siyasette nüfuzlu oldukları söylenmektedir.[584] Konuyu ele alan kimi araştımacılar onların bir yandan sûfî olarak tanınmaları ile devlete olan nüfuzları arasındaki alakayı anlamakta zorlanmış ve bunun altını çizerek hayranlıklarını ifade etmişlerdir.[585]

---

[578] el-Kindî, a.g.e., s. 220; es-Safedî, a.g.e., C. XV, s. 208; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 295.
[579] es-Safedî, a.g.e., C. XIV, s. 151; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 511.
[580] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 287, 511.
[581] İbn Hallikân, a.g.e., C. V, s. 423; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 287, 511.
[582] el-Kindî, a.g.e., s. 123.
[583] el-Kindî, a.g.e., s. 310.
[584] el-Kindî, a.g.e., s. 315.
[585] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 61.

Fakat buraya kadar tasavvufla bağlantılı olarak zikredilenlerin hiçbirisi zühdden öteye gitmemektedir. Tasavvuf ilkeleri, kuralları ve söylemleri ile birlikte Mısır'da ilk olarak Zü'n-Nûn el-Mısrî (ö. 248/863) ile birlikte zuhur etmiştir. Zü'n-Nûn el-Mısrî'nin ilâhî aşk, hâl ve makamlar, velîlik, abdâl ve marifet gibi tasavvufun konu ve kavramları hakkında ilk bahseden kişi olduğu söylenmektedir. Muvatta' ravilerinden olan Zü'n-Nûn el-Mısrî'nin bunları nereden öğrendiği ve kimden aldığı bilinmemekle birlikte Mısır'da bu konulardan ilk bahseden kişi olduğu açıktır. Daha önce tanınmayan bir yol izlediği ve önceden kimsenin söylemediği şeylere davet ettiğinden dolayı diğer ulema ile ve özellikle de Abdullah b. Abdilhakem tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.

Zü'n-Nûn el-Mısrî başta devlet tarafından da sevilmeyen bir kişi idi, mihne fitnesi kendisini etkiledi, ancak daha sonra başta el-Mütevekkil olmak üzere etrafındaki bazı devlet adamları kendisinden etkilenerek sûfîliği seçmişlerdir.

Sonuç olarak, konu ile ilgili yapılan çalışmaların belirttiği üzere Zü'n-Nûn el-Mısrî'nin Mısır'da dile getirdiği konular Mısırlılar tarafından uzun müddet geniş kabul görmemiş, tam aksine onun fikirlerine yakın bir tasavvuf Mısır'da ancak hicrî dördüncü asırda çıkmıştır.[586]

2.6. Diğer İlimler

Mısır ve özellikle İskenderiye şehri İslâm öncesi en eski dönemlerden beri felsefe, müneccimlik, büyü, tıp gibi değişik ilimlerle tanınan bir coğrafyadır. Bu ilimlerden bazıları tarihin en erken dönemlerinden beri Mısır'da öğrenilmekteyken bazıları ise Roma ve daha sonra Bizans dönemlerinde gelişme gösterdikleri bilinmektedir.[587] İlk bölümde değinildiği gibi İslâm öncesi dönemde Mısır'ın ilim merkezi şüphesiz İskenderiye şehriydi. Nitekim bu ilimlerle uğraşıp otorite haline gelen şahsiyetler ilmî faaliyetlerini burada yürütmüşlerdir.[588] Daha sonra İslâm'ın gelişiyle birlikte, zikredilen sebeplerden dolayı İskenderiye'deki ilmî canlılık bir nevi sekteye uğramış olduysa da, tamamen durma noktasına geldiği anlamında değildir. Hele Müslüman yöneticilerin emriyle aklî ilimlerin gözardı edildiğini düşünmek daha da hatalı bir görüştür. Artık II. veya III. asır boyunca Müslümanların fethettikleri diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır'da da insanların tüm dikkatlerini İslâmî ilimlere çevirmeleri bir gerçektir. Müslümanların Fustât'ı başkent

[586] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 63.
[587] Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004, C. 29, s. 155.
[588] a.y.

ilan etmesiyle birlikte dönemin ilmî başkenti de İskenderiye'den Fustât'a taşınmıştır.[589] Hicrî III. asrın sonlarına doğru ise İslâmî ilimlerin yanında diğer ilimlerde de bir canlılık görülmeye başlanmıştır.[590]

Nitekim Mısır'da İslâmî dönemin ilk üç asırlarındaki sekteden sonra canlandığı görülen önemli ilimlerin başında müneccimlik veya felek ilmi gelir. Bu ilim eskiden beri dünyanın birçok yerinde geleceği okumak için kullanılıyordu. İskenderiye'de bu ilim sihir ve benzeri ilimlerle karışık durumda büyük bir gelişme göstermişti. Bu ilmin tekrardan Mısır'da canlanışı h. III. asrın ikinci yarısında ve özellikle Fatımîler döneminde görülmektedir. Nitekim Fatımî halifesi el-Mu'izz li Dînillah Mısır'a girişinde kendi özel müneccimi Muhammed b. Abdillah el-Utekî ile birlikte gelmiştir.[591] Ayrıca el-Azîz bi'l-lâh müneccimi Ebû Abdillah b. el-Kalânisî ve Fatımî veziri el-Efdal b. Bedr el-Cemâlî İbnü'l-Halebî ve İbnü'l-Heysemî adlı müneccimlerine özel ikramlarda bulunmuşlardır.[592]

Ancak Fatımî devlet adamları felek ilmini ve müneccimlerini sadece geleceği tanımak için değil, bilakis ay ve yıl hesaplarını yaptırmak için de onlara başvururlardı. Fatımîler takvimlerin önceden oluşturulmasına çok önem vermişler ve dolayısıyla riyaziyat da diye bilinen bu ilim bu dönemde çok gelişmiştir. Ay ve yıl hesaplarında otorite olarak kabul edilen yine İbnü'l-Halebî ve İbnü'l-Heysemî olup vezir el-Efdal bu iş için Kahire'de rasathane kurmuştur.[593]

Mısır'da eskiden beri var olan önemli bir ilim de tıptır. Tarih kitaplarına bakıldığında Mısır'ın tarihin her döneminde tıp ilminde dünyaca önemli bir merci olduğu anlaşılmaktadır. Ülkenin Müslümanlar tarafından fethi sıralarında tıpta İskenderiye'deki Süryânî bir grup şöhret kazanmıştır. Onlar ilmî faaliyetlerini Süryânîce yaptıkları için bu dil Mısır'da tanınmaya başlanmıştır.[594] Bu dönemde tıp ilmine dair değişik eserler de kaleme alınmıştır. Dönemin eserlerinden olan Ahroun'un *Künnâş fi't-tıb* adlı kitabı Ömer b. Abdilazîz'in emriyle tercüme edilmiştir.[595] Daha sonra bu eserin Müslüman tıpçılar için önemli bir referans olduğu anlaşılmaktadır. Fetih yıllarında meşhur bir tıpçı daha Oribasius'tur. Oribasius sonraki Müslüman tıpçılar tarafından "*sâhibü'l-künânîş"* olarak

[589] Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, s. 190; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 103.
[590] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 53.
[591] İbn Tağriberdî, a.g.e., C. IV, s. 116; Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 55.
[592] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 55.
[593] el-Makrîzî, a.g.e., C. I, s. 236.
[594] Muhammed Kâmil Hüseyin, *Edebü Mısr el-İslâmiyye*, s. 5.
[595] a.y.

tanınmış ve kendisinin kadın hastalıklarına dair olan bazı makaleleri Arapça'ya tercüme edilmiştir.[596] Müslüman tıpçıların önemli ilmî kaynaklarından bir başkası Galenus ve eserleridir.[597] Müslümanlar onun eserlerini tercüme faaliyetlerinden sonra tanıyıp çok faydalı bulmuşlardır.

Mısır'da tıbbın yanı sıra, onun gelişmesinde yardımcı olan kimya ilmi de önemli bir yere sahiptir. Eskiden beri Mısırlılar tarafından geliştirilen bu ilim fetih esnasında ve sonrasında Müslümanlar tarafından da yapılan tercüme ve diğer ilmî faaliyetlerle daha da ileriye götürülmüştür. Doğası gereği kimya ile tıp ilmi eş zamanlı olarak gelişmiş ve Mısırlı Müslüman tıpçılar aynı zamanda iyi birer kimyacı olmuşlardır. Nitekim Ömer b. Abdilazîz'in kendisine itimad ettiği ve Mısır'ın tıp hocalarından olan Abdülmelik b. Ebcer el-Kennânî el-İskenderî[598] ile Ahmed b. Tolon'un özel doktoru konumunda olan Sa'îd b. Tûfeyl (ö. 299/911)[599] bu ilimlerde söz sahibi olan önemli şahsiyetlerdendir. Fetih esnasında Mısır'ın en meşhur kimyacısı olarak Ravşem'in ismi zikredilmektedir. Ravşem dönemin kimya otoritesi olup sonraki Müslüman kimyacılar onun telif ettiği kitaplarını okumak için adeta yarışa girmişlerdir.[600]

Neticede tercümelerin etkisiyle de birlikte Arapça tıp ilminin dili haline gelip Yunanca ve Süryânice'yi gölgelediği gibi Müslüman Arap tıpçılar da diğerlerinden daha öne çıkmayı başarmışlardır.[601]

Mısır ve özellikle onun ilmî başkenti İskenderiye'nin eskiden beri ev sahipliğini yaptığı başka bir ilim de felsefedir. Eski çağlardan beri İskenderiye'nin ismi felsefe ile anılmakta olup bu ilmin en güçlü kaleleri haline gelmiştir. Günümüze kadar hala isimleri zikredilen birçok filozof İskenderiye felsefe okulu ile bir şekilde ilişkilendirilmektedir. Hıristiyanlığın Mısırlı halk tarafından kabul edilmesi ile birlikte felsefe ilmi başka bir yön almış ve daha da gelişmiştir. Ancak, hem devletin paganizmini devam ettirdiği dönemlerde hem de onun Hıristiyan dinini resmî devlet dini olarak kabul ettiğinde

[596] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 17.
[597] a.y.
[598] Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus el-Hazrecî İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, thk. Nezzâr Rida, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayâ, s. 171.
[599] İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., s. 541; es-Safedî, a.g.e., C. XV, s. 127.
[600] Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Yûsuf b. İbrahim eş-Şeybânî el-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ bi ahbâri'l-hukemâ*, thk. İbrahim Şehmsüddin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 144.
[601] Muhammed Kâmil Hüseyin, *Edebü Mısr el-İslâmiyye*, s. 9.

İskenderiye'deki felsefe okulu ardı ardına kötü günler yaşamıştır. Bu gibi durumlarda oradaki ilmî faaliyetler zaman zaman durma noktasına gelmiştir.

Ancak her ne kadar zorluklar çekerek olsa da Müslümanların Mısır ve İskenderiye'yi fetihleri esnasında bölgedeki felsefe ilmi varlığını sürdürmekteydi. Daha sonra tıp, kimya ve diğer ilimler gibi İslâm'ın egemenliği ile birlikte felsefe ilmi de ikinci plana düşmüştür. Bu gerilemeyi etkileyen unsurların başında insanların artık yeni din olan İslâm'ın beraberinde getirdiği ilimlere yönelmeleri gelir. Diğer bir önemli unsurun da İskenderiye'deki felsefeci ve bilim adamlarının İslâm'ın hakimiyeti altında yaşamayı tercih etmeyip Bizans devletinin başka bölgelerine göç etmeleri olduğu anlaşılmaktadır.[602]

İslâm'ın ilk yıllarında Mısır'da aklî ilimlerde görülen bu durgunluk ve ikinci plana itilme olayı onların tamamen yok olup hiçbir faaliyetinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira kaynaklarda zikredilen bilgilere göre, Müslüman idarecilerin fazla geçmeden bu ilimlere dikkatlerini çevirdikleri anlaşılmaktadır. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye kimyaya dair eserleri Arapaça'ya kazandırmaya karar verdiğinde Mısır'da bulunan Rum felesefecilerden istifade etmesi bunun göstergelerindendir. [603] Bu, aynı zamanda İslâm'daki ilk tercüme faaliyeti olarak nitelendirilmiştir.[604]

Hicretin ilk üç asrında felsefî ilimlerdeki bu halin IV. asrın başlarında tekrardan canlanmaya başladığı görülmektedir. Bu da Fatımîlerin güçlenip iktidarı ele geçirdikleri döneme tekabül etmektedir. Şia'nın İslâmâiliyye fırkasına mensup olan Fatımîler için felsefe ilmi ehemmiyet arz etmektedir. Zira İsmâiliyye fırkası her şeyden önce felsefî bir anlayışa sahip bir oluşumdur. Nitekim İsmâiliyye'de önceki din ve felsefelerden alınan bir takım unsurlar İslâmî bir şekle sokularak oluşan bir dinî anlayıştan ibarettir. Eski Yunan felsefecilerinden, Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecusilik ve hatta Hinduizme kadar birçok felsefî anlayış ve dinden[605] bir şekilde etkilenen Fatımîler'in Mısır'da yaklaşık iki asır boyunca felsefeye eski İskenderiye dönemine benzer bir canlılık kattıkları görülmektedir. Fakat onların etkisinin Mısırlılar tarafından kabul görmeyip kendi anlayışlarını yaymak için dışarıdan adam getirmeleri ve bu ilme dair fazla telif yoluna

[602] Kâşif, Mısr fî fecri'l-İslâm, s. 335.
[603] İbnü'n-Nedîm, a. g.e., s. 300.
[604] a.y.
[605] Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed b. Abdillah et-Temîmî Ebû Mansûr el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977, s. 277.

gitmemeleri dikkatleri çeken bir husustur. Nitekim Mısır'da en önemli İsmâilî felsefeci 408 senesinde oraya yerleşen Ahmed b. Hamîduddîn b. Abdillah el-Kirmânî'dir. Mısır'a yerleşince felsefeye dair risale ve kitaplar kaleme alan bu şahsın dışında bölgede şöhret kazanan herhangi bir isme rastlanmamaktadır.[606]

Bu başlık altında zikredilen bilgilere dayanarak denilebilir ki, eski çağlardan beri tıp, kimya, matematik ve özellikle felsefe gibi ilimlerin merkezi olan İskenderiye Müslümanların bölgeyi fetihleri esnasında eskisine göre zayıf sayılsa da bu ilimlere ev sahipliğini devam ettirmekteydi. İslâmî dönemin ilk üç asrında ise, yukarıda zikri geçen nedenlerden dolayı olsa gerek, bu ilimlerin geçici bir sekteye uğradığı ve III. asırdan sonra tekrardan canlanmaya başladığı görülmektedir.

[606] Muhammed Kâmil Hüseyin, *el-Hayâtü'l-fikriyyetü*, s. 59.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MISIRLI RAVİLER VE HADİS İLMİ

1. MISIRLI RAVILER

1.1. Sahâbîler

1- Ebû Zer el-Ğifârî (ö. 32/653)

Künyesi ile iştihâr edip ismi unutulan nadir şahsiyetlerden Ebû Zer el-Ğifârî ekseriyetle tercih edilen görüşe göre adı Cündüb b. Cünâde'dir. Haram aylarda bile baskın, yağmacılık ve yol kesme gibi zorba fiillerde bulunan Ğifâr kabilesine mensup olmasına rağmen Müslüman olmasını, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayretle karşılamıştır. Fakat Ebû Zer'in kendisi de kabilesinin yaptığı bazı olumsuz işlere karışmış olsa da, putlara hiçbir zaman ibadet etmemiş, İslâm'ından üç yıl öncesine kadar ise Hanîflerle birlikte Allah'a ibadet etmeye başlamıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Mekke'ye geldiğini duyunca çeşitli güçlüklere katlanarak onu bulup Müslüman olmuş ve bunu Kâbe'de müşriklere açıkça ifade etmiştir. Sonrasında Ebû Zer Kâbe'de yaptığından dolayı müşrikler tarafından ağır bir şekilde dövülmüştür. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.), İslâm'a davet etmesi için onu kendi kabilesine gönderir. Ayrıca Ebû Zer İslâm'ı kabul eden beşinci kişi olarak da bilinmektedir. Uhud ve Hendek savaşlarına katılan Ebû Zer, daha sonra Medine'ye hicret edip Ashâb-ı Suffe'nin yanına yerleşerek Peygamber'e (s.a.v.) yakın olma fırsatını yakalamıştır. Ebû Zer hiçbir zaman devlet görevlerinde bulunmamıştır. Bunun sebebi, görev talebinde bulunması üzerine Hz. Peygamber'in (s.a.v.) onu böyle şeylere uygun görmeyip kendisine açıkça ifade etmesidir. Bu olaydan sonra kendisi ne görev istemiş ne de yapılan teklifleri kabul etmiştir.[607]

Ebû Zer, Hz. Ali'nin halifeliğe daha layık olduğunu düşünmekle birlikte Hz. Ebû Bekr, Ömer ve Osmân'a biat etmiştir. Kendisi Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde olduğu gibi daha sonra yapılan Şâm ve Mısır gibi önemli bölgelerin fetihlerine de katılmıştır. Muhalif bir kişiliğe sahip olmasından dolayı kendi isteği veya Halife Hz. Osmân'ın tavsiyesi üzerine ailesiyle birlikte Rebze'ye yerleşip orada sade bir hayat yaşamış, ancak Halife'nin çağırması durumlarında Medine'ye gidip gelmiştir.[608]

---

[607] İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 165; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 1652; Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid İzzüddiîn b. el-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Mü'avvid-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, C. VI, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994, s. 96; ez-Zehebî, *Siyer*, C. II, s. 46; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 105.

[608] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. VI, s. 96; ez-Zehebî, *Siyer*, C. II, s. 46; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 105.

Daima Allah Resûlü ile birlikte hareket etme fırsatına sahip olan Ebû Zer, aklına takılan her meseleyi O'na sorup çözebilmesi nedeniyle ilim bakımından Abdullah b. Mes'ûd ile aynı seviyede görülmüştür. Ancak fetihlerle fazla meşgul olması, hayatının bir döneminde sade hayat yaşamaya başlaması ve Peygamber'den (s.a.v.) sonra uzunca yaşamamasından olsa gerek, ilmi fazla yayılamamıştır. Ebû Zer'in hadislerinin toplu halde rivayet edildiği Ahmed'in *Müsned*'ine bakıldığında, onun rivayetlerinin tekrarlarıyla birlikte 281'i bulduğu görülmektedir. Buhârî ve Müslim ise ondan 30 hadis rivayet etmişlerdir.[609] Mısırlılar ise Ebû Zer'den gelen hadis sayısının ise 20 civarında olduğu belirtilmektedir.[610] Ebû Zer'den hadis rivayet edenlerden bazıları, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Ebû İdrîs el-Havlânî, Zeyd b. Vehb, el-Ahnef b. Kays, Cübeyr b. Nüfeyr, Atâ' b. Yesâr, Sa'îd b. el-Müseyyeb ve Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dir.[611]

2- Mu'âz b. Enes el-Cühenî (ö. ?)

Mu'âz b. Enes el-Cühenî el-Ensârî'nin hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda onun vefatı hakkında dahi, Abdülmelik b. Mervân'ın hilafetine idrak ettiği bilgisi dışında herhangi bir tarih belirtilmemektedir.[612] Ancak Mısırlıların kendisinden rivayet ettikleri hadis sayısı açısından önemli bir şahıstır.

Mu'âz b. Enes Mısır ve Şam'da bulunmuştur.[613] Kendisi Allah Resûlü'nden ve Ebü'd-Derdâ ile Ka'b el-Ahbâr'dan rivayette bulunmuştur.[614] Ondan ise sadece oğlu Sehl b. Mu'âz b. Enes rivayette bulunmuştur. Onun hadislerini oğlu Sehl büyük bir nüshada toplamış ve bu rivayetlerin bazıları Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i,[615] Ebu Dâvûd[616] ve İbn Mâce'nin[617] *Sünen*'leri ile sonradan gelen âlimlerin kitaplarında tahric edilmiştir.[618] İbn Abdilhakem Mısırlıların Mu'âz b. Enes'ten rivayet ettikleri hadis sayısının kesin

[609] Abdullah Aydınlı, "Ebû Zer el-Ğifârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 10, s. 268.
[610] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 315; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 245.
[611] el-Mizzî, a.g.e., C. XXXIII, s. 294; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 105;
[612] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 107.
[613] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 348; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 477.
[614] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 477.
[615] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIV, s. 375.
[616] Ebû Dâvûd, "Salat", 233.
[617] İbn Mâce, "At'ıme", 16.
[618] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 186.

olmamakla birlikte, 40 civarında olduğunu söylerken, es-Suyûtî, bu sayının 46 şeklinde kesin bir rakam ile belirtmiştir.[619]

3- ez-Zübeyr b. el-Avvâm (ö. 36/656)

Kusay b. Kilâb'da soyu Hz. Peygamber'le (s.a.v.) birleşen ez-Zübeyr b. el-Avvâm'ın babası Avvâm b. Huveylid, Hatice'nin kardeşi, annesi Safiyye bint Abdilmuttalib ise Allah Resûlü'nün halasıdır. Babası küçük yaşta vefat eden Zübeyr çocukken bir müddet Allah Resûlü'nün yanında büyümüştür. Zübeyr, hiç puta tapmayan, cahiliye adetlerinden ve inançlarından hoşlanmayan ve İslâm'a giren ilk insanlardan olmuştur. Onun İslâm'ı kabul etmesinde Ebû Bekr'in büyük etkisi oldğunu söylenmektedir. İslâm'dan vaz geçsin diye amcası tarafından işkenceye uğrayan Zübeyr, annesi tarafından ondan kurtarılmıştır. Habeşistan'a iki kez hicret etmiş, daha sonra Medine'ye hicret eden Müslümanlarla birlikte oraya da hicret etmiştir. Bu süre zarfında Peygamber'e (s.a.v.) hep yakın durmuş ve onunla birlikte tüm gazvelere katılmıştır. Ebû Bekr döneminde Medine'ye yaklaşan mürtedlere karşı mücadele etmiş, Yermük savaşına, küçük yaşına rağmen oğlu Abdullah'ı yanına alarak katılmıştır. Hz. Ömer döneminde onun danışmanlığını yapmış, halk ile iletişimine yardımcı olmuş, daha sonra İran, Suriye, Filistin fetihlerinde bulunmuş ayrıca Amr b. el-Âs'a destek olmak maksadıyla Mısır fethine de katılmıştır. Mısır'ın fethinden sonra Fustât şehrinin planlanmasında görev alanlardan biriydi. Hz. Ömer tarafından halife adayı seçilince tekrar Medine'ye dönmek durumunda kaldı. Hz. Osmân döneminde başta Taberistan'ın fethi olmak üzere bazı seferlere katıldıysa da daha çok ticaret ve ziraat ile meşgul olmayı tercih etti. Hilafet makamına Hz. Ali'nin geçmesiyle ona biat edip daha sonra Talha b. Ubeydillah ve Hz. Aişe ile birlikte Hz. Osmân kanını talep etmek için kurulan orduya katılmıştır. Cemel Vak'ası'na katılan Zübeyr, orada Hz. Ali ile karşılaşıp aralarında geçen bir konuşmanın üzerine savaş alanından ayrılıp Medine'ye dönmek için yola çıkmıştır. Ancak dönüş yolunda onu takip eden Umeyr b. Curmûz ve beraberindeki bir grup namaz esnasında şehid ederler. Bazı rivayetlere göre onun şehid edenin Mervân b. el-Hakem'in olduğu da söylenmektedir. Hz. Ali onun vurulma haberini alınca çok üzülmüş ve öldüren kişiyi cehennemlik olarak nitelemiştir.[620]

---

[619] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 328; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 237.

[620] İbn Sa'd, a.g.e., C. III, s. 73; Hayyât b. Halîfe, *Tabakât*, s. 43; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. II, s. 510; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. II, s. 307; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 279; Ayrıca bkz.: Mehmet

Hayatında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) en yakın duran ve duasını alan insanların arasında bulunan ve vahiy kâtipliği de yapan Zübeyr, Allah Resûlü'nden (s.a.v.) 38 civarında hadis rivayet etmiştir. Onun iki hadisi muttefekun aleyh olarak rivayet edilirken, yedisi (veya dördü) Buhârî'de, biri de Müslim'de bulunmaktadır.[621] Mısırlı raviler ise kendisinden bir hadis rivayet etmişlerdir.[622] Rivayetlerinin bu kadar az olmasının sebebini bizzat oğlu Abdullah açıklamış ve bunun Peygamber'den (s.a.v.) işittiklerini aynen aktaramamaktan korktuğundan olduğunu söylemiştir. Zübeyr'den rivayet eden isimlerden bazıları oğulları Abdullah, Mus'ab, Urve ve Ca'fer, Mâlik b. Evs, el-Ahnef b. Kays, Abdullah b. Âmir, Müslim b. Cündeb ve mevlası Ebû Hakîm'dir.[623]

4- Amr b. el-Âs es-Sehmî (ö. 43/664)

En meşhur künyesi Ebû Abdillah olup Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensuptur. Mekke'de dünyaya gelen Amr, hem İslâm öncesi hem de sonrasında Mekke'de ve bulunduğu her yerde önemli roller üstlenmiştir. Kendisi Arapların meşhur dört dâhisinden birisidir. Amr b. el-Âs ticaret vesilesiyle başta Mısır olmak üzere Mekke dışına birçok kez seyahatlerde bulunmuştur. Bundan dolayı Müslümanlar Habeşistan'a sığındıklarında onların orada kabul edilmemeleri için Habeş Kralı Necaşî ile görüşmeye Amr b. el-Âs uygun görülmüştür. Uhud ve Hendek savaşlarına Kureyşli bir komutan olarak katılan Amr, Mekke fethinin öncesinde Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber tarafından Zâtüsselâsil seriyesinde komutan olarak görevlendirilmiş, ayrıca Uman'a davetçi ve zekât amili vazifesiyle gönderilmiştir. Peygamber'in (s.a.v.) vefatı esnasında da hala bu bölgededir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Amr, Ecnâdeyn ve Yermûk savaşlarının yanı sıra Suriye, Filistin ve Mısır fetihlerine katılıp bu bölgelerin fetih süreçlerini bizzat yönetmiştir. Hz. Osmân'ın şehid edilmesinden sonra Halife Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasındaki anlaşmazlıklarda ve özellikle Sıffîn savaşı sürecinde Muâviye'nin yanında aktif bir şekilde yer almıştır.[624]

Efendioğlu, "Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013, C. 44, s. 522.

[621] ez-Zehebî, *Siyer*, C. I, s. 42 ve 67.

[622] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 292; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 200.

[623] el-Mizzî, a.g.e., C. IX, s. 319; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 457.

[624] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 123. Ayrıca bkz.: Ahmet Önkal, "Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 3, s. 79.

Amr b. el-Âs, hem bölgenin fatihi hem de ilk valisi olması açısından Mısır için önemli bir şahsiyettir. Uzun müddet valiliğinin yanında kendisi bölgede birçok idari ve iktisadi yeniliklere de imza atmıştır. Komutanlığı ve devlet adamlığının yanından onun ilmî yönü de Mısır bölgesi için önemli olmakla birlikte onun bu açıdan geride kaldığı görülmektedir. Bununla birlikte Amr b. el-Âs, Hz. Peygamber ve Hz. Aişe'den olmak üzere toplam 40 hadis rivayet etmiştir. Bunların 3'ü müttefekün aleyh olarak rivayet edilirken, biri Buhârî'de, ikisi ise Müslim'de yer almaktadır.[625] Onun hadislerini ayrıca Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî gibi âlimlerin eserlerinde de görmek mümkündür.[626] Mısır'da dolaşan hadislerinin sayısı İbn Abdilhakem'e göre yirmiden fazladır.[627] Amr b. el-Âs'tan rivayette bulunanların başında oğulları Abdullah ve Muhammed gelmektedir. Onların dışında Kays b. Ebî Hâzim, Ebû Seleme b. Abdirrahmân, mevlası Ebû Kays, Abdurrahmân b. Şümâse, Ebû Osmân en-Nehdî gibi şahsiyetler Amr'ın ravileri arasında zikredilmektedir.[628]

5- el-Müstevrid b. Şeddâd el-Fehrî (ö. 45/665)

el-Müstevrid b. Şeddâd önce Kûfe'de, sonrasında ise Mısır fethine katılıp orada yaşamaya başlamıştır. Kaynaklarda onun Peygamber'in (s.a.v.) vefat ettiğini gün çocuk yaşta olduğu belirtilmektedir. Ancak bununla birlikte onun Allah Resûlü'nden anlayarak hadis dinlediği kaynaklarda sabittir.[629]

el-Müstevrid b. Şeddâd, Hz. Peygamber (s.a.v.) haricinde babası Şeddâd b. Amr'den de hadis rivayet etmiştir. Ondan hadis rivayetinde bulunanların arasında Kays b. Ebî Hâzim, eş-Şa'bî, Rub'î b. Harrâş, Ebû Abdirrahmân el-Hîlî, Abdurrahmân b. Cübeyr, Uley b. Rebâh gibi çok sayıda Kûfe, Basra ile Mısırlı ravi yer almaktadır. Mısırlılar ondan aşağı yukarı altı tane hadis rivayet etmişlerdir.[630] Onun hadislerinden Buhârî, *Edeb*'inde, bir tanesini ise istişhad için *Sahîh*'inde rivayet etmiştir. Buhârî'nin

[625] ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 55. Hadis örnekleri için bkz. Buhârî, "Ashâb", 5, Müslim, "İmân", 366.
[626] Muvatta', "Hac", 137; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIX, s. 296; Dârimî, "Savm", 9; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salah", 71; Ebû Dâvûd, "Taharet", 121; Tirmizî, "Fiten", 49; Nesâî, "Siyam", 27.
[627] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 276. Suyûtî'nin rivayetine göre İbnu'r-Rebî' onun Mısır'daki hadislerinin sayısı on civarındadır. es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 224.
[628] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 342; el-Kindî, a.g.e., s. 8; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1184; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. IV, s. 323; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 537; Amr hakkında ravi olarak daha fazla bilgiye ulaşmak için ayrıca bkz.: Abdullah Çimen, *Ravi Olarak Amr b. Âs ve Rivayetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
[629] İbn Sa'd, a.g.e., C. VI, s. 127; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 470; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 1471; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 148; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 439.
[630] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 289; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 235.

rivayetini muttasıl olarak nakleden Müslim ise onun başka hadislerini de almıştır. Sünen sahibleri de ayrıca el-Müstevrid'den hadisler rivayet etmişlerdir.[631]

6- Muâviye b. Hudeyc el-Kindî (ö. 52/672)

Ebû Abdirrahmân veya Ebû Nu'aym künyesiyle tanınan Muâviye b. Hudeyc Yermuk savaşına ve Amr b. el-Âs'ın yanında Mısır fethine katılmıştır. Fetihten sonra Amr tarafından Fustât'ın kuruluş planını yapması ve mahalelere kabileleri yerleştirmesi görevi verildi. İskenderiye fethinden sonra Hz. Ömer'e müjdeyi vermek üzere Medine'ye gönderildi. Daha sonra, başta bir gözünü kaybettiği Nûbe olmak üzere, özellikle kumandanlık yaptığı Hz. Osmân'ın İfrikiyye'nin birçok bölgesinin fethini sağladı. Sonunda Mısır'a yerleşerek, oradaki en göze çarpan Hz. Osmân taraftarlarından biri olup Amr ve Hz. Muâviye ile birlikte oradaki Hz. Ali'ye karşı mücadelede aktif rol aldı. Osmân'ın şehadetinden sonra da komutan olarak İfrikiyye'deki Sûse limanı gibi Bizans'tan önemli yerleri fethetti. Hayatı boyunca başarılı bir askerî kişiliğe sahip İbn Hudeyc yerleştiği Mısır'da vefat etmiştir.[632]

Az sayıda hadisi bulunan İbn Hudeyc, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) ile Abdullah b. Amr, Ömer, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Ebû Zer'den riyavet etmiştir. Onun ravilerinden bazıları ise Seleme b. Eslem er-Rub'î, Süveyd b. Kays et-Tücîbî, Ebû Huceyr Sâlih b. Huceyr, Abdurrahmân b. Şimâse el-Mehrî, oğlu Abdurrahmân ve Uley b. Rebâh'tir.[633] İbn Abdilhakem Mısırlıların ondan birkaç hadisini rivayet ettiğini belirtip kendisi üç tanesini zikretmiştir.[634] Muâviye b. Hudeyc'in hadislerini Ahmed b. Hanbel, *Edeb*'inde Buhârî, İbn Mâce, Ebû Dâvûd ve Nesâî kaydetmişlerdir.[635]

7- Fedâle b. Ubeyd el-Ensârî (ö. 53/673)

Evs kabilesinin Benî Amr b. Avf koluna mensup bir Medinelidir. Müslümanlıkla şereflenmiş ilk insanlar arasında sayılmakta olup ehl-i Suffe'dendir. Ebû Muhammed künyesi ile tanınan Fedâle, başta Uhud olmak üzere Allah Resûlü'nün (s.a.v.) tüm

[631] el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 439; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 71.
[632] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 348; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1413; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 198; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 539; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 116; Ayrıca bkz.: Nadir Özkuyumcu, "Muâviye b. Hudeyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005, C. 30, s. 334.
[633] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 477; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 163; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 37.
[634] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 341.
[635] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXXV, s. 227; el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 370; İbn Mâce, "Taharet", 83; Ebû Dâvûd, "Salat", 196; Nesâî, "Ezan", 24.

gazvelerinde bulunmuştur. Ayrıca o Bey‘atu’r-Rıdvân’a da katılmış ve buraya katılanlardan en son vefat eden kişi olduğu rivayet edilmektedir. Dımeşk ve Mısır fetihlerine önemli bir komutan olarak katılan Fedâle o civarlarda daha sonra yapılan tüm seferlerde hazır bulunmuştur. Muâviye’nin ısrarı sonucu Dımeşk kadılığını ve daha sonra Mısır’da da aynı görevi yürütmüştür. Hz. Muâviye’nin kendilerine güvendiği adamlardan biri olan Fedâle, Hz. Osmân’nın kanını isteyen gruba katılıp Hz. Ali’ye biat etmemiştir. Fedâle b. Ubeyd, Dımeşk’te vefat edip Muâviye onun cenazesini omuzlarda taşıdığı sıralarda kendi oğluna “*böyle değerli bir kimsenin bir daha omuzlarda taşınmayacağını.*” söyleyerek onun faziletini ifade ettiği belirtilmektedir.[636]

Ehl-i Suffe’den olan Fedâle hadis bilgisinin dışında aynı zamanda kurra hafızıdır. Fedâle’nin bilinen rivayet ettiği hadis sayısı ise elli civarındadır. Bunlardan ikisi Müslim’in *Sahih*’inde diğerleri ise *Sünen-i erba‘a* ile Buhârî’nin *el-Edebü’l-müfred* adlı eserinde kaydedilmişlerdir.[637] Onun Mısırlılar tarafından bilinen hadis sayısı ise yirmi civarındadır.[638] Kendisi başta Hz. Peygamber’den (s.a.v.) ve Hz. Ömer ile Ebü’d-Derdâ gibi bazı sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Onun ravileri arasında ise sahâbî Ebû Hırâş, el-Heysem b. Şüfey, Abdurrahmân b. Cahdem, Haneş es-San‘ânî, Abdullah b. Muhayrîz, Abdurrahmân b. Cübeyr, Uley b. Rebâh, mevlası Meysere gibi şahsiyetler bulunmaktadır.[639]

8- Sevbân b. Bücdüd (ö. 54/674)

Künyesi ile alakalı Ebû Abdillah ve Ebû Abdirrahmân şeklinde iki farklı rivayet bulunurken, bazı kaynakların onu Sevbân b. Cahder şeklinde kayedetmeleri ismi hakkında da tek bir görüşün olmadığını göstermektedir. Aslen Yemen’in Himyer kabilesinden olan Sevbân, kabilesine yapılan bir baskı sırasında esir alınır ve köle olarak satıldığı Medine’de Allah Resûlü (s.a.v.) onu satın alır. Ardından Hz. Peygamber (s.a.v.) onu azad eder ve ailesine dönüp dönmemesi hususundaki tercihini kendisine bıraktı.

[636] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 281; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1262; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. IV, s. 346; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 283.

[637] M. Yaşar Kandemir, “Fedâle b. Ubeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995, C. 12, s. 292. Fedâle b. Ubeyd’in rivayetleri ayrıca *Muvatta’, Müsned* ve Dârimî’nin *Sünen*’inde de yer almaktadır. Hadisleri hakkında bazı örnekler için bkz. Muvatta’, “İtk”, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXIX, s. 356; Dârmî, “İsti’zân”, 6; Müslim, “Cenâiz”, 92; İbn Mâce, “İkâmetu’s-Salah”, 176; Ebû Dâvûd, “Salat”, 356; Tirmizî, “Sefer”, 26; Nesâî, “Cihad”, 19.

[638] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 306; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 226.

[639] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 394; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 113; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 283.

Bunun üzerine Sevbân onun yanında kalmaya karar verip hayatını Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hizmetde geçirdi. Hayatı boyunca Allah Resûlü'nden (s.a.v.) ayrılmayan Sevbân onunla birlikte tüm gazvelere katılmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in "*insanlardan hiçbir beklentin olmadan yaşayabilirsen Ehl-i Beyt'ten sayılacaksın*" şeklindeki şartını yerine getirerek onun Ehl-i Beyt'inden sayılmış ve hayatının sonuna kadar münzevi bir şekilde yaşamıştır. Suriye, Filistin ve Mısır fetihlerine katılan Sevbân sonraki dönemlerde Remle, Mısır ve Humus'a yerleşip bu şehirlerde kendisine mahsus birer evi olmuştur. Onun Mısır'da değil de Humus'ta vefat etmiş olması daha çok kabul gören bir görüştür.[640]

Sevbân, siyaset ve idare işlerinden uzak durmuştur. Ancak bununla birlikte gerektiği zaman idareci ve devlet adamlarına ihtiyaç duyulan nasihatleri beyan etmekten geri durmamıştır. Kendini ilime adayan Sevbân'ın Hz. Peygamber'den (s.a.v.) rivayet ettiği hadislerinin sayısı 128 civarındadır.[641] Mısırlılar ise kendisinden bir hadis rivayet etmişlerdir.[642] Ondan hadis rivayet eden bazı şahsiyetlerin asasında Cübeyr b. Nüfeyr, Ebû İdrîs el-Havlânî, Ebû Selâm el-Habeşî, Râşid b. Sa'd, Ebü'l-Hayr ve Şeddâd b. Evs'tir.[643]

9- Ukbe b. Âmir el-Cühenî (ö. 58/678)

En meşhur künyesi Ebû Hammâd olup Resûlullah (s.a.v.) ile aynı bineği kullandığı için "*radîfü Resûlillah*" sıfatıyla da anılmıştır. Ukbe b. Âmir, Resûlullah'ın (s.a.v.) hicretinden sonra Medine'ye intikal edip kendisine biat ettiği bilinmektedir. Bir süre Müslümanlığından önce de sürdürdüğü çobanlık mesleğini sürdüren Ukbe, daha sonra işini bırakıp Suffe medresesine katılmıştır. Ancak ilim tahsili onun farklı görevler almasına engel teşkil etmemiştir. Nitekim Hz. Peygamber hayattayken onunla birlikte çeşitli gazvelere katılmış ve zekât amilliği yapmıştır. Daha sonra da Dımeşk ve Mısır fetihlerine, Muâviye'nin yanında Sıffin savaşına, Rodos seferine ve İstanbul kuşatmasına katılmıştır. Cesaret sahibi, iyi bir savaşçı ve okçu olan Ukbe, Mısır'da iki farklı dönemde valilik görevini sürdürmüş ve orada vefat etmiştir.[644]

---

[640] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 281; Hayyât b. Halîfe, *Tabakât*, s. 530; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 80; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 218; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. I, s. 480; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 479; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. I, s. 527.
[641] ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 102.
[642] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 180.
[643] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. I, s. 480.
[644] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 345; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 429.

Hicretinden kısa süre sonra ashâb-ı Suffe'ye katılan Ukbe ilimde büyük mesafe kat etti. Nitekim daha sonra kıraat, fıkıh, kitâbet ve şiir gibi birçok alanda otorite haline gelip bu hususta Resûlullah'ın (s.a.v.) dikkatini üzerine çekmiştir. Özellikle Kur'ân'ın kitâbeti ve tilâveti hususunda Ukbe b. Âmir'in yeri başkadır. Zira Hz. Peygamber'in kâtiplerinden olan Ukbe, mushaf cemeden sahâbîlerdendir. İbn Yûnus onun mushafını Mısır'da gördüğünü ve en sonunda "*Ukbe b. Âmir bunu kendi eliyle yazmıştır.*" ifadesi bulunduğunu belirtmiştir.[645] Kur'ân okumasına gelince, Ukbe Allah'ın kitabını en güzel okuyan insanlardandır. Nitekim bir defasında isteği üzerine kendisi halife Hz. Ömer'e Tevbe sûresini okumuş ve halife onun tilavetini ağlayarak dinlemiştir.[646]

Ukbe b. Âmir el-Cühenî hadis ve sünnet açısından da önemli bir sahâbî ve âlimdir. Kendisi Hz. Peygamber'den çok sayıda hadis rivayet eden sahâbîlerdendir. Mısırlılar'ın ise Ukbe'den 100 civarında hadisi bulunmaktadır. Onun Mısırlılar için hadis rivayetindeki önemi Kûfeliler için Abdullah b. Mes'ûd'un önemi gibidir. Ukbe b. Âmir'in hadisleri *Kütüb-i Sitte*'nin tamamında yer almakta olup ayrıca İbn Kutluboğa onun hadislerini bir müsnedde toplamıştır. Ukbe'nin sahâbe ravileri arasında Câbir, İbn Abbâs, Ebû Eyyûb el-Ensârî ve Ebû Ümâme gibi isimler zikredilmiştir. Tabiûndan olup ondan hadis rivayet edenler arasında ise Ebü'l-Hayr, Cübeyr b. Nüfeyr, Uley b. Rebâh, Ebû Kubeyl, Ebû İdrîs el-Havlânî, Sa'îd b. el-Müseyyeb gibi birçok isim bulunmaktadır.[647]

Ukbe b. Âmir, Mısır hadisçiliği için Abdullah b. Amr'dan sonra en önemli sahabî şahsiyetlerden biridir. Nitekim onun kendi eliyle yazdığı mushafının Mısır'da bulunması ve buradaki Müslümanlar için Abdullah b. Mes'ûd'a denk görülmesi gibi hususlar bunu desteklemektedir. Ayrıca onun toplam rivayetlerinin sayısı 152 civarındayken, [648] bunların yaklaşık 100 tanesinin Mısır'da rivayet edilmesi ve ondan en çok rivayette bulunan isimlerin büyük çoğunluğunun Mısırlı ravilerden oluşması[649] Ukbe b. Âmir'in bölgenin hadisçiliği ile olan bağının ne kadar da güçlü olduğunu göstermektedir.

10- Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî (ö. 60/680)

[645] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 347; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 429.
[646] Erdinç Ahatlı, "Ukbe b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012, C. 42, s. 63.
[647] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 347; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1073; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. IV, s. 51; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 429; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 220.
[648] Yakup Kandırali, *Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin Hayatı ve Rivayetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 23.
[649] a.g.e., s. 308.

Künyesi Ebü'l-Fadl, Ebû Abdillah, Ebû Abdilmelik ve Ebü'l-Kâsım şeklinde farklı rivayetlerin bulunduğu Kays b. Sa'd, Hayrec kabilesine mensup ensarîdir. Babası onu Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hizmetine vermiştir. Ayrıca kendisi on sene boyunca O'ndan hiç ayrılmamıştır. Bunun sonucu olarak Allah Resûlü (s.a.v.) ile birlikte tüm gazvelere katılma imkanına sahip olmuştur. Mekke'nin fethinde Hz. Peygamber (s.a.v.) bir şikayet üzerine ensarın sancağını babasından alarak kendisine vermiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu 400 kişilik bir birliğin başı olarak Yemenli Sudâ' kabilesini İslâm'a davet etmek üzüre göndermiştir. Bu davet sonucu kabileden yaklaşık 15 kişilik bir grup Müslüman olduklarını ilan etmişlerdir.[650]

Kays b. Sa'd, Kâdisiye savaşına, Mısır'ın fethine, Cemel Vak'asın'a ve Sıffin savaşına da katılmıştır. Kendisi Hz. Ali'nin en önemli adamlarından olarak Mısır'da valilik yapmıştır. Ayrıca Hz. Ali tarafından Ebû Eyyûb el-Ensârî ile birlikte Haricîlere nasihatte bulunmak için seçmiştir. Ali'nin vefatından sonra Kays b. Sa'd, Hz. Hasan'nın yanında durmaya devam ettiyse de, bir müddet sonra Hz. Muâviye ile yaptığı bir anlaşma sonucu ona biat eder ve hayatın sonuna kadar Medine'de sakin ve sade bir hayat sürdürmüştür. Kendisi farklı rivayetlere göre 60 veya 59 yaşındayken vefat etmiştir.

Arapların dâhileri arasında yer alan Kays b. Sa'd, Peygamber'den (s.a.v.) birkaç aded hadis rivayet etmiştir.[651] Hadisleri *Kütüb-i Sitte*'nin yanında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve diğer eserlerde bulunmaktadır.[652] İbn Abdilhakem, onun Mısırdaki hadis sayısının 2 iki olduğunu söylerken, es-Suyûtî, İbnu'r-Rebî''den rivayet ederek sayı belirtmeden "hadisler" rivayet ettiğini kapalı bir şekilde belirtmiştir.[653] Kays, Hz. Peygamber (s.a.v.) haricinde babası Sa'd ve Abdullah b. Hanzale b. er-Râhib sahâbîlerden de rivayeti vardır. Onun ravileri arasında dikkat şeken bazı isimler ise Enes b. Mâlik, Bekr b. Sevâde, Sa'lebe b. Ebî Mâlik, Âmir eş-Şa'bî, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ, Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Meysere, Muhammed b. Sîrîn, Abdullah b. Mâlik el-Ceyşânî ve Amr b. el-Velîd'dir.[654]

11- Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85)

---

[650] İbn Sa'd, a.g.e., C. VI, s. 121; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1289; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 102. Ayrıca bkz.: Abdülhalik Bakır, "Kays b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 25, s. 93.

[651] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 532.

[652] el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIV, s. 221.

[653] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 123; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 227.

[654] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. IV, s. 404; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 102; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 359.

Kureyş kabilesinin Sehm koluna mensup olup Mekke'de doğmuştur. Babasıyla arasında on iki sene gibi az bir yaş farkı olan Abdullah, ondan önce Müslüman olmuştur. Babasıyla birlikte Yermük, Şam ve Mısır fethi savaşlarına katılmıştır. Ayrıca Sıffin'e de katılan Abdullah, fiili olarak savaşa karışmamış ancak sırf babasının emrinden çıkmamak için orada bulunmuştur. Kûfe ve Mısır'da kısa sürelerle valilik görevi de yapmıştır. İbadete düşkünlüğü ile de bilinen ve dolayısıyla babası tarafından Hz. Peygamber'e şikayet edilen Abdullah b. Amr tercih edilen görüşe göre Fustât'ta vefat etmiş ve babasının inşa ettiği Amr b. el-Âs camiinin yanındaki evinde defnedilmiştir.[655]

Abdullah b. Amr, bilgisi en geniş sahâbîlerden biri olup, okuma-yazma bilmesinin yanı sıra Süryaniceyi iyi bilmesinden dolayı Tevrat'ı orijinalinden okuyabilen bir şahsiyettir. Bunun dışında kendisi fıkha vukufiyeti olan, fetva ve ictihatlarıyla dikkat çeken bir şahsiyettir. Fıkıh ve ictihadda olan derin vukufiyetine binaen aynı özelliklere sahip olan Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. ez-Zübeyr ile birlikte "abâdile" diye bilinen Abdullah adlı dört müctehid sahabî âlimler arasında zikredilmiştir.[656] Abdullah b. Amr'ın verdiği bazı fetvalar arasında sessiz kılınan namazlarda imamın arkasında Kur'an okunmasının gerektiği,[657] kadınların gusül abdesti almaları durumunda saçlarındaki örgüleri açmalarının gerektiği,[658] kişinin namazındaki rekât sayısı hakkında şüphe etmesi durumunda ne yapması gerektiği gibi meseleler zikredilebilir.[659] Tüm bu bilgiler onun iyi bir fıkıh bilgisine sahip olduğunu göstermektedir.

Abdullah b. Amr, hadis ilminde de önde gelen sahabî şahsiyetlerdendir. Onun ismi "müksirûn" diye bilinen çokça hadis rivayet eden sahabîler arasında bulunmaktadır. Ebû Hüreyre'nin ifade ettiğine göre Abdullah b. Amr hariç kendisinden daha fazla hadis rivayet eden yoktur. Bunun sebebi ise Abdullah'ın hıfzetmesi yanında hadisleri yazı ile de korumaya almasıdır.[660] Onun rivayet etmiş olduğu bazı hadislere bakıldığında Allah

---

[655] M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C. 1, s. 85. Abdullah b. Amr'ın vefat tarihi ve yerine dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Söz konusu görüşleri İbnü'l-Esîr toplu halde eserinde zikr etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 345.

[656] Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986, s. 315.

[657] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. I, s. 327.

[658] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. I, s. 73.

[659] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, C. I, s. 384.

[660] Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 957; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 345.

Rasûlü'nden neredeyse hiç ayrılmadığı anlaşılmaktadır.[661] Kaynaklarda onun Kur'ân'ın hızfedilmesi, yazılıp korunması ve o güne kadar vahyedilmiş olan ayetleri gün içinde baştan sonra hatmedilmesi hususlarında da titiz olduğuna işaret edilmiştir.[662]

Önemli bir ilmî şahsiyet olan Abdullah b. Amr bulunduğu her yer ve şartlarda ilimle uğraşmış, bildiklerini başkalarına nakletme hususunda azamî derecede gayret göstermiştir. Kaynaklarda onun savaşlara katıldığı sıralarda dahi ilimle meşgul olduğuna delalet eden haberler zikredilmiştir.[663] Yine onun hadisle meşguliyetinin rivayetleri yazdırarak, ders halkaları oluşturup öğrencilerine tahdîs ve imlâda bulunarak kapsamlı bir biçimde devam ettiği anlaşılmaktadır.[664] Onun bu tür ilmî faaliyetlerini yürüttüğü bölgelerin başında Mısır diyarı gelmektedir. Abdullah b. Amr Mısır'ın fethi esnasında gösterdiği yararlılıklardan sonra H. 22 senesinde ailesiyle birlikte oraya yerleşmiş ve kısa süreli ayrılışlar hariç oradan hiç çıkmayarak 22 sene civarında Mısır'da yaşamıştır.[665] Böylesi uzun bir süre Mısır'da yaşamış olan Abdullah b. Amr orada başta hadis rivayeti olmak üzere bölgenin halkının İslâmî açıdan yetiştirilmesi hususunda çok önemli roller üstlenmiştir. Bundan ötürü Abdullah b. Amr'ın Mısır hadisçiliğinin kurucusu ve sahabe devrinin en önemli ilmî şahsiyetlerden biri olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Abdullah b. Amr'ın ravi olarak önemi kadar onun Hz. Peygamber'den işittiği hadisleri yazarak oluşturduğu ve *es-Sahîfetü's-sâdıka* adını verdiği sahifesi de aynı derecede önemlidir. Bu sahife Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde yazıldığı için bu özelliğe sahip nadir örneklerdendir.[666]

Her ne kadar Ebû Hüreyre'nin şahitliği ile Abdullah b. Amr muksirûn arasında anılmışsa da ondan günümüze kadar ulaşan hadis sayısı 700 civarındadır.[667] Buhârî ve Müslim onun 7 hadisini müştereken rivayet ederken, tek başına Buhârî 80, Müslim ise 20 hadisini kaydetmiştir.[668] Mısırlılar ise kendisinden 100 civarında hadis rivayet etmişlerdir.[669] Bununla birlikte Abdullah b. Amr Mısır'da, başta hadis olmak üzere İslâmî ilimlerin ilk ve en önemli hocasıdır/kurucusudur. Abdullah, Hz. Peygamber dışında

[661] Buhârî, "İlm", 46; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 120; Ebû Dâvûd, "Salât", 113.
[662] İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 199-200.
[663] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. I, s. 190.
[664] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 63, 457.
[665] Kâşif, *Misr fî Fecri'l-İslâm*, s. 314-316.
[666] Bu sahife hakkında ileriki sayfalarda daha detaylı bir şekilde bahsedilecektir.
[667] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 7.
[668] ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 80.
[669] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 282.

Ömer, Ebü'd-Derdâ, Mu'âz b. Cebel, Abdurrahmân b. Avf ve babası Amr'dan da rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet eden sahâbîler arasında ise Abdullah b. Ömer, Ebû Ümâme, es-Sâib b. Yezîd, Ebu't-Tufeyl gibi isimler zikr edilirken, tabiînden de Sa'îd b. el-Müseyyeb, Urve, Tâvus, Atâ b. Yesâr, İkrime, Ebü'z-Zur'a, Ebü'l-Hayr el-Yezenî gibi şahsiyetler yer almaktadır.[670]

12- Abdullah b. el-Hâris b. Ceze' ez-Zübeydî (ö. 85/704)

Abdullah b. el-Haris künyesi Ebü'l-Hâris olup kendisi Yemen asıllıdır. Mısır'ın fethine katılıp oraya yerleşmiştir. Kendisi Mısır'da en son vefat eden sahâbî olarak bilinmektedir. Onun vefat tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır, ancak hicrî seksen senesinden sonra olduğu kesindir.[671]

Mısırlıların Abdullah b. el-Hâris'ten aldıkları rivayetlerin sayısı 20 civarındadır.[672] Kendisi, Allah Resûlü'nden (s.a.v.) ezberlediği hadisleri Mısır'daki çok sayıda raviye nakletme imkanına sahip olmuştur. Onun hadislerini rivayet eden raviler arasında Yezîd b. Ebî Habîb, Ukbe b. Müslim, Ubeydullah b. el-Muğîre, Süleymân b. Ziyâd el-Hadramî ve Amr b. Câbir el-Hadramî gibi büyük âlimler yer almaktadır.[673] Abdullah b. el-Hâris'in hadisleri Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce'de bulunmaktadır. [674] Şeyhü'l-mısriyyîn olarak da bilinen Abdullah b. el-Hâris'in bir rivayette İmâm Ebû Hanife ile görüşüp ona hadis rivayetinde bulunduğu ileri sürülse de bu doğru değildir. Böyle bir şey doğru olsada Ebû Hanife'nin görüştüğü mühtemel kişi aynı ismi taşıyan Kûfeli bir tabiîdir.[675]

13- Ebû Fâtime ed-Devsî el-Ezdî (ö. ?)

Künyesi ile şöhret bulan şahsiyetlerden olması hasebiyle ismi hakkında Üneys, Abdullah b. Üneys gibi değişik görüşler beyan edilmiştir. Mısır fethine katılıp oraya yerleşen sahâbîlerdendir.

---

[670] İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 165-166.

[671] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 345; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 332; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 263; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 883; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 204; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 387; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 41.

[672] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 332; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 212.

[673] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 345; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 332; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 263; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 883; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 204; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 387; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 41.

[674] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIX, s. 242; İbn Mâce, "Taharet", 17; Ebû Dâvûd, Taharet, 73; Tirmizî, "Menâkib", 10.

[675] ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 387.

Ebû Fâtime'nin üç hadis rivayet ettiği ve bunlardan biri Mısırlı ravilerden nakledildiği ifade edilmektedir.[676] Onun hadislerini Ahmed b. Hanbel *Müsned*'inde, İbn Mâce ve Nesâî *Sünen*'lerinde zikretmişlerdir.[677] Ondan hadis alan isimlerden bazıları oğlu İyâs b. Ebî Fâtime, Kesîr b. Küleyb, Kesîr b. Murre, Ebû Abdirrahmân el-Hubulî'dir.[678]

DİĞER BAZI SAHABÎ İSİMLERİ

Hârice b. Huzâfe b. Ğânim (ö. 40/660),[679] Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh (ö. 36/656),[680] Mahmiyye b. Ceze'(ö. 25/645),[681] Nübeyh b. Süâb el-Mehrî (ö. ?),[682] Alkame b. Rimse el-Belevî (ö. ?),[683] Büsr b. Ebî Ertâh (ö. 86/705),[684] Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 53/673),[685] Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657),[686] Mesleme b. Mahled (ö. 62/682),[687] Vehb

[676] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 136; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 249.

[677] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIV, s. 285; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salavât", 201; Nesâî, "Bey'a", 14.

[678] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 351; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 523; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 1726; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. VI, s. 236; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXIV, s. 182; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 264.

[679] İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 142; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 288; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 146; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. II, s. 418; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. II, s. 106; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 6; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 348; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 189; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 139; ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 293.

[680] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 334; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 290; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 269; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 918; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 260; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 6; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 33; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 94; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 213; ez-Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 88.

[681] İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 150; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 466; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 1463; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 113; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 36; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 234; ez-Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 189.

[682] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 345; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 492; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. IV, s. 1492; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 297; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 240.

[683] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 346; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 335; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 353; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1088; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. IV, s. 81; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 453; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 221.

[684] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 287; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 289; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 62; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 59; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. I, s. 421; ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 51.

[685] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 298; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. II, s. 824; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. III, s. 462; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 520; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 246; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 216.

[686] İbn Sa'd, a.g.e., C. III, s. 186; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 296; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1135; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. IV, s. 122; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 215; ez-Zehebî, *Siyer*, C. I, s. 406; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 473; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 222; ez-Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 36.

[687] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 348; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 306; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 473; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1397; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 168; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 574; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 424; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 91; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 235; ez-Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 224.

b. Muğaffel (ö. ?),[688] Utbe b. en-Nedr (ö. 82/701),[689] Abdurrahmân b. ‘Udeys (ö. 36/657),[690] Ebü’z-Za‘râ’ el-Belevî (ö. ?),[691] Ebû Cum‘a el-Ensârî (ö. ?),[692] Mâlik b. ‘Atâhiye (ö. ?),[693] Amr b. el-Hamik el-Huzâ‘î (ö. 50/670),[694] Kesîr b. Ebî Kesîr (ö. ?),[695] Übey b. Ebî ‘İmâre (ö. ?),[696] Mâlik b. Hubeyre (ö. 65/685),[697] Ümmü Seleme’nin mevlası Mühâcir (ö. ?),[698] Abdullah b. Havâle el-Ezdî (ö. 80/699),[699] Hibbân b. Buh es-Sadâî (ö. ?),[700] Ziyâde b. el-Hâris es-Sadâî (ö. ?),[701] Ebû Umeyre el-Müzenî (ö. ?),[702] Ebû Vüdûh

[688] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 317; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. IV, s. 1548; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. V, s. 361; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 240.

[689] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 289; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 337; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 335; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1031; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. III, s. 563; el-Mizzî, a.g.e., C. XIX, s. 329; ez-Zehebî, *Siyer*, C. III, s. 417; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 366.

[690] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 532; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 337; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 308; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. II, s. 840; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. V, s. 168; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 574; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 298; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 281; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 216; ez-Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 316.

[691] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 520; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. IV, s. 1661; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. VI, s. 118; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 128; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 246.

[692] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 352; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. IV, s. 1620; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. VI, s. 51; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXIII, s. 205; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 56; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 244.

[693] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 342; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 425; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1354; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. V, s. 31; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 544; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 232.

[694] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VI, s. 101; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 372; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1173; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. IV, s. 205; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 596; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 424; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 514; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 223; ez-Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 76.

[695] Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1309; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. IV, s. 432.

[696] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 343; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 33; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. I, s. 70; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. I, s. 167; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 260; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. I, s. 179; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 168.

[697] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 294; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 344; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 426; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 1361; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. V, s. 49; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 164; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 705; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 561; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 323; ez-Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 267.

[698] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 344; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 468; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. IV, s. 1454; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. V, s. 266; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VI, s. 181.

[699] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 266; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. III, s. 894; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. III, s. 221; el-Mizzî, a.g.e., C. XIV, s. 440; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 829; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. IV, s. 95; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 212.

[700] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 345; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 102; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. I, s. 317; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. I, s. 666; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 11; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 252.

[701] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 348; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 345; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 192; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. II, s. 503; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. II, s. 332; el-Mizzî, a.g.e., C. XIX, s. 445; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 480; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 200.

[702] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 347; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 178; Ibn Abdilberr, *el-İstî‘âb*, C. II, s. 496; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, C. II, s. 276; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 404; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 198.

el-Belevî (ö. ?),[703] Şurahbîl b. Hasene (ö. ?),[704] Mes'ûd b. el-Esved el-Belevî (ö. ?),[705] Haraşe b. el-Hâris (ö. ?),[706] Mâlik b. Zâhid (ö. ?),[707] Zû Karebât (ö. ?),[708] Hâtib b. Ebî Belte'a (ö. 30/650),[709] Ebû Su'âd (ö. ?).[710]

1.2. Tabiîn

1- Ebû Kays es-Sehmî (ö. 54/674)

Amr b. el-Âs'ın azadlı kölelerinden olan Ebû Kays'ın isminin Abdurrahmân b. Sâbit olduğu belirtilmektedir. Hz. Ebû Bekr'i gören bir tabiî olan Ebû Kâys Yezîd b. Ebî Habîb'in de işaret etmiş olduğu gibi döneminin ileri gelen mevâlî fakihlerindendir. Fetih sebebiyle Mısır'a intikal eden Ebû Kays daha sonra oraya yerleşmiş ve 54 senesinde vefat etmiştir.

Abdurrahmân b. Sâbit Ebû Kays'ın sika olduğuna dair görüş birliği vardır. Kendisi Abdullah b. Amr, mevlası Amr b. el-Âs ve Ümmü Seleme'den hadis işitmiştir. Ondan ise Büsr b. Sa'îd, Abdurrahmân b. Cübeyr el-Mısrî, oğlu Urve, Uley b. Rebâh ve Yezîd b. Ebî Habîb rivayette bulunmuşlardır.[711] İbn Kesîr'in *Tekmîl*'deki tespitine göre onun dört hadisi var olup[712] muteber eserlerde tahric edilmiştir.[713]

2- Süleym b. 'Itr et-Tücîbî (ö. 75/695)

Ebû Seleme künyesi ile tanınan Süleym, Hz. Ömer döneminde Mısır fethine katıldıktan sonra oraya yerleşmiştir. Ömer'in Câbiye'de irad ettiği hutbeyi işitenlerden

---

[703] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 347; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. VI, s. 321; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. VII, s. 372; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 251.

[704] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 348; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 231; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. II, s. 619; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 425; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 103; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. III, s. 265; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 208.

[705] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 348; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. III, s. 1390; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. V, s. 151; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 235.

[706] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 350; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 151; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. II, s. 163; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 233; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 194.

[707] İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 350; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 423; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. V, s. 537; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 231.

[708] es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 197.

[709] İbn Sa'd, a.g.e., C. III, s. 84; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 350; Ibn Abdilberr, *el-İstî'âb*, C. I, s. 312; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, C. I, s. 659; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 183; İbn Hacer, *el-İsâbe*, C. II, s. 4; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 189; ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 159.

[710] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 352; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 350; es-Suyûtî, Husnü'l-muhâdara, C. I, s. 247.

[711] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 354; el-İclî, a.g.e., s. 508; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 532; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 571; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXIV, s. 204; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XII, s. 207; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 256.

[712] İbn Kesîr, *et-Tekmîl*, C. III, s. 387.

[713] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIX, s. 297; Dârimî, Savm, 9; Buhârî, İ'tisâm, 21; Müslim, Siyâm, 46; İbn Mâce, Ahkâm, 3; Ebû Dâvûd, Taharet, 122; Tirmizî, Savm, 17; Nesâî, Siyâm, 27.

olan Ebû Seleme ibadete düşkünlüğünden dolayı kendisine "nâsik" lakabı yakıştırılmıştır. Ebû Seleme Mısır'da 30 senesinde ilk kıssa anlatan kişi olup Muâviye döneminde yirmi sene boyunca kadılık yapmıştır. Kendisi miras sicillerini ilk kez yazıya geçiren kadıdır. 75 senesinde Dimyat'ta vefat ettiği rivayet edilmiştir.

Hadis rivayetinde sika olan Süleym, Ömer, Ali, Ebü'd-Derdâ ve Hafsa bint Ömer'den hadis işitmiştir. Kendisinden ise Uley b. Rebâh, Ebû Kubeyl, Ukbe b. Müslim, el-Hasen b. Sevbân, amca oğlu el-Heysem b. Hâlid ve başkaları hadis nakletmişlerdir.[714]

3- Eslem b. Yezîd et-Tücîbî (ö. ?)

Kaynaklarda Ebû Ömer ve Ebû İmrân gibi farklı künyelerle anılmaktadır. Mesleme b. Mahled onu Habeşistan kralına göndermiş daha sonra Ebû Eyyûb ile birlikte Kostantiniyye kuşatmasına katılmıştır. Mısırdaki en önemli tabiînlerin arasında yer alan Eslem döneminde kendisine en çok müracaat edilen ve devlet adamları tarafından görüşü talep edilin itibar gören zatlardandır. Vefat tarihi zikredilmeyen Eslem'in 91'lere kadar yaşadığı anlaşılmaktadır.

Eslem b. Yezîd sika kabul edilen ravilerdendir. Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Amr, Ümmü Seleme, Safiye ve başka sahâbîlerden hadis işitmiştir. Ondan ise Sa'îd b. Hilâl, Yezîd b. Ebî Habîb, Abdullah b. İyâd ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.[715] Rivayetleri muteber eserlerde tahric edilmiştir.[716]

4- Nâ'im b. Uceyl el-Hemdânî (ö. 80/700)

Ebû Abdillah Nâ'im b. Uceyl Hemdân kabilesinin ileri gelenlerinden olup cahiliye döneminde esir düşümüş ve Ümmü Seleme'den satın alınarak hürriyetine kavuşmuştur. Fıkıh ilmi de olan Ebû Abdillah, Yezîd b. Ebî Habîb'in görüp kendisinden ilim aldığı fakihlerdendir.

Fıkıh ilmi yanında hadis rivayetiyle uğraşan Nâ'im b. Uceyl, rivayetleri az olmanın yanında sika bir ravidir. Kendisi Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer,

[714] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 125; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 211; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 218; İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. IV, s. 329; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 131; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 295.

[715] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 41; İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. II, s. 98; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 528; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 1056; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. II, s. 132; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. I, s. 265; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 257.

[716] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 656; Tirmizî, "Tefsîr", 3; Nesâî, "İsti'âze", 1.

Abdullah b. Amr, Osmân, Ali, Ka‘b b. Adi, Ebû Hüreyre ve Ümmü Seleme’den rivayette bulunmuştur. Onun hadislerini ise Yezîd b. Habîb, el-Hâris b. Yezîd, Abdurrahmân b. Hürmüz el-A‘rec, Ka‘b b. Alkame b. Ka‘b b. Adi ve başkaları nakletmişlerdir.[717] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[718]

5- Süleymân b. Amr b. Ubeyd el-Leysî el-‘Utvârî (ö. ?)

Ebü’l-Heysem el-Mısrî künyesi ile de tanınan Süleymân b. Amr Ebû Sa‘îd el-Hudrî’nin evinde büyümüş bir yetimdir. Duası icabet edilen biri olarak nitelendirilen Ebü’l-Heysem’in rivayetlerinin çoğu Ebû Sa‘îd el-Hudrî’dendir.

Ebû Sa‘îd el-Hudrî, Ebû Basre el-Ğifârî ve Ebû Hüreyre’den rivayette bulunan Ebü’l-Heysem hadis rivayetinden ittifakla sika olarak görülmüştür. Ondan hadis alanlar ise Derrâc Ebü’s-Semh, Ubeydullah b. Zuhr, Ubeydullah b. el-Muğîre, Ka‘b, b. Alkame, Musa b. Verdân, Yezîd b. Muhammed el-Kureşî ve başkalarıdır.[719] Onun hadisleri Buhârî’nin *Edeb*’inde ve Müslim dışında diğer muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[720]

6- Abdülaziz b. Mervân b. el-Hakem (ö. 85/704)

Ebü’l-Asbağ künyesine sahip olan Abdülazîz, Medîne’de doğmuş daha sonra Mısır’a intikal etmiş ve bölgenin emîri makamına getirilmiştir. Hayatı boyunca iyi bir siyasetçi, devlet adamı ve cesaretli bir kişiliğe sahip olduğunu göstermiştir. Onun vefatı hakkında çeşitli tarihler verilmişse de hicrî 85 senesi daha geniş kabul görmüştür.

Abdülazîz b. Mervân hadis rivayetinde kalîlü’l-hadîs olmanın yanında sikadır. Onun hadis aldığı şahsiyetlerden babası Mervân b. el-Hakem, Ebû Hüreyre, İbnü’z-Zübeyr, Ukbe b. Âmir’dir. Kendisinden ise oğlu Ömer, Ubeydullah b. Mâlik el-Havlânî, Uley b. Rebâh, Kesîr b. Murre, Ka‘b b. Alkame, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî,

---

[717] İbn Sa‘d, a.g.e., C. V, s. 228; el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. VIII, s. 125; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 508; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 491; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 485; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 267; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 885; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 263.

[718] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 78; Müslim, “Libâs”, 108; Nesâî, “Taharet”, 150.

[719] İbn Sa‘d, a.g.e., C. VII, s. 355; el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. IV, s. 27; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 316; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 50; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. VI, s. 80; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. IV, s. 212; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 258.

[720] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVII, s. 102; Dârimî, “Salât”, 23; el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, s. 199; İbn Mâce, “Mesâcid”, 19; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 19; Tirmizî, “Sifetü Cehennem”, 5; Nesâî, “İsti‘âze”, 22.

el-Velîd b. Kays ve başkaları hadis işitmişlerdir.[721] Onun hadisi Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd tarafından tahric edilmişlerdir.[722]

7- Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillah el-Yezenî (ö. 90/708)

Mersed b. Abdillah, hadisçiliğinin yanı sıra önemli bir fıkıh âlimi olup ve zamanının Mısır müftüsüdür. Abdülmelik b. Mervân kendisinden fetva almak için ara sıra yanına giderdi. Fıkhının yanında ibadet ve saygınlığı ile de tanınmaktadır. Ayrıca Ukbe b. Âmir'in yanından hiç ayrılmamıştır. Huzeyfe el-Bârikî, Hassân b. Kureyb, Abdullah b. Amr, Ebû Ümâme, Ukbe b. Âmir ve başkalarından rivayette bulunurken, ondan Yezîd b. Ebî Habîb, Abdullah b. Hubeyre, Abdurrahmân b. Şimâse, Ka'b b. Alkame ve başkaları rivayet etmişlerdir. Hadis rivayeti açısından sika kabul edilen Mersed'in hakkında Yahyâ b. Ma'în "Iraklılar için Alkame ne ise Mısırlılar için de Mersed odur" şeklindeki önemli açıklaması unutulmamalıdır.[723] Mersed b. Abdillah'ın hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[724]

8- Abdurrahmân b. Cübeyr el-'Âmirî (ö. 97/716 veya 98/717)

Abdurrahmân b. Cübeyr, Nâfi' b. Abdiamr el-Kuraşî el-'Âmirî'nin mevlasıdır. Mısır fethine katılıp orada yaşayan Abdurrahmân faziletli bir kişi olup fıkıh ve özellikle feraizi iyi bilen bir şahsiyettir. Ayrıca onun kıraat ilminde de bir şöhret söz konusudur. Abdullah b. Amr'ın ona hayran kaldığına dair bilgiler kaynaklarda zikredilmektedir.

Hadis hususunda sika olan Abdurrahmân b. Cübeyr, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir, Amr b. Ğîlân, Ebü'd-Derdâ', el-Müstevrid b. Şeddâd ve ihrilaflı olmakla birlikte Amr b. el-Âs ile başkalarından hadis almıştır. Ondan ise Ka'b b. Alkame, İmrân b. Ebî Enes, Bekr b. Sevâde, Abdullah b. Hubeyre, Ukbe b. Müslim, Yezîd b. Ebî Habîb, el-

[721] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 182; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 129; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 122; el-Mizzî, a.g.e., C. XVIII, s. 197; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 968; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 356; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 260; ez-Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 28.

[722] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XIII, s. 385; Ebû Dâvûd, Cihâd, 21;

[723] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 467; İbn Şâhîn, a.g.e., s. 235; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 357; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 285; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb, C.* X, s. 82.

[724] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 187; Dârimî, "Edâhî", 4; Buhârî, "İmân", 5; Müslim, "İmân", 63; İbn Mâce, "Cenâiz", 45; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 39; Tirmizî, "Nikâh", 32; Nesâî, "Kible", 19.

Hâris b. Yezîd, Hâris b. Ya‘kûb ve başkaları hadis işitmişlerdir.[725] Abdurrahmân b. Cübeyr’in hadisleri muteber hadis kaynaklarında tahric edilmiştir.[726]

9- Duhayn b. Âmir el-Hacrî (ö. 100/719)

Ebû Leylâ el-Mısrî künyesiyle de bilinen Duhayn ravisi olduğu Ukbe b. Âmir’in kâtibidir. Duhayn Tinnîs’te Rumlar tarafından katledilerek 100 senesinde vefat etmiştir.

Hadis rivayetinde sika olarak tezkiye edilen Duhayn, Ukbe b. Âmir’den hadis işitmiştir. Ondan ise Bekr b. Sevâde, Abdurrahmân b. Ziyâd b. Nu‘aym, Ka‘b b. Alkame, el-Muğîre b. Nüheyk, Yezîd b. Ebî Mansûr el-Basrî, Ukbe’nin mevlası Ebü’l-Heysem el-Mısrî ve başkaları hadis almışlardır.[727] Onun hadisleri, biri Buhârî’nin *Halku ef‘âli’l-‘ibâd* adlı eserinde olmak üzere muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[728]

10- Abdullah b. Yezîd el-Me‘âfirî (ö. 100/719)

Ebû Abdirrahmân el-Hublî künyesi ile de bilinen Abdullah b. Yezîd Mısır’da ve İfrikiyye bölgesinin en önemli tabiînlerindendir. Faziletli kişiliğinin yanına takva ve ibadete düşkünlüğü ile de bilinmektedir. Kaynakların zikrettiğine göre Abdullah b. Yezîd Ömer b. Abdilazîz’in İfrikiyye halkını dinlerini öğretmesi için oraya gönderdiği kişilerden olup bölgeye çok kıymetli ilmî faaliyetlere imza atmıştır.

Hadis ilminde sika bir ravi olan Ebû Abdirrahmân, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, Ukbe b. Âmir, Ebû Zer, Fedâle b. Ubeyd, Ebû Sa‘îd el-Hudrî, Câbir b. Abdillah ve başkalarından rivayet etmiştir. Ondan hadis alanlar ise Ukbe b. Müslim, Abdullah b. Hubeyre, Ayyâş b. Abbâs, Kays b. el-Haccâc, Şurahbîl b. Şerîk,

[725] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. V, s. 267; el-İclî, a.g.e., s. 290; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 221; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 298; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 79; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 28; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 1132; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VI, s. 154; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 260.

[726] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 128; Müslim, “Îmân”, 346; Ebû Dâvûd, “Taharet”, 121; Tirmizî, “Menâkib”, 3; Nesâî, “Ezan”, 37.

[727] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. III, s. 256; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 161; İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. III, s. 313; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 476; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 1091; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. IV, s. 274; es-Safedî, a.g.e., C. XIV, s. 5; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 258.

[728] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 617; Dârimî, “Rikâk”, 84; Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre Ebû Abdillah el-Buhârî, *Halku ef‘âli’l-‘ibâd*, thk. Abdurrahman Umeyre, Riyad: Dâru’l-Me‘ârif, s. 117; İbn Mâce, “At‘ıme”, 59; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 45.

Zühre b. Ma‘bed, Abdurrahmân b. Ziyâd ve başkaları hadis almışlardır.[729] Onun hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[730]

11- Lehî‘a b. ‘Ukbe el-Hadramî (ö. 100/718)

Abdullah b. Lehî‘a’nın babası olup Süfyân b. Vehb el-Havlânî, Amr b. Rebî‘a el-Hadramî, Ebü’l-Verd el-Mâzinî ve başkalarından rivayette buşlunmuştur. Ondan ise Zibân b. Hâlid el-Mısrî, Abdurrahmân b. Cessâs el-Gâfikî, Muhammed b. Ubeydillah et-Teymî ve Yezîd b. Ebî Habîb hadis işitmişlerdir. Hadiste genel olarak sika kabul edilen Lehî‘a b. ‘Ukbe’nin,[731] hadisini Ahmed b. Hanbel ve İbn Mâce tahric etmişlerdir.[732]

12- Abdurrahmân b. Va‘le es-Sebeî (ö. ?)

Babasının ismi farklı kaynaklarda farklı şekillerde zikredilmiştir. Abdurrahmân b. Va‘le, Hz. Ömer’in zamanında hicret edip daha sonra Mısır fethine katılmış ve bölgenin şereflilerindendir. Muâviye’ye giden heyetlere katılan Abdurrahmân b. Va‘le İfrikeyye’de de bulunmuştur.

Hadis ilminde sika ve şeyhun gibi sıfatlarla nitelendirilen Abdurrahmân b. Va‘le, aralarında arakadaşlığı olan Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer’den rivayette bulunmuştur. Ondan ise Ca‘fer b. Rebî‘a, Zeyd b. Eslem, el-Ka‘kâ‘ b. Hakîm, Ebü’l-Hayr, Yahyâ b. Sa‘îd ve diğerleri hadis işitmişlerdir.[733] Abdurrahmân b. Va‘le’nin hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[734]

13- Abdurrahmân b. Şimâse el-Mehrî (ö. 100/719’den sonra)

---

[729] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. V, s. 226; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 290; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 51; el-Mizzî, a.g.e., C. XVI, s. 316; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 1205; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VI, s. 81; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[730] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 130; Dârimî, “Siyer”, 3; el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, s. 53; Müslim, “İmâre”, 115; İbn Mâce, “Taharet”, 54; Ebû Dâvûd, “Taharet”, 56; Tirmizî, “Bir”, 28; Nesâî, “Cihâd”, 12.

[731] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 417; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 252; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VIII, s. 459; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 262.

[732] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XIV, s. 307; İbn Mâce, “Cihâd”, 25.

[733] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. V, s. 359; el-İclî, a.g.e., s. 300; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 296; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 296; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 105; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 478; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. II, s. 1134; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VI, s. 293; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 260.

[734] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 480; Dârimî, “Edâhî”, 20; Müslim, “Hayd”, 105; İbn Mâce, “Libâs”, 25; Ebû Dâvûd, “Libâs”, 41; Tirmizî, “Libâs”, 7.

Ebû Amr, bir görüşe göre Ebû Abdillah olarak da bilinen Abdurrahmân b. Şimâse'nin aslen Dımeşkli olduğu söylenmiştir. Onun vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte bir rivayete göre hicrî yüz senesinden sonra, başka bir rivayete göre ise Yezîd b. Abdilmelik'in hilafetinin ilk yıllarına kadar yaşadığına işaret edilmektedir.

Birçok âlim tarafından sika ve sâlihu'l-hadîs şeklinde nitelendirilen Abdurrahmân b. Şimâse, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir, Amr b. el-Âs ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Abdurrahmân b. Şimâse'den hadis işitenlerin arasında ise Ka'b b. Alkame, Yezîd b. Ebî Habîb, el-Hâris b. Ya'kûb, Harmele b. İmrân ve başkalarıdır.[735] Onun hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[736]

14- el-Muğîre b. Ebî Burde el-Mısrî (ö. 105/723)

Kaynaklarda el-Muğîre b. Abdillah b. Ebî Burde ve Abdillah b. el-Muğîre b. Ebî Burde gibi değişik şekillerde isimlendirilmiştir. Süleymân b. Abdilmelik adına deniz seferlerini yönetmiş, daha sonra ordularla İfrikiyye'ye geçmiştir. Kostantiniyye kuşatmasına da katılan el-Muğîre çokça sadaka verip hiçbir dilenciyi geri çevirmeyecek kadar cömerttir. Kendisi o bölgelerde yaşayan en önemli tabiînlerden birisi olup insanlar için bir danışma merci olarak nitelendirilmektedir.

Hadisçiliği konusunda sika olarak kabul edilen el-Muğîre b. Ebî Burde, Ebû Hüreyre ve Ziyâd b. Nu'aym el-Hadramî'den rivayette bulunmuştur. Ondan ise el-Hâris b. Yezîd, Abdullah b. Ebî Sâlih, Musa b. el-Eş'as el-Belevî, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Yezîd b. Muhammed el-Kuraşî, Ebû Mervân et-Tücîbî ve başkaları hadis işitmişlerdir.[737] Onun hadisleri muteber eserlerde tahric edilmiştir.[738]

15- Uley b. Rebâh el-Lahmî (ö. 114/732)

---

[735] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 353; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 295; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 243; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 305; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 96; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 172; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 87; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 195; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 260.

[736] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 557; Dârimî, "Buyû'", 17; Müslim, "Nikâh", 56; İbn Mâce, "Ticârât", 45; Ebû Dâvûd, "Harâc", 8; Tirmizî, "Menâkib", 144; Nesâî, "Eymân", 40.

[737] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 236; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 352; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 169; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 256; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 262; ez-Ziriklî, a.g.e., C. VII, s. 276.

[738] Mesela bkz. Muvatta', "Cihâd", 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXII, s. 171; Dârimî, "Taharet", 53, İbn Mâce, "Taharet", 38; Ebû Dâvûd, "Taharet", 40; Tirmizî, "Taharet", 52; Nesâî, "Miyâh", 4.

İsminin Uley olmasının sebebi, kaynaklarda zikrettiğine göre Benû Ümeyye'nin Ali ismi olan kimseleri öldürme ihtimalinden ötürüdür. Arapların ileri gelenlerinden olan Uley, büyük bir âlimdir. Amr b. el-Âs, Ebû Hüreyre, Ukbe b. Âmir, Fedâle b. Ubeyd gibi sahâbîlerden rivayeti vardır. Ondan rivayet edenlerin arasında oğlu Musa, Yezîd b. Ebî Habîb, Humeyd b. Hâni', Ma'rûf b. Süveyd gibi şahsiyetler zikredilmektedir. Hadis rivayetinden sika olan[739] Uley'in hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[740]

16- İmrân b. Ebî Enes el-Âmirî (ö. 117/735)

Aslen Medine'li olup bir müddet İskenderiye'de kalmıştır. Bir çok hadis rivayet eden İmrân, Leys b. Sa'd kendisi Medine'deyken hadis almıştır. İmrân b. Ebî Enes hadislerini Hanzale b. Ali el-Eslemî, Sa'îd b. Ebî Sa'îd el-Hudrî, Selmânü'l-Eğar, Süleymân b. Yesâr, Sehl b. Sa'd, Abdullah b. Ca'fer b. Ebî Tâlib, Ömer b. Abdilazîz, Ebû Hüreyre gibi şahıslardan işitmiştir. Ondan ise Üsâme b. Zeyd el-Leysî, ed-Dahhâk b. Osmân, Abdullah b. Âmir, oğlu Abdülhamîd b. İmrân, Amr b. el-Hâris, Yezîd b. Ebî Habîb, Yûnus b. Yezîd el-Eylî gibi raviler rivayette bulunmuşlardır.[741] Rivayetleri açısından birçok âlim tarafından sika kabul edilen İmrân'ın hadislerini Buhârî el-*Edeb*'inde ve İbn Mâce haricindeki diğer müellifler eserlerinde tahric etmişlerdir.[742]

17- Abdurrahmân b. Hürmüz el-Medenî Ebû Dâvûd el-A'rec (ö. 117/735)

Ebû Hüreyre'nin arkadaşı olup Medîne'nin hadis, kıraat, Arapça ve nesep âlimlerindendir. Hayatın sonlarına doğru İskenderiye'ye yerleşmiş vefatına kadar orada kalmıştır. Kıraat ilmini Ebû Hüreyre, İbn Abbâs ve Abdullah b. Ayyâş b. Ebî Rebî'a'dan arz yoluyla almış, mushaf yazımı ile de uğraşmıştır. Nâfi' b. Ebî Nu'aym'ın kıraat hocasıdır. Hadis rivayeti hususunda hafız, sebt ve hüccet olan bir İmâmdır. Buhârî onun da yer aldığı Ebü'z-Zinâd, el-A'rec, Ebû Hüreyre şeklindeki hadis senedini en sahih sened olarak nitelendirmiştir.[743] Rivayette bulunduğu şahsiyetler arasında Ebû Hüreyre, Ebû

---

[739] el-Mizzî, a.g.e., C. XX, s. 426; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VII, s. 412; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 318; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 297.

[740] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. VII, s. 383; Dârimî, "Cihâd", 35; Müslim, "Musâkâh", 89; İbn Mâce, "Tahâret", 87; Ebû Dâvûd, "Salât", 347; Tirmizî, "Savm", 17; Nesâî, "Mevâkît", 29.

[741] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 423; el-İclî, a.g.e., s. 373; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 294; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 158; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 220; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 309; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 286; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 123; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 270.

[742] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 315; el-Buhârî, *el-Edeb*, s. 146; Müslim, "Mesâcid", 307; Ebû Dâvûd, "Taharet", 121; Tirmizî, "Tefsir", 10; Nesâî, "Mesâcid", 8.

[743] Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sâhîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-IX, 2. b., C. I, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1392, s. 86; Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b.

Sa‘îd, Abdullah b. Mâlik b. Buhayne, Ebû Seleme b. Abdirrahmân ve İbn Abbâs’ın âzadlısı Umeyr gibi şahşiyetler zikredilmektedir. Zikri geçen ravilerin tamamından semâ‘ yoluyla hadis almıştır. Ondan ise ez-Zührî, Ebü’z-Zinâd, Sâlih b. Keysân, Yahyâ b. Sa‘îd el-Ensârî, Abdullah b. Lehî‘a ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.[744] el-A‘rec’in hadisleri muteber kaynaklar tahric edilmiştir.[745]

18- Nâfi‘ Ebû Abdillah el-Medenî (ö. 117/735 veya 120/738)

Nâfi‘ Ebû Abdillah, Abdullah b. Ömer’in âzadlısı olup Medine’nin büyük İmâmlarındandır. Onun aslı hakkında Berber, Kâbilli, Neysâbûrlu gibi değişik görüşler nakledilmiştir. Nâfi‘ Medine’de yetişmiş ve Ömer b. Abdilazîz tarafından halkı dini açıdan bilgilendirmek üzere Mısır’a gönderilmiştir. İbn Ömer, Âişe, Ebû Hüreyre, Ümmü Seleme, Râfi‘ b. Hudeyc, Safiyye b. Ebî Ubeyd gibi bir çok sahâbîden rivayette bulunmuştur. Ondan rivayette bulunanların arasında ise oğulları Ömer, Abdullah ve Ebû Bekr, Yezîd b. Ebî Habîb, Abdülazîz b. Ömer b. Abdilazîz, el-Leys b. Sa‘d, Mâlik, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Muhammed b. Sîrîn, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Musa b. Ukbe, Leys b. Ebî Süleym el-Kûfî, Muhammed b. Avn el-Horâsânî, Abdullah b. Dînâr, Eyyûb es-Sahtiyânî, Eyyûb b. Musa el-Kuraşî gibi çok sayıda ravi hadis almışlardır. Medine’nin önemli fakihlerinden olan Nâfi‘, hadis ilmi açısından sika ve en sağlam ravilerinden biridir. Buhârî ve daha sonra geniş kabul gören tespitine göre en sahih hadis isnadının Mâlik, Nâfi‘, Abdullah b. Ömer şeklindeki seneddir. Bu seneddeki isimlerin en sağlam raviler olmaları Mısır için ayrıca önemli bir husustur. Ayrıca yine Mısır ravi ve İmâmlarından olan Leys’in Nâfi‘in sağlam ravileri arasında zikredilmiş olması aynı şekilde önemli bir tespittir. Vâkıdî’nin bir çok kimseden naklettiğine göre onun İbn Ömer

Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğîtânî el-Hanefî Bedruddîn el-‘Aynî, *‘Umdetü’l-kârî şerhu Sâhîhi’l-Buhârî*, I-XXV, C. I, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, t.y., s. 143.

[744] İbn Sa‘d, a.g.e., C. V, s. 216; el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. V, s. 360; el-İclî, a.g.e., s. 300; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 297; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 126; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 107; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 467; ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 69; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. VI, s. 290; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 345.

[745] Mesela bkz. Muvatta’, “Salât”, 66; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 132; Dârimî, “Siyer”, 79, Buhârî, “Cumu‘a”, 1; Müslim, “Salât”, 118; İbn Mâce, “Ahkâm”, 15; Ebû Dâvûd, “Salât”, 118; Tirmizî, “Tefsir”, 22; Nesâî, “Mevâkît”, 26.

işitmiş hadislerinin bulunduğu bir sahifesinin ve sahifenin o dönemde okunduğu anlaşılmaktadır.[746] Nâfi''in hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[747]

19- Ukbe b. Müslim et-Tücîbî (ö. 120/738 civarında)

Ebû Muhammed künyesiyle şöhret kazanan Ukbe b. Müslim Mısır büyük camiinin İmâmı olup orada kıssa anlatmasıyla dikkat çekmiştir. Hadis rivayetinde sika olup çok sayıda raviden rivayette bulunmuştur. Sa'd b. Mes'ûd, Şufey b. Mâti' el-Esbahî, Abdullah b. el-Hâris b. el-Ceze', Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Abdurrahmân b. Muâviye b. Hudeyc, Ukbe b. Âmir, Kesîr, Ebû Temîm el-Ceyşânî, Ebû Abdurrahmân el-Hubulî ve başkaları onun kendilerinde hadis aldığı bazı isimlerdir. Ondan ise Ca'fer b. Rebî'a, Harmele b. İmrân, Hayve b. Şureyh, Âmir b. Yahyâ, İbn Lehî'a ve başkaları rivayette bulunmuşlardır.[748] Ukbe b. Müslim'in hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmişlerdir.[749]

20- Hibbân b. Ebî Cebele el-Kuraşî (ö. 125/742)

Ebü'n-Nasr künyesiyle de bilinen Hibbân b. Ebî Cebele fazilet sahibi ve dini yaşantısına önem veren bir şahıstır. Ömer b. Abdilazîz'in halkı dini açıdan bilgilendirmeleri için İfrikiyye'ye yollamış olduğu Mısırlı âlimlerden biri olup daha sonra Kayravan'a yerleşmiştir. Hadis ilminde sika olarak nitelendirilen Hibbân, Amr b. el-Âs, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer ve ihtilafla birlikte Abdullah b. Abbâs gibi büyük sahâbe isimlerinden hadis alma imkanı bulmuştur. Ondan ise Abdurrahmân b. Ziyâd, Abdurrahmân b. Yahyâ, Musa b. Uley b. Rebâh ve başkaları hadis işitmişlerdir.[750]

21- Abdullah b. Hubeyre es-Sebeî (ö. 126/744)

---

[746] İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 342; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 84; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 451; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 467; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 298; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 328; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 412; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 297.

[747] Mesela bkz. Muvatta', "Vükûtu's-Salât", 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 251; Dârimî, "Mukaddime", 19; Buhârî, "Vesâyâ", 23; Müslim, "Salât", 1; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salavât", 101; Ebû Dâvûd, "Salât", 194; Tirmizî, "Edeb", 2.

[748] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 437; el-İclî, a.g.e., s. 338; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 316; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 349; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 228; el-Mizzî, a.g.e., C. XX, s. 222; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 281; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 249; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 269.

[749] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 547; el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, s. 79; Ebû Dâvûd, "Salat", 359; Tirmizî, "Zühd", 49; Nesâî, "Sehv", 60.

[750] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 90; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 269; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 103; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 181; İbnü'l-Fardî, a.g.e., C. I, s. 146; el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 332; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 393; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. III, s. 341; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 171; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 266.

Ebû Hubeyre künyesiyle bilinen Abdullah, cemaat yılında doğduğuna dair kaynaklarda haberler bulunmaktadır. Hadis ilminde sika olarak nitelendirilen Abdullah b. Hubeyre'nin hadisleri Buhârî dışındanki diğer muteber kaynaklarda yer almaktadır.[751] Ebû Hubeyre, İsmail b. Ubeyd, Bilal b. Abdillah b. Ömer, Abdullah b. Zureyk, Abdurrahmân b. Cübeyr, Ubeyd b. Umeyr, İkrime, Ebü'l-Hayr Mersed, Mesleme b. Mahled, Ebû Abdirrahmân el-Hublî ve başkalarından hadis almıştır. Onun kendilerinden hadis işittiği şahıslar arasında ise Bekr b. Amr, Hayve b. Şureyh, Hayr b. Nu'aym, Abdullah b. Lehî'a, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensâri ve başkaları bulunmaktadır.[752]

22- Atâ' b. Dînâr el-Hüzelî (ö. 126/744)

Huzeyl kabilesinin Huzâ'a kolunun mevlası olan Atâ', Ebu'r-Reyyân veya Ebû Talha künyesine sahiptir. Kaynaklarda müstekîmu'l-hadîs ve sika olarak nitelendirilmiştir. Kendisinin Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet ettiği bir tefsir sahifesi vardır. Ancak bazı münekkidlere göre Atâ' bu sahifeyi İbn Cübeyr'den işittiğine dair şüpheli olup vicade yoluyla elde ettiği daha kuvvetle muhtemeldir. Kendilerinden hadis aldığı diğer bazı isimler ise: Hakîm b. Şerîk, Şüfey el-Asbahî, Abbâs b. Cüleyd, Abdullah b. Mesrûh, Ebû Yezîd el-Havlânî ve başkalarıdır. Onun da Hayve b. Şureyh, Sa'îd b. Ebî Eyyûb, İbn Lehî'a, Amr b. el-Hâris, Yahyâ b. Eyyûb ve başkaları hadis işitmişlerdir.[753] Atâ'ın hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[754]

23- Abdurrahmân b. Hâlid b. Müsâfir el-Fehmî (ö. 127/745)

Künyesi hakkında Ebû Hâlid ve Ebü'l-Velîd el-Mısrî şeklinde iki rivayet bulunmaktadır. Abdurrahmân b. Hâlid, Ömer b. el-Hattâb ile birlikte Küdüs fethine katılmış, daha sonra Hişâm b. Abdilmelik döneminde bir yıllığına emirlik görevinde bulunmuştur. Hadis ilmi bakımından sika, sebt ve sâlih olarak değerlendirilmiştir. Kaynaklarda onun Zührî'den, içerisinde 200 veya 300 civarında hadisin bulunduğu bir

[751] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 19; Müslim, "Salâtü'l-Musâfirîn", 292; Dârimî, "Taharet", 114; Müslim, "İmâre", 169; Ebû Dâvûd, "Salat", 117; Tirmizî, "Zuhd", 33.

[752] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 354; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 222; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 194; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 288; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 54; el-Mizzî, a.g.e., C. XVI, s. 242; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 448; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 61; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 269.

[753] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 473; el-İclî, a.g.e., s. 332; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 332; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 343; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 254; el-Mizzî, a.g.e., C. XX, s. 67; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 463; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 198; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 269; ez-Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 235.

[754] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 291; İbn Mâce, "Sünnet", 17; Tirmizî, "Fedâilü'l-Cihâd", 14.

nüshaya sahip olup bu hadisleri Leys'in nüshadan rivayet ettiği zikredilmektedir. Abdurrahmân b. Hâlid'den el-Leys b. Sa'd'ın yanı sıra Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî de rivayette bulunmuştur.[755] Onun hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[756]

24- Yezîd b. Ebî Habîb el-Ezdî (ö. 128/745)

Yezîd b. Ebî Habîb Ebû Recâ el-Mısrî, hadisçi kimliğinin yanı sıra büyük bir fakih ve fetva merciidir. Abdullah b. el-Hâris b. Cez' ile mülakatı bulunan Yezîd, Ömer b. Abdilazîz'in Mısır'a gönderdiği âlim şahsiyetlerden biridir. Siyâhî bir azadlı köle olmasına rağmen kendisi ilim ve takvasıyla büyük bir saygınlık kazanmıştır.[757]

İbn Yûnus'un bildirdiğine göre Yezîd, Mısır'a gelmeden önce genelde güzel amellere teşvik, melahim ve fiten gibi konular gündemde iken onun gelmesiyle helal-haram ile diğer fıkhî meseleler ve daha fazla ilmî derinlik isteyen konular ele alınmaya başlanmıştır. Mısır'da Yezîd ile başlayan bir başka değişiklik ise, kendi ifadesine göre Hz. Ali'yi destekleyenlerin azınlık, Hz. Osmân'ı destekleyenlerin ise çoğunluk haline gelmesinde katkı sağlamasıdır.[758] Yezîd b. Ebî Habîb Mısır hadisçiği için dönem noktalarından biri olması açısından önemli bir şahsiyettir.

Abdullah b. el-Hâris b. Cez', Sâlim, Nâfi', İkrime, Atâ', Amr b. Şu'ayb, Uley b. Rebâh gibi pek çok muhaddisten rivayeti vardır. Ondan ise İbn Lehî'a, el-Leys, Süleymân et-Teymî, Muhammed b. İshâk, Amr b. el-Hâris, Abdullah b. Ayyâş el-Kıtbânî, Hayve b. Şureyh, Yahyâ b. Eyyûb ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Hadis rivayeti açısından önemli bir şeyh, sika ve çok rivayeti olan biridir. el-Leys b. Sa'd kendisi hakkında "*O, İmâmımız ve seyidimizdir.*" demiştir.[759] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[760]

25- el-Hâris b. Ya'kûb el-Ensârî (ö. 130/747)

---

[755] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 227; el-İclî, a.g.e., s. 292; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 229; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 301; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 83; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 76; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 452; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 65; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 275; ez-Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 305.

[756] Mesela bkz. el-Buhârî, "İlm", s. 41; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 53; Tirmizî, "Tefsir", 23; Nesâî, "Cihâd", 3.

[757] ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 31.

[758] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 562.

[759] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 336; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 509; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 102; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 31; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 318.

[760] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 187; Dârimî, "Zekât", 28; Buhârî, "Îmân", 18; Müslim, "Îmân", 63; İbn Mâce, "Tahâret", 17; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 105; Tirmizî, "Vitr", 1; Nesâî, "Salât", 17.

Kaynaklar ismini el-Hâris b. Abdillah olarak da kaydetmektedir. el-Hâris b. Ya'kûb, Kays b. Sa'd b. Ubâde'nin azadlısı olup tabiînin en faziletlilerindendir. İbadetten dolayı akşam yemeğini sabaha yakın bir vakitte yediğini ifade eden rivayetler onun ibadete düşkünlüğüne işaret etmektedir.

Onun hadis rivayetindeki durumu sika olarak tespit edilmiştir. Hadisleri Ebân b. Sâlih, Ebû Ali Sümâme b. Şüfey el-Hemdânî, Sâlim b. Ebî Sâlim, Sehl b. Sa'd, Abdurrahmân b. Cübeyr, Yezîd b. Ebî Yezîd, Ya'kûb b. Abdillah el-Eşec, Ebü'l-Esved el-Ğifârî gibi büyük âlimlerden gelmektedir. Ondan ise oğlu Amr, Bekr b. Mudar, Leys, Yezîd b. Ebî Habîb ve başkaları hadis işitmişlerdir.[761] Rivayetleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[762]

26- Sa'îd b. Ebî Hilâl el-Leysî (ö. 135/753)

Künyesi Ebü'l-Alâ olup Medine asıllı olduğu söylendiği gibi, Mısır'da doğup Medine'de yetişip tekrar Mısır'a döndüğü de rivayet edilmektedir. Büyük âlimlerden olan Sa'îd b. Ebî Hilâl'in Enes b. Mâlik'e mulâki olup ondan semâı olduğu söylenmişse de bu görüş kabul görmemiştir. Sa'îd hadis rivayetinde ittifakla sika kabul edilmiş ve çok sayıda kimseden rivayette bulunmuştur. Ondan kendilerinden hadis aldığı isimler arasında mürsel olarak Enes ile Câbir, Umâre b. Ğazîye, Nu'aym el-Mücemmir, Zeyd b. Eslem, Avn b. Abdillah b. Utbe, el-Kâsım b. Ebî el-Bezze, Katâde, Nâfi', ez-Zührî, Ebû Bekr b. Hazm, Amr b. Müslim, Ebû Muhammed b. el-Münkedir, Ebû Bekr b. el-Münkedir, İbn Vehb, Nübeyh ve birçok kimse yer almaktadır. Sa'îd b. Ebî Hilâl'den ise Hâlid b. Yezîd, Amr b. el-Hâris, Hişâm b. Sa'd, el-Leys b. Sa'd, Abdurrahmân b. Harmele, Yahyâ b. Eyyûb, Yezîd b. Ebî Habîb ve birçokları hadis işitmişlerdir.[763] Sa'îd'in rivayetleri muteber kaynaklarda tahric edilmişlerdir.[764]

27- Abdülkerîm b. el-Hâris el-Hadramî (ö. 136/754)

[761] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 285; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 93; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 102; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 137; el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 309; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 393; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 164; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 266.

[762] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXV, s. 450; Dârimî, "Taharet", 114; Müslim, "İmâre", 169; Tirmizî, "De'avât", 31.

[763] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 519; el-İclî, a.g.e., s. 189; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 71; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 212; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 374; el-Mizzî, a.g.e., C. XI, s. 94; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 663; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. V, s. 364; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 94; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 274.

[764] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XV, s. 104; Dârimî, "Mukaddime", 43; ; el-Buhârî, "Vüdûd'", s. 3; Müslim, "Îmân", 302; İbn Mâce, "İkâmetu's-Salavât", 71; Ebû Dâvûd, "Taharet", 124; Tirmizî, "Salat", 13; Nesâî, "İftitâh", 21.

Ebü'l-Hâris künyesiyle maruf olan Abdülkerîm, ibadete düşkünlüğü ve Hz. Osmân'a meyli ile bilinmektedir. Onun faziletini göstermek adına bir rivayette "*Abdülkerîm b. el-Hâris'e kıyametin yarın olacağı söylense kendisinin ekleyeceği bir salih ameli yoktur*." ifadesi yer almıştır. Hadis rivayetinde sika olan Abdülkerîm, aynı zamanda müctehiddir. Abdullah b. Hubeyre, Ebî Ubeyde b. Ukbe b. Nâfi', Humeyr b. Mâlik ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Abdullah b. Şureyh, Amr b. el-Hâris, Bekr b. Mudar, Leys, Ayyâş b. Ukbe, Hayve b. Şureyh, İbn Lehî'a ve başkaları da ondan hadis işitmişlerdir.[765] Hadisleri muteber kaynaklardan Müslim ve Nesâî'de tahric edilmiştir.[766]

38- Ca'fer b. Rebî'a el-Kindî (ö. 136/754)

Ebû Şurehbîl el-Mısrî künyesine sahip olup sahâbeden Abdullah b. el-Hâris b. el-Ceze'i görmüştür. Şeyh mertebesindeki Mısırlı hadisçilerden olup sika ve sadûk nitelendirilmesini haizdir. Hadisleri muteber kaynakların tamamında tahric edilmiştir.[767] Ebû Şurehbîl el-Mısrî, Bekr b. Sevâde, Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec, Rebî'a b. Yezîd ed-Dımeşkî, Ebû Seleme Abdullah b. Râfi', Abdullah b. Âmir, Abdurrahmân b. Hürmüz, Abdurrahmân b. Va'le, İkrime, Ukbe b. Müslim, Ebû Seleme b. Abdirrahmân b. Avf ve başkalarından hadis rivayetinde bulunmuştur. Ebû Şurehbîl el-Mısrî'den ise Bekr b. Mudar, Hayve b. Şureyh, Sa'îd b. Ebî Eyyûb, Amr b. el-Hâris, Leys, Yahyâ b. Eyyûb, Yezîd b. Ebî Habîb, Ebû Merzûk et-Tücîbî ve başkaları hadis işitmişlerdir.[768]

29- Bekr b. Amr el-Me'âfirî (ö. 140/757'den sonra)

Bekr b. Amr, Fustât camiinde İmâmlık yapmış, muhterem, fazilet sahibi ve yüksek bir kişiliğe sahip birisidir. İbadete düşkünlüğü ile de bilinen Bekr b. Amr, Ca'fer b. Mansûr halifeliği döneminde veya başka bir rivayete göre hicrî 140 senesinden sonra vefat ettiği söylenmektedir.

---

[765] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 89; el-İclî, a.g.e., s. 307; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 60; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 323; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 131; el-Mizzî, a.g.e., C. XVIII, s. 246; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 687; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 371; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 269.

[766] Mesela bkz. Müslim, "Fiten", 36; Nesâî, "Cihâd", 39.

[767] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 572; Dârimî, "Mukaddime", 8; el-Buhârî, "Teyemmüm", s. 2; Müslim, "Îmân", 113; İbn Mâce, "Taharet", 38; Ebû Dâvûd, "Taharet", 119; Tirmizî, "De'avât", 58; Nesâî, "Fera'", 3.

[768] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 190; el-İclî, a.g.e., s. 97; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 478; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 91; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 132; el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 29; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 626; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 90; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 272.

Hadis rivayeti hususunda farklı değerlendirmeler yapılmışsa da kendisiyle Buhârî ve Müslim ihticâc etmişlerdir. Bununla birlikte hadis ilmiyle pek uğraşmadığı için gelen her rivayeti aldığı da söylenmektedir. Onun hadis aldığı şahıslar İbrahim b. Müslim b. Ya'kûb el-Kubtî, Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec, Sümâme b. Şüfey, el-Hâris b. Yezîd, Hayr b. Nu'aym, İkrime, Abdullah b. Hubeyre ve başkalarıdır. Ondan ise Esved b. Hayr, Hayve b. Şureyh, Hâlid b. Humeyd, Sa'îd b. Ebî Eyyûb, Abdullah b. Lehî'a, Yezîd b. Habîb ve başkaları hadis işitmişlerdir.[769] Onun hadisleri muteber eserlerde tahric edilmiştir.[770]

30- Sâlim b. Ğaylân et-Tücîbî (ö. 151/768)

Tücîb kabilesinin Benû Ebzâ kolunun azadlısı olup Ebû Ömer künyesiyle de bilinmektedir. Sâlim b. Ğaylân, Dimyât ve Kostantiniyye kuşatmalarına katılmış Fıkha olan vukufiyeti ile de bilinen bir şahsiyettir. Kaynaklarda onun Yezîd b. Ebî Habîb meclislerine katıldığına dair rivayetler yer almaktadır. Hadiste rivayeti ile ilgili onun hakkında sika, onda bir sorun yok, sadûk gibi derecelendirmelerin yanında kuvvetli değildir, o bir şey değildir gibi hafif cerh ifadeleri de sarf edilmişse de, genel itibariyle güvenilir bir ravi olduğu anlaşılmaktadır. Derrâc Ebü's-Semh, Süleymân b. Ebî Osmân, el-Velîd b. Kays, Yahyâ b. Sa'îd, Yezîd b. Ebî Habîb ve başkalarından hadis rivayet eden Sâlim'den Hayve b. Şureyh, İbn Lehî'a, Abdülhamîd b. Sâlim, Abdullah b. Vehb ve diğerleri hadis işitmişlerdir.[771] Sâlim b. Ğaylân'ın hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[772]

31- Sa'îd b. Yezîd el-Himyerî (ö. 154/771)

Ebû Şucâ' el-İskenderî olarak da tanınan Sa'îd b. Yezîd, fazilet sahibi, büyük bir âlim, müctehid ve çokça ibadet eden birisidir. Hadis rivayetinde sika bir ravi olup el-A'rec, el-Hâris b. Yezîd, Derrâc el-Vâ'iz, Hâlid b. Ebî İmrân ve başkalarından rivayette

---

[769] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 91; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 390; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 72; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 103; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 221; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 203; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 485; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 265.

[770] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 332; Dârimî, "Mukaddime", 20; Buhârî, "Tefsir", 32; Müslim, "Îmâre", 16; Tirmizî, "Zuhd", 33.

[771] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 117; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 187; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 198; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 409; el-Mizzî, a.g.e., C. X, s. 168; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 870; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. V, s. 169; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 442; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 274.

[772] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXV, s. 241; Dârimî, "At'ıme", 23; Ebû Dâvûd, "Edeb", 19; Tirmizî, "Zuhd", 56; Nesâî, "İsti'âze", 22.

bulunmuştur. Ondan ise Muhammed b. Muttarif, Leys, Abdullah b. el-Mübârek, Leys b. Âsım el-Kıtbânî ve başkaları hadis işitmişlerdir. İbn Yûnus Mısırlıların ondan sadece bir hadis rivayet ettiklerini söylemiştir.[773] Sa'îd b. Yezîd'in hadisi muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[774]

32- Harmele b. İmrân et-Tücîbî (ö. 160/777)

Ebû Hafs el-Mısrî künyesiyle de bilinen Harmele, yaşadığı dönemde birkaç kez devlet görevlerinde bulunmuştur. Hadis otoriteleri tarafından sika olarak görülmüş ve bir rivayete göre onun üç hadisini sadece Abdullah b. el-Mübârek nakletmiştir. Harmele'nin raviler arasında Süleym b. Cübeyr, Abdurrahmân b. Şimâse, Ebû Uşşâne, Ebû Kubeyl, Ebû Firâs, Yezîd b. Ebî Habîb gibi isimler yer alırken, onun hadislerini Cerîr b. Hâzim, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Ebû Abdirrahmân el-Mukri', oğlu Abdullah b. Harmele, Abdullah b. Sâlih, Leys ve başkaları rivayet etmişlerdir.[775] Harmele b. İmrân'in hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[776]

33- İbrahim b. Neşît el-Va'lânî (ö. 163/780)

Künyesi Ebû Bekr olan İbrahim b. Neşît, çokça ibadetle meşgul olan, fazilet sahibi ve aynı zamanda fakih bir zattır. el-Velîd b. Abdilmelik'in hilafetinde Mesleme b. Abdilmelik ile birlikte 98 senesinde Kostantiniye kuşatmasına katılmıştır. Hadiste sika bir ravi olan İbrahim, Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec, Tebî' el-Himyerî, Sa'îd b. Ebî Hilâl, Abdullah b. Abdirrahmân b. Huceyre, Abdurrahmân b. Şimâse, Kays b. Râfi', Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Nâfi' ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Recâ Ebü'l-Eşyem, Rişdîn b. Sa'd, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb,

---

[773] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 521; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 73; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 212; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 373; el-Mizzî, a.g.e., C. XI, s. 118; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 410; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. V, s. 373; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 101; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 274.

[774] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 443; Müslim, "Musâkât", 90; Ebû Dâvûd, "Buyû'", 13; Tirmizî, "Buyû'", 32; Nesâî, "Buyû'", 48.

[775] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 68; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 273; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 112; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 233; el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 546; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 36; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 229; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 272.

[776] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 568; İbn Mâce, "Edeb", 3; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 18.

Leys ve başkaları hadis işitmişlerdir.[777] Onun hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[778]

DİĞER BAZI TABİÎN İSİMLERİ

Abdurrahmân b. Huceyre el-Havlânî (83-702),[779] Mekhûl Ebû Abdillah ed-Dımeşkî el-Fakîh (ö. 112/730),[780] Ziyâd b. Rebî'a b. Nu'aym el-Hadramî (ö. 95/714),[781] Şekîk b. Sevr b. Anber es-Sedûsî (ö. 64/684),[782] Sümâme b. Şüfey el-Hemdânî (ö. 120/738),[783] el-Hâris b. Yezîd el-Hadramî (ö. 130/747),[784] Ebû Uşşâne el-Me'âfirî (ö. 128/745),[785] Dâvûd es-Serâc es-Sekafî (ö. ?),[786] Ziyâd b. Nâfi' et-Tücîbî (ö. ?),[787] Sâlim b. Ebî Sâlim el-Ceyşânî (ö. ?),[788] Süleym b. Cübeyr el-Mısrî (ö. 123/471),[789] Süveyd b.

[777] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 331; el-İclî, a.g.e., s. 56; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 141; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 30; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 26; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 229; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 302; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 175; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 272.

[778] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 617; el-Buhârî, *el-Edeb*, s. 266; İbn Mâce, "Mesâcid", 2; Ebû Dâvûd, "Edeb", 45; Nesâî, "Cumu'a", 25.

[779] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 299; el-Kindî, *Kitâbu'l-Vulât, s.* 227; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VI, s. 160.

[780] el-Mizzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 464; ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 155; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 289; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 297.

[781] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 548; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 193; el-Mizzî, a.g.e., C. IX, s. 460; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 452; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 366; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 256.

[782] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 246; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 372; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 354; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 546; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 644; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 163; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 256.

[783] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 177; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 466; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 80; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 97; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 404; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 28; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 257.

[784] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 101; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 328; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 163; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 257.

[785] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 354; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 119; el-İclî, a.g.e., s. 505; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 276; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 145; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 189; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 17; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 257.

[786] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 428; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 217; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 471; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XII, s. 89; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 258.

[787] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 376; el-İclî, a.g.e., s. 169; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 547; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 194; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 330; el-Mizzî, a.g.e., C. IX, s. 521; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 388; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 258.

[788] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 111; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 183; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 408; el-Mizzî, a.g.e., C. X, s. 140; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 435; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 258.

[789] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 112; el-İclî, a.g.e., s. 515; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 213; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 218; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 330; el-Mizzî, a.g.e., C. XI, s. 344; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 166; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 258.

Kays et-Tücîbî (ö. ?),[790] Şüyeym b. Beytân el-Kıtbânî (ö. ?),[791] Sâlih b. Hayvân es-Sebeî (ö. ?),[792] Abbâs b. Cüleyd el-Hacrî (ö. 100/718 civarlarında),[793] Abdullah b. Müneyn el-Yahsabî (ö. ?),[794] Abdülazîz b. Ebi's-Sa'be et-Teymî (ö.),[795] Ammâr b. Sa'd et-Tücîbî (ö. 105/723),[796] Amr b. Mâlik el-Hemdânî (ö. 102/720),[797] Îsâ b. Hilâl es-Sadefî (ö. ?),[798] Muhammed b. Hediyye es-Sadefî (ö. ?),[799] Müslim b. Mahşî el-Müdlicî (ö. ?),[800] Müslim b. Yesâr et-Tunbuzî (ö. ?),[801] el-Muğîre b. Nüheyk el-Himyerî (ö. ?),[802] Hişâm b. Ebî Rukayye el-Mısrî (ö. 115/733),[803] İshâk b. Üseyd el-Ensârî el-Horâsânî (ö. ?),[804] İsmâîl

[790] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 227; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 270; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 279; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[791] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 355; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 260; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 384; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 369; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 611; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 379; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[792] el-İclî, a.g.e., s. 225; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 399; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IV, s. 373; el-Mizzî, a.g.e., C. XIII, s. 38; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 388; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[793] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 3; el-İclî, a.g.e., s. 248; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 210; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 257; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 259; el-Mizzî, a.g.e., C. XIV, s. 206; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 116; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[794] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 287; el-Mizzî, a.g.e., C. XVI, s. 180; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 44; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 259.

[795] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 17; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 129; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 111; el-Mizzî, a.g.e., C. XVIII, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 341; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 261.

[796] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 27; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 390; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 362; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 284; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 193; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 402; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 261.

[797] el-İclî, a.g.s., s. 369; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 377; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 183; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 209; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 261.

[798] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 358; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 290; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 362; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 213; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIII, s. 53; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 261.

[799] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 257; el-İclî, a.g.s., s. 415; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 115; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 464; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 381; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVI, s. 564; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 495; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 262.

[800] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 272; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 195; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 539; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 137; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 262.

[801] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 275; el-İclî, a.g.s., s. 504; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 199; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 473; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 390; el-Mizzî, a.g.e., C. XXVII, s. 555; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 141; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 262.

[802] el-Mizzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 407; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 271; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 262.

[803] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 192; el-İclî, a.g.s., s. 457; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 57; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 499; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. V, s. 501; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 332; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 263.

[804] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 381; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 213; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 50; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 412; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 814; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 227; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 265.

b. Yahyâ el-Me‘âfirî (ö. ?),[805] Sebbât b. Meymûn el-Mısrî (ö. ?),[806] el-Cülâh Ebû Kesîr el-Kuraşî el-Emevî (ö. 120/738),[807] Beşîr b. Ebî Amr el-Havlânî (ö.),[808] Hassân b. Abdillah el-Emevî (ö. ?),[809] el-Hasen b. Sevbân el-Hemdânî (ö. 154/771),[810] Mûsâ b. Eyyûb b. Âmir el-Gâfikî (ö. 153/770),[811] Ebû Ma‘n Abdülvâhid b. Ebî Mûsâ el-İskenderânî (ö. 150/767),[812] İbn Harşef el-Ezdî (ö. ?),[813] Ebû Yezîd el-Havlânî el-Mısrî es-Sağîr (ö. ?),[814]

1.3. Etbâu't-Tabiîn ve Diğer Raviler

1- Abdurrahmân b. Abdilhamîd el-Mehrî el-Mısrî (ö. 118/736)

Mısır'ın en faziletli kişilerinden olup İbrâhîm b. Hammâd b. Abdilmelik b. Ebi'l-Avâm el-Havlânî, Bekr b. Amr, Ebû Hâni', Sa‘îd b. Ebî Eyyûb, Abdullah b. Habîb, Yahyâ b. Eyyûb ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise semâ ve vicâde yoluyla kız kardeşinin oğlu Ebû Tâhir Ahmed b. Amr b. es-Serh ile İbn Vehb ve Hârûn b. Ma‘rûf rivayet etmişlerdir. Mısır'da ondan en son rivayet eden kişi Yûnus b. Abdil‘alâ'dir. Hadis rivayetinde sika olmasına nazaran hayatının sonuna doğru gözlerini kaybedip ezber tahdîs ettiği için bazı rivayetlerinde ızdırap vardır.[815] Hadisini Ebû Dâvûd tahric etmiştir.[816]

---

[805] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 377; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 203; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 44; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 38; el-Mizzî, a.g.e., C. III, s. 214; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 814; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 337; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 265.

[806] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 183; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 472; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 130; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 390; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 22; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 265.

[807] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 97; el-Mizzî, a.g.e., C. V s. 177; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 126; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 265.

[808] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 377; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 171; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 212; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 466; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 272.

[809] el-Mizzî, a.g.e., C. VI, s. 33; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 251; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 272.

[810] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 3; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 119; el-Mizzî, a.g.e., C. VI, s. 67; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 843; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 259; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 273.

[811] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 280; el-İclî, a.g.s., s. 443; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 134; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 487; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 449; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 31; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 236; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 336; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

[812] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 58; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 24; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 124; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXIV, s. 311; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 142; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XII, s. 243; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

[813] el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 539; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XII, s. 290; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

[814] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XII, s. 279; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

[815] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 261; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 307; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 250; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1148; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 218; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 283.

[816] Ebû Dâvûd, "Libâs", 34.

2- Amr b. el-Hâris b. Ya'kûb el-Ensârî (ö. 148/765)

Amr b. el-Hâris Mısırlı etbâu't-tabiînin en önemli âlimlerindendir. Babası Hâris, Sâlim Ebü'n-Nadr, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Abdurrahmân b. el-Kâsım, ez-Zührî gibi şahsiyetlerden rivayette bulunmuş, ondan ise Mücâhid b. Cübeyr, Sâlih b. Keysân, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Musa b. A'yün el-Cezerî, Abdullah b. Ebî Vehb, şeyhleri olan Bükeyr b. el-Eşec ile Katâde, Mâlik, İbn Vehb ve başkaları hadis işitmişlerdir. Hadiste sika olan Amr, İbn Vehb'in de şahidliği ile zamanın en iyi hafızlarındandır. Hadisçiliğinin yanında edebiyatçı, fakih ve müctehid bir zattır.[817] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[818]

3- Hayve b. Şureyh Ebû Zur'a et-Tücîbî (ö. 158/775)

Büyük bir zâhid, fakih ve müctehid olup kendisine Mısır'da kadılık teklif edilmesine rağmen bu talepleri reddetmiştir. İshâk b. Esyed el-Horâsânî, Hassân b. Abdillah el-Ümevî, Ebû Sahr el-Harrât, Ebû Hâni' el-Havlânî, Derrâc, Süleym b. Cübeyr, Yezîd b. Ebî Habîb, babası Süreyh b. Safvân, Abdülmelik b. el-Hâris, Atâ' b. Dinâr gibi ravilerden hadis işitmiş, kendisinden ise İdrîs b. Yahyâ el-Havlânî, el-Haccâc b. Rişdîn, Abdullah b. Lehî'a, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yezîd el-Mukri', el-Leys, Nâfi' b. Yezîd ve başkaları rivayet etmişlerdir. Hadiste sika ve sâlih bir kimse olarak görülen Hayve, Ebû Hâtim tarafından Leys'ten daha üstün, İbnü'l-Mübârek'in nezdinde "*tevsiflerin üstünde*" bulunmuştur.[819] Hayve b. Şureyh'in hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[820]

4- Ayyâş b. Ukbe el-Hadramî (ö. 160/777)

---

[817] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 357; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 320; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 225; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 370; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 228; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 570; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 937; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 14; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 300.

[818] Mesela bkz. Muvatta', "Dahâyâ", 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. X, s. 37; Dârimî, "Edâhî", 3, Buhârî, "Hayd", 9; Müslim, "Îmân", 14; İbn Mâce, "Teyemmüm", 110; Ebû Dâvûd, "Taharet", 106; Tirmizî, "Zekât", 19; Nesâî, "Gusl", 1.

[819] el-İclî, a.g.s., s. 138; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 143; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 228; el-Mizzî, a.g.e., C. VII, s. 478; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 44; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 69; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 300.

[820] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 188; Dârimî, "Mukaddime", 2, Buhârî, "Salâtu'l-Havf", 2; Müslim, "Îmân", 192; İbn Mâce, "Taharet", 21; Ebû Dâvûd, "Taharet", 120; Tirmizî, "Siyer", 11; Nesâî, "Salât", 17.

Abdullah b. Lehî'a'nın amcası olduğu söylenmiş, ancak İbn Yûnus gibi Mısırlı âlimler bunu vehm olarak görmüşlerdir. Deniz komutanlığı ve bazılarına göre İskenderiye'de valilik yapmıştır. Abdurrahmân b. Meymûn, Abdülkerîm b. el-Hâris, Abdullah b. Râfi', Kays b. Râfi', Mûsâ b. Verdân, Yahyâ b. Meymûn el-Hadramî ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Bekr b. Mudar, Hâlid b. Humeyd, Rişdîn b. Sa'd, Zeyd b. el-Hubâb, Dımâm b. İsmâîl, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Ebû Abdirrahmân el-Mukri' ve başkaları hadis almışlardır. Hadis rivayetinde sika ve beis yoktur şeklinde değerlendirilmiştir.[821] Hadislerini Ahmed, Ebû Dâvûd ve en-Nesâî rivayet etmişlerdir.[822]

5- Sa'îd b. Ebî Eyyûb el-Huzâ'î el-Mısrî (ö. 161/778)

Ebû Yahyâ el-Mısrî olarak da bilinen Sa'îd fakih, İmâm ve hadiste hafızdır. Bekr b. Amr, Ca'fer b. Rebî'a, el-Hâris b. Yezîd, Süleymân b. Keysân, Şurahbîl b. Yezîd (ihtilaf üzere), Şurahbîl b. Şerîk, Atâ b. Dînâr, Yezîd b. Ebî Habîb ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Ravh b. Salâh el-Mısrî, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yahyâ el-Berlesî, Abdülmelik b. Cüreyc (kendisinden büyüktür), Sa'îd b. Ufeyr ve Nâfi' b. Yezîd gibi isimler zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak değerlendirilmiş, fakat İbn Hibbân onun tabiûndan rivayetlerinin semâ' değil, kitabet olduğunu söylemiştir.[823] Ebû Yahyâ Sa'îd b. Ebî Eyyûb'un hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[824]

6- Mûsâ b. Seleme el-Mısrî (ö. 163/780)

Ebû Meryem el-Mısrî, hadis peşinde en çok koşan Mısırlı ravilerdendir. Kaynaklarda onun Süfyân es-Sevrî'ye de gittiği zikredilmiştir. Mâlik, Hişâm b. Urve, Muâviye b. Sa'îd et-Tücîbî, Dâvûd b. Ebî Hind, Talha b. Amr el-Mekkî, Muhammed b. Amr b. Alkame, Hahreme b. Bükeyr b. el-Eşec, Abdülcelîl b. Humeyd b. Yûnus el-Eblî,

---

[821] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 47; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VII, s. 5; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 384; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 558; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 174; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 198; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 281.

[822] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXII, s. 389; Ebû Dâvûd, "Ferâid", 20; Nesâî, "Mesâcid", 40.

[823] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 458; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 66; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 203; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 259; el-Mizzî, a.g.e., C. X, s. 342; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 483; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 280.

[824] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 333; Dârimî, "Mukaddime", 20, Buhârî, Teheccüd", 22; Müslim, "Mukaddime", 6; İbn Mâce, "Sünnet", 8; Ebû Dâvûd, "Salât", 314; Tirmizî, "Fedâilü'l-Cihâd", 14; Nesâî, Cihâd, 12.

Süfyân es-Sevrî ve Hicâzlılar dahil başka şahsiyetlerden rivayette bulunmuştur. Ondan ise İbn Vehb, Yahyâ b. Selâm ve kız kardeşinin oğlu Sa'îd b. el-Hakem rivayet etmişlerdir. Ebû Meryem el-Mısrî birçok âlim tarafından sika kabul edilmiştir.[825] Hadisini Nesâî tahric etmiştir.[826]

7- Mûsâ b. Uley b. Rebâh el-Lahmî (ö. 163/780)

Mûsâ b. Uley b. Rebâh, ibadet ve ilimle meşguliyetinin yanında kısa bir süre siyasetle uğraşıp emirlik yapmıştır. İskenderiyye'de Yezîd b. Ebî Habîb ve ez-Zührî'den semâ' ile hadis aldığı söylenmiştir. Onun dışında Hibbân b. Ebî Cebele, babası Uley b. Rebâh, Muhammed b. el-Münkedir ve Yezîd b. Ebî Mansûr gibi şahsiyetlerden de rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Vehb b. Cerîr, Üsâme b. Zeyd el-Leysî (kendisinden büyüktür), Bekr b. Yûnus b. Bükeyr, Ebü'l-Hâris Ravh b. Salâh b. Siyâbe b. Amr el-Mûsilî, Zeyd b. el-Hubâb, Süfyân b. Habîb el-Basrî, Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih el-Mısrî, Abdullah b. Lehî'a, Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yezîd el-Mukri', Abdurrahmân b. Mehdî, el-Kâsım b. Hâni' b. Nâfi' el-Adevî el-A'mâ (Mısır'da ondan son rivayet eden kişidir), el-Leys, Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî ve Ebû Âmir el-Akadî, Vekî' gibi önemli şahsiyetlerdir. Hadis rivayetinde sika ve mutkin şeklinde değerlendirilmiştir.[827] Hadislerini *el-Edeb*'inde Buhârî ve diğer İmâmlar rivayet etmişlerdir.[828]

8- Osmân b. el-Hakem el-Cüzâmî (ö. 163/780)

Osmân b. el-Hakem hadisçiliğinin yanı sıra büyük fakih ve zâhid olup İmâm Mâlik'in ilminin Mısır'a yayılmasını sağlayan kişilerdedir. Kendisine kadılık görevi teklif edilince reddetmiştir. Bu nedenle el-Leys b. Sa'd ile araları açılmıştır. Osmân b. el-Hakem, Yahyâ b. Sa'îd el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer, Yûnus el-Eylî ve İbn Cüreyc gibi zatlardan rivayette bulunmuştur. Ondan ise Abdullah b. Vehb, İshâk b. el-Furât, Sa'îd b. Ebî Meryem ve el-Leys b. Âsım el-Kıtbânî ve başkaları rivayette bulunmuştur. Osmân b.

---

[825] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 284; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 145; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 487; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 160; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 72; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 523; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 346; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 282.

[826] Nesâî, "Menâsik", 1.

[827] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 357; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VII, s. 289; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VIII, s. 153; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 489; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 122; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 524; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 363; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 282.

[828] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. VII, s. 383; Dârimî, "Savm", 9; el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 112; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 251; İbn Mâce, "Tıb", 4; Ebû Dâvûd, "Savm", 16; Tirmizî, "Savm", 17; Nesâî, "Sıyâm", 27.

el-Hakem hadis rivayeti açısından sika kabul edilmiş,[829] rivayetini Ebû Dâvûd tahric etmiştir.[830]

9- Abdurrahmân b. Şureyh b. Abdillah el-Me'âfirî (ö. 167/784)

Fazilet sahibi ve ibadetine önem veren bir kişi olup Mûsâ b. Verdân, Vâhib b. Verdân, Yezîd b. Ebî Habîb ve birçok kimseden rivayeti vardır. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Zeyd b. el-Hubâb, Abdullah b. Sâlih, el-Kâsım b. Kesîr, Mu'âz b. Fedâle, Hâni' b. el-Mütevekkil ve başkaları zikredilmektedir. Abdurrahmân b. Şureyh, onu münkeru'l-hadîs olarak gören İbn Sa'd dışında, sika kabul edilmiştir. [831] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[832]

10- Nâfi' b. Yezîd el-Kelâ'î (ö. 168/785)

Ebû Yezîd el-Mırî künyesiyle de bilinen Nâfi' b. Yezîd, ümmetin en hayırlı insanlarından biri olarak takdim edilmiştir. Bekr b. Amr, Ca'fer b. Rebî'a, el-Hâris b. Sa'îd, Hayve b. Şureyh, Abdülmelik b. Cüreyc, Ubeydullah b. el-Muğîre, Amr b. el-Hâris, Hişâm b. Urve, el-Velîd b. Ebi'l-Velîd, Yezîd b. Abdillah b. el-Hâd, Yûnus b. Yezîd ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Bakiyye b. el-Velîd, Hâlid b. Abdüddâim, Sa'îd b. el-Hakem b. Ebî Meryem, Sa'îd b. Kesîr b. Ufeyr, Şu'ayb b. Yahyâ, Abdullah b. Sâlih, İbn Lehî'a, Abdullah b. Muhammed el-Fehmî, İbn Vehb, Abdullah b. Yahyâ el-Me'âfirî, Ebû Sadeka Muhammed b. Abdila'lâ el-Murâdî, Yahyâ b. Eyyûb el-Mısrî gibi şahsiyetler zikredilmiştir.[833] Hadisini et-Tirmizî dışındaki İmâmlar ile istişhad için Buhârî rivayet etmişlerdir.[834]

11- Ömer b. Mâlik eş-Şer'abî el-Me'âfirî (ö. ?)

---

[829] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 148; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 337; İbn Hibbân, es-Sikât, C. VIII, s. 452; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 352; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 453; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 110.

[830] Bkz. Ebû Dâvûd, Buyû', 62.

[831] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 296; el-İclî, a.g.s., s. 293; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 244; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 305; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 86; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 167; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 435; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 193; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 281.

[832] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXVII, s. 405; Dârimî, "Mukaddime", 14; Buhârî, "İ'tisâm", 7; Müslim, "İmâret", 163; İbn Mâce, "Cihâd", 16; Ebû Dâvûd, "Salât", 359; Tirmizî, "Fedâilü'l-Cihâd", 19; Nesâî, "Cihâd", 10.

[833] el-İclî, a.g.s., s. 447; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 492; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 86; el-Mizzî, a.g.e., C. XIX, s. 297; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 529; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 412; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 282.

[834] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. IV, s. 487; Buhârî, "Cenâiz", 3; Müslim, "İmâret", 154; İbn Mâce, "Tahâret", 21; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 14; Nesâî, "Sıyâm", 34.

Aynı zamanda fakih olup Hâlid b. Ebî İmrân, Safvân b. Süleym, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer ve Yezîd b. Abdillah b. el-Hâd'den rivayeti vardır. Ondan rivayet edenler ise: Hayve b. Şureyh, Dımâm b. İsmâîl, Abdullah b. Lehî'a, Abdullah b. Vehb, Abdurrahmân b. Şureyh el-İskenderânî ve Muğîre b. el-Hasen b. Râşid gibi isimler zikredilmektedir. Ömer b. Mâlik, sika ve sâlihu'l-hadîs şeklinde değerlendirilmiştir.[835] Hadisini Ahmed b. Hanbel, Müslim ve Ebû Dâvûd rivayet etmişlerdir.[836]

12- el-Velîd b. el-Muğîre el-Me'âfirî (ö. 172/789)

el-Hâris b. Yezîd el-Hadramî, Abdullah b. Bişr el-Has'amî, Abdullah b. Hubeyre es-Sebeî, Ubeyd b. Bişr el-Ğanevî, Mısrah b. Hâ'ân ve Vâhib b. Abdillah el-Me'âfirî'den rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet edenler ise: Zeyd b. el-Hubâb, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsî, Ebû Seleme Mansûr b. Seleme el-Huzâ'î ve oğlu Abdülhamîd b. el-Velîd b. el-Muğîre'dir. Hadis rivayetinde sika olup el-Huzâ'î "Mısır'da ondan daha sebt görmedim." demiştir.[837] Hadisini Ahmed b. Hanbel ve Buhârî *Ef'âl*'inde rivayet etmişlerdir.[838]

13- Bekr b. Mudar b. Muhammed el-Mısrî (ö. 174/791)

Hadisçiliğin yanında büyük İmâm, fakih ve zâhid bir kimsedir. Ebû Kubeyl el-Me'âfirî, Ca'fer b. Rebî'a, Yezîd b. el-Hâd, Yezîd b. Ebî Habîb, Muhammed b. Aclân, Amr b. el-Hâris ve başkalarından rivayette bulunmuş, oğlu İshâk, Ebû Sâlih, Abdullah b. Abdilhakem, Abdullah b. Vehb, Abdurrahmân b. el-Kâsım, Kuteybe b. Sa'îd gibi raviler de ondan hadis işitmişlerdir. Hadis rivayetinde sika olup bölgesindeki diğer şahsiyetler arasında en çok kabul görenlerden biridir.[839] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[840]

---

[835] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 194; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 134; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 367; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 492; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 166; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 494; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 281.

[836] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 212; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 233; Ebû Dâvûd, "Buyû'", 84.

[837] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 154; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 17; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 503; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 553; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 99; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 763; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 155; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 282.

[838] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXVIII, s. 628; el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, s. 118.

[839] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 95; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 392; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 73; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VI, s. 104; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 227; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 195; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 487; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 346.

[840] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 21; Dârimî, "Mukaddime", 8, Buhârî, "Hibe", 13; Müslim, "Îmân", 132; Ebû Dâvûd, "Savm", 24; Tirmizî, "Kader", 8; Nesâî, "Hayd", 4.

14- Abdullah b. Lehî‘a el-Hadramî (ö. 174/791)

Abdullah b. Lehî‘a b. ‘Ukbe’nin künyesi Ebû Abdirrahmân el-Hadramî’dir. İlim tahsiline erken yaştan itibaren başlayıp özellikle Mısır ve Hicaz bölgesindeki ilmî gelişmelere iyice vakıf olan[841] Abdullah b. Lehî‘a, başta hadis olmak üzere, fıkıh ve tarih ilimlerinde de önemli bir şahsiyettir. Nitekim birçok âlim tarafından “asrın âlimi ve muhaddisi”, “ilmin inceliklerini kavrayan”, ilim konusunda “Mısır’ın liderlerinden biri” ve “ilim denizlerinden bir deniz” olarak nitelendirilmiştir.[842]

İbn Lehî‘a, hadis toplamak için rihle yapan muhaddislerdendir.[843] Rivayet edildiğine göre İbn Lehî‘a boynuna asılı “harîta” denilen bir torba ile dolaşarak Mısır’a gelen muhaddislerle karşılaşınca “*Kiminle görüştün? Kimden hadis yazdın*?” diyerek rivayetlerini dinler, yazıya döküp torbasına koyardı. Bu yaptığından dolayı “Ebü’l-Harîta” lakabıyla şöhret bulmuştur.[844] Bu haberlere bakıldığında İbn Lehî‘a’nın hadis rivayetine önem atfettiği ve hadisleri yazılı bir şekilde muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda onun tabiînden yetmiş iki şahısla karşılaştığı rivayet edilmektedir.[845] Zehebî (ö. 748/1347), Abdullah b. Lehî‘a’nın “*Ebû Hureyre (ö. 58/678), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Ukbe b. Âmir’in (ö. 58/678) bazı öğrencileriyle buluştuğu*” bilgisini eklemiştir.[846]

İbn Lehî‘a çok sayıda raviden rivayette bulunmuştur. O isimler arasında şunlar zikredilebilir: İkrime, Atâ’ b. Ebî Rebâh, Abdurrahmân b. Hürmüz el-A‘rec, Ebü’l-Esved Muhammed b. Abdirrahmân, Mişreh b. Hâ‘ân, Mûsâ b. Verdân, Ebû Hüreyre’nin azadlısı Ebû Yûnus, Yezîd b. Ebî Habîb, İbnü’l-Münkedir, Ubeydullah b. Ebî Ca‘fer vd.[847]

Ondan rivayet edenlerin arasında ise Amr b. el-Hâris, el-Evzâ‘î, Şu‘be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Cerîr b. Hâzim, el-Leys b. Sa‘d, Abdullah b. el-Mübârek , Abdullah b. Vehb, el-Velîd b. Müsli), Abdullah b. Yezîd el-Mukri’, Abdullah b. Sâlih, Kâmil b. Talha, Kuteybe b. Sa‘îd, Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr, Muhammed b. Rum vd.

---

[841] Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 12.

[842] Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed ed-Dımeşkî es-Sâlihî, *Tabakâtü ‘ulemâi’l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybak C. I, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996, s. 350; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 668; Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 31, 13.

[843] Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 668.

[844] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. II, s. 11; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 668.

[845] İbn Asâkir, a.g.e., C. XXXII, s. 141.

[846] Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 13.

[847] Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 668. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, C. XV, s. 488; Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 12.

zikredilebilir.[848] Mâlik b. Enes'in ise İbn Lehî'a'dan ismini zikretmeden rivayette bulunduğu belirtilmiştir.[849]

Abdullah b. Lehî'a hadisçiliğinin yanında fıkıh âlimi ve kadı olarak da karşımıza çıkmaktadır.[850] Hicrî 155-164 yılları arasında Mısır'da kadılık yapan İbn Lehî'a,[851] halife tarafından burada tayin edilen,[852] bizzat hilal gözetlemesi yapan[853] ve yemin ile şahit usûlüyle hüküm veren ilk kadı olarak tarihe geçmiştir.[854] Bunun dışında İbn Lehî'a beytü'l-mâl sorumluluğu görevini de üstlenmiş,[855] ayrıca h. 138 senesinde Şâm bölgesinde cihada katılmıştır.[856]

Mısır tarihini ele alan ilk dönem eserlerin sık sık Abdullah b. Lehî'a'nın haberlerine başvurmaları onun tarihi rivayetlere meraklı olduğuna işaret etmektedir.[857]

Abdullah b. Lehî'a'nın evinde h. 170 senesinde bir yangın meydana gelmiş ve bu yangından kitapları da etkilenmiştir.[858] Zaten tedlîs ve gevşeklik gibi sorunlardan dolayı tenkit edilen ve zayıf görülen İbn Lehî'a bu olaydan sonra daha da kötü duruma düşmüştür. Ancak belli bir dönem ve ravilerden gelen bazı rivayetleri bazı âlimler tarafından hasen derecesinde görülmüştür.[859]

15- el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî (ö. 175/791)

Büyük İmâm, fakih, müctehid, hadis hafızı, fetva mercii, musannef eserler sahibi, Mısır bölgesinin en önde gelen ilim otoritelerindendir. Onun ilim aldığı hocaların başında Yezîd b. Ebî Habîb gelmektedir. Leys bu durumu "*Yezîd bizim hocamız ve büyüğümüzdür.*" ifadeleriyle bizzat bildirmiştir.[860] Yirmili yaşlarında yaptığı hac yolculuklarından ilkini (113/731) aynı zamanda bir ilmî yolculuğa dönüştüren Leys, Hicâz'ın en önemli âlimleriyle buluşup ilim alışverişinde bulunma imkânına sahip

[848] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 668. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, C. XV, s. 489; Zehebî, *Siyer*, C. VIII, ss. 12-13.
[849] Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 12.
[850] Vekî' Ebû Bekr b. Halef b. Hayyân b. Sadeka ed-Dabbî el-Bağdâdî, *Ahbâru'l-kudât*, I-III, thk. Abdülazîz Mustafâ el-Murâğî, 1. b., C. III, Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1947, s. 236.
[851] el-Kindî, a.g.e., ss. 266-268.
[852] el-Kindî, a.g.e., s. 266.
[853] el-Kindî, a.g.e., s. 268.
[854] Vekî', a.g.e., C. III, s. 236.
[855] el-Fesevî, a.g.e., C. II, s. 486.
[856] Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 19.
[857] Abdullah b. Lehî'a'nın Mısır tarihine dair rivayetleri için Bk. İbn Abdilhakem, a.g.e.; el-Makrîzî, a.g.e.
[858] ez-Ziriklî, a.g.e., C. IV, s. 115.
[859] İbn Adîy, a.g.e., C. V, s. 251, 253.
[860] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 256.

olmuştur.[861] Bunun dışında Bağdat[862] ve Kudüs'ü de ziyaret edip buralardaki ilmî şahsiyetlerle görüşmüştür.[863]

Leys bir Mısırlı âlim olarak hadis ilmine ileride zikredileceği üzere çeşitli katkılarda bulunup birçok ilke imza atmıştır. Hadis rivayetinde arz/kıraat metodunu kullanmak, arzı semadan üstün bulmak, icazet yoluyla hadis rivayet etmek gibi konular onunla anılan başlıklardan bazılarıdır. Mısırlıların en sahih senedinde yer alan Leys asla tedlîs yapmamış, tahammül açısından mütesâhil olmakla birlikte âlimler katında tek başına sened addedilmiştir. Bu ilme çeşitli eserlerle katkıda bulunarak aynı zamanda Leys Mısır'ın önde gelen musannif muhaddislerinden kabul edilmektedir.[864]

Yüksek ilmî seviyesinden ötürü Mısır'da devlet adamları kendisine danışmadan hiçbir karar almadıkları rivayet edilmektedir. Kadılık görevini ve Halife Mansûr'un bölge vekilliğini reddetmesine rağmen, tüm kadılar ona danışırlardı. Hicâz, Irak ve buralardaki ilmî merkezleri gezip ilim alışverişinde bulunmuştur. Mâlik b. Enes yazışmalarında onu saygı ve ihtiram ile muhatap almıştır. Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî onun Mâlik'ten daha âlim olduğunu söylemiş, kendisiyle görüşememe üzüntüsünü dile getirmiştir. Onun hadis aldığı bazı şahsiyetler arasında ez-Zührî, Atâ' b. Ebî Rebâh, Nâfi' el-Umerî, Ebû Kubeyl, Yezîd b. Ebî Habîb, Derrâc, Yûnus b. Yezîd, İmrân b. Ebî Enes, Abdurrahmân b. el-Kâsım, el-Hâris b. Ya'kûb gibileri zikredilebilir. Zikredilen hocalarının tamamından ve diğer râvilerden rivayetlerinin semâ' ile olduğu belirtilmektedir. Ondan rivayette bulunanların arasında ise oğlu Şu'ayb, İbnü'l-Mübârek, İbn Aclân, Abdullah b. Lehî'a, Hüşeym, İbn Vehb, Attâf b. Hâlid, Sa'îd b. Ufeyr, Sa'îd b. Ebî Meryem, Yahyâ b. Bükeyr, Abdullah b. Abdilhakem, Abdullah b. Sâlih ve çok sayıda isim zikredilmektedir. Güçlü bir hafızaya sahip olan Leys'in, sika, hafız, sebt gibi ifadelerle güvenilirliği haber verilmiştir.[865]

---

[861] el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 265; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 163; İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, C. VIII, s. 459.

[862] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 267; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 710.

[863] el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, C. I, s. 167; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524.

[864] Bu konular ileride yeri geldikçe daha detaylı olarak ele alınacaktır.

[865] el-İclî, a.g.s., s. 399; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 418; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 255; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 163; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 459; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 301.

Onun hadisleri muteber eserlerin tamamında tahric edilmiştir.[866] Yapılan araştırmalara göre onun hadislerinden Buhârî 440, Müslim 59, Nesâî 35, Ebû Dâvûd 39, Tirmizî 49, İbn Mâce 106, Mâlik 37 ve Ahmed 63 tanesini rivayet etmiştir.[867]

16- Hallâd b. Süleymân el-Hadramî (ö. 178/794)

Fazilet sahibi, dinini güzelce yaşayan, kıraat ilmine de vakıf olan bir şahsiyettir. Nâfi‘, Hâlid b. Ebî İmrân, Âmir b. Abdillah, Ebû Sa‘îd el-Medînî, Derrâc Ebü’s-Semh ve başkalarından rivayet etmiştir. Hallâd b. Süleymân’ın hadislerini Hassân b. Abdillah, Sa‘îd b. Şurahbîl el-Kindî, Abdullah b. Abdilhakem, Abdullah b. Vehb, Amr b. Hâlid el-Harrânî, Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr, Sa‘îd b. Ebî Meryem ve başkaları rivayet etmişlerdir.[868] Hadisini Ahmed b. Hanbel ve en-Nesâî rivayet etmişlerdir.[869]

17- Ya’kûb b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Kârî (ö. 181/797)

Medine asıllı bir ravi olup Mısır’da yaşamıştır. Mûsâ b. Ukbe, babası Abdurrahmân b. Muhammed, Amr b. Ebî Amr, Nâfi‘ b. Mâlik b. Ebî Âmir ve başkalarından rivayeti vardır. Ondan ise İbn Vehb, Sa‘îd b. Kesîr, Yahyâ b. Yahyâ en-Neysâbûrî, Yezîd b. Sa‘îd es-Sabâhî ve birçok kimse rivayet etmişlerdir.[870] Hadisi muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[871]

18- Dımâm b. İsmail el-Mısrî (ö. 185/801)

Bölgenin meşhur muhaddislerinden olup fazilet sahibi kişiliği ve ibadete düşkünlüğü ile ön plana çıkmıştır. Hakkında rivayet edilen bir menkıbeye göre bir defasında kaçırdığı namazının telafisi için ölünceye kadar camide kalma kararını almış ve orada vefat etmiştir. Dımâm b. İsmail’in hadis rivayet ettiği kişiler arasında Ebû Kabîl,

---

[866] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 187; Dârimî, “Menâsik”, 10, Buhârî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1; Müslim, “Salât”, 84; İbn Mâce, “Sünnet”, 2; Ebû Dâvûd, “Salât”, 159; Tirmizî, “Cihâd”, 29; Nesâî, “Zekât”, 5.

[867] Detaylı ilgi için bkz. Recep Ali Kanoğlu, *Leys b. Sa‘d ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 28-29.

[868] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. III, s. 188; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 365; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 156; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 355; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 614; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. III, s. 172; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 279.

[869] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXXI, s. 34; Nesâî, “Sehv”, 87.

[870] el-Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, C. VIII, s. 398; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 210; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 259; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 645; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 348; ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, C. IV, s. 1009; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, C. XI, s. 391; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 284.

[871] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XI, s. 634; Dârimî, “Tahâret”, 11; Buhârî, “Cumu‘a”, 24; Müslim, “Mesâcid”, 45; Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 20; Tirmizî, “Hac”, 25; Nesâî, “Mesâcid”, 45.

Mûsâ b. Verdân, İsmâîl b. Süfyân er-Ru'înî, Hassân b. Abdillah el-Emevî, Ebû Sahr Humeyd b. Ziyâd el-Medînî, Talha b. Ebî Sa'îd el-İskenderânî, Vâhib b. Abdillah el-Me'âfirî, Yezîd b. Ebî Habîb gibi isimler zikredilmektedir. Ondan ise Ahmed b. İsâ el-Mısrî, Abdullah b. Vehb, Ebû Zeyd, Abdurrahmân b. Ebi'l-Ğamr el-Fakîh, Ebü'l-Hattâb Ömer b. el-Hattâb el-İskenderânî, Amr b. Hâlid, Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr ve başkaları hadis almışlardır. Hadiste genelde sika ve saduk olarak görülmüş, ancak İbn Hibbân onun bazen hata ettiğini ve bundan dolayıdır ki Zehebî'nin ifade ettiği gibi kimi hadisçilerce leyyin kabul edilmiştir.[872] Dımâm b. İsmail'in hadisi Buhârî *el-Edeb*'inde rivayet etmiştir.[873]

19- Abdullah b. Vehb b. Müslim (197/812)

Abdullah b. Vehb yaklaşık yirmi sene boyunca İmâm Mâlik'in yanında bulunup kendini yetiştirmiştir. İlim yolculuğuna genç yaşta başlayıp Hicâz ve Mısır'ın ilmini kendisinde toplamış, dönemin en önde gelen ilmî şahsiyetlerden biri olmuştur. Medineliler İmâm Mâlik'in meselerinin birinde ihtilafa düştüklerinde çıkış yolu bulması için Abdullah b. Vehb'in gelmesini beklerlerdi. Hârûn b. Abdillah ez-Zührî'nin ifadesine göre Abdurrahâm b. el-Kâsım onun ilmî derecesini ifade ederken "*İbn Uyeyne vefat etse, yola koyulup Abdullah b. Vehb'e giderim. Zira ilmi onun gibi kimse tedvin etmemiştir.*" demiştir. Nitekim kaynaklarda onun birçok eserinin isimleri zikredilmektedir. İbn Ferhûn "*Mâlik'in onunla yazışmalarında "Müftü Abdullah b. Vehb'e…" diye hitab ettiğini ve bunu sadece İbn Vehb için yaptığını.*" bildirmiştir.[874] Kendisine defalarca kadılık teklif edilmiş, ancak o bundan hep uzak durmuştur. Onun vefat haberini ders esnasında alan Süfyân "*Allah'tan geldik O'na döneceğiz. Tüm Müslümanlar için bir musibettir, benim için ise ayrıca bir musibettir.*" demiştir.[875]

Abdullah b. Vehb, Amr b. el-Hâris, Mâlik, Leys, İbn Cüreyc, Yûnus b. Yezîd, Hayve, Huyyey b. Abdillah, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Ebû Sahr, İbn Lehî'a, Harmele b. İmrân ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Bu hocalarının arasında Amr b. el-Hâris, Mâlik ve Leys'in onun yetişmesinde daha çok katkıları olduğu anlaşılmaktadır. Amr b.

[872] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 343; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 469; el-Mizzî, a.g.e., C. XIII, s. 311; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 866; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 458; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 280.
[873] el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 208.
[874] İbn Hallikân, a.g.e., C. III, s. 36.
[875] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1143.

el-Hâris, İbn Vehb'in en çok faydalandığı Mısırlı hocası olarak gözükmektedir. Nitekim eserlerinde ondan sık sık rivayette bulunmuştur.[876] Üç yüz kusur hocası olan İbn Vehb Amr'a ayrı bir yer tanıdığı "*Amr b. el-Hâris aramızda daha uzun kalsaydı Mâlik b. Enes'e ihtiyacımız olmazdı.*" şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.[877] Nitekim 148/764 senesinde hocasının vefatından sonra İbn Vehb Mısır'dan ayrılmış vefatına kadar İmâm Mâlik'in (179/795) yanında kalmıştır.[878] Uzun süre İmâm Mâlik'in yanında talebeliğini sürdüren İbn Vehb'in hocasıyla kendi arasında zamanla şeyh-talebe ilişkisini aşan bir yakınlığın meydana geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda zikredilen Mâlik'in ifadelerinde onu bir nevi meslektaş saydığına dair işaret vardır. İmâm Mâlik'in bu yakınlığı başka hiçbir talebesine göstermediği belirtilmektedir. Abdullah b. Vehb'in "*Mâlik ve Leys olmasaydı insanlar dalalette olurlardı.*" sözü ile "*Mâlik b. Enes ve Leys b. Sa'd olmasaydı helak olurdum. Zira Allah Resûlü'nden (s.a.v.) rivayet edilen her şeyle amel edildiğini sanıyordum.*" şeklindeki ifadelerine bakıldığında onun en az İmâm Mâlik kadar Leys'ten de etkilendiği anlaşılmaktadır.[879] Zaten eserlerinde Leys'ten olan rivayetlerin fazlalığı bunu göstermektedir.

Ondan rivayette bulunanların arasında ise Leys, Abdurrahmân b. Mehdî, Abdullah b. Sâlih, Ahmed b. Sâlih, Yûnus b. Abdila'lâ, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, er-Rebî' b. Süleymân el-Murâdî, Abdülmelik b. Şu'ayb b. el-Leys, Ahmed b. Sa'îd el-Hemdânî gibi şahsiyetler zikredilebilir.

Abdullah b. Vehb, hadis rivayetinde sika bir şeyh ve hafızdır. Ahmed b. Sâlih "*Ondan daha fazla hadis rivayet eden birini görmedim; tam yüz bin hadis rivayet etmiştir.*" demiştir. İbn Adî de onu değerli ve güvenilir addedip kendisinden hiç bir münker hadisin geldiğini görmediğini ifade etmiştir.[880] Onun hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[881]

---

[876] İbn Asâkir, a.g.e., C. XLV, s. 464. Ayrıca bkz. Emrullah Bolat, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadîs Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 35.

[877] İbn Asâkir, a.g.e., C. XLV, s. 436.

[878] İbn Hallikân, a.g.e., C. III, s. 36.

[879] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524.

[880] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 218; el-İclî, a.g.s., s. 283; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 289; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 346; el-Mizzî, a.g.e., C. XVI, s. 277; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. I, s. 222; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 17; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 302.

[881] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 193; Dârimî, "Salât", 23; Buhârî, "Cumu'a", 13; Müslim, "Îmân", 39; İbn Mâce, "Sünnet", 13; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 57; Tirmizî, "Tahâret", 27; Nesâî, "İmâmet", 32.

Böyle bir ilmî otorite olan İbn Vehb'in ayrıca çok kıymetli eserleri de vardır. Onların bazıları çalışmamızın ilgili bölümlerinde zikredilmiştir.

20- Şu'ayb b. el-Leys b. Sa'd el-Fehmî (ö. 199/814)

Fazilet sahibi, fakih ve büyük bir müftü olarak bilinmektedir. Abdullah b. Vehb onun hakkında "*Şu'ayb b. el-Leys gibi başka bir âlim oğlu görmedim*." demiştir. Babası el-Leys b. Sa'd ve Mûsâ b. Uley b. Rebâh'tan rivayet etmiştir. Ondan rivayet edenlerin arasında ise oğlu Abdülmelik, Yûnus b. Abdila'lâ, er-Rebî' b. Süleymân, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem de bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[882] Hadisini Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî rivayet etmişlerdir.[883]

21- Muhammed b. İdrîs Ebû Abdillah eş-Şâfiî (204/819)

Şâfiî 150 senesinde farklı rivayetlere göre Gazze veya Askalân'da doğmuştur. Eğitimini Mekke'de almaya başlayıp 7 yaşındayken Kur'ân'ı, 10 yaşında *el-Muvatta'*ı ezberlemiştir. Fıkhı Mekke müftüsü Müslim b. Hâle ez-Zencî'den öğrenmiştir. Daha 15 yaşındayken kendisine fetvâ izni verilmiştir. Daha sonra Medîne'deki İmâm Mâlik'in yanında uzun süre kalarak ondan ilim tahsil etmiştir. 95'te Bağdat'a gitmiş, şehrin âlimleri etrafında toplanıp ondan ilim almışlardır. Bağdat'ta olduğu zaman zarfında eserler kaleme alıp tekrar Mekke'ye geri dönmüştür. Bir müddet sonra yine Bağdat'a giden Şâfiî, orada bir ay kaldıktan sonra Mısır'a yönelmiştir. Burada ise *el-Ümm*, *el-Emâlî el-kübrâ*, *el-İmlâ es-sağîr*, *er-Risâle* ve *es-Sünen* gibi yeni görüşlerine dayanan kitapları yazmıştır. İbn Zûlâk "*eş-Şâfiî 200 cild civarında eser yazmış, ölüm hastalığına yakalanıncaya kadar ilim yaymak için Amr Camii'nde bulunmuştur*." demiştir. İmâm Ahmed ise onun hakkında "*Allah her 100 senede bir insanlara sünneti öğretecek, Resûlullah adına söylenen yalanları bertaraf edecek âlimler gönderir. Nitekim 100. senenin başında Ömer b. Abdilazîz, 200. senenin başında ise eş-Şâfiî ortaya çıkmıştır.*" sözlerini sarfetmiştir. İbnu'r-Rebî' "*İmâm eş-Şâfiî 15 yaşında fetvaya başladı, ölünceye kadar ise geceleri hep (salih amelle) ihyâ ederdi.*" diyerek onun hem ilmî hem âbid yönüne dikkat çekmiştir.

[882] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. IV, s. 224; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 326; el-Mizzî, a.g.e., C. XII, s. 532; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1127; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 355; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 285.

[883] Mesela bkz. Müslim, "Îmân", 101; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 119; Tirmizî, "Hac", 25; Nesâî, "Sehv", 27.

Ebû Sevr'in haber verdiğine göre Abdurrahmân b. Mehdî, eş-Şâfiî'ye bir mektup yazarak, kendisine içinde Kur'ân'a dair açıklamalar, haberlerin kabul durumu, icmâ'ın huccet olması, Kur'ân ve Sünnet'te nâsih ve mesûh ilmi gibi meselelerin bulunduğu bir kitap yazmasını istemiştir. O da bunun üzerine *er-Risâle*'yi kaleme almıştır. el-İsnevî ise Şâfiî'in usûl-ü fıkıh'a dair ilk eseri veren, nâsih ve mensûha dair konuları inceleyen ve daha sonra yayılan şekilleriyle bilinen çeşitli fıkhî konuları kitaplaştıran ilk kişi olduğuna dair icmâ iddiasında bulunmaktadır.[884]

İmâm eş-Şâfiî'nin hem hadis hem de fıkıhta böylesi yüksek bir ilmî dereceye yükselmiş olmasının sebebi belki de onun Mekke, Medine, Yemen, Irak ve sonunda Mısır gibi bölgelerdeki önemli âlimlerden ders almış olmasıdır.[885] Zira İmâm Şâfiî'nin ilim öğrendiği bu âlimlerin bakış açıları, bulundukları bölgeler gibi birbirinden farklıdır. İmâm Şâfiî'nin tüm bu farklılıklara vakıf olup bunları kendisinde sentezlediği anlaşılmaktadır. İmâm Şâfiî öncesinde İmâm Mâlik ashabından olup onun fikirlerini savunur, Medîne fıkhını da ehl-i re'ye karşı savunmaktan geri durmamıştır. Ancak farklı bölgelerdeki âlimlerle tanıştıktan sonra mezhebi bağlılık açısından daha özgür davranmıştır. Hatta Mısır'a geldiğinde insanların İmâm Mâlik'e sıkı bir şekilde bağlandıklarını görünce, bu durumdan rahatsız olup ilk önce saygısından dolayı her ne kadar tereddüt ettiyse de daha sonra *Hilâfü Mâlik* adlı bir eserle onların karşısına çıkmıştır.[886]

İmâm Şâfiî Mısır'a geldiğinde Mısırlıların ondan çok faydalandıkları anlaşılmaktadır. En önde gelen Mısırlı öğrencilerinden olan er-Rebî' b. Süleymân hocasının sabah namazından sonra başlayarak günün ortasına kadar sırasıyla Kur'an, hadis, müzakere ve nazar, Arap dili, şiir gibi ilimlere dair meclisler kurduğunu rivayet etmiştir.[887] Mısır'a gelişi İmâm Şâfiî ilminin yanında Mısırlılara ilmî konularda tartışma ve reddiye kültürünü de getirmiştir. Mısırlılar tarafından Şâfiî öncesinde tartışma ve reddiye kültürünün pek bilinmediği anlaşılmaktadır. Onun Mısırlılar arasında başka bir önemli öğrencisi olan Muhammed b. Abdilhakem "*Şâfiî olmasaydı kimseye nasıl muhalefette bulunacağımı bilemezdim. Ne öğrendiysem ondan öğrenmişimdir. Kıyası da*

[884] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 42; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 30; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 355; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 25; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 303.

[885] Mennâ' b. Halil el-Kattân, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, y.y.: Mektebetü Vehbe, 2001, s. 363.

[886] el-Kattân, a.g.e., s. 361.

[887] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhâkî, *Menâkıbü'ş-Şâfiî*, I-II, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, C. II, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1970, s. 285.

bana o öğretmiştir. Onun, sünnet, eser, fazilet, hayır sahibi olmasının yanı sıra fasîh ve belîğ bir lisân ile sağlam ve derin bir akıl melekesi de vardı." sözleriyle bu durumu açıklığa kavuşturmuştur.[888]

Hayatın son yıllarını Mısır'da geçiren İmâm Şâfiî senelerce edinmiş olduğu ilmî derinliği ve tecrübesiyle başta *Risâle*'si olmak üzere, tüm eserlerini orada yeniden gözden geçirmiştir. Onun Mısır'da kaleme aldığı eserleri daha sonra Şâfiî'nin yeni mezhebi olarak kayıtlara geçecektir. Genelde İmâm Şâfiî'nin Mısır'da görüşlerinin değişmesi bölgedeki şartlara bağlanmış olsa da, yapılan çalışmalarda böyle bir iddianın doğru olmadığı ifade edilmiştir.[889] Dolayısıyla görüşlerinin daha sonra değişmesini onun zamanla edindiği ilmî derinliğe ve yaşadığı farklı şehirlerde muhtelif ekollere ait âlimlerle tanışmış olmasına bağlamak daha isabetli gözükmektedir. Fakat sonuç olarak İmâm Şâfiî'nin Mısır'da bulunup son yıllarını orada geçirmesi bölgedeki ilmî ortama yeni bir canlılık getirdiği bir gerçektetir. Aynı şekilde Leys'in eserlerinin örneğinde olduğu gibi İmâm Şâfiî de Mısırlı âlimlerin ilmî derinliklerine hayran kalmıştır.

Şâfiî, Mekke fakihi Müslim b. Hâlid ez-Zencî, Süfyân b. Uyeyne, İbrâhîm b. Sa'd, İbrâhîm b. Ebî Yahyâ el-Eslemî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Müleykî, Abdülazîz ed-Derâverdî, Muhammed b. el-Hasen, İsmail b. Uleyye, Muttarif b. Mâzin ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Ebû Bekr el-Humeydî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Yahyâ el-Bûveytî, Harmele b. Yahyâ, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, er-Rebî' b. Süleymân el-Murâdî, Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr ve başkaları rivayet etmiştir. Hadis rivayeti açısından şüphesiz olarak sika olup hiç hataya düşmemiştir.[890] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[891]

22- Bişr b. Bekr et-Tinnîsî el-Becelî (ö. 205/820)

---

[888] Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *el-İntikâ fî fedâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., s. 73.

[889] İmâm Şâfiî'nin bazı görüşlerinin değişmesini sırf Mısır'daki ortama bağlamanın hatalı bir tutum olduğu meselesine dair daha detaylı bilgi ve tartışmalar için bkz. en-Nâcî Lumeyn, "İmâm Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", y.y., *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, trc. Muammer Bayraktutar, S. 3 (2010). Ayrıca bkz. en-Nâcî Lümeyn, *Dehadü makâleti te'essüri fıkhi'l-İmâmi'ş-Şâfiî bi'l-bîeti'l-mısriyye*, Kâhire: Dârü'l-Kelime, 2012.

[890] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 42; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 30; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 355; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 25; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 303.

[891] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. III, s. 299; Dârimî, "Salât", 197; İbn Mâce, "Tahâret", 51; Ebû Dâvûd, "Talâk", 14.

Aslen Dımeşkli olup Mısır'ın Tinnîs ve Dimyât bölgelerinde bulunup orada vefat etmiştir. Harîz b. Osmân er-Rahbî, Ebû Mehdî Sa'îd b. Sinân el-Himsî, Sa'îd b. Abdilazîz et-Tennûhî, Dımâm b. İsmâîl, Abdülhamîd b. Sivâr, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, Abdurrahmân b. Amr el-Evzâ'î, Abdurrahmân b. Yezîd b. Câbir, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Meryem ve Abde bintü Hâlid b. Mi'dân ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Oğlu Ahmed b. Bişr, Ahmed b. Sa'îd el-Hemdânî, Ebû Tâhir Ahmed b. Amr b. es-Serh el-Mısrî, Ahmed b. el-Fadl es-Sâiğ, Ahmed b. el-Velîd b. Berd el-Entâkî, Süleymân b. Şu'ayb el-Keysânî, Abdullah b. ez-Zübeyr el-Humeydî, Abdullah b. Vehb (kendisinden önce vefât etmiştir), Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, Muhammed b. el-Vezîr el-Mısrî, Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî'dir. Hadiste sika ve hayırlı bir kişi olarak değerlendirilmiştir.[892] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[893]

23- Yûsuf b. Amr b. Yezîd el-Fârisî (ö. 205/820)

Salih bir adam, sultandan ödül kabul etmeyen bir fakih, İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'ye yakınlığı ile bilinmektedir. İbn Lehî'a, İbn Vehb, el-Leys, Mâlik, eş-Şâfiî ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise el-Hâris b. Miskîn (akranıdır), Abdurrahmân b. Abdillah b. Abdilhakem, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr (akranıdır), oğlu Ebû Sa'îd Yezîd b. Yûsuf b. Amr, Yûnus b. Abdila'lâ ve başkaları hadis almışlardır.[894] Sika bir ravi olan Yûsuf b. Amr'ın hadisini Ebû Dâvûd tahric etmişlerdir.[895]

24- Yahyâ b. Hassân el-Bekrî et-Tinnîsî (ö. 208/823)

Bir rivayete göre Basra, başka bir habere göre ise Dımeşkli olup Mısır'a gelmiştir. Onun Mısır'da vefat ettiği de söylenmiştir. Yahyâ b. Hassân, tasnifleri olan bir ravi ve kitaplarından da rivayette bulunmuştur. Abdullah b. Lehî'a, Leys b. Sa'd, İbrâhîm b. Uyeyne, el-Ebyad b. el-Eğar b. es-Sabâh el-Mukri', İsmâîl b. Ca'fer el-Medenî, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süleymân b. Mûsâ ez-Zührî ve başkalarından rivayet

---

[892] el-İclî, a.g.s., s. 80; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 352; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 44; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 141; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 95; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 39; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 443; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 284.

[893] Mesela bkz. Buhârî, "Ezan", 160; İbn Mâce, "Ta'bir", 9; Ebû Dâvûd, "Talâk," 17; Tirmizî, "Tefsîr", 39; Nesâî, "Kıyâmü'l-Leyl", 59.

[894] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 513; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 448; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 233; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 420; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 291.

[895] Ebû Dâvûd, "Sünnet", 18.

etmiştir. Ondan ise Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî (ondan önce vefât etmiştir), el-Evzâ'î, el-Ka'nebî, İbn Abdilhakem, İbn Vehb, oğlu Muahmmed b. Yahyâ, Ahmed b. Sâlih, Abdullah b. Sâlih, Esed b. Mûsâ, Sa'îd b. Esed b. Mûsâ ve Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Hadis rivayeti açısından sika, İmâm ve hüccet lafızaları ile derecelendirilmiştir.[896] İmâm Şâfiî, Mısır'ın âlimi Leys b. Sa'd'ın fıkhını Yahyâ b. Hassân'ın aracılığıyla tanımıştır.[897] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[898]

25- Ali b. Ma'bed b. Şeddâd el-Abdî (ö. 218/833)

Ali b. Ma'bed aslen Mervli olup babası ile birlikte Mısır'a gelip oraya yerleşmişlerdir. *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *es-Sağîr* eserlerinin ravilerinden olması bakımından Mısır'daki önemli ilmi şahsiyetlerdendir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Fıkhını takib eden bir hadis hafızı olması onu önemli kılan başka bir özelliktir. Ebü'l-Ehvas Selâm b. Süleym, el-Leys, Ubeydullah b. Amr, İsmâîl b. Ca'fer, İbnü'l-Mübârek, Mâlik, İbn Uyeyne, eş-Şâfiî, İbn Vehb ve bunların dışında Şam, Cezîre, Mısır, Irak ile Hicâz'lı birçok kimseden rivayeti vardır. Ondan ise İshâk el-Kevsec, Duhaym, Abdurrahmân b. Abdillah b. Abdilhakem, Abdülmelik b. Habîb el-Fakîh, Ebû Hâtim, Yahyâ b. Ma'în, Mikdâm b. Dâvûd er-Ru'înî, Yahyâ b. Osmân b. Sâlih, Ebû Yezîd Yûsuf el-Karâtîsî ve diğerleri rivayet etmişlerdir. Hadis rivayeti bakmında sika ve müstekîmü'l-hadis gibi ifadelerle tadil edilmiştir.[899] Ali b. Ma'bed'in hadislerini et-Tirmizî ve en-Nesâî tahric etmişlerdir.[900]

26- Amr b. er-Rebî' b. Târik el-Kûfî (ö. 219/834)

Kûfe'den ayrılıp Mısır'a yerleşmiş, Yahyâ b. Eyyûb, el-Leys, Mâlik, İbn Lehî'a, İkrime b. İbrâhîm el-Mevsilî ve başkalarından rivayeti vardır. Ondan ise el-Buhârî, Yahyâ b. Ma'în vasıtasıyla Müslim ile Ebû Dâvûd, İshâk b. el-Kevsec, Ebû Bekr es-Sâğânî, Ebû

[896] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 252; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 252; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 266; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 219; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 197; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 287.

[897] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Mes'eletü'l-ihticâci bi'ş-Şâfiî*, thk. Halîl İbrahim Mulla Hâtır, Bâkistân: el-Memleketü'l-Eseriyye, s. 77.

[898] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIX, s. 138; Dârimî, "Mukaddime", 17; Buhârî, "Cenâiz", 42; Müslim, "Mesâcid", 148; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 27; Tirmizî, "At'ıme", 17; Nesâî, "Menâsik", 20.

[899] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 297; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 205; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 467; el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 139; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 407; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 384; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 286.

[900] Mesela bkz. Dârimi, "Menâsik", 32; Tirmizî, "De'avât", 64; Nesâî, "Menâsik", 229.

Hâtim, İsmâîl Semmüveyh, İbrâhîm Dîzîl, Yahyâ b. Osmân b. Sâlih ve başkaları hadis almışlardır. Hadis rivayeti bakımından sika olarak değerlendirilmiştir.[901] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[902]

27- Abdullah b. ez-Zübeyr Ebû Bekr el-Humeydî (219/834)

Büyük bir İmâm, Süfyân b. Uyeyne'nin en sağlam arkadaşlarından olup 19 sene onun yanında kalmış, öğrencileri arasında İbn Uyeyne'nin hadisini en iyi bilendir. Sika ve çokça hadis rivayet eden Abdullah'ın bir *Müsned* tasnif ettiği de söylenmektedir. Muhaddislerin onun hakkında birçok övücü ifadeleri mevcuttur. Aslen Mekkeli olan el-Humeydi, Mısır'da bulunmuştur. Rivayetlere göre Şâfiî'nin vefatından sonra el-Humeydi ve İbn Abdilhakem İmâmın meclisindeki yerine geçmek için aralarından yarışmışlardır. İmâmın yerine geçenin İbn Abdilhakem olunca kendisi Mısır'dan ayrılıp tekrar Mekke'ye dönmüş ve orada ilmini yaymakla iştigal etmiştir. el-Humeydi, İbrâhîm b. Sa'd, Fudayl b. İyâd, Süfyân b. Uyeyne, Vekî', Şâfiî ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Buhârî, Zühlî, Hârûn el-Hammâl, Ahmed b. el-Ezher, Seleme b. Şebîb, Muhammed b. Sencer, Ebû Zur'a er-Râzî, Ebû Hâtim, Ebû Bekr Muhammed b. İdrîs el-Mekkî ve başkaları rivayet etmişlerdir.[903] Ebû Bekr el-Humeydî'nin hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[904]

28- Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr el-Mahzûmî (231/845)

Künyesi Ebû Zekeriyyâ el-Kuraşî ile de bilinen Yahyâ, hadiste büyük bir İmâm ve hafızdır. İmâm Mâlik'ten birçok kez, başka bir rivayete göre 17 kere *Muvatta*'ı dinlemiştir. Genel olarak sika ve sadûk olarak değerlendirilmiştir. Nesâî ise onun hakkında farklı yerde zayıf ve sika değildir demiştir. Ancak Zehebî bu değerlendirmeyi ele alırken şaşkınlığını gizlemeyerek "*Bu batıl bir görüştür, zira şeyhayn onunla ihtacâc etmişler, hadislerinde de bir tane de olsa münker yoktur*." demiştir. Ebû Zekeriyyâ, sema' yoluyla başta İmâm Mâlik olmak üzere, Leys, Bekr b. Mudar, İbn Lehî'a, Hammâd b.

---

[901] el-İclî, a.g.s., s. 364; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 223; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 25; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 411; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 33; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 286.

[902] Mesela bkz. Buhârî, "Nikâh", 42; Müslim, "Hayd", 106; İbn Mâce, "Ta'bir", 9; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 58.

[903] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 96; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 165; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 341; el-Mizzî, a.g.e., C. XIV, s. 512; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 616; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 215; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 347.

[904] Mesela bkz. Dârimî, "Buyû'", 66, Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1; Ebû Dâvûd, "Harâc", 36; Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 5.

Zeyd, Hikl b. Ziyâd, İbn Vehb ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Buhârî, Harmele, Muhammed b. Abdillah b. Nümeyr, Yahyâ b. Ma'în, Yûnus b. Abdila'lâ, Ebû Zur'a er-Râzî, Ebû Hâtim, oğlu Abdülmelik b. Yahyâ ve başkaları rivayet etmişlerdir.[905] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[906]

29- Zekeriyyâ b. Yahyâ b. Sâlih el-Kudâ'î (ö. 242/857)

Kadı Abdurrahmân b. Abdillah el-Ömerî'ye katiplik yapmış fazilet ile adaletiyle tanınan ve kadılar tarafından makbul bir şahsiyettir. Müfaddal b. Fedâle, Rişdîn b. Sa'd, Nâfi' b. Yezîd ve İbn Vehb'den rivayet etmiştir. Ondan ise Müslim, Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc b. Rişdîn b. Sa'd, Abde b. Süleymân b. Bekr el-Basrî (Mısır'a yerleşmiştir), Muhammed b. Zebbân b. Habîb b. Zebbân el-Mısrî ve başkaları rivayette bulunmuşlardır. Mısır'da adaletle ön plana çıkmış kimselerden olup hadis rivayeti bakımından sika, sadûk ve müstekîmü'l-hadîs ifadeleriyle değerlendirilmiştir. [907] Hadislerini Müslim tahric etmiştir.[908]

30- Ahmed b. İsâ b. Hassân et-Tusterî (ö. 243/857)

İbrâhîm b. Ebî Hayye, Ezher b. Sa'd es-Semmân el-Basrî, Bişr b. Bekr, Dımâm b. İsmâîl, İbn Vehb ve başkalarından rivayet etmiştir. Ondan ise el-Buhârî, Müslim, en-Nesâî, İbn Mâce, İbrâhîm b. İshâk el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim ve başkaları hadis almışlardır. Hadis rivayeti açısından sika olmakla birlikte, semâ' vuku bulmadığı halde, onu çağrıştıracak sigalarla tahdis ettiği için kendisi zayıf, metrûk ve yalancı şeklinde görülmüştür. Yoksa yalanla itham edilmesi onun mevzu hadis rivayet eden biri olduğu manasında değildir. Nitekim el-Hatîb el-Bağdâdî, onun hadisi ile ihticâcı terk edenlerde herhangi bir delîl (gerekçe) bulmadığını ifade etmiştir. Hakkında övücü ifadeler sarfeden ez-Zehebî de "*Asıl olan onun hadisi ile amel edilmelidir.*"

[905] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 285; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 56; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 507; İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. IX, s. 262; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 401; ez-Zehebî, *Siyer,* C. X, s. 612; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. XI, s. 237; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 347.

[906] Mesela bkz. Müslim, İmâret, 58; İbn Mâce, Talâk, 31.

[907] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 188; el-Mizzî, a.g.e., C. IX, s. 380; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1142; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. III, s. 336; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 288.

[908] Mesela bkz. Müslim, "Nüzür", 11.

demiştir.[909] Ahmed b. İsâ'nın hadislerinin 80'ini Buhârî, 34'ünü de Müslim tahric etmiştir.[910]

31- Muhammed b. Rumh b. el-Muhâcir et-Tücîbî (ö. 243/857)

İlimde ziyadesiyle itkan sahibi, büyük bir hafız olup, ilimî yolculuğunda bulunmayan bir şeyhtir. el-Leys, İbn Lehî'a ve Mesleme b. Alî el-Haşenî'den semâ' ile rivayet etmiş, ayrıca İmâm Mâlik'ten sadece hikayeler nakletmiştir. Ondan rivayet edenler arasında ise Müslim, İbn Mâce, el-Hasen b. Süfyân, Muhammed b. el-Hasen b. Kuteybe el-Askalânî, Alî b. Ahmed b. Allân ve Ahmed b. Abdilvâris el-Assâl gibi isimler zikredilmiştir. Hadis ilmi bakımından sika, sebt ve mutkin olarak değerlendirilmiştir. Nesâî, İmâm Mâlik'ten hadis almış olsaydı onu ravilerinin ilk tabakasında zikredeceğini söylemiştir. Zehebî ise onu Kuteybe b. Sa'îd'den daha mutkin bulup, Buhârî'nin ondan hadis zikretmemesini hayretle karşıladığını söylemiştir.[911] Muhammed b. Rumh'un hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiş, 161'i Müslim'de yer almaktadır.[912]

32- Amr b. Sevvâd b. el-Esved el-Mısrî (ö. 245/859)

Hadis rivayetinde sika ve sadûk bulunmuş, Eşheb b. Abdilazîz, Abdullah b. Küleyb el-Murâdî, Abdullah b. Vehb, eş-Şâfiî ve Müemmil b. Abdirrahmân es-Sekafî'den rivayet etmiştir. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Müslim, en-Nesâî, İbn Mâce, torunu Ebü'l-Ğîdân İbrâhîm b. Ömer b. Amr b. Sevvâd el-Kuraşî, İbn Abdilhakem, Alî b. el-Hasen, Ebû Hâtim ve başka isimler zikredilmiştir.[913] Müslim *Sahîh*'inde ondan 26 hadis zikretmiş, ayrıca diğer muteber eserlerde de rivayetileri tahric edilmiştir.[914]

33- İsa b. Hammâd b. Müslim et-Tücîbî (ö. 248/861)

---

[909] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 18; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 417; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1009; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. I, s. 97; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 64; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 291.

[910] Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. II, s. 193; Dârimî, "Mukaddime", 43; Buhârî, "Hac", 2; Müslim, "Hayd", 93; İbn Mâce, "Sünnet", 20; Nesâî, "Gusl", 30.

[911] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 445; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 97; el-Mizzî, a.g.e., C. XXV, s. 203; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1226; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XI, s. 498; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 164.

[912] Mesela bkz. Müslim, "Îmân", 63; İbn Mâce, "Sünnet", 2.

[913] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 237; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 373; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 57; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1196; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 45; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 288.

[914] Mesela bkz. Müslim, "Salât", 232; İbn Mâce, "Cenâiz", 65; Nesâî, "Sehv", 23.

Hadis rivayeti bakımından sika ve rivayeti rıza ile karşılanılan bir şahsiyettir. el-Leys'ten yazılı eserler rivayet edip ondan rivayet eden son sika ravidir. Leys'in haricinde Rişdîn b. Sa'd, Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem, İbn Vehb ve İbnü'l-Kâsım'den hadis rivayet etmiştir. Ondan rivayet edenlerin arasında ise: Müslim, Ebû Dâvûd, en-Nesâî, İbn Mâce, Bakî b. Mahled, Ebû Zur'a, Muhammed b. el-Hasen b. Kuteybe, el-Hüseyin b. Muhammed el-Mısrî, Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd, Ahmed b. İsa el-Vişâ gibi şahsiyetler zikredilmiştir.[915] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilip 9 tanesini Müslim rivayet etmiştir.[916]

34- Ahmed b. Sâlih el-Mısrî (248/863)

Ebû Ca'fer el-Mısrî ve İbnu't-Taberî olarak da bilinen Ahmed b. Sâlih'in babası Taberistan asıllı bir asker olup Mısır'a gelmiştir. Ahmed Mısır'da dünyaya gelmiştir. Hadisçiliğinin yanı sıra fıkıh, kıraat ve nahiv ilimlerinde de söz sahibidir. Kıraatini arz ve semâ yoluyla Verş'ten almıştır. Diğer ilimlerde de olduğu gibi kıraatte de İmâmlık kademesindedir. Sâlih b. Muhammed el-Hâfız, Ahmed b. Sâlih'ten kıraati daha güzel olan birini görmediğini ifade etmiştir.[917]

Ahmed b. Sâlih, yanına giderek Süfyân b. Uyeyne, yemene geçip Abdurrezzâk, İbn Ebî Füdeyk, Anbese b. Hâlid, Haramî b. Umâre, Yahyâ b. Hassân, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Nâfi', Ebû Nu'aym, Selâme b. Ravh ve birçoklarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Buhârî, Ebû Dâvûd, Ebû Zur'a er-Râzî, Muhammed b. Yahyâ, Muhammed b. el-Müsennâ, Amr en-Nâkid, ez-Zühlî, Muhammed b. Abdillah b. Nümeyr, Mahmûd b. Ğaylân, Ebû İsmail et-Tirmizî ve başkaları rivayet etmişlerdir. Onun son ravisi ise Zehebî'ye göre Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd'dur. Hadis rivayeti açısından büyük bir hafız, sikalığın en yüksek mertebelerindedir. Ahmed b. Hanbel Bağdâd için ne konumdaysa, o da Mısır'da o derecede görülmüştür. Ahmed b. Hanbel ona çok saygı duyar ve tereddütsüz güvenirdi. Yemen, Hicâz ve Irak hadislerini kendisinde toplayan bir muhaddistir. Hadislerin illetlerini de iyi anlayandır. Fakat, bununla birlikte Ahmed'in zayıf, hadis uyduran kişi ve yalancılıkla itham edilen bir kişi olduğu kaynaklarda yer alan bilgiler

[915] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1200; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 209; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 288.

[916] Mesela bkz. Müslim, "Salât", 213; İbn Mâce, "Sünnet", 14; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 105; Nesâî, "Salât", 17.

[917] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 6; el-İclî, a.g.s., s. 48; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 56; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 13; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 25; İbn Adîy, a.g.e., C. I, s. 295; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1000; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 39; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 306.

arasındadır. Ancak bu durumu açıklığa kavuşturan hadisçiler onun hakkındaki tecrih ifadeleri hiçbir delile dayanmamakta olduğunu ifade etmişlerdir. Başka bir rivayete göre Ahmed bir arada meclisinde bulunan Nesâî'yi, izinsiz geldiğinden dolayı kovmuş ve bundan dolayı hakkında kötü konuşmuştur. Bu olaya değinen İbn Yûnus, Ahmed b. Sâlih'in hiç de Nesâî'nin dediği gibi olmadığını kesin bir dille açıklığa kavuşturmuştur. İbn Hacer ise uydurmacı ve yalancı bulunan Ahmed, Mısırlı Ahmed değil, Mekkeli Ahmed b. Sâlih eş-Şemûmî adında hadis uyduran başka bir şahıstır.[918] Mısır hadisçiliği için en önemli âlimlerden biri olan Ahmed b. Sâlih'in hadisleri Buhârî ve Ebû Dâvûd tarafından tahric edilmiştir.[919]

35- Ahmed b. Sa'd b. el-Hakem el-Cümehî (ö. 253/867)

Hem İbn Ebî Meryem hem de künyesi ile Ebû Ca'fer el-Mısrî olarak bilinmektedir. İlim sahibi, ilim talap etmek üzere bölgeleri gezen ve tasnif ile meşgul olan bir kimsedir. Hadis rivayeti açısından kendisinde bir beis görülmeyen biridir. Esed b. Mûsâ, İsmâîl b. Ebî Üveys, İmâm Mâlik'in kâtibi Habîb b. Ebî Habîb, Halef b. Hâlid el-Kuraşî, amcası Sa'îd b. el-Hâkem, Nu'aym b. Hammâd el-Huzâ'î, Yahyâ b. Ma'în ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Ebû Dâvûd, en-Nesâî, el-Abbâs b. Muhammed el-Basrî, Alî b. Ahmed b. Süleymân el-Bezzâr, Alî b. Sirâc el-Mısrî ve başkaları rivayet etmişlerdir.[920] Hadisleri muteber kaynaklarda tahric edilmiştir.[921]

36- Abdülğanî b. Rifâ'a el-Lahmî (ö. 255/869)

Feraiz sahibi Basralı Ebû Muhammed Eyyûb b. Süleymân el-Huzâ'î'den feraiz ilmini öğrenip özellikle bu konuda ve Fıkhın genelinde derin vukufiyete sahiptir. el-Leys b. Sa'd ile görüşüp ondan ders almıştır. Onların dışında Bekr b. Mudar, Müfaddal b. Fedâle, Abdullah b. Vehb gibi birçok kimseden rivayeti vardır. Ondan ise Ebû Dâvûd, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, ki onun en bütük şeyhidir, Ebû Bekr b. Ebî Dâvûd, 'İlân b. es-Saykal ve başkaları hadis almışlardır.[922] Hadisini Ebû Dâvûd tahric etmiştir.[923]

---

[918] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 6; el-İclî, a.g.s., s. 48; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 56; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 13; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 25; İbn Adîy, a.g.e., C. I, s. 295; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1000; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 39; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 306.

[919] Mesela bkz. Buhârî, "Cumu'a", 13; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 56.

[920] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 12; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 308; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 31; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 29; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 291.

[921] Mesela bkz. Ebû Dâvûd, "Cihâd", 129; Nesâî, "Sıyâm", 34.

[922] el-Mizzî, a.g.e., C. XVIII, s. 229; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 115; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 367; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 288.

[923] Ebû Dâvûd, "Tahâret", 106.

37- Ahmed b. Abdirrahmân b. Vehb el-Kuraşî (ö. 264/877)

Babası Abdurrahmân b. Vehb, Abdullah b. Vehb'in kardeşi, dolayısıyla Ahmed'in amcası olup ondan çokça rivayeti vardır. Onun daşında eş-Şâfiî, Bişr b. Bekr et-Tinnîsî ve birçok kimseden rivayette bulunmuştur. Ondan ise Müslim, Ebû Zur'a, Ebû Hâtim, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Bekr b. Ziyâd en-Neysâbûrî, Abdurrahmân b. Ebî Hâtim ve başkalarından rivayet etmişlerdir. İbn Adî, yabancıların aksine, Mısırlılar'ın onu zayıf gördüklerini söylemiş olsa da, kaynaklarda hayatının sonlarına doğru ihtilata düşmesinden ötürü bazı münker rivayetlerin ondan sudur etmesiyle birlikte aslında sika bir ravi sayılmaktadır. Nitekim İbn Hibbân da *el-Mecrûhîn*'inde bu görüşü destekler ifadeler kullanmıştır.[924] Hadisleri Müslim'in *Sahîh*'inde tahric edilmiştir.[925]

38- Muhammed b. Nasr Ebû Abdillah el-Mervezî (ö. 293/906)

İlmi ve ibadeti ile ön planda çıkmış büyük âlimlerdendir. Bağdat'ta doğmuş, Nisabur'da yetişmiş, bir süre Mısır'da kaldıktan sonra Semerkand'a intikal etmiştir. Hadisçi ve fıkıhçıların İmâmı olarak bilinmektedir. Mısırlı Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem "*Muhammed b. Nasr biz Mısırlılar nazarında bile İmâmdı, Horasanda ise siz düşünün*." diyerek onun ilmî derinliğini anlatmaktadır. Sahâbe, tabiûn ve sonrakilerin nezdinde ihtilaflı konuları iyi bilen, birçok eser telif eden bir şahsiyettir. Zehebî, İbn Mende'nin Muhammed b. Nasr'ın imân, şehâdet ve Kur'ân hakkında bazı problemli görüşlerinden dolayı Horasân ve Iraklı âlimler tarafından hecr edildiği şeklindeki sözüne değindikten sonra, "*Eğer her müctehid İmâmın normal karşılanabilecek ve Allah tarafından bağışlanabilir olan hatalarını araştırıp onlardan uzaklaşıp bidatçı ilan edeceğimiz durumdaysak, o halde bundan kimse kurtulmaz*." şeklindeki cevap vererek, her insanın hata yapabileceğini, fakat hatanın doğasına göre tepkilerin de değişebileceğine işaret etmiştir. Kaynaklarda Muhammed b. Nasr'ın Mısır'a geldiğinde çok kıymetli eserler tasnif ettiğine dair çeşitli rivayetlere rastlanmaktadır. Eserlerin çoğu fıkıh ve eser/hadise dair olduğu anlaşılmaktadır. Onun *Ta'zîmü kadri's-salât*, *Raf'u'l-yedeyn* ve *el-Kasâme* teliflerinden bazılarıdır. Âlimler onun *el-Kasâme* dışında başka eseri olmasaydı bile ilmî derinliğini gösterecek kadar kıymetli bulmuşlardır. Yine

[924] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 58; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 15; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 149; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 378; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 273; Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dımeşkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1993, s. 113; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 54; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 291.

[925] Mesela bkz. Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 263.

Muhammed b. Nasr'ın Ebû Hanîfe'nin Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'a muhalefet ettiği konulara dair bir tasnifin de olduğu, faka bunun *el-Kasâme* adlı eseri mi, yoksa başka bir kitap mı olduğu hususunda bir açıklamaya rastlanmamıştır. Kadı Muhammed b. Muhammed'in şu sözü onun ilmî ağırlığına açıkça delalet etmektedir: İlk nesil âlimlerimiz "*Horasan'da İbnü'l-Mübârek, İbn Râhûye, Yahyâ b. Yahyâ ve Muhammed b. Nasr diye dört adam vardır.*" derlerdi. Muhammed b. Nasr, Horasan'da Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî, Yezîd b. Sâlih, Ömer b. Zürâre, Sadeka b. el-Fadl, İshâk b. Râhûye ve Ali b. Hucr'u; Rey'de Muhammed b. Mihrân el-Hammâl, Muhammed b. Mukâtil ve Muhammed b. Humeyd ve başkalarını; Bağdat'ta Muhammed b. Bekkâr b. el-Reyyân, Ubeydullah b. Ömer el-Kâvârîrî ile tabakasındaki bazı kimseleri; Basra'da Şeybân b. Ferrûh, Hudbe b. Hâlid, Abdülvâhid b. Ğiyâs ve başkalarını; Kûfe'de Muhammed b. Abdillah b. Nümeyr, Hennâd, İbn Ebî Şeybe ve diğerlerini; Medine'de Ebû Mus'ab, İbrahim b. el-Münzir el-Hizâmî ve başkalarını; Şam'da Hişâm b. Ammâr ve Duyam'i ve Mısır'da Yûnus es-Sadefî, er-Rebî' el-Murâdî, Ebû İsmail el-Müzenî'yi işitmiştir. Ebû İsmail el-Müzenî'den de zabt ve tefekkuf yoluyla Şâfiî'nin kitaplarını almıştır. Bu kadar geniş bir coğrafyadan ilim talebinde bulunan Muhammed b. Nasr'dan rivayette bulunanlar da fazladır. Onlardan bazıları şu şekilde zikredilebilir: Ebü'l-Abbâs es-Serrâc, Muhammed b. el-Münzir Şekker, Ebû Hâmid b. eş-Şerkî, Muhammed b. Ya'kûb b. el-Ahrem, Ebü'n-Nadr Muhammed b. Muhammed el-Fakîh, oğlu İsmail b. Muhammed b. Nasr, Muhammed b. İshâk es-Semerkandî ve daha başkaları.[926] Onun hadisleri Nesâî'de yer almaktadır.[927]

39- Ahmed b. Şu'ayb Ebû Abdirrahmân en-Nesâî (ö. 303/915)

Sünen sahibi, büyük âlim, İmâm, muhaddis ve hadis münkkididir. Âlimler tarafından ilim denizi, sabır ve itkan sahibi, ravilerin hallerini en iyi bilenlerden ve tasnifleri güzel olan birisi şeklinde değerlendirilmiştir. İlim talebinde Horasan, Hicâz, Mısır, Cezîre, Irak, Şâm gibi çok geniş bir coğrafyayı gezmiştir. Sonunda Mısır'a yerleşmesi bölgenin hadisçiliği için önemli bir gelişmedir. Oraya yerleştikten sonra İslâm coğrafyasının her yerinden kendisine muhaddisler gelmiş, meclislerine katılıp ondan istifade etmişlerdir. Bazıları tarafından Hz. Ali , Amr ve Muâviye gibi rakiplerine olan

[926] İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 153; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. IV, s. 508; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIV, s. 33; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 489; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 310.
[927] Mesela bkz. Nesâî, "Nikâh", 8.

mesafesinden dolayı eleştirilmiş, ancak bu durum onun hadisçiliğini zedelememiştir. Telif ettiği eserleri hadis ve hadis ilimlerinde çok önemlidir.[928]

İshâk b. Râhûye, el-Bezzâr, Abdülmelik b. Şu'ayb b. el-Leys, Ali b. Hucr, Yahyâ b. Durust, Yûsuf b. Hammâd, Yûsuf b. İsa ez-Zührî ve çok sayıda diğer şahsiyetlerden rivayette bulunmuştur. Ondan ise Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Abdülkerîm b. Ebî Abdirrahmân en-Nesâî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî ve birçokları rivayet etmişlerdir.[929]

İmâm en-Nesâî en büyük şöhretini sahih ve zayıf hadisleri ayırt etmek konusundaki mahareti, ricâl bilgisinin genişliği ve fıkıh ilimlerine derin vukufiyetinden dolayı kazanmıştır. Ebû Alî en-Neysâbûrî (ö. 349/960) Müslümanların imamlarını sayarken onun ismini en başında zikretmiş,[930] Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (ö. 385/995) onu çağdaşlarının lideri olarak görmüştür.[931] Sa'd b. Ali ez-Zencânî (ö. 471/1079) Nesâî'nin isnad ricâli hususunda Buhârî ve Müslim'den daha ağır şartlarının olduğunu söylemiş,[932] el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise onun *Sünen*'ini sahih saymıştır.[933] Zehebî, Nesâî'nin Müslim'den daha hafız olduğunu söylemiş,[934] İbnü's-Salâh (643/1245) ise onun *Sünen*'ini Tirmizî'den önce zikretmiştir.[935] Genel kabul gören uygulamaya göre *Kütüb-i Sitte* içinde derece olarak beşinci sırada yer alan *Sünen*'in sahibi Nesâî'nin Mısır'da yaşamış olması oradaki çevre bölgelerdeki ilmin gelişmesi için önemli bir olaydır. Nesâî Mısır'da bulunduğu sıralardaki ilmî meclislerinde bölgenin âlimlerinin yanı sıra İslâm dünyasının farklı yerlerinden ilim adamları buraya gelip ondan faydalanmışlardır.

40- Ebû Ca'fer et-Tahâvî Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Hanefî (ö. 321/933)

---

[928] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 24; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 328; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIV, s. 125; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 36; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 349.

[929] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 24; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 328; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIV, s. 125; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 36; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 349.

[930] Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâkim en-Neysâbûrî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*, 2. b., thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977, s. 82.

[931] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 38.

[932] Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-şâfiîyyeti'l-kübrâ*, I-X, 2. b., thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî- Abdülfettâh Muhammed el-Halv, C. III, y.y.: Hicr li't-Tıbâ'a, 1413, s. 16.

[933] İbnü's-Salâh, a.g.s., s. 40.

[934] es-Sübkî, a.g.e., C. III, s. 16.

[935] İbnü's-Salâh, a.g.s., s. 37.

Büyük bir âlim, Mısır'ın muhaddisi ve fakihi olup Tahâ köyünde dünyaya gelmiştir. Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin hem hadis hem de Fıkha dair değerli eserleri vardır. Fıkhı Kadı Ahmed b. Ebî İmrân el-Hanefî'den almıştır. Kendisi ifade ettiği üzere öncesinde Ebû İbrahîm el-Müzenî'den Şâfî Fıkhını öğrenmiş, Ahmed b. Ebî İmrân Mısır'a kadı olarak gelince de onunla görüşmüş ve Hanefî Fıkhını öğrenmiştir. *İhtilâfü'l-ulemâ', Şurût, Me'âni'l-âsâr* ve *Ahkâmü'l-Kur'ân* onun önemli eserleridir. İbn Yûnus "*Bir daha onun gibi bir âlim gelmemiştir.*" diyerek onun seviyesini açıklamaktadır. Et-Tahâvî, Abdülğanî b. Rifâ'a, Hârûn b. Sa'îd el-Eylî, Yûnus b. Abdila'lâ, Bahr b. Nasr, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, er-Rebî' b. Süleymân el-Murâdî, Ebû İbrâhîm el-Müzenî, Bekkâr b. Kuteybe ve başkalarından rivayette bulunmuştur. Ondan ise Yûsuf b. el-Kâsım el-Meyânecî, Ebü'l-Kâsım et-Taberânî, Muhammed b. el-Muzaffer ve bunlar gibi Şamlı, Mısırlı ile diğer bölgelerden ona gelen birçok kimse rivayet etmiştir.[936]

41- Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Mervezî (ö. 340/951 veya 343/954)

Büyük bir İslâm âlimi, Bağdat'ın önde gelen İmâm, fakih ve hadisçilerindendir. Ebü'l-Abbâs b. es-Sureyc'in arkadaşı ve en büyük talebelerindendir. Bağdat'ta yetişmiş, önemli eserler telif etmiş ve Ebû Zeyd el-Mervezî ile Basra müftüsü Ebû Hâmid Ahmed b. Bişr el-Merverrûzî ile onlar gibi birçok âlimi yetiştirmiştir. Hayatın son yıllarında Mısır'a intakal edip orada yaşayıp vefat etmiştir. İmâm Şâfiî'nin ders halkasına katılma imkanı bulmuştur. Sonrasında Şâfiî mezhebinin reislerinden olup ona dair şerh ve özetlemeler yapmıştır. Mısır'ın büyük camiinde ders halkaları kurmuş, insanların teveccühünü kazanmış ve rivayetlere göre ders halkalarından 70 civarında hadis âlimi yetişmiştir. Onun eserlerinden en meşhuru hadise dair olup Fustât camiinde okuttuğu kitabıdır. Kitabın ismi belli olmamakla birlikte onun şöhretine sebebiyet veren olay kaynaklarda zikredilmiştir. Rivayete göre kitabın okunduğu camide binlerce kişi katılmış ve istivâ konusu ele alındığı sıralarda fitne meydana gelmiştir. Bunun üzerine dönemin yöneticisi Kâfûr, Mu'tezile'nin hoşnutsuzluğuna son vermek için Ebû İshâk'tan eseri saklamasını talep etmiştir.[937]

DİĞER BAZI RAVİ İSİMLERİ

[936] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 20; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XV, s. 27; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 350; ez-Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 206.

[937] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. VI, s. 489; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XV, s. 429; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 312.

Câbir b. İsmâîl el-Hadramî (ö. ?),[938] Âsım b. Hukeym (ö. ?),[939] Abdullah b. Süveyd b. Hibbân el-Mısrî (ö. ?),[940] Abdullah b. Tarîf el-Mısrî (ö. ?),[941] Haccâc b. İbrâhîm el-Ezrak el-Bağdâdî (ö. 212/828),[942] Talk b. es-Semh b. Şurahbîl el-Mısrî (ö. 211/826),[943] Sa'îd b. İsâ b. Telîd er-Ru'înî (ö. 219/834),[944] Yûsuf b. Adî et-Teymî el-Kûfî (ö. 233/847),[945] Ahmed b. Sa'îd b. Bişr (Beşîr) el-Hemdânî (ö. 253/867),[946] İbrâhîm b. Merzûk b. Dînâr el-Basrî (ö. 270/883),[947] Yahyâ b. Eyyûb el-Havlânî (ö. 298/910),[948] Yezîd b. Sinân b. Yezîd el-Kuraşî el-Emevî el-Basrî (ö. 264/877),[949] Osmân b. Sâlih b. Safvân es-Sehmî (ö. 219/834),[950] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdillah (ö. ?),[951] Sa'îd b. Kesîr b. Ufeyr el-Mısrî (ö. 226/841),[952] Muhammed b. İbrâhîm Ebû Abdillah İbnü'l-Mevvâz el-İskenderânî (ö. 281/894),[953] Esed b. Musâ b. İbrahîm el-Âmidî (ö.

[938] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 501; el-Mizzî, a.g.e., C. IV, s. 434; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 37; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 279.

[939] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VI, s. 488; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 342; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 108; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 506; el-Mizzî, a.g.e., C. XIII, s. 480; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 40; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 280.

[940] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 109; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 270; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 343; el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 73; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 249; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 280.

[941] el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 133; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 268; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 280.

[942] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 380; el-İclî, a.g.s., s. 107; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 154; İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 57; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 203; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 551; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 195; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 284.

[943] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 491; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 246; el-Mizzî, a.g.e., C. XIII, s. 454; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 334; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 32; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 286.

[944] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 461; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IV, s. 51; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 209; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 261; el-Mizzî, a.g.e., C. XI, s. 29; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 323; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 71; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 285.

[945] el-İclî, a.g.s., s. 486; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 438; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 498; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 417; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 290.

[946] el-İclî, a.g.s., s. 47; el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 312; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IX, s. 562; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 31; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 291.

[947] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 16; el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 197; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 58; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 163; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 292.

[948] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 507; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 230; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 185; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 294.

[949] el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 152; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 335; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 294.

[950] el-Mizzî, a.g.e., C. XIX, s. 391; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 394; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 122; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 305.

[951] es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 306.

[952] el-Mizzî, a.g.e., C. XI, s. 36; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 583; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IV, s. 74; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 308.

[953] ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIII, s. 6; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 310; ez-Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 294.

212/827),[954] Sa'îd b. Ebî Meryem el-Hakem b. Muhammed el-Cümehî (ö. 224/839),[955] Abdullah b. Sâlih b. Muhammed b. Müslim el-Cühenî (ö. 222/837),[956] Nu'aym b. Hammâd Ebû Abdillah el-Mervezî (ö. 228/842),[957] el-Hasen b. Abdilazîz el-Vezîr el-Cüzâmî (ö. 257/871),[958] Muhammed b. Abdillah b. Abdirrahîm Ebû Bekr el-Berkî (ö. 249/863),[959] Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî er-Râzî (ö. 271/884),[960] Abdân b. Muhammed b. İsâ Ebû Muhammed el-Mervezî (ö. 293/906),[961] Ebû Sa'îd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdila'lâ es-Sadefî el-Mısrî (ö. 347/958),[962] Hamza b. Muhammed b. Ali b. el-Abbâs el-Kennânî (ö. 357/968),[963]

2. MISIR'DA HADİS İLMİ

Bu bölümde, Mısır'daki hadis ilminin özellikleri ve Mısırlı muhaddislerin hadis ilmindeki yeri ve katkıları ile bölgenin, etkilenme ve etkileme açısından İslâm coğrafyasının diğer ilmî merkezlerindeki muhaddislerle olan ilişkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

2.1. Hadîs Kavramına Dair

Hadis kelimesi "söz", "haber" ve eskinin (kadim) zıddı anlamında "yeni" gibi sözlük manalarını ihtiva etmektedir.[964] Terim olarak ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil ve takrirlerine hadis denir.[965] Özellikle ilk dönem hadisçileri tarafından bazen haber

[954] el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 512; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 162; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 260; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 346; ez-Ziriklî, a.g.e., C. I, s. 298.

[955] el-Mizzî, a.g.e., C. X, s. 391; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 327; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 126; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 346.

[956] el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 98; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 403; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 256; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 346.

[957] el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 466; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 595; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 458; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 347; ez-Ziriklî, a.g.e., C. VIII, s. 40.

[958] el-Mizzî, a.g.e., C. VI, s. 196; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 333; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. II, s. 291; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 347.

[959] el-Mizzî, a.g.e., C. XXV, s. 503; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIII, s. 46; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 263; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 348.

[960] el-Mizzî, a.g.e., C. XXV, s. 89; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XII, s. 628; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 124; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 349.

[961] ez-Zehebî, *Siyer*, C. XIV, s. 13; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 349.

[962] ez-Zehebî, *Siyer*, C. XV, s. 578; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 351.

[963] ez-Zehebî, *Siyer*, C. XVI, s. 179; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 351; ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 280.

[964] Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Manzûr er-Ruveyfi'î el-İfrîkî, "حدث", *Lisânü'l-Arab*, 3. b., Beyrut: Dâru Sâdir, 1414, C. 2, s. 131.

[965] Selman Başaran, Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, 2. b., Bursa: Uludağ Unüversitesi BÂsımevi, 2001, s. 2.

vermek/almak manasındaki haber ile eser/iz bırakmak manasındaki eser kelimelerini de hadis kavramının müradifi olarak kullanmışlardır. Aynı şekilde, takip edilen yol, çığır açmak, gelenek manalarına gelen sünnet kelimesi de muhaddisler tarafından hadis anlamında kullanagelmiştir.[966]

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söz, fiil, takrir ve davranışlarını kapsayan sünnet veya hadis, Müslümanlar için çok önemli bir ilim dalı haline gelmiştir. Hadisler, hem Kur'ân'ı doğru anlamak hem de genel olarak İslâm'ı gerektiği şekilde uygulamak bakımından önemli bir unsurdur. Zira, bu din Allah Resûlü'ne (s.a.v.) vahiy edilmiş, dolayısıyla onun yegane temsilcisi, teori ve pratik nazarında öğreticisi odur. Hadislerin İslâm'daki yeri Allah Resûlü (s.a.v.) hayattayken başlayarak nesilden nesile bu şekilde belirlenmiştir. Nitekim, sahâbe dini bir konuda bilgi edinmek istediklerinde önce Kur'ân'a, orada bulamadıklarında ise Hz. Peygamber'e (s.a.v.) müracaat ederek çözüm elde etmişlerdir. Onun dışında, sahâbe Kur'ân ile alakalı veya herhangi bir dini konuda anlaşmazlığa düştüklerinde, açıklığa kavuşturması için Hz. Peygamber'e (s.a.v.) havale ederlerdi. Bu yol haritası Kur'ân'da da açıkça belirtilmektedir. Kur'ân'ın kendisi müminlerden çözemedikleri sorunlarını Peygamber'e arz etmeleri gerektiğini ifade etmektedir.[967] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisi de Mu'âz b. Cebel örneğinde olduğu gibi sahâbîlerini bu yönde eğitmiştir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) Mu'âz'ı halka Kur'ân'ı ve İslâmî bilgileri öğretmesi için Yemen'e gönderirken ona: "*Senden konu hakkında çözüm istediklerinde ne ile hüküm edeceksin?*" şeklindeki soruyu yöneltmiştir. Bunun üzerine Mu'âz, Kur'ân'a müracaat edeceğini, orada bulamazsa Peygamber'in sünnetine, yine bulamazsa kendi re'yiyle ictihad edeceğini söylemiş ve Allah Resûlü (s.a.v.) da ona bu çözüm yolunu beğendiğini belirtmiştir.[968] Bu bilgiler ışığında, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden itibaren, sünnetin ve hadislerin İslâm teşrî'inde Kur'ân'dan sonraki en önemli kaynak olarak algılandığı ortaya çıkmaktadır.

Hadislerin dindeki bu konumunun farkında olan sahâbe, her fırsatta Peygamber'den (s.a.v.) sadır olan her söz, fiil, davranış ve takriri titiz bir şekilde öğrenip

[966] Başta usulcüler olmak üzere kimi âlimler ise bu terimlerin her biriyle haberin/rivayetin türlerinden birini kastetmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2006, s. 10; Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi Yay., 2006, s. 89, 109, 108, 288.
[967] en-Nisâ, 4/59.
[968] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXXVI, s. 333.

değişik yollarla koruyup sonraki nesillere taşımak gayretinde olmuşlardır. Başka bir meşguşliyetten dolayı Peygamber'in (s.a.v.) huzurundan ayrılmak durumunda kalan kimi sahâbe, onun tavsiyelerini kaçırmamak adına, işitemediklerini meşgalesini halledince nöbetleştiği bir arkadaşından öğrenirdi. Sababe bu şekilde, Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta olduğu sürece ondan uzak kalmamaya özen göstermişlerdir. Özellikle Suffe ehli sahâbîler gibi ilme öncelik vermiş olanlar bu konuda daha titiz davranmışlardır.

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından hemen sonra başlayıp raşid halifeler dönemi boyunca ve sonrasında büyük bir hızla genişleyen İslâm devleti, sahâbenin Medine'den ayrılıp fethedilen çeşitli yerleşim merkezine dağılmalarını beraberinde getirdi. Bazıları ordunun parçası olup fetihten sonra oralara yerleşmeyi karar vermişler, bazıları bölge insanlarına dini öğretmek üzere devlet adamlarının tâlimatlarıyla, diğer bir kısmı ise bunlar dışındaki farklı sebeplerden dolayı Medine'den ayrılıp İslâm coğrafyasının bir parçası haline gelmiş herhangi bir başka yere gitmişlerdir. Medine'den ayrılan özellikle ilimde daha fazla ilerlemiş sahâbîler gittikleri bölgelerde dinde İmâm ve referans olmuş, özellikle hadis hususunda o merkezlerde hadis medreselerin kurucuları konumunda bulunmuşlardır. Daha sonra, her bölgeden insanların ilim mercii haline gelmiş bir veya birden fazla sahâbî ismi ön plana çıkmıştır. Örneğin Medine'de Abdullah b. Ömer (ö. 74/693), Mekke'de Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687), Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Basra'da Enes b. Mâlik (ö.) ve Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 44/665) ve Şâm'da Mu'âz b. Cebel (ö. 18/639) ilmî faaliyetlerin ve özellikle hadis medresesinin kurucusudurlar.[969] Bu araştırmanın konusu olan Mısır'da, genel anlamda İslâmî ilimlerin ve özelde hadis ilminin baş hocası ise Abullah b. Amr b. el-'Âs (ö. 65/684)'tır.

Abdullah b. Amr'ın yanı sıra Ukbe b. Âmir, Amr b. el-'Âs ve Abdullah b. Hâris b. Ceze' Mısır'a yerleşen en önemli sahâbî şahsiyetlerdir. Buraya yerleşen sahâbîler şüphesiz ki Kur'ân ve Hadis ilimleri başta olmak üzere İslâmî ilimlerini başkalarına öğreten ilk hocalarıdır. Mısır söz konusu olunca özellikle Abdullah b. Amr ve Ukbe b. Âmir bu konuda önemli iki isimdir. Tabiîn döneminde ise Süleym b. 'Itr et-Tücîbî, Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillah, Yezîd b. Ebî Habîb, Câ'fer b. Rebî'a önde çıkan bazı isimlerdir. Bunların yınanda Medîne âlimlerinden Abdurrahmân b. Hürmüz ve Nâfi' Mısır'da kalmış ve orada faaliyette bulunan âlimlerdendir. Bir sonraki tabakadan ise Amr b. Hâris, Hayve

[969] Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 97.

b. Şureyh, Leys b. Sa‘d, Abdullah b. Lehî‘a, Abdullah b. Vehb, Şâfiî gibi ilmî şahsiyetler karşımıza çıkmaktadırlar. Bu gibi ismlerin katkılarıyla Mısır'da doğup gelişen hadis ilmi çalışmada araştırılacak ve ilk üç asır boyunca Mısırlıların hadis ilmine dair katklıları tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.2. Mısır'ın Hadis Merkezi Olmasını Sağlayan Etkenler

İslâm dünyasındaki belli başlı bazı şehir veya bölgelerin ilim merkezlerine dönüşmesinde bir takım unsurların etkili olduğu muhakkaktır. Bunların başında, İslâmî fetihler gelmektedir. Ayrıca, farklı bölgelerdeki hadislerden haberdar olup onları bir araya getirme arzusu, İslâm dünyasında ortaya çıkan çeşitli siyasî huzursuzluk ve istikrarsızlıklar gibi hususlar ilmî merkezlerin oluşmasındaki önemli etkenlerdendir. Tüm bu ve benzeri hususlar aşağıda başlıklar halinde ele alınmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Fetihler

Hulefâ-i râşidîn döneminde fetihler gerçekleştirmek üzere kurulan orduların büyük bir kısmını sahâbeden oluşturulmuştur. Bir bölge fethedildikten sonra sahâbeden bazıları Medine'ye dönmeyip orayı vatan edinmişlerdir. Yeni fethedilen bölgelerde yerleşen sahâbîler bir yandan devlet işleriyle uğraşırken, bir yandan da halkı irşad etmeyi, onlara İslâm'ı tepliğ etmeği en önemli görev addetmişlerdir.

Mısır, Râşid Halifeler döneminde fethedilen bölgelerden biridir. Dolayısıyla Mısır'ı fetheden ordunun büyük bir bölümünü doğal olarak sahâbîler oluşturmuştur. Nitekim Süyutî'nin tespitlerine göre bu sayı 340 civarındadır.[970] Mısırla ilişkilendirilen sahâbîler içinde az sayıda hadis rivayet edenlerin sayısı 200'ün üzerindedir. Daha fazla rivayetle ilgilenenlerin sayısı ise 20'nin üzerindedir. Diğerlerinin ilmi yönü hakkında ise kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Suyûtî'nin Mısırlı sahâbîleri tanıtırken Mısır'ın fethine katılmış olmayı dikkate alarak sahâbîleri saydığından ötürü böyle yüksek bir rakama ulaşmıştır. Mısır'da belli bir dönem yaşayan sahâbîlerin sayısı bundan çok daha azdır. Zira burada sayılanların büyük çoğunluğunun Mısır'ın fethine katılıp daha sonra bölge ile herhangi bir irtibatları kalmamıştır. Mısır fethine katılan sahâbîlerin çoğu fetih gerçekleştikten sonra başta Şâm

[970] Mısır'da yerleşen sahâbeyi ele alan müelliflerden Muhammed b. Rebî‘ el-Cîzî ve İbn Yunus eserlerinde 100 civarında, İbn Abdilhakem 70 civarında, es-Suyûtî ise 350'nin üzerinde sahâbe ismi zikretmiştir. (Bkz. İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî,* I-II, der. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, 1. b., C. I, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421; İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 162; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara,* C. I, s. 166).

olmak üzere farklı şehirlere bölgelerde yerleşip hayatlarını sürdürmüşlerdir. Kaldı ki, bu isimlerin çoğunun şâmî nisbesiyle anıldığı görülecektir. Suyûtî'nin sayımında Mısırlı sahabîlerinin rakamının bu kadar yüksek çıkmasının bir başka sebebi ise onun Şâm ve Mısır bölgelerini tek bir ülke şeklinde görmesinden dolayı da olabilir. Bu sebeple çalışmada bu isimlerin çoğu kapsam dışında bırakılmış, aralarında sadece Mısırla ilmî olarak ilişkisi bulunanlar seçilmeye çalışılmıştır. Bunların sayısı da 13 kişi olarak belirlenmiştir. Seçilen isimler arasında Ebû Zer el-Gifârî, Mu'âz b. Enes ve ez-Zübeyr b. el-Avvâm gibi mısrî olarak anılmayan ve Mısırla pek ilişkisi olmayan bazı isimler de yer almaktadır. Onlar da bir iki küçük hususta Mısırla ilişkilendirilebildikleri için buraya zikredilmişlerdir.[971]

2.2.2. Devletin Eğitim Politikaları

Müslümanlar her bir bölgeyi fethettiklerinde yaptıkları ilk icraatlardan biri yerli halkı İslâm'a davet etmektir. İslâm davetini kabul eden bölge halkları, yeni dinlerini öğrenmeye muhtaç oluyorlardı. Durum böyleyken devlet adamları, fethedilen her bölgeye halka İslâm'ı öğretecek âlimler göndermişlerdir. Bu mekanizmanın Mısır'da da aynen işlediği görülmektedir.

Mısır örneğine bakıldığında, ilme ve âlimlere düşkünlüğü ile bilinen, özellikle Ömer b. Abdilazîz'in (ö. 101/781) dönemi dikkat çekmektedir. İlmî faaliyetlerin gelişmesi ve sistemleşmesi için başka önlemler de alan Ömer b. Abdilazîz'in Mısırlıları İslâmî açıdan bilgilendirmeleri için, Mısır'a peş peşe âlimler göndermiştir. Bunlardan biri Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Yezîd el-Hublî el-Me'âfirî (ö. 100/718)'dir. Sâlih ve sika bir ravi olan Ebû Abdirrahmân Mısır'da ilim yaydığı kaynaklarda zikredilmektedir.[972] Abdullah b. Ömer'in azadlı kölesi Nâfi' Ebû Abdillah el-Medenî (ö. 117/735 veya 120/738) de halife tarafından Mısır'a gönderilen âlimlerdendir.[973] Hadis ve fıkıh ilimlerinde söz sahibi olan Nâfi' Medîne âlimlerindendir. Böyle bir şahsiyetin Mısır'a ilmî görevle gelmesi şüphesiz ki değer katan bir gelişmedir. Mısır'a öğretmen olarak tayin edilen başka bir şahsiyet Hibbân b. Ebî Cebele'dir (ö. 125/743). Kaynaklarda, Hibbân b. Ebî Cebele'nin Mısır'a bir grup âlimle birlikte gönderildiği ifade edilmektedir. Ancak onların kimler olduğuna dair her hangi bir bilgiye rastlanmamıştır.[974] Dolayısıyla

[971] Bu durum sahabeden sonraki nesiller için de aynen geçerlidir.
[972] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 82.
[973] el-Mizzî, a.g.e., C. XXIX, s. 304.
[974] el-Mizzî, a.g.e., C. V, s. 333.

Hibbân'ın beraberindeki kişiler burada zikredilen kişilerin olabileği gibi, başka şahsiyetler olma ihtimali de vardır.

Halife Ömer b. Abdilazîz'in Mısır'a gönderdiği âlimler arasında Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745), Abdullah b. Ebî Ca'fer (ö. 129/746) ve Ca'fer b. Rebî'a (ö. 136/753) da vardır. Bunlar da, Hibbân örneğinde olduğu gibi grup halinde Mısır'a gelmişlerdir.[975] Yezîd'in Mısır'a gelmesinden sonra bölgede büyük bir ilimî hareketlilik yaşanmıştır. Zira, kaynakların zikrettiğine göre o gelmezden önce, terğîb-terhîb ile fiten-melâhim konuları gündemdeyken, onun gelmesiyle birlikte helal-haram gibi daha fazla ilmî derinlik ve özellikle geniş bir hadis ilmi gerektiren konular ele alınmaya başlanmıştır.[976] Abdullah b. Ebî Ca'fer de Yezîd gibi Mısır'daki en meşhur fakih ve hadisçilerindendir. el-Leys b. Sa'd, bu iki şahsiyeti peş peşe zikrettiğinde hemen *"...ki onlar bölgenin iki sika muhaddisidir.*" ifadesini eklemiştir.[977] Ca'fer b. Rebî'a de Mısır'ın şeyh ve sika hadisçilerinden olup en seçkin âlimlerindendir.[978]

Yapılan tespitlere göre Mısır'a görevlendirilen başka bir âlim daha Amr b. el-Hâris el-Ensârî (ö. 130/748)'dir. Öncekilerden farklı olarak Amr, Medine'den Emîr Sâlih b. Ali'nin çocuklarını öğretmek üzere ayrılmıştır. Onu bu görevle Mısır'a gönderen Sâlih b. Ali'nin kendisidir. Amr b. el-Hâris, en önemli hadisçilerden olup hafızasının kuvveti ile şöhret bulan imamlardandır.[979]

Genelde Ömer b. Abdilazîz döneminden alınan bu örnekler, devletin Mısır'a önemli âlimler gönderilmiş olduğu ve bunların ilmî seviyelerinin yüksek bulunan kişilerden seçildiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz, onların gelmesi Mısır'daki hadis ilmini diğer İslâmî ilimlerle beraber ileriye taşıyan gelişmelerdendir. Zikredilen örneklerde görüldüğü gibi Ömer b. Abdilazîz döneminde Mısır'daki hadis ilminin bir canlılık kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yezîd b. Ebî Habîb örneğinde de anlaşıldığı gibi onun öncesindeki süreçte Mısır'ın ilmî açıdan durgun olmasıdır.

---

[975] el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 148-149.
[976] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 509; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXII, s. 102; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 31; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 148; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 318.
[977] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. IX, s. 7.
[978] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. III, s. 213.
[979] ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 351; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 15.

2.2.3. Rihle

"Hadis öğrenmek, hadisle ilgili bilgiler elde etmek için yolculuğa çıkılmasına" hadisçiler arasında rihle adı verilir.[980] Farklı bölgelere dağılan sahâbenin beraberinde götürdükleri hadisleri bir araya toplayabilmek için rihle denilen bu yolcuğa başvurmak bir zorunluluktur. Dolayısıyla hadis ve ilgili bilgileri talep etmek için yapılan bu yolculuklar bu ilmin ilerlemesinde büyük bir katkısı vardır. Farklı bölgelerdeki rivayetleri bir araya getirmenin yanında rihlenin, ali isnâd elde etme, ravileri daha detaylı tanıma, kendi bölgenin rivayetlerini gittiği şehirlere yayma isteği gibi daha pek çok faydası ve artıları vardır.

Bu aygulamanın sahâbe döneminden beri başladığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttür. Bazı sahâbîlerin Şâm'da bulunan Ebü'd-Derdâ'dan hadis almak için Medîne'den oraya kadar yolculuk etmeleri ilk rihle örneklerindendir.[981] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) huzurunda olmadıkları zamanlarda, çeşitli konularda soru işareti oluşan kimi sahâbîlerin onun yanına gelerek belirsizliklerini çözüme kavuştukları göz önünde bulundurulduğunda rihlenin Allah Resûlü'nün (s.a.v.) döneminden itibaren yapıldığı denilebilir.[982]

H. I. asır'dan başlayarak VI. asrın başlarına kadar devam eden rihle, özellikle II. asırdan sonra yoğun bir şekilde yapıldığı görülmektedir.[983] Bu dönemde rihle, muhaddisler arasında o kadar yayıldı ki adeta hadisçilerin olmazsa olmaz özellikleri arasında kabul edilmiştir. Yahyâ b. Ma'în'den rivayet edildiğine göre, kendisi rihlenin önemini vurgulayarak "*Memleketindeki hadisleri yazdıktan sonra, hadis talebi için başka bölgelere yolcuk etmeyen insanlardan hayır gelmez.*" ifadelerini kullanmıştır.[984] Yine bu hususta, İbrahîm b. Ethem'in "*Muhaddislerin yaptıkları rihleler sebebiyle Allah Te'âlâ,*

---

[980] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 259.

[981] Ebû Dâvûd, "İlm", 1; Tirmizî, "İlm", 19. Bu hadis sıhhati tartışmalı olup Tirmizî'deki rivayet el-Elbânî tarafından sahih olarak değerlendirilmiştir (bkz. *Sünen-i Tirmizî*'nin Ahmed Muhammed Şâkir ve Muhammed Fuâd Abdülbâkî vd.'in ta'lik ve tahkikiyle Mısır'daki Matba'atu Mustafâ el-Bâlî el-Halebî'nin 1975 tarihli baskısı). Ancak sıhhati tartışmalı da olsa burada rihleye örnek verilmesine mani değildir.

[982] Ukbe b. el-Hâris'in bir sahâbî kızıyla evlenip daha sonra onunla süt kardeşi olduklarını öğrenmesi üzerine Medine'ye gelip durumu Hz. Peygamber'e (s.a.v.) arz etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) artık böyle bir şeyin yasak olduğunu söyleyince Ukbe eşinden ayrılmıştır. Bkz. Buhârî, "İlm", 26.

[983] İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008, C. 35, s. 106-107.

[984] İbnu's-Sâlâh Takiyyüddîn Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân, *Mukaddimetü'bni's-Salâh*, thk. Nûruddîn İtr, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1986, s. 246.

belayı bu ümmetten kaldırır." şeklindeki sözleri meşhurdur.[985] Esed b. el-Furât da rihlenin zor ama ilmî bakımdan insanı yetiştiren bir yolculuk olduğuna işaret ederek şöyle demiştir: "*Biz, ilim taleb etmek için develerle yollara koyulduk, gurbette kalıp âlimlerle görüştük. Başkası ise, babasının sıcacık sobasının arkasından, annesinin dokuduğu örgünün altında, zahmete katlanmadan ilim talep ettiği halde bizim seviyemize ulaşmayı istiyordur.*"[986] Rihlenin muhaddisler nezdindeki önemini vurgulamak için hadis âlimleri bazen telif ettikleri eserlerinde rihleye özel başlık açmış,[987] bazen de baştan sonuna kadar bu konuya mahsus kitap telif etmişlerdir.[988]

Rihlenin öneminin farkında olan Mısırlı muhaddisler bu faaliyete sıkça başvurmuşlardır. Bir yandan Mısırlı muhaddisler şark bölgelerine ilmî yolculuklar yaparken, diğer yandan şark bölgelerinde yetişen muhaddisler de buraya ilmî yolcukta bulundukları görülmektedir. Bu şekilde Mısırlı muhaddisler başta Hicâz, Irak, Horasân gibi etraftaki ilmî merkezler ve onların önemli âlimleriyle sürekli irtibat ve etkileşim içerisinde olmuşlardır.

2.2.3.1. Mısırlı Muhaddislerin Doğuya Rihleleri

İbn Yûnus es-Sadefî'nin ve daha sonra gelen birçok müellifin zikrettiğine göre Mısır'dan hadis talebi için yapılan ilk yolculuk Osmân b. Atîk el-Gâfikî'nin (ö. 180/796 veya 148/800) Irak bölgesine gerçekleştirdiği rihlesidir. [989] Ancak ulaşılabilen kaynaklarda bu şahıs hakkında ismi ve yukarıdaki bilgi dışında her hangi bir malumatın bulunmaması dikkat çekicidir. Rihle yapan başka Mısırlı muhaddisler arasında Amr b. el-Hâris (ö. 148/765), Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/791), Leys b. Sa 'd (ö. 175/792) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) gibi isimler de zikredilmektedir.

Mısırlıların yaptıkları ilmî rihleye bakıldığında onların en sık ilişkilerin Hicâzlı âlimlerle olduğu anlaşılmaktadır. Onların doğudaki diğer ilmî merkezlerle olan rihleleri daha sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Batısındaki Mağrib ve Endülüs ile olan ilmî ilişkileri ise doğunun aksine daha çok etki yönünde olmuştur.

---

[985] İbnü's-Salâh, a.g.s., s. 247.

[986] Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayravân ve'l-İfrikiyye ve zühhâdihim ve nüssâkihim*, I-II, thk. Beşîr el-Bekkûş, 2. b., C. I, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994, s. 267.

[987] Buhârî, İlm, 19.

[988] Bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395.

[989] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 339; İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. VI, s. 112; el-Makrîzî, a.g.e., C. IV, s. 149.

Hicâz ile yakın ilmî ilişkilerde olan Mısırlı muhaddislerden biri Abdullah b. Lehî'a'dir. Hem Mısır içi hem dışarıya ilmî yolcukluk yapmakla tanınan Abdullah b. Lehî'a, boynunda "harita" denilen asılı bir torba ile gezdiği için kendisine Ebû Harîta lakabı verilmiştir. O, her gittiği yere karşılaştığı şeyhlerden veya Mısır'a gelen herhangi bir şeyhin yanına varıp hadislerini yazıp bu torbaya koyardı.[990] Onun Hicâz'a ilmî yolculuğu daha çok hac mevsiminde gerçekleşmiştir. Bu yolculuklarda görüşüp hadis aldığı Hicâzlılar arasında Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732), Amr b. Şu'ayb (ö. 118/736), Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/743) ve Muhammed b. el-Münkedir'in (ö. 130/748) isimleri yer almaktadır.[991] İbn Lehî'a, bir defasında Nâfi'den hadis almak için Hicâz yolunu tutmuş, ancak onu vefat etmiş bulduğu için böyle bir şeyi gerçekleştirememiştir.[992]

Hicâz'a sıkça rihle yapan ve oradaki âlimlerle sıkı ilişkileri olan başka bir Mısırlı el-Leys b. Sa'd'dır. Defalarca hac yolculuğunu gerçekleştiren Leys, bunu âlimlerle görüşebilmek için altın değerinde bir fırsat olarak değerlendirmiştir. H. 113 senesinde yaptığı hac yolcuğu esnasında görüştüğü meşhur Hicâzlı âlimler arasında Zührî, İbn Ebî Müleyke, Atâ b. Ebî Rebâh, Ebü'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim, Nâfi' da bulunmaktadır.[993]

Mısır hadisçiliğini Hicâz'daki âlimlerle yakınlığını pekiştirilmesini sağlayan Abdullah b. Vehb de bu hususta önemli bir isimdir. İbn Vehb, Medine İmâmı Mâlik b. Enes'e yakınlığı ile meşhur olup yaklaşık 20 sene boyunca ona talebelik yapmıştır. Ayrıca o, İmâm Mâlik'in en eski ve güvenilir öğrencilerindendir. İbn Vehb, Hicâz ve Mısır hadislerinin kendisinde toplandığı nadir isimlerdendir. Medine âlimleri, İmâm Mâlik'in görüşleri hakkında ihtilafa düştüklerinde, çözmesi için İbn Vehb'in gelmesini bekler veya onunla konu hakkında yazışıp çözüm ararlardı. Abdullah b. Vehb, Mâlik'in yanı sıra hadis aldığı diğer Hicâzlı âlimler arasında Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö. 150/767), İbrahim b. Sa'd ez-Zührî el-Medenî (ö. 184/800), Enes b. İyâd (ö. 200/815) ile İbn Şihâb ez-Zührî'nin yirminin üzerinde arkadaşları bulunmaktadır.[994]

---

990 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 23.
991 el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 487; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 668.
992 el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 266.
993 el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 265; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 163; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 459.
994 el-Mizzî, a.g.e., C. XVI, s. 277; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. I, s. 222; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 17; Ebu't-Tayyib el-Kinnevcî Muhammed Siddîk Hân b. Hasen b. Ali b. Lutfullah el-Hüseyinî

Mısırlıların Hicâz'dan sonra yakın ilişkilerde oldukları ikinci bölge Irak'tır. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Mısırlıların Iraklılarla ilişkileri daha çok onların Mısır'a gelmesinin üzerine bina edilmiştir. Onun dışında, ileride zikredileceği üzere hadislere dair yazışmalar vasıtasıyla da iletişim kurmuşlardır. Irak'a rihle yapan Mısırlı âlimlerden biri Amr b. el-Hâris'tir. Amr en güvenilir muhaddislerden olup Leys ile kıyaslanmaktadır. Onun sıkça rihle yapan âlimlerden olmadığı gözükmektedir. Zira kaynaklarda onun hadislerine Mısır dışında pek rastlanmadığı kaydedilmektedir. Ancak bununla birlikte kendisinin az da olsa rihle faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ahmed b. Hanbel, Amr'ın kendisine geldiğine ve onun hadis alışverişinde bulunduğunu ifade etmektedir. Bu da Amr'ın en azında Bağdâd'a gitmişliğinin olduğunu göstermektedir.[995] Irak'a yapılan rihleye dair başka bir örnek Leys ve onun kâtibi Adullah b. Sâlih'tir. Abdullah b. Sâlih'in kaynaklarda geçen rivayetine göre kendisi Leys ile birlikte h. 160 senesinde Bağdâd'a gitmiş, orada etrafında çok sayıda muhaddis toplanıp kendilerine kitaptan hadisler okumuştur.[996] Yine ondan gelen bir rivayete göre, Leys Irak'ta bulunduğu zaman Huşeym el-Vâsitî'den bazı kitaplarını istemiş, alıp istinsah ettikten sonra o kitapları kâtibi ile birlikte dinlemişlerdir.[997] Irak'ta bulunduğu süre zarfında Leys'ten hadis alan Iraklılar arasında Huceyn b. el-Müsennâ, Mansûr b. Seleme, Yûnus b. Muhammed, Hâşim b. el-Kâsım ve Mûsâ b. Dâvûd'un da isimleri geçmektedir.[998]

Mısırlı muhaddislerin Şamlılarla olan irtibatın ilk örneğini yine Leys'te görmekteyiz. Kaynaklarda Leys'in Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Küdüs'e çağrıldığını zikretmektedir. Ancak onun o bölgede hadis alışverişinde bulunup bulunmadığına dair herhangi bir bilgi yer almamaktadır.[999] Bununla birlikte Leys'in bu ilme verdiği önemi göz önünde bulundurup onun İslâm dünyasındaki âlimlerin yanındaki şöhreti unutulmadığı takdirde kendisinin bu yolculuk esnasında tahdis ile değerlendirmemiş olması uzak bir ihtimal olmalıdır. Şam'da bulunup orada hadis alışverişinde bulunan diğer bir isim İbnu't-Taberî diye tanınan Ahmed b. Sâlih'tir. el-

el-Buhârî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri't-tırâz el-âhiri ve'l-evvel*, 1. b., Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 2007, s. 45.

995 el-Mizzî, a.g.e., C. XXI, s. 573; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 350; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 15.

996 ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 710.

997 ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 145.

998 el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 267.

999 el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, C. I, s. 167; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524.

Bağdâdî'de yer alan bilgiye göre kendisinin hadis rihlesinin merkezleri arasında Şam da bulunmaktadır.[1000] Rihlenin bu istikametine başka bir örnek de İmâm Nesâî'dir. Nesâî Şâm'da hadis yolculuğunda bulunmuş ve oralarda olduğu sürece Muâviye b. Ebî Süfyân hakkında bir soruya verdiği cevap yüzünden dövüldükten sonra Mekke'ye gönderilip orada vefat etmiştir.[1001]

Görüldüğü gibi Mısırlı muhaddisler II. asrın başlarından itibaren rihle faaliyetlerinde bulunmuş ve buna delalet eden örnekler zikredilenlerle sınırlı değildir.[1002] Rihle III. asır boyunca, daha da artarak devam etmiş ve Mısırlı hadisçiler gittikleri bögelerdeki tanınmış âlimlerden hem hadis almış hem de, ilgili başlıklarda değinileceği üzere onların eserlerini alıp Mısır'a getirmişlerdir.[1003]

2.2.3.2. Başka Bölgelerden Mısır'a Rihle

Yerli muhaddisler bir yandan başka bölgelere hadis talebinde yolcukluklar yaparken, diğer yandan farklı bölgelerde ilim seviyelerini yükseltip bir çoğu İmâm konumundaki muhaddisler de Mısır'a gelmişlerdir. Bu muhaddisler, hem bölgelerindeki hadis ve hadis ilimlerine dair bilgilerini Mısır'daki hadisçilere aktarmış, bu ilimlere dair memleketlerinde telif edilen eserleri buraya getirmiş hem de yerli otoritelerden faydalanmıştır. Rihlenin bu çeşidinin, en az dışarıya yapılan ilmî yolculuklar kadar Mısır hadisçiliğinin gelişmesi için önemli katkıları olmuştur.

[1000] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. V, s. 319.

[1001] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VII, s. 59.

[1002] Özellikle II. asırda isimleri rihleyle birlikte anılan başka şahsiyetler arasında Bekr b. Sevâde (ö. 128/746), Sa'îd b. Ebî Hilâl el-Leysî (ö. 130), Ubeydullah b. Ebî Ca'fer (ö. 132), Hayve b. Şureyh (ö. 158) Sa'îd b. Ebî Eyyûb (ö. 161), Abdurrahmân b. Şureyh (ö. 167), Yahyâ b. Eyyûb el-Ğâfikî (ö. 168) de geçmektedir. (Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 483, C. IV, s. 94, C. VII, s. 5, C. III, s. 69, C. VI, s. 193).

[1003] III. asırda rihle faaliyetlerine başvuran başka isimlerin arasında şunlar da vardır: İlk *Müsned* sahibi Esedü's-Sünneh diye de bilinen Esed b. Mûsâ (ö. 212/825). (Bkz. el-Mizzî, a.g.e., C. II, s. 512; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 162; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 260). Rical ilminde otoriterinden ve bu ilme dair eserler telif eden İbnü'l-Berkî Muhammed b. Abdillah ez-Zührî (ö. 249/863). (Bkz. ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. II, s. 114). Tasnifler sahibi âlimlerden Ahmed b. Sa'd b. el-Hakem el-Cumehî (ö. 253/867). (Bkz. el-Mizzî, a.g.e., C. I, s. 308; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 31; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 29).
Bu dönemde rihle yapma özelliği o kadar yaygın ki bunu yapmayan Muhammed b. Rumh (ö. 243/857), Yûnus b. Abdila'lâ (ö. 264/877) ve İbn Abdilhakem (ö. 268/882) gibi bazı Mısırlı muhaddisler tarihçelerini yazan müelliflerin dikkatlerini çekmiş ve onların hakkında "*rihle yapmamıştır.*", "*Mısır'dan hiç çıkmamıştır.*" şeklinde bu hususu belirtmişlerdir. (Bkz. İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 445; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 97; el-Mizzî, a.g.e., C. XXV, s. 203; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1226, VI, s. 410; ez-Zehebî, *Siyer*, C. XI, s. 498, C. XII, s. 348; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 164, C. XI, s. 440).

Dışarıdan hadisçilerin Mısır'a gelişinin başlangıç tarihini sahâbe dönemine kadar indirmek mümkündür. Ancak tam manasıyla rihlenin bu şekli de II. asrın başlarından itibaren başlayıp III. asır boyunca ve sonrasında da devam etmiştir. Bu süreçte Mısır'a başta *Kütübü's-Sitte*'nin sahipleri olmak üzere, cerh-ta'dîl, ricâl, ilel ve başka konularda otorite kimseler ile dünyaca meşhur İmâm ve fakihler gibi ilimde önemli şahsiyetler gelmişlerdir.

Sahâbe döneminde Medîne'den Mısır'a yapılan hadis rihlelerin ilki Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) tarafından yapılmıştır. Kaynakların belirttiğine göre Ebû Eyyûb el-Ensârî, Allah Resûlü'nden (s.a.v.) işittiği, müminin aybını örtmekle ilgili bir hadisi teyid etmek için Mısır'da bulunan Ukbe b. Âmir'e gitmiştir. Hadisi teyid eden Ebû Eyyûb tekrar Medîne'ye dönmüştür.[1004] Sahâbe döneminden ikinci rihle örneği Câbir b. Abdillah (ö. 78/697) ile ilgilidir. Peygamber'in (s.a.v.), insanların ahirette diriltme durumu ile ilgili bir hadisini işiten bir sahâbînin Mısır'da bulunduğu bilgisini alan Câbir, hemen yola koyulup bir ay sonra oraya varır. Mısır'a varınca bu şahısın Abdullah b. Uneys isimli bir sahâbî olduğunu öğrenip hadisi ondan alır.[1005]

Mısırlıların Hicâz'a rihleleri diğer bölgelere nazaran daha sık olduğu gibi Hicâzlıların da Mısır'a sık sık rihle düzenledikleri görülmektedir. Mısır'a gelen Hicâzlı âlimlerden biri Urve b. ez-Zübeyr'dir (ö. 93/712). Urve b. ez-Zübeyr, Hz. Aişe hadislerini en iyi bilen ve ilk meğâzî sahibi şahsiyetlerden olması bakmından Mısırlı âlimlerin ondan bu hususta faydalandıkları düşünülebilir. Onun Mısırlı ravileri arasında Yezîd b. Ebî Habîb, Bekr b. Sevâde, Hâlid b. Ebî İmarân el-İfrîkî gibi isimler yer almaktadır.[1006] Yine Yezîd b. Habîb'in yakından tanıdığı Muhammed b. İshâk (ö. 151/768) da Mısır'a gelen Hicâz âlimlerindendir. H. 115 yılında İskenderiye'ye yerleşen Muhammed b. İshâk'tan Yezîd'in yanı sıra Kays b. Ebî Yezîd de ilmî açıdan faydalanmıştır. Aynı zamanda Mısırlılardan hadis alan Muhammed b. İshâk'ın şeyhleri arasında Ubeydullah b. el-Muğîre, Sümâme b. Şüfey, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer, el-Kâsım b. Kuzmân, es-Seken b. Ebî Kerîme ve talebesi Yezîd b. Ebî Habîb gibi ismler yer almaktadır.[1007] Mısır'a gelen

[1004] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle,* s. 118.
[1005] Câbir'in bu yolculuğu ile ilgili rivayetler farklılık arzetmektedir. el-Hatîb el-Bağdâdî tüm rivayetleri de zikr etmiştir. Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle,* s. 109-115; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. II, s. 417.
[1006] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 147; el-Mizzî, a.g.e., C. XX, s. 11; ez-Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 421; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. VII, s. 182.
[1007] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 192; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 405; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VII, s. 33; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. IX, s. 38.

başka bir Hicâzlı âlim İbn Abbâs'ın azadlı kölesi İkrime el-Berberî'dir (105/723). İbn Abbâs'ın tefsirinin yanı sıra meğâzî âlimi de olan İkrime Mısır için önemli bir değerdir. Onun Mısır'daki talebelerinden yine Yezîd b. Ebî Habîb, Mûsâ b. Eyyûb el-Gâfikî ve Abdurrahmân b. el-Cessâs el-Gâfikî'nin ismleri de zikredilmektedir.[1008] Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec (ö. 122/740) de Mısır'a gelen Hicâz'ın büyük âlimlerindendir. Buraya yerleştikten sonra vefatına kadar ayrılmayan Bükeyr b. Abdillah'tan hadis alan Mısırlılar arasında Yezîd b. Ebî Habîb, Eyyûb b. Mûsâ, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer, Yahyâ b. Eyyûb, Abdullah b. Lehî'a, Amr b. el-Hâris ve Leys b. Sa'd de yer almaktadır.[1009] İmâm Şâfiî[1010] ve öğrencisi el-Humedî de Mısır'da bulunan değerli âlimlerdendir.[1011]

Hicâzlılar'dan başka Mısır'a Irak bölgesinden de önemli hadisçiler gelmiştir. Onlardan biri, özellikle cerh-ta'dîl imâmlarından ve önemli eserleri olan Yahyâ b. Ma'în'dir (ö. 233/848). H. 280 senesinde Mısır'a gelen Yahyâ b. Ma'în orada hadis yazmış, kendisinden de yerli âlimler hadis almışlardır.[1012] Bu bölgeden gelip Mısır'a yerleşen başka bir isim, kendisinden Leys ve İbn Lehî'a'nın rivayette bulunduğu Ubeyd b. Ebî Kurre el-Bağdâdî (ö. 210/825 öncesi)'dir.[1013] İbn Vehb'in uzun süre hadislerini işittiği el-Velîd b. Şücâ' el-Kûfî (ö. 243/857) de Mısır'da bulunan âlimlerdendir.[1014] Mısır'a gelen en kıymetli Iraklılardan biri de şüphesiz ki Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö.275/889)'dir. İsnad ve ilel âlimi olan Ebû Dâvud, ahkama dair en fazla hadis içeren eserin sahibidir. Onun *Sünen* adlı eseri Irak'tan sonra en çok Mısır ve Mağrib bölgelerinde kabul görmüştür. Ebû Dâvûd, Mısırlılar arasından Ahmed b. Sâlih ve Ebu't-Tâhir b. es-Serh gibi isimlerden hadis almıştır.[1015] Ayrıca İbn Lehî'a'nın Iraklı

[1008] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 149; ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 12; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 263; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

[1009] ez-Zehebî, *Siyer*, C. VI, s. 170; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. I, s. 491; ez-Ziriklî, a.g.e., C. II, s. 72.

[1010] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 42; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 30; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 355; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 25; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 303.

[1011] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 96; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. IX, s. 165; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VIII, s. 341; el-Mizzî, a.g.e., C. XIV, s. 512; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 616; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 215; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 347.

[1012] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 255; Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halîl b. Abdillah b. Ahmed b. İbrahîm el-Kızvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, I-III, thk. Muhammed Sa'îd Ömer İdrîs, 1. b., C. II, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409, s. 595; el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 545; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 965; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 280.

[1013] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 120.

[1014] el-Mizzî, a.g.e., C. XXXI, s. 27; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 136.

[1015] Ebû Dâvûd, "Muhaddime", s. 52. Ayrıca bkz.: İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 405; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 550.

muhaddislerden Abdurrahmân b. Mehdî ile muhtemelen yazışmalar vasıtasıyla irtibat içinde olduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.[1016]

Mısır'da bulunan veya oraya yerleşen daha birçok bölgeden âlim vardır. Onların arasında Şâm'dan ilk musanniflerden Mekhûl b. Ebî Müslim (ö. 112/730),[1017] Adem b. Ebî İyâs el-Askalânî (ö. 220/835)[1018] ve Duhaym (ö. 245/859) zikredilebilir.[1019]

İran bölgesinden Mısır'a gelenler arasında Ahmed b. el-Furât (ö. 258/872),[1020] Ebû Zur'a Ubeydullah b. Abdilkerîm er-Râzî (264/878),[1021] İsmâîl b. Abdillah Semmûye (ö. 267/880),[1022] İbn Rustüm diye bilinen Ebû Ca'fer Ahmed b. Mehdî (ö. 272/885),[1023] İbn Mâce,[1024] el-Fesevî (ö. 277/890),[1025] Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 277/890),[1026] İbn Dîzîl ve Sîfenne diye bilinen İbrahim b. el-Hüseyin el-Hemezânî (ö. 281/894) sayılabilir.[1027]

Horasan bölgesinden Mısır'a gelen âlimler şunlardır: Yûnus b. Abdila'lâ'dan rivayette bulunan İshâk b. Râhûye (ö. 238/853),[1028] eserlerinde yirmi bin hadis kayıt eden, dünyanın dörtte birini ilim talebi için gezdiği söylenen, Evzâ'i ve Ma'mer b. Râşid'in en güvenilir talebesi Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797),[1029] Mısır'a iki kez uğrayıp orada hadis yazan Buhârî (ö. 256/870),[1030] Harmele b. Yahyâ ve Muhammed b. Rumh gibi Mısırlılardan rivayette bulunan Müslim (ö. 261/875),[1031] *Müsned* sahibi, Abdullah b. Sâlih'den rivayette bulunan Abdullah b. Abdirrahmân ed-Dârimî (ö. 255/868).[1032]

[1016] el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 491; ez-Zehebî, *Siyer*, C. VIII, s. 15.
[1017] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. X, s. 289.
[1018] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. I, s. 229.
[1019] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. II, s. 50.
[1020] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. V, s. 563.
[1021] Ebû Ya'lâ el-Halîlî, a.g.e., C. II, s. 678.
[1022] Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillah b. Ahmed b. İshâk el-Esbahânî, *Târîhu Esbâhân*, I-II, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, 1. b., C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, s. 254.
[1023] Ebû Nu'aym el-Esbahânî, *Târîhu Esbâhân*, C. I, s. 117.
[1024] İbn Hallikân, a.g.e., C. IV, s. 279.
[1025] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. XI, s. 386.
[1026] Ebû Ya'lâ el-Halîlî, a.g.e., C. II, s. 681.
[1027] Ebû Ya'lâ el-Halîlî, a.g.e., C. II, s. 648; ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, C. II, s. 138.
[1028] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. II, s. 50.
[1029] Ebû Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâi ve'l-luğât*, I-IV, C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s., s. 285; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 382.
[1030] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 140.
[1031] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XV, s. 121; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 430.
[1032] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XI, s. 902; el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 210; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VI, s. 104; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 294.

Bu isimlerin, Mısır'a gelmiş olmaları, kaynaklarda fazla bilgi bulunmamakla birlikte, bölge hadisçiliği ve özellikle ricâl, cerh-tadil ve ilelü'l-hadîs ilimleri açısından mühim bir gelişmedir. Zira bu isimlerin tamamı bu ilimlerde otoride mertebesindeler.

Şark'a yönelik yaptıkları ilmî yolculukları ve o bölgelerden Mısır'a gelen meşhur âlimlerin getirdikleriyle ilmi seviyelerini yükselten Mısırlılar, kısa sürede batıdaki Mağrib ve daha sonra Endülüs'e âlim göndermeye başlayıp, oradaki âlimlerin de en tercih edilen ilim merkezi haline dönüştüğü görülmektedir. Nitekim, kaynaklarda Ömer b. Abdilazîz'in Mağrib bölgelerinde ilmî faaliyetlerde bulunmaları için Mısır'dan âlim gönderdiği bilgisi yer almaktadır. Bunların arasında, Talk b. Câbân (ö. ?),[1033] yine fakih ve müftülerden Abdurrahmân b. Râfi' (ö. 113/731)[1034] ile fakih ve kıraat âlimi Cu'sel b. Hâ'ân (ö. 115/733 civarı) da yer almaktadır.[1035] Mısır'dan batı bölgelerine giden diğer bazı isimler arasında: Bölgenin fakih ve müftülerinden Bekr b. Sevâde (ö. 228/843),[1036] fakih ve İfrikiyye kadılığında bulunan Ebû Alkame el-Fârisî el-Mısrî (ö. 110/728 öncesi),[1037] ve Mısır ile Kayravân'da hadis yazmış olan, kendisinden bir nüsha İbn Yûnus'un da yazdığı İsâ b. Mâlik el-İrmînî (ö. ?) Kayravân'a yerleşmişlerdir.[1038] Ahmed b. Hâzim el-Me'âfirî (ö. 150/767 öncesi),[1039] Amr b. Şurâhîl el-Me'âfirî (ö. ?),[1040] Sa'sa'a b. Sellâm (ö. 180/796 civarı)[1041] ve Muâviye b. Sâlih b. Hudeyr (ö. 158/775) ise Mısır'dan Endülüs'e geçen muhaddislerdendir.[1042]

Ayrıca, başta Endülüs olmak üzere, batısındaki bölgeler için Mısır ilmî yolculukların ilk durağı konumundadır. Nitekim, batıdan doğuya ilim ve hadis yolculuğu yapıp da Mısır'a uğramayan bir tek muhaddis bulmak neredeyse imkansızdır. Bu isimlerden bazıları şunlardır: Mâlik ve Sevrî'nin öğrencilerinden, onların *Muvatta'* ve Câmî' adlı eserlerini Tûnus'a ilk götüren Alî b. Ziyâd el-Abesî (ö. 183/799),[1043] Suhnûn

[1033] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 106; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, a.g.e., C. I, s. 117. Bazı kaynaklarda onun ismi Talk b. Ca'bân şeklinde geçmektedir. (İbn Mâkûlâ, a.g.e., C. VI, s. 112; İbn Kutluboğâ, a.g.e., C. V, s. 393).
[1034] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 120; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 168.
[1035] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 88; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. III, s. 193.
[1036] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 71.
[1037] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 523.
[1038] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 165.
[1039] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 10.
[1040] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 373.
[1041] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 103.
[1042] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 234.
[1043] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 153.

b. Sa'îd et-Tennûhî (ö. 240/854),[1044] Şecere b. İsâ el-Mağribî (ö. 262/876),[1045] Câbir b. Ebî İdrîs el-Endelüsî (ö. 268/882),[1046] Hadisin tariklerini ve illetlerini iyi tanıyan Muhammed b. Veddâh (ö. 286/899);[1047] Yirmi beş sene boyunca hadis tahsil eden, ilkesinde hadisin yayılmasına büyük katkısı olan, Bâkî b. Mahled'e denk tutulan Muhammed b. Abdisselâm el-Huşenî (ö. 286/899),[1048] İbrahîm b. Mûsâ el-Endülüsî (ö. 300/912),[1049] bol miktarda hadis bilen, özellikle garîbu'l-hadîs ilminde devrinin İmâmı olan el-Kasim b. Sâbit el-Avfî (ö. 302/915).[1050]

2.3. Hadislerin İntikal Merhaleleri ve Mısır'da Verilen İlk Eserler

Hz. Peygamberi (s.a.v.) gören, onun sohbetinde bulunup öğrettiklerini dikkatle öğrenip hemen fiiliyata geçiren sahâbe, ondan öğrendikleri hadisleri öğrencilerine aktararak sünnetin nesilden nesile korunmasını sağlamıştır. Hadisler ilk önce, başta Kur'ân'la karıştırılmaması ve ona yönelmesi gereken dikkatlerin başka kitaplara dağılmaması ve Arapların o günkü sosyal ile kültürel yapılarıyla ilişkilendirilebilecek birçok sebepten dolayı pek yazılmamış, daha çok şifahi olarak raviler arasında intikal edip hafızalarda korunmuşlardır.[1051]

Bu hususla ilgili kaynaklara bakıldığında Peygamber'den (s.a.v.) hadislerin yazılmasını nehyeden rivayetler görülecektir.[1052] Ancak, bu yasak hadislerin hiçbir şekilde yazılmadığı anlamında değil, sadece belli kişi, durum ve zamanlar için söz konusu bir yasak şeklinde anlaşılması daha doğru gözükmektedir. Zîra, hadislerin yazılmasını yasaklayan nakillerin yanında, yine bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) söylediği sözlerinin yazılmasına cevaz verdiği, hatta kimilerine kendisinin yazdırdığına dair rivayetler de mevcuttur.[1053] Dahası, hadis ile yoğun bir şekilde ilgilenen birçok sahâbînin kendi duydukları hadisleri bir araya toplayarak sahifelere yazmaları, bu yasağın o kadar kategorik olmadığını gösteren başka bir delildir. Hatta Mısır'da hadis ilminin kurucusu konumundaki Abdullah b. Amr'ın *es-Sahîfetü's-sâdıka* diye isimlerdirdiği sahifesinin

[1044] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 90.
[1045] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 100.
[1046] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 54.
[1047] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 228; İbnü'l-Fardî, a.g.e., C. II, s. 17; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân,* C. V, s. 416.
[1048] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 216; İbnü'l-Fardî, a.g.e., C. II, s. 16.
[1049] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 17.
[1050] İbnü'l-Fardî, a.g.e., C. I, s. 402; ez-Ziriklî, a.g.e., C. V, s. 174.
[1051] İsmâil Lutfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2003, s. 27-29.
[1052] Bu rivayetlere toplu halde ulaşmak için bkz. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, Beyrut: İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y., s. 29 vd.
[1053] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, s. 65 vd.; İbnu's-Sâlâh, a.g.e., s. 182.

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde yazmıştır. Buna şahadet eden, yine önemli bir hadisçi sahâbî olan Ebû Hüreyre'nin öğrencisi Hemmâm b. Münebbih'in de hocasının hadislerini bir sahifeye toplamıştır. Kaldı ki, o dönemde öğrendikleri hadisleri sahifelere kaydeden veya onları öğrencilerine yazdıran sahâbîlerin sayısı bu kadarla sınırlı değildir.[1054]

Tüm bu ve eklenebilecek benzeri deliller hadislerin şifahîliğin yanında yazı ile de korunduğu söylenmesi mümkündür. Fakat, ilk olarak şifâhî şekilde rivayetin ve korunmasının, yazılıdan daha fazla ve yaygın olduğu da bir gerçektir. Nitekim Mısırlı muhaddisler de başından beri hadis rivayetinde yazılı kaynaklar kullandığına dair malumat bulunmaktadır.

2.3.1. Kitâbet

Kitâbet diye de bilinen bu merhale, sahâbe döneminde ve sonrasında, tevdînden bir önceki basamak olup muhaddisin öğrendiği hadisleri unutmaması için kayıtlı malzemelere geçirmesini ifade etmektedir.[1055] Elde edilen bulgulara bakıldığında Mısır'da hadislerin, bu manada başından beri yazıla geldiği anlaşılmaktadır. Bunun en açık delil de Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın *es-Sahîfetü's-Sâdıka* adlı hadis eseridir. Mısır hadisçiliğinin kurucusu Abdullah b. Amr'ın yazdığı hadislerden oluşan bu eser Mısır bölgesindeki en eski ve en önemli hadis eseridir. Abdullah b. Amr, hadisleri yazıya geçirmek için iznini bizzat Hz. Peygamber'den almıştır. Onun bundan başka birçok yazılı malzemesi vardır, ancak adını bizzat kendisinin koymuş olduğu sahifeye[1056] çok önem atfetmiş, onu kendisini hayata bağlayan unsurlardan saymış ve hep yanına taşımıştır.[1057] Bu sahifeyi büyük dedesinden aile isnadıyla Şu'ayb b. Amr rivayet etmiştir.[1058]

Sahife, Amr'den sonra fizikî varlığını sürdürememiş, ancak birçok muhaddis o rivayetleri müellefatında zikrederek böyle bir değerin tamamen kaybolmasının önüne geçmişlerdir. *es-Sahîfetü's-Sâdıka*'nın hadislerinin en fazla zikredildiği eserlerin başında ise Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gelir. Sahifede bulunan hadis sayısını tam olarak

---

[1054] Muhammed Mustafâ el-A'zamî hadislerin bir şekilde yazan veya yazdıran 50 sahâbî ismi saymış, yazdıkları her bir sahife için de detaylı bilgiler vermiştir. Bkz. Muhammed Mustafâ el-A'zamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, trc. Hulûsi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, s. 34 vd.

[1055] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 164.

[1056] İbn Sa'd, a.g.e., C. II, s. 285.

[1057] Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmehurmuzî el-Fârisî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, 3. b., Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404, s. 366-367.

[1058] 197-198. sayfaya bakınız. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. el-A'zamî, a.g.e., s. 43-44.

tahmin etmek zor olmakla birlikte, Abdullah b. Amr'ın kendi ifadelerine bakıldığı zaman ondaki rivayetlerin sayısının az olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah b. Amr bir rivayetinde "Allah Resûlü'nden (s.a.v.) bin mesele ezbelerdiğini,[1059] başka bir seferinde de Peygamber'den (s.a.v.) duyduğu her şeyi yazdığını söylemiştir.[1060] Bu iki haberden hareketle Abdullah b. Amr'ın sahifesindeki rivayet sayısının epey fazla olduğu söylenebilir. Ancak yapılan bir çalışmada *es-Sahîfetü's-Sâdıka*'nın metin inşa denemesinde oradaki rivayet sayısının 132 olduğu, tekrarları ve lafız farklılıklarıyla birlikte ise rakamın 414'e çıktığı ifade edilmiştir.[1061] Bu rakamlar Abdullah b. Amr'ın yukarıdaki ifadeleri ile birlikte değerlendirildiğinde rivayetlerinin çok daha fazla olması gerektiği ve verilen bu sayıların azlığı göze çarpacaktır. Bunun nedeni ise tam olarak bilinememektedir. Sahife'nin muhtevasına gelince, onun ihtiva ettiği hadislerinin ekseriyetinin fıkıh konularına dair olduğu görülmektedir.[1062] Bu da Abdullah b. Amr'ın hadisçiliği kadar fıkıh yönünün de ağır bastığını gösteren bir husustur.[1063]

Mısır'da bulunan ve hadis nüshasına sahip olan sahâbîlerden biri de Mu'âz b. Enes'tir. Oğlu Sehl babasının hadislerinin bulunduğu büyük bir nüsha rivayet etmiştir.[1064] Bu nüshanın bazı rivayetlerini başta Ahmd b. Hanbel olmak üzere birçok imam kitaplarında tahric etmişlerdir.

Buraya zikredilmesi gereken bir diğer eser, Abdullah b. Abbâs'ın tefsir notlarıdır. Abdullah b. Abbâs'ın tefsir sahifelerinden bir tanesi Muâviye b. Sâlih tarafından Ali b. Ebî Talha'dan rivayet edilmiştir.[1065] Her ne kadar onun semâ yoluyla alınmadığı söylense de, Sezgin'e göre bu sahife bizzat Abdullah b. Abbâs tarafından yazılmıştır.[1066] Ahmed b. Hanbel bu sahifenin, sırf onun için Mısır'a gidilmesine değecek kadar önemli olduğunu ifade etmiştir.[1067] Abdullah b. Abbâs'tan yazılı tefsir materyalleri olan ve Mısır'da bulunan diğer öğrencisi İkrime'dir.[1068] İbn Abbâs'tan gelen bu sahifeler her ne kadar

[1059] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. XXIV, s. 341.
[1060] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. II, s. 666.
[1061] Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdıka'sı*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 263.
[1062] a.y.
[1063] Metin inşa denemesi sonucunda elde edilen sehifenin mutevasına ulaşmak için bkz. a.g.e., ss. 217-262.
[1064] 182. sayfaya bakılabilir.
[1065] el-Mizzî, a.g.e., C. XX, s. 490; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 23.
[1066] Fuâd Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî ulûmu'l-Kur'ân ve'l-hadîs*, I-IV, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî, C. I, Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Se'ûd el-İslâmiyye, 1991, s. 63.
[1067] es-Suyûtî, *el-İtkân*, C. IV, s. 237.
[1068] İbn Yûnus, a.g.e., C. II, s. 149; ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 12; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VII, s. 263; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 278.

tefsir olarak isimlendirilse de o dönemdeki her ilmin rivayetlerle oluşturulduğu dikkate alınınca konumuzun kapsamı dışında görülmemelidir.

Görüldüğü üzere, Mısır hadisçiliğinin kurucusu Abdullah b. Amr başta olmak üzere Mısır'da ilk yıllardan itibaren yazılı hadis metinleri bulunmuştur. Bu durum, sadece Mısır'da bulunan sahâbîlerle ilgili değil, tüm bölgelerdekiler için geçerlidir. Nitekim, el-A'zamî hadis yazan 50 civarında sahâbî ismi zikretmiştir.[1069] Burada verilmeye çalışan hadis kitabetinin örnekleri tedvin ve tasnif faaliyetlerinden önce ve tamamen başka bir şeydir. Bu devirdeki kitâbet, herhangi bir kimsenin bildiği hadisleri kaybolmasın veya unutulmasın diye herhangi bir sisteme ve tasnife tabi tutmadan yazıya geçilmesi demektir. Bir sonraki aşama olan tedvin ise çeşitli malzemelerde bulunan ferdî hadis yazmalarını, herhangi bir tasnife tabi tutmadan bir araya bulunması için toplanmasıdır.[1070]

Durum böyle olunca, müsteşriklerin hadislerin h. II. asırda yazıya geçilmiştir şeklindeki iddiaları ilmî bir şekilde çökmüştür.[1071] Onların da ifade ettiği gibi, bu sahifelerin büyük bir kısmı günümüze ulaşmadığı bir gerçektir. Kaldı ki, Hemmâm'ın sahifesi bulunduğu gibi her geçen gün ilk dönemde yazılan yeni sahifelerin bulunmasına hiçbir engel yoktur. Dolayısıyla, bu sahifelerin günümüzde bulunmaması, onların tedvin ve tasnif devirlerinde mevcut olmadığı ve temel hadis kitaplarının bunlar üzerinde yazılmadığı anlamına gelmez. Tam tersine bu sahifelerin temel kaynaklarımızda zikredilip referans edilmesi, bunların belli dönemlerde âlimlerin elinde olup o yazmalardan faydalandıkları sonucuna varmak için yeterli delillerdir.

2.3.2. Tedvîn

Kimi sahâbîlerin bildikleri hadisleri ferdî olarak yazıya geçirdikten veya öğrencileri tarafından yazıldıktan sonra, sıra hadis tarihinde ikinci merhale olan tedvîne gelmiştir. Tedvîn sözlükte toplama bir araya getirmek demektir. Hadis tarihinde ise tedvîn denilince daha önce değişik sahifelere yazılmış olan veya rivayet edilmekte bulunan hadisleri daha büyük defter veya kitaplara toplamak demektir.[1072] Bu aşamada da hadisler yine herhangi bir tertîbe tabi tutulmadan, sadece bir arada bulunması amacı ile kitaplara yazılmıştır.

[1069] el-A'zamî, a.g.e., s. 34 vd.
[1070] İsmâil Lutfi Çakan, a.g.e., s. 40.
[1071] Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. Yaşar Kandemir, 7. b., İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2007, s. 25 vd.
[1072] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 317.

Hadislerin tedvîni gerektiren amiller arasında, İbn Hacer el-Askalânî'nin zikrettiği gibi, artık Kur'ân'la karışabilecek korkusuna yer kalmaması, sahâbenin fetihler sebebiyle birbirinden uzak bölgelere dağılması, bid'at fırkaların ortaya çıkıp hadis uydurmaya başlamaları gibi nedenler yer almaktadır.[1073]

Hadis tarihinde tedvin hareketinin başlangıcı Medine valisi Ömer b. Abdilazîz'in tâlimatı üzerine Muhammed b. Şihâb ez-Zührî'yi (ö. 124/742) tedvine yönlendirmesiyle başlatılmaktadır.[1074] Fakat bundan öncesinde Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer de kendi dönemlerinde hadislerin tedvin edilmesini düşünmüş, ancak sonradan bu fikirlerinden vazgeçmişlerdir. Sonuç olarak, ilk resmî tedvin faaliyeti Ömer b. Abdilazîz'in verdiği tâlimat ile başlamış oldu. ez-Zührî bu olay ile ilgili şu ifadeleri sarfetmiştir: "*Ömer b. Abdilazîz bize sünnetlerin cem etmemizi emretti. Bunun üzerine biz defterler halinde sünnetleri yazdık. Sonrasında otoritesinin bulunduğu her bölgeye bir defter gönderdi.*"[1075] Zührî, bu işe o kadar ciddiyetli koyulmuştur ki, Yezîd'in vefatından sonra hazinesindeki Zührî defterleri çıkartılırken hayvanlara yüklenmiştir.[1076] Ömer b. Abdilazîz'in ilme verdiği önemi göz önünde bulundurulduğunda ve bu hususta diğer haberlere bakıldığında, onun bu emrinin sadece Medine'ye has değil, diğer bölgeler için de söz konusu olduğu anlaşılır.[1077]

Mısır'daki tedvin faaliyetleri ile ilgili kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanamamaktadır. Bununla birlikte Mısır'da tedvinle ilgili bir hareketin olduğunu gösteren bazı ipuçları bulunmaktadır.

Bu dönemde Mısır'da tedvin edilmiş hadislerin olduğunu gösteren örneklerden Atâ' b. Dînâr'in (ö. 126/743) Sa'îd b. Cübeyr'den olan tefsîr sahifesidir. İbn Cübeyr tarafından Abdülmelik b. Mervân için yazılan bu sahifenin Emevîlerin divânında korunmuş küçük nüsha ve muhtemelen İbn Cübeyr'den vicâde yoluyla Atâ'a intikal etmiştir.[1078] Yine kaynakların kaydettiği bilgiye göre Abdurrahmân b. Hâlid b. Müsâfir

[1073] Mucteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV Yayınları, 1996, s. 9.
[1074] Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih,* I-II, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî, 1. b., C. I, Suudî Arabistan: Dâru'bnü'l-Cevzî, 1994, s. 331.
[1075] İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm,* C. I, s. 331.
[1076] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 334.
[1077] Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 203; İsmâil Lutfi Çakan, a.g.e., s. 71.
[1078] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. I, s. 77.

el-Fehmî'nin (ö. 128/745) elinde Zührî'nin hadislerinden iki yüz-üç yüz civarında rivayet içeren bir sahifesi bulunduğu anlaşılmaktadır.[1079]

Aynı tarihlerde tedvin edilmiş önemli bir eser de Ebû Kubeyl Huyyey b. Hâni'in (ö. 128/746) hadis kitabıdır. Bu kitabın varlığını Osmân b. Sâlih'in (ö. 219/834) şu itirafı bize haber vermektedir: "*İbn Lehî'a'nın Ebû Kubeyl'den rivayet ettiği hadisleri içeren bir kitabımı kaybettim. Bunun üzerine bana bir dükkan gösterdiler. Ben de belli bir karşılık ödeyerek o kitabı yeniden temin etmiş oldum.*"[1080] Bu habere bakıldığında Ebû Kubeyl Huyyey b. Hâni' (ö. 128/746)[1081] hadis kitabı tedvin etmiş, bunu kendisinden İbn Lehî'a, ondan da Osmân b. Sâlih almıştır. Osmân b. Sâlih kitabı kaybedince, bir dükkandan satın alarak tekrar sahip olmuştur. Bu da, o dönemde bu tür hadis müdevvenatın dükkanlara satılacak kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ebû Kubeyl'in vefat tarihinin Zührî'den dört yıl sonra olması, Mısır'daki tedvin hareketin onunla aynı dönemde hareketlilik gösterdiği ortadadır. Ayrıca İbn Lehî'a'nın müdevvenat sahibi olduğunu ez-Zehebî de ifade etmektedir. Hatta, ez-Zehebî, en-Nadr b. Abdilcebbâr bahsinde onun İbn Lehî'a'dan kitaplar rivayet ettiğini ifade derken "tasnifler" sözcüğünü kullanmıştır.[1082] Yine İbn Lehî'a'nın torba ile gezip karşılaştığı muhaddislerden hadislerini yazıp torbaya koyduğu[1083] ile bir seferinde evinde çıkan yangın sonucu bazı kitaplarını yandığı[1084] yönündeki bilgiler de onun tedvin, hatta belki de tasnif işinde aktif olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde hadis tedviniyle yoğun bir şekilde uğraştığı anlaşılan başka Mısırlı muhaddislerden Yezîd b. Ebî Habîb ve Leys b. Sa'd'dır. Yezîd hakkında kaynaklarda bu hususa dair fazla bir bilgi yok, ancak onun elli kadar hadisini içeren bir sahife matbu haldedir.[1085] Bu sahifenin müellifi Yezîd b. Ebî Habîb veya başka biri mi olduğu belli değildir. Kaynakların zikrettiğine göre ve rihle bahsinde değilindiği gibi Leys'in kâtibi

[1079] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. V, s. 227; el-İclî, a.g.s., s. 292; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. V, s. 229; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 301; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. VII, s. 83; el-Mizzî, a.g.e., C. XVII, s. 76; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 452; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VI, s. 65; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 275; ez-Ziriklî, a.g.e., C. III, s. 305.

[1080] İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. VI, s. 154; el-Mizzî, a.g.e., C. XIX, s. 393.

[1081] İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 354; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. III, s. 75; İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 144; el-Mizzî, a.g.e., C. VII, s. 490.

[1082] ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 567.

[1083] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 23.

[1084] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. VIII, s. 13.

[1085] Bkz. Yezîd b. Ebî Habîb, *Ehâdîsü Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî*, thk. Hamza Ahmed Zeyn, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.

Abdullah b. Sâlih gittikleri her yerde hadisleri not ederdi. Hatta Leys sadece tevdin değil, ileride bahsedileceği gibi tasnif hareketine de önemli katkılarda bulunmuştur.[1086]

2.3.3. Tasnîf

Tasnif faaliyeti, kelimenin sözlük manası medlûl olduğu üzere hadisleri belli bir sisteme göre tertip ederek kitaplara yazmaktır. Hadislerin tasnifi, belli başlıkların altında konuyla ilgili olan hadisleri sıralayarak yapılan bir toplama faaliyetidir. Bu da tasnifin, hadisleri bellirlenen başlıklara göre sıralanmasıyla tevdinden farklı olduğunu göstermektedir. Hadislerin kitâbet ve tedvin aşamaları birbiriyle kesin çizgilerle ayırt edilemeyeceği gibi, tasnif merhalesine de tedvinden zamansal olarak kesin bir sınırlama getirilemez. Fakat her ne kadar hadislerin geçirdiği bu merhaleler birbiriyle içe içe olsa da, genel kabule göre h. II. asrın ilk yarısı tasnif faaliyetinin başlangıcıdır. Tasnif dönemi aynı zamanda hadis ilminin asıl ve temel kaynakları telif edildiği aşamadır.[1087]

İslâm beldesindeki diğer ilim merkezilerinde olduğu gibi, Mısır'da da eser tasnif eden müellifler bulunmaktadır. Kemal Sandıkçı'nın tespit ettiğine göre Mısır'da ilk üç asırda 12 mevâlîden olmak üzere toplam 27 müellif musannef kitap telif etmiştir.[1088] Ancak el-Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb hadisin tasnif aşamasında da en önde gelen isimlerdendir.

Tasnif döneminin en hareketli müelliflerden olan el-Leys b. Sa'd'dır. Hadis ve fıkıh başta olmak üzere birçok ilme dair eser yazdığı anlaşılan Leys'in tasnifâtından birçoğu günümüze kadar gelememiş, sadece farklı eserlerde sonraki âlimlerin bulundukları atıflardan hareketle bilinmektedir. Onun kaynaklarda rivayet edilen tasnifleri arasında *Hadîs* adlı eseridir. Günümüze ulaşan bu eser hadis cüzlerinden oluşmaktadır.[1089] Bu eser onun öğrencisi İsâ b. Hammâd tarafından da korunup rivayet edilmiştir. Zîra onun da zâhiriyye kütüphanesinde aynı ismi taşıyan bir eseri bulunmaktadır.[1090] Onun eserleri arasında *Musannef,*[1091] *Kitâbu't-Târih,*[1092] *Kitâbu*

[1086] ez-Zehebî, *Siyer*, C. IV, s. 710. Ayrıca aynı eserde bkz. C. VIII, s. 145.
[1087] İsmâil Lutfi Çakan, a.g.e., s. 42.
[1088] Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 477.
[1089] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. III, s. 250.
[1090] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. I, s. 260.
[1091] Muhammed Abdülazîz el-Havlî, *Târihu fünûni'l-hadîsi'n-Nebevî*, thk. Mahmûd el-Arnaût Muhammed Bedruddîn el-Kahvecî, Dımeşk: Dâru'bnü Kesîr, t.y., s. 41.
[1092] İbnü'n-Nedîm, *Fihrist,* s. 248. Bu eser ricâl kitabı şeklinde telif edilmiş olabileceği gibi, tarihle ilgili rivayetleri yer aldığı bir kitap da olabilir. Zira birçok tarihçi eserlerindeki nakillerinden Leys'ten rivayetler önemli yer işgal etmektedir.

Mesâil fi'l-fıkh [1093] ve *Meclis min fevâidi'l-Leys ve'r-ruhsatü fî takbîli'l-yed* de zikredilmektedir.[1094]

Leys'in yanında Mısır'da değerli tasnifler veren isimlerden yine Abdullah b. Vehb'in adı öne çıkmaktadır. On civarında eseri olduğu anlaşılan İbn Vehb'in en önemli tasnifi Mısır'da türünün ilk örneği olan *Kitâbü'l-câmi' fi'l-hadîs* adlı eseridir.[1095] Onun ayrıca *el-Müsned* diye bir eserinin olduğu söylenmiş,[1096] ancak buna dair kaynaklar herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu eserle *el-Câmi'*in kastedilmiş olması ihtamelden uzak değildir.[1097] Onun diğer eseri *el-Muvatta'ü'l-kebîr*,[1098] *el-Muvatta'ü's-sağîr*,[1099] *Kitâbü ehvâli yevmi'l-Kıyâme*, *Kitâbü'l-Meğâzî*, *Kitâbü'l-Kader*, *Kitâbü'l-Menâsik*, *Tefsîru'l-Kur'ân*, *Kitâbü Tefsîri'l-Muvatta'* ve *Mücâlesâtün 'an Mâlik*'tir.[1100]

H. III. asrın başında tasnifleriyle göze çarpan musanniflerin başında Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'dir. Ortaya koyduğu eserleriyle hadis, Fıkhu'l-hadis, fıkıh ve usûl ilimlerinde ilklere imza atan Şâfiî bu dönemde Mısır'ın en önemli âlimlerindendir. Şafiî, *el-Ümm*, *el-Mâlî el-kübrâ*, *el-İmlâ es-sağîr*, *er-Risâle* ve *es-Sünen* gibi yeni görüşlerine dayanan kitapları yazmıştır. İbn Zûlâk "*eş-Şâfiî iki yüz civarında eser yazmış, ölüm hastalığına yakalanıncaya kadar ilim yaymak için Amr camîinde bulunmuştur.*" demiştir.[1101]

[1093] İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, s. 248.

[1094] Bu eser Riyad'da basılmıştır. Bkz. Ebü'l-Hâris el-Leys b. Sa'd b. Abdirrahmân el-Fehmî el-Mısrî, *Cüz'ün fîhi meclisün min fevâidi'l-Leys b. Sa'd*, thk. Muhammed b. Rezek b. et-Tarhûnî, 1. b., Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1987.

[1095] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. III, s. 144. Bu eser araştırabildiğimiz kadarıyla en az iki kez basılmıştır. Birincisi Ebü'l-Hayr Mustafa Hasen Hüseyin Muhammed'in tahkikiyle 1995 yılında Riyad'daki İbnü'l-Cevzî yayınlarının çıkardığı baskıdır. Diğeri ise 2005 yılında Rif'at Fevzî Abdülmuttalib ve Ali Abdülbâsit Mezîd'in tahkikleriyla, basım yeri belirtilmeden Dâru'l-Vefâ tarafından çıkarılan baskıdır.

[1096] Sedat Yıldırım, "Abdullah b. Vehb b. Müslim'e (d. 125/742-v. 197/812) Ait Muvatta'nın Kitâbu'l-Muhârebe Bölümü", y.y., *I.Ü.İ.F.D.*, S. 13 (2019), s. 17.

[1097] Saffet Köse, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999, C. 20, s. 441.

[1098] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. III, s. 145.

[1099] Kâtip Çelebî Mustafâ b. Abdillah el-Kostantinî, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-VI, C. II, Bağdat: Mektebetü'l-Musennâ, 1941, s. 1908.

[1100] Kemal Sandıkçı, a.g.e., s. 318. *Kitâbü'l-Kader*, *Megazî*, *Ehvâlü'l-Kıyâme* gibi kitapların *Câmi'*in bölümleri olduğu da düşünülmektedir. Ona nisbet edilen eserlerden bazıları şu isimlerle basılmıştır: *el-Kader vemâ vüride fîhi mine'l-âsâr*, *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-câmi'*, *Kitâbü'l-Muhârebe min muvatta'i İbni Vehb* ve *Muvatta'u Abdillah b. Vehb*. Bu eserlere elektornik ortamda el-Mektebetü'ş-Şâmile adlı programda mevcuttur.

[1101] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 42; İbn Hibbân, *es-Sikât*, C. IX, s. 30; el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 355; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 25; es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 303; Bilal Aybakan, "Şafiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, C. 38, s. 224 vd.

Mühim Mısırlı musanniflerin arasında, Esedü's-Sünne lakabıyla da bilinen ve yine III. asrın ilk çeyreğine kadar yaşamış Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) da yer almaktadır. *el-Müsned,*[1102] *Kitâbü'z-Zühd,*[1103] *Fedâilü't-Tâbi'în*[1104] ve *er-Risâle fî lüzûmi's-Sünneti ve't-tahzîr mine'l-bid'a* adlı eserleri nisbet edilmektedir.[1105] İlk müsned türü eser yazan Mısırlılar arasında yer alan Esed b. Mûsâ, Esedü's-Sünne şeklindeki lakabı sünnetin luzûmü hakkındaki risâleyi telif ettikten sonra aldığı söylenmektedir. Fakat, Esed'in *el-Müsned* ve *Lüzûmü's-Sünne* adlı eserlerinin aynı kitâb olması da muhtemeldir.[1106] Onun Mısır tarihine dair bir eserin de olduğu tahmin edilmektedir.[1107]

Esed b. Mûsâ'nın yanı sıra III. asırda Müsned türü eser telifi olan müelliflerden Nu'aym b. Hammâd (ö. 228/843),[1108] Muhammed b. Hişâm (ö. 251/865)[1109] ve yirmi cüzlük *el-Müsned*'in dışında *el-'Ayn* diye hadise dair altı cüzlük başka bir eserin sahibi İbn Sencer'in (ö. 258/872) de isimleri zikredilmektedir.[1110]

Bu asırda başta hadis ilminin yanı sıra fıkıh ve tarihe dair de kıymetli eserleri olan Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem meşhur müelliflerdendir. Onun eserlerinden en önemlileri *Kitâbü's-Sünen,*[1111] *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsihî,*[1112] *Târîhu Mısr* vd.'dir.[1113]

Bu konuda, *Kütübü's-Sitte*'nin *Sünen*'lerinden olan *el-Mücteba* ve hadis ile ricâl ilimlerine dair onlarca eser telif eden en-Nesâî III. asrın sonunda tasnif merhalesinin önemli musanniflerindendir.[1114]

[1102] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. II, s. 232.
[1103] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. II, s. 232. Bu eser Ebû İshâk el-Huveynî'nin tahkikiyle 1993 senesinde Mektebetü'l-Va'yi'l-İslâmî yayınlarından basılmıştır.
[1104] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. II, s. 232.
[1105] Ebû Bekr el-İşbîlî Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî,* thk. Muhammed Fuâd Mansûr, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, s. 266.
[1106] Kemal Sandıkçı, a.g.e., s. 318.
[1107] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. II, s. 232.
[1108] Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi'l-Feyd Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrefe li beyâni meşhûri kütübi's-Sünneti'l-Müşerrefe,* thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî, 6. b., y.y., Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 2000, s. 7.
[1109] el-Kettânî, a.g.e., s. 70.
[1110] Ebû Bekr el-İşbîlî, a.g.e., s. 119; Kemal Sandıkçı, a.g.e., s. 327.
[1111] Ebû Bekr el-İşbîlî, a.g.e., s. 261.
[1112] Ömer Ridâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn,* I-XV, C. X, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y., s. 223
[1113] Fuâd Sezgin, a.g.e., C. II, s. 234. İbn Abdilhakem'in eserlerini bir arada görmek için bkz. Kemal Sandıkçı, a.g.e., s. 239.
[1114] Onun eserlerinin bir arada görmek için bkz. Kemal Sandıkçı, a.g.e., s. 332-333.

Burada zikredilen örneklerle Mısır'da hadislerin tasnif aşamasının oldukça canlı ve aktif bir şekilde yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak bunlar ve diğer Mısırlı musanniflerin yanı sıra bu dönemde önemli tasnif eserleriyle İslâm coğrafyasında kendilerinden söz ettirmiş başta İmâm Buhârî ve Müslim, Ebû Dâvûd, el-Humeydî gibi rihle konusunda değindiğimiz üzere birçok önemli muhaddis buraya gelmişlerdir. Şüphesiz onların tasnif döneminin altın çağını yaşadığı bir zamanda Mısır'da bulunmaları bölge için ilmî açıdan ayrı bir değerdir.

2.4. Hadis Uydurma Hareketi ve Mısır'da Hadislerin Sıhhat Açısından Korunması

İslâm coğrafyasında Halife Hz. Osmân'ın şehid edilmesiyle birlikte başlayıp sonrasında büyüyerek devam eden ciddi ayrışmalar meydana gelmiştir. İslâm tarihçileri bu olayları fitne kavramıyla isimlendirmişlerdir. Bu olaylarla birlikte Müslümanlar arasında siyâsî parçalanmalar yaşanıp, Haricî ve Şiî adında iki büyük grup İslâm tarihinde ilk kez ortaya çıkmışlardır. Sonrasında meydana gelen yeni anlaşmazlıklar sebebiyle çeşitli gruplar tarih sahnesine çıkarak durum daha da karmaşık hale gelmiştir. Başta Şiiler olmak üzere, kimisi daha fazla, kimisi daha nadir, neredeyse her grup kendini insanların gözünde haklı çıkarabilmek için mensup oldukları oluşumları birer dinî arka plana oturtmaya çalışmışlardır. Bunu yapmak için dinî metinlerini keyiflerine göre yorumlamaya daha sonra da kendileri dinî buyruklar uydurmaya başladılar. Ancak dinî tahrifin ikinci türü, Allah tarafından bir garantiyle korunmuş olması bakımından Kur'ân'a yapılması imkan dışıyken, uydurma kampanyası tamamen hadise yönelmek durumunda kaldı. Nitekim neredeyse her grup kendini övücü, karşıdakini de yerici metinler uydurup onları Allah Resûlü'nün (s.a.v.) sözleriymiş gibi rivayet etmeye başlamışlardır. İslâm dünyasındaki âlimler buna mani olabilmek için ellerini sıvayıp temelinde isnâd ve ricâlinin incelenmesi bulunan bir sistem geliştirmişlerdir.

Bu başlıkta, hadislerin uydurulmasının Mısır'daki yansımasını ve Mısırlı âlimlerin buna karşı koymak için ne tür önlemler aldıklarını açığa çıkarmaya çalışılacaktır.

2.4.1. Hadis Uydurma Hareketi ve Mısır

Bir sözün uydurulup Hz. Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilmesine veya böyle bir itham altında kalan birinin rivayetine hadis usulünde vaz‘ veya kizb denilmiştir.

Peygamber'e (s.a.v.) nisbet edilen veya onun hakkında yalancılıkla itham edilmiş birinin rivayetlerine de uydurma manasındaki mevzu hadis denilmiştir.[1115]

Bir takım insanları hadisler uydurmaya iten sebepler arasında, yukarıda da işaret edildiği gibi mensup oldukları grubu yüceltmek ve karşısındakini aşağılayıp lanetlemek gibi bir düşüncedir. Aslında siyasî bir arka planla yapılan bu tür uydurmaların dışında İslâm dininin akidesini kastetmek, kişisel menfaat elde etmek ve insanları İslâm'a yakınlaştırıp onları hayırlı amellere teşvik etmek gibi sebepler de hadis uydurma nedenleri arasında zikredilmiştir.[1116]

Hadisler uydurma vakalarının ne zaman başladığı hususu kesin olarak belirlenemeyen bir konudur. Ancak bununla birlikte böyle bir şeyin zuhur etmesi genelde fitne olayları ile birlikte veya fitneden hemen sonra başlamış olması daha doğru gözükmektedir. Nitekim âlimlerin "*Fitneden önce isnad sormazdık*." şeklindeki meşhur cümlesi buna işaret eden delillerdendir.[1117] Fitne ile Halife Hz. Osmân'ın şehid edilmesi mi, yoksa daha sonra Cemel ve Sıffîn vakaları ile daha sonraki olaylardan birinin mi kastedildiği hususu da hadisçiler tarafından tartışılmıştır. Fakat, hadis uydurma sebeplerine bakıldığında böyle bir olgunun Şiî fırkasının ortaya çıkmasından sonra başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim hadis uydurma olayının başlangıcı genel olarak bu şekilde kabul görmüştür.[1118]

Bununla birlikte, kaynaklarda yer alan ve aslında fazla da yaygın olmayan, üstelik uygurma olan bir rivayete bakıldığında Mısır'ın hadis uydurma hareketi ile ilişkisi açısından dikkat çekicidir. Söz konusu rivayete göre güya Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz. Osmân'ın dalâlet içinde olduğunu söylemiştir. Bu buyruğu insanlara minber üzerinden aktaran Abdurrahmân b. Udeys el-Belevî (ö. 36/657) bunu İbn Mes'ûd'dan duyduğunu söylemiştir. Abdurrahmân insanlara bunu söylerken Hz. Osmân evin içinde mahsur durumdadır. Bunu duyan Ebû Sevr el-Fehmî (ö. ?) adındaki bir sahâbî[1119] Hz. Osmân yanına gidip Abdurrahmân sözlerini ona haber verir. Bunun üzerine Osmân'ın Ebû Sevr'e cevabı "*Vallahi İbn Udeys yalan söylemiştir. Ne o İbn Mes'ûd'dan böyle bir şeyi işitmiş, ne de İbn Mes'ûd Allah Resûlü'nden işitmiştir.*" şeklinde olur. Hz. Osmân İbn Udeys'in

[1115] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 190.
[1116] Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 2. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2010, s. 255.
[1117] el-İclî, a.g.s., s. 6.
[1118] Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi,* s. 110.
[1119] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 308.

söylediklerinin doğru olmadığını delillendirmek için kendisinin on özelliğini söyler. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) iki kızıyla evlendiği, İslâm'ı kabul eden ilk dört kişiden olduğu gibi güzel meziyetlerini sayan Hz. Osmân , bu vuku bulmasaydı bunları gizleyeceğini ve kimseye açıklamayacağını söyler. Abdurrahmân'ın bu sözlerini Yezîd b. Amr el-Me'âfirî sahâbeden olan Ebû Sevr el-Fehmî'den rivayet etmektedir. Bu haberi, tespitimize göre ilk zikredenlerden olan İbn Asâkir (ö. 571/1175) akabinde Muhammed b. Yahyâ el-Zühlî'nin İbn Udeys hakkındaki "*Abdurrahmân b. Udeys fitnenin başıdır. Ondan hiçbir şey tahdîs etmek helal olmaz.*" şeklindeki ifadelerine yer vermiştir.[1120] Aynı habere yer veren İbnü'l-Cevzî,[1121] Zehebî ve Suyûtî de bu sözleri İbn Udeys'in yalan ve iftirası olduğunu söylemişlerdir.[1122] Durum böyle olunca bu rivayete hiçbir şekilde iltifat edilmesi doru değildir.

2.4.1. Hadis Uydurmasıyla İlişkilendirilen Raviler

İncelemeler sonucu, Mısır'da isimleri hadis vaz'ı ile ilişkilendirilen şahıslar arasında:

İshâk b. Abdillah b. Ebî Ferve el-Medenî (ö. 144/761): Babası Havâric fikirlerine sahiptir. İshâk'ın ise ailesinin de katıldığı Mescid-i Nebî'de bir halkası vardı. Mus'âb b. ez-Zübeyr ile Irak'ta bulunmuş, kendisi İshâk'a güvenirdi. Şâm'da da bulunan İshâk, kesîru'l-hadîs'tir. Ancak hadislerinde münkerler fazla olup onunla ihticac edilmez, metrûkü'l-hadîstir. Mürselleri ref' eder, isnadları değiştirirdi. İbn Ma'în onun yalancı olduğunu söylemiş, İbn Hanbel hadisinin rivayet edilmesini neyh etmiş, "*O insanların en yalancısıdır.*" demiştir.[1123]

Zebbân b. Fâid (ö. 155/772): Münekkidlerin geneli tarafından zayıf ve münkeru'l-hadîs olarak nitelendirilmiştir. İbn Hibbân ise *el-Mecrûhîn*'inde onun Sehl b. Sa'd'den infirad ettiği bir nüshasında mevzûlara benzeyen hadislerin olduğunu söyleyerek onun ihticac edilemeyeceğini ifade etmiştir.[1124]

[1120] İbn Asâkir, a.g.e., C. XXXV, s. 113-114.

[1121] Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevdû'ât,* I-III, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, 1. b., C. I, Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1966-1968, s. 335.

[1122] Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Leâliü'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a,* I-II, thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed b. 'Uveyda, 1. b., C. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996, s. 292.

[1123] İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 428; el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 396; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. II, s. 227; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 131; İbn Adîy, a.g.e., C. I, s. 530.

[1124] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn,* C. I, s. 313-314; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. V, s. 31.

Hâlid b. Amr b. Muhammed b. Abdillah b. Sa'îd b. el-Âs es-Sa'îdî el-Emevî (ö. 210/825 öncesi): Kûfeli olan Hâlid b. Amr, Süfyân es-Sevrî, Şu'be, İbn Uyeyne ve Hişâm gibi sikalardan mevzu hadis rivayet etmiştir. Bu şahısın burada zikredilmesinin sebebi ise adına hadis vaz' ettiği sikaların arasında el-Leys b. Sa'd'ın da bulunmasıdır. Hâlid b. Amr'ın el-Leys b. Sa'd ve başka sikalardan münker hadisler naklettiğini söyleyen İbn Adî, bu hadislerden bazılarını zikredip ardından "*Bu hadislerin tamamı batıldır. Bana göre bu hadisleri uydurup Leys'e o nisbet etmiştir.*" ifadelerini eklemiştir.[1125]

Habîb b. Ebî Habîb (ö. 218/833): Başta İmâm Mâlik olmak üzere sika raviler adına hadis uyduran bir kişidir. Nesâî onun hadislerinin kimden olursa olsun tamamı mevzu bulunduğunu nakletmektedir.[1126]

Nu'aym b. Hammâd el-Mervezî (ö. 228/843): Mısır'da yerleşmiş olan Nu'aym amansız ehl-i rey karşıtı bir şahsiyettir. İlk müsned musanniflerinden olmakla birlikte onun hadislerinde ihticac edilmeyecek kadar problemlerin olduğu görülmektedir. Üstelik kaynaklardaki bilgiler Nu'aym'ın ehl-i reyi kötü göstermek için Mısır'da hadis ve Ebû Hanîfe gibi bu ekolden olan âlimler hakkında hikayeler uydurduğu yönündedir. İbn Adî onun münker bazı hadislerini sıraladıktan sonra "*Umarım bunların haricindeki rivayetleri müstakimdir.*" demiştir. Ancak, bir yandan hadis uydurduğu söylenen Nu'aym, bir yandan da "vehm etmiştir" diyen İbn Ma'în gibi birçok muhaddis tarafından daha hafif ifadelerle cerh edilerek "ilim sahibi", "sünnet sahibi", "sünnet için çırpınırdı" gibi ifadelerle iyi yönlerine de işaret edilmiştir. Muhaddislerin bu yumuşak cerh ifadeleri onun ehl-i hadis'in yanında durduğu ve mihne sürecinde Bağdat'a gönderildikten sonra Kur'ân hakkında hiçbir şekilde hadisçilerin söylemediklerini söylemediğinden dolayı olması muhtemeldir.[1127]

Ebû Ali Muhammed b. Muâviye el-Neysâbûrî (ö. 229/844): Nisaburlu olup Bağdat'a ve daha sonra Mekke'ye yerleşmiştir. Ahmed b. Hanbel hakkında sorulduğunda "yalancıdır" demiştir. Buhârî ise "*Mutâbîleri olmayan rivayetleri vardır.*" demiştir.

[1125] İbn Şâhîn, a.g.e., s. 83; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, C. I, s. 249; el-Mizzî, a.g.e., C. VIII, s. 138; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 66; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 109.

[1126] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 265; İbn Adîy, a.g.e., C. III, s. 324; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, C. I, s. 189; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. III, s. 363.

[1127] İbn Adîy, a.g.e., C. VIII, s. 251; ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 595; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. XII, s. 65. Onun problemli rivayetlerinden olan tefrikayı ümmet hakkındaki hadis için bkz. Muhammet Emîn Eren, "Olgudan Rivayete ya da Durumun Rivayetleşmesi: Nu'aym b. Hammâd'a Ait Bir Rivayetin Tahlili", Malatya, *İslâm ve Yorum Dergisi*, C. II, S. 1, (2017), ss. 651-661.

Mekke'de hadis uydurmakla bilinen Muhammed b. Mu'âviye, Iraklıların yanı sıra Leys ve İbn Lehî'a'dan da münker hadisler rivayet etmiştir.[1128]

Sahr b. Muhammed b. el-Hâcibî el-Kûfî el-Mervezî (ö. 230/845 civarında): İmâm Mâlik ve Leys gibi sikalar ile İbn Lehî'a'dan batıl ve mevzu' rivayetler rivayet etmiştir. Zayıf, kezzâb, vâzi' ve sâkit olarak değerlendirilmiştir.[1129]

Abdullah b. Müslim b. Raşîd (ö. 250/865 öncesi): Aslen Dımeşkli olup Nisabur'a yerleşmiş orada ehl-i reyden kimselere hadis rivayet etmiştir. Nisaburluların haber verdiğine göre kendisi orada Leys, İbn Lehî'a ve İmâm Mâlik'ten mevzu rivayetler nakletmiştir. Bu şahıs Ebu Hudbe'den de tamamen uydurulmuş bir nüsha rivayet etmiştir. Onun hadislerinin yazılması ve hatta zikredilmesi bile caiz değidir.[1130]

Hâlid b. Nuceyh el-Mısrî (ö. 254/869): İbn Ebî Hâtim'in belirttiğine göre Hâlid, Osmân b. Sâlih el-Mısrî, Leys'in kâtibi Ebû Sâlih ve İbn Ebî Meryem'e arkadaşlık edip Ebû Sâlih ve İbn Ebî Meryem'in kitaplarına kendisinin uydurduğu hadisleri rivayet eden bir yalancıdır. Bu açıklamalardan sonra İbn Ebî Hâtim "*Hatta münker şeklinde nitelendirdiğim Ebû Sâlih'in hadislerinin bunun tarafından uydurulduğunu düşünüyorum.*" diye eklemiştir.[1131]

Ebû Nu'aym Abdülevvel b. Abdillah el-Mısrî el-Mu'allim (ö. ?): Abdullah b. Vehb'ten adeta bela ve afet gibi şeyler rivayet etmiştir. Ondan ise Muhammed b. Abdillah b. 'Urs rivayette bulunmuştur.[1132]

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi hadis uyduran bu şahıslar fazla değildir. Ayrıca bunlardan bazıları Mısırlı olmayıp onlar adına rivayet uydurmuşlardır. Bunu yaparken de Leys ve İbn Vehb en güvenilir ve meşhur Mısırlı muhaddisleri seçmiş olmaları dikkat

---

[1128] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. I, s. 245; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. II, s. 44; İbn Adîy, a.g.e., C. VII, s. 533; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. IV, s. 439; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, C. III, s. 100.

[1129] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. I, s. 378; ez-Zehebî, *Mîzân*, C. II, s. 308; Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. VI, s. 358; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, C. III, s. 182.

[1130] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, C. II, s. 44; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, C. II, s. 141; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 1161; Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-İşkodrî el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-da'îfeti ve'l-mevdû'ati ve eseruha's-seyyiü fi'l-ümme*, I-XIV, 1. b., C. I, Riyad: Dâru'l-Me'ârif, 1992, s. 89.

[1131] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 150; İbn Ebî Hâtim, a.g.e., C. III, s. 355; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, C. II, s. 388.

[1132] Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nûruddîn İtr, s. 365.

çekicidir. Böyle bir yol izlemekle insanların gözünde uydurduklarının mümkün oldukça makbul karşılanmasını hedeflemişlerdir.

2.5. İsnâd Tatbiki ve Mısır

İnsanların git gide Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemden uzaklaşmaları, meydana gelen fitnelerin tesiriyle insanların tabiatlarının her geçen gün bozulması ve İslâm coğrafyasının genişlemesi sonucu her türlü insanın bu toplumun bir parçası haline gelmesi sonucu, artık insanoğlunun birbirine olan güveni azalmaya başlamıştır. Nitekim önceki başlıkta da görüldüğü gibi bazı insanlar Hz. Peygamber'in (s.a.v.) söylemediği sözler uydurup ona isnad edecek kadar, bu hususta ileri gitmeye başladılar. Tüm bunları müşahede eden İslâm âlimleri ve özellikle de hadisle daha yoğun şekilde ilgilenenler, hadisleri yalandan koruyabilmek ve dahası sahih olanını sakiminden ayırt edebilmek için ellerini sıvayıp işe koyulmuşlardır. Buna karşı alınan önlemlerin en önemlisi isnâd sorgulaması olup diğer önlemler de bir nevi bununla alakalıdır.

İsnâd kelimesi, sözlükte "dağın eteğinden zirveye tırmanmak, yükseltmek ve itimad etmek" manalarına gelmektedir.[1133] Terim olarak ise "sözün asıl sahibine aracılar vasıtasıyla yükseltilmesi" veya başka bir ifade ile "bir metnin sonraki nesiller tarafından ilk söyleyenine ulaştırılması"na isnâd veya sened denilmektedir.[1134] İsnâd tatbiki ve sahâbe döneminde de bilinen ve yeri geldikçe de uygulanan bir şeydir. Nitekim, hadis ilminde hepsi adil sayıldığı için zorunlu olmamasına rağmen Hz. Ömer, Ali, İbn Abbâs gibi kimi sahâbîler kendilerine gelen hadislerin kaynağını söyleyen kişiye sormuşlardır.[1135] Bazı kaynaklarda isnâdın İslâm öncesinde de araplar arasında bilinen ve nadir de olsa kendisine başvurulan bir uygulama olduğu bilgisi de geçmektedir.[1136]

İsnâd uygulaması kaynaklarda genelde Muhammed b. Sîrîn ve İbn Şihâb ez-Zührî ile başlatılmaktadır. Ancak bu bilgi isnâd mutlak olarak değil, yaygın ve daha sıkı kullanıldığı anlamında kabul edilmelidir.[1137] Zira, yukarıdaki bilgilerin de delalet ettiği gibi isnad eskinden beri bilinen bir şey olup, anlaşıldığı kadarıyla fitne ile beraber hadis

---

[1133] Başaran, Sönmez, a.g.e., s. 67.

[1134] Başaran, Sönmez, a.g.e., s. 67; Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 154.

[1135] Muhammed Accâc b. Muhammed Temîm b. Sâlih b. Abdillah el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn,* 3. b., Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1980, s. 221; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi,* s. 176-179. Bu örneklere toplu halde ulaşmak için bkz. Raşit Küçük, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 23, s. 155.

[1136] Nâsiruddîn el-Esed, *Mesâdiru'ş-şi'ri'l-câhiliy*, Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1988, s. 264; el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn,* s. 222.

[1137] Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi,* s. 68.

uydurulması ile birlikte uygulanmaya başlanmıştır. Uydurma faaliyetinin tehlikesinin ciddiyeti artınca, isnâd kullanılması da paralel olarak o derece sıkılaştırılmıştır. İsnâd'ın hadis rivayeti esnasında Muhammed b. Sîrîn ve Zührî'den önce kullanıldığına delalet eden rivayetlerden İbn Abdilber nakletmektedir. Onun zikrettiğine göre er-Rebî' b. Huseym (ö. 63/683), Şa'bi'ye (ö. 103/721) bir hadis rivayet ettiğinde ona "*Bunu sana kim tahdîs etti?*" diye sormuştur. İbn Huseym, hadisi Amr b. Meymûn el-Evdî'den dinlediğini söyleyince, ona gidip onun Abdurrahmân b. Ebî Leylâ'dan aldığını öğrendikten sonra Abdurrahmân'la görüşüp onun da Ebû Eyyûb el-Ensârî'den işittiğini öğrenmiş oldu.[1138] Yahyâ b. Sa'îd, bu haberi kast ederek "*Bu ilk isnad teftişidir.*" demiştir.[1139] Tüm bu bilgilere dayanarak, isnadın erken dönemden beri bilinip zamanla yaygın hale gelerek İbn Sîrîn ve Zührî döneminde daha da önem kazanmaya başladığı, h. II. asrın sonuna doğru ise hadisin bir parçası haline geldiği söylenebilir.[1140]

Mısır bölgesindeki hadisçiliğin isnad uygulaması ile ilişkisi sahâbe dönemine kadar geri gitmektedir. Zira, hem Ebû Eyyûb el-Ensârî hem de Ukbe b. Âmir kendileri birinden hadis duyduklarında onu teyid etmek için o sıralarda Mısır'da bulunan ilk kaynağına kadar gidip hadisi onun ağızından dinlemişlerdir. [1141]

Mısırlı muhaddislerin isnadın önemini vurgulayan ifadelerine kaynaklarda rastlanmamıştır. Fakat, ulaşılan bazı bilgilerden hareketle onların isnadı önemseyip uyguladıkları ortadadır. Buna delalet eden ipuçlarının başında önceki bölümlerde zikredildiği üzere Mısır'lılar her zaman diğer ilmî merkezlerde bulunan muhaddislerle devamlı irtibat halinde olup etkileşim içerisindedirler. Dolayısıyla her konuda olduğu gibi isnad hususunda da onların tesiri altına kalmamaları düşünülemez. Mısırlılarla yakın ilişkilerde bulunan ve isnada büyük önem atfeden ez-Zührî (ö. 124/742), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), İbn Uyeyne (ö. 198/814) ve Kuteybe b. Sa'îd (ö. 240/855) gibi âlimler bunlardan bazılarıdır.

ez-Zührî, birinin isnadsız hadis rivayetinde bulunan birini gördüğünde "*Merdivensiz çatıya çıkabilir misin?*" karşılığını vererek böyle bir şeyin doğru olmadığını

[1138] Râmehurmuzî a.g.e., s. 208; Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-me'ânî ve'l-esânîd,* I-XXIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Adevî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, C. I, Fas: Vezâratü 'Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şü'ûn el-İslâmiyye, 1387, s. 55.
[1139] er-Râmehurmuzî, a.g.e., s. 208; el-Hatîb, *es-Sünnetü kable't-tedvîn,* s. 223.
[1140] Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi,* s. 69.
[1141] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Rihle,* s. 118, 109.

belirtmiştir.[1142] İsnâd hakkında birçok açıklaması bulunan Abdullah b. el-Mübârek de bir seferinde "*Benim için isnâd dinden bir parçadır. İsnâd olmasaydı isteyen istediğini söylerdi.*",[1143] başka bir rivayette "*Dinî bir meseleyi isnâdsız olarak araştıran kimse, çatıya merdivensiz çıkmaya çalışan birine benzer.*" demiştir.[1144] Ayrıca, Yahyâ b. Ma'în, İshâk b. Râhûye, Duhaym, İbnü'l-Furât, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, Ebû Zur'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Zur'a ed-Dımeşkî ve Osmân ed-Dârimî gibi isnad, cerh-ta'dîl, ricâl ve ilel ilimlerinde söz sahibi olan birçok âlimin Mısır'ı ziyarette bulunmaları da bölgenin muhaddisleri bu hususta yeteri kadar haberdar olmalarını gerektirmektedir.

Mısırlıların en çok etkilendikleri âlimlerin başında bulunan İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'nin isnâd hakkındaki tutumları da bu bölgedenin muhaddislerine az veya çok yansımış olması normaldir. Nitekim İmâm Mâlik isnâdın fazileti ve gerekliliğine dair Kur'ân-ı Kerîm'den delil getirmeye çalışmıştır.[1145] İmâm Şâfiî ise isnâd sağlam hadislere ulaşmakta gerekli olduğunu söyleyerek "*İsnâdsız hadis almayı, gece karanlığında odun toplamaya.*" benzetmiştir.[1146] Bu iki İmâmın ilmî müktesebatı Mısır'da ne kadar yaygın olduğu hatırlandığı zaman buradaki muhaddislerin de isnadı en az aynı derecede ehemmiyet vermeleri gayet tabidir. Nitekim, Şâfiî'nin yukarıda isnada zikredilen ve buna benzer başka beyanlarını Mısırlı öğrencisi er-Rebî' b. Süleymân el-Murâdî rivayet etmiştir. Abdurrahmân b. Mehdî'nin İbn Lehî'a'dan rivayetle naklettiği şu sözleri bu hususa ışık tutmaktadır: "*Hadisler dindir. Dolayısıyla dininizi kimden aldığınıza dikkat edin. Zira biz, hevamız bir şeyler istediği zaman hadis uydurmaktan çekinmezdik.*" [1147] Rivayette bu sözlerin sahibi Hâricî fikrini benimsemiş bir şahsa ait olduğu söylenmiştir. Ancak Hârcîlerin yalanı büyük günahlardan saydıkları ve kendilerine göre bu gibi günahların şahsın küfrünü gerektirdikleri için bu şahsın Hâriciyye fıkasına mensup olması uzak bir ihtimaldir. Kaldı ki birçok âlim Hâricîlerin rivayetlerinin en sağlam hadislerden olduğunu söylemişlerdir.[1148] Fakat, her halükarda bu rivayeti nakledenlerin senedinde

[1142] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 347.
[1143] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. II, s. 16.
[1144] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, thk. Muhammed Sa'îd Hatîboğlu, Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y., s. 41.
[1145] İbn Abdilberr, *Câmi'u beyâni'l-ilm*, C. II, s. 1160; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, s. 39.
[1146] İbn Ebî Hâtim er-Râzî Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî, *Âdâbü'ş-Şâfi'î ve menâkibuh*, thk. Abdülğanî Abdülhâlık, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 74; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Nesîhatü ehli'l-hadîs*, thk. Abdülkerîm Ahmed el-Verîkât, 1. b., Zerkâ': Mektebetü'l-Menâr, 1408, s. 32.
[1147] İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, C. I, s. 10.
[1148] Ekrem b. Diyâ' el-'Umerî, *Buhûsün fi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, 4. b., Beyrut: Bisât, t.y., s. 31.

Mısırlı İbn Lehî‘a’nın yer alması onların isnad uygulamasının öneminin farkında olduklarını göstermektedir.

İsnadın Mısırlı muhaddislerdeki önemini gösteren başka bir husus da, son zamanlarda bulunan bazı Mısırlı âlimlerin eserlerinde ve hadis cüzlerinde rivayetlerle birlikte isnadların da bolca kullanılmış olmasıdır.[1149] Tüm bu bilgiler isnada diğer bölgelerde olduğu gibi Mısır’da da gereken önemin verildiği, hadisçiler tarafından rivayetleri esnasında ehemmiyetle uygulandığı anlaşılmaktadır.

2.5.1. Mısırlıların En Sahîh İsnâdları

Mısırlılarda isnad tatbiki ve önemini açıklamaya çalıştıktan sonra bu başlıkta Mısırdan oluşan en sahih isnatlar ele alınacaktır. Hadis usûlünde âlimlerin esahhu’l-esânîd ifadesiye tabir ettikleri “râvîlerinin güvenilirlikleri ve birbiriyle münasebetleri bakımından, diğerlerine oranla daha üst derecede bulunan veya öyle kabul edilen” en sağlam ve sahih rivayet zinciri demektedir.[1150] Genel manada en sahih sened Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Râhûye’ye göre “*ez-Zührî ‘an Sâlim ‘an İbn Ömer*” iken, Buhârî’ye göre “*Mâlik ‘an Nâfi‘ ‘an İbn Ömer*” şeklindedir.[1151] Her iki İmâmın en sahih senedine bakıldığında sahâbe ravisi Abdullah b. Ömer’dir. Abdullah b. Ömer Mısır fethine bulunmuş, onun kırktan fazla Mısırlı ravisi bulunmaktadır.[1152] Her iki isnadın bu özelliğine bakıldığında âlimler en sahih isnad dedikleri rivayet zincirinde yer alan sahâbe ravisi kısa da olsa Mısır’da bulunmuş ve bu bölgeden ravileri de olmuştur. Buhârî’nin senedinde ise İbn Ömer ile birlikte Nâfi‘ de Mısır’da bulunan ravilerdendir. Hatta o Mısır’a halkını ilmî bakımdan yetiştirmek üzere oraya tayin edilmiştir. Yine bu isnadın son halkası olan Mâlik’in de Mısırlı öğrencilerine olan tesiri malumdur. Dolayısıyla Buhârî’nin en sahih isnad olarak belirlediği senedin Mısır’la ilişkisi daha sıkı olduğu görülmektedir.

[1149] Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî el-Kuraşî, *el-Câmi‘ fi’l-hadîs li’bni Vehb*, thk. Ebü’l-Hayr Mustafa Hasen Hüseyin Muhammed, 1. b., Riyad: Dâru’bnü’l-Cevzî, 1995. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî el-Kuraşî, *Kitâbü’l-Muhârebe min Muvatta’i’bni Vehb*, 1. b., Beyrut: Dâru’l-Garb, t.y.; Yezîd b. Ebî Habîb, *Ehâdîsü Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî*, thk. Hamza Ahmed Zeyn, Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2004; Ebü’l-Hâris el-Leys b. Sa‘d b. Abdirrahmân el-Fehmî el-Mısrî, *Cüz’ün fihi meclisün min fevâidi’l-Leys b. Sa‘d*, thk. Muhammed b. Rezek b. et-Tarhûnî, 1. b., Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1987; Hüseyin Akgün, “Ali b. Ma‘bed el-Mısrî’ye (ö. 218/833) Nispet Edilen Bir Hadis El Yazmasının İncelenmesi”, Samsun, *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 45 (2018), ss. 42-47.

[1150] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 45.

[1151] İbnü’s-Salâh, a.g.s., s. 15. Âlimlerin bu konuda başka görüşleri de olmuştur. Bu görüşleri bir arada görebilmek için bkz. a.y..

[1152] İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 276; es-Suyûtî, *Husnü’l-muhâdara*, C. I, s. 214.

Âlimler Mısırlılardan oluşan isnadlar için de en sahih olanını belirlemeye çalışmışlardır. En yaygın görüşe göre "*el-Leys b. Sa'd < Yezîd b. Ebî Habîb < Mersed Ebü'l-Hayr < Ukbe b. Âmi*r" şeklindeki Mısırlıların en sahih isnadıdır. Bu görüş Hâkim en-Neysâbûrî, el-İrâkî, es-Suyûtî gibi âlimler tarafıdan desteklenmiştir. Başka bir görüşe göre en sahih Mısırlı isnad "*Amr b. el-Hâris < Derrâc < Ebü'l-Heysem < Ebû Sa'îd el-Hudrî*" şeklindedir. [1153] İbn Ma'în tarafından desteklenen bu isnad pek kabul görmemiştir. Nitekim İmâm Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere birçok âlim Derrâc Ebü's-Semh'in Ebü'l-Heysem'den rivayetlerini zayıf addetmişlerdir. [1154] "Esahhu'l-Esânîd" olarak nitelendirilmese de "*Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr el-Kuraşî < Leys*" şeklinde Mısırlıların yer aldığı isnadlar da Buhârî'ye varması bakmından çok önemlidir.[1155] Bu isnadda Buhârî'nin şeyhi Yahyâ'nın yer alması değeri arttırmaktadır. Diğer bir önemli husus da el-Leys b. Sa'd'ın yer almış olmasıdır. Zira içinde Leys'in ismi geçtiği isnadlar âlimler tarafından çokça kabul görmüştür. Ayrıca, Abdullah b. Vehb, Leys'in bir hadisi müsned olarak rivayet etmese de sorun teşkil etmediğini zira onun kendisi tek başına isnad olduğunu söylemiştir.[1156]

Bu şekilde Mısırlıların en sahih ve sağlamlığı en yüksek mertebede olan isnadları hakkında bilgi verdikten sonra onların en çok tartışılan isnadına da değinilmesi yerindedir.

2.5.2. Amr b. Şu'ayb 'an Ebîhi 'an Ceddihî İsnâdı ve es-Sahîfetu's-Sadika

Daha önce de farklı münasebetlerle Abdullah b. Amr'ın Allah Resûlü'nden (s.a.v.) hadis yazma izni aldığı ve hadislerini dikkatli bir şekilde sakladığı *es-Sahîfetu's-sadıka* ismini verdiği bir sahifeye yazdığı söylenmiştir. Abdullah b. Amr'ın babası Amr b. el-Âs'tan sonra sahâbeden Mısırla ilişkisi en fazla olduğu kişidir. Hatta, ilmî açıdan Abdullah b. Amr b. el-Âs Mısır'da İslâmî ilimlerin ve özellikle hadis ilminin ilk kurucusudur. Durum böyle olunca da onun sahifesi Mısırlılar için özel bir önem

[1153] Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel,* I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. b., C. I, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995, s. 153; Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* I-IV, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1. b., C. II, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990, s. 462.

[1154] Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl b. Behrâm b. Abdissamed ed-Dârimî et-Temîmî es-Semerkandî, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî),* I-IV, thk. Hüseyin Selîm ed-Dârânî, 1. b., C. II, Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000, s. 780; İbn Mâce Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü'bni Mâce,* I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, C. II, y.y., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., s. 1398.

[1155] Buhârî, Ezân, 143, Cumu'a, 22, Hibe, 13 vb.

[1156] Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003, C. 27, s. 166.

taşımaktadır. Abdullah'ın sahifesinden başka raviler de rivayet etmişlerdir. Ancak Amr b. Şu'ayb sahifenin tamamını rivayet ettiği ve de aile içinden geldiği için diğer ravilerden önem arzetmiştir. Fakat sahifenin "*Amr b. Şu'ayb'den 'an Ebîhi 'an Ceddihî*" isnadıyla gelmesi bazı âlimler irsal, bazılar da inkıtâ' olduğunu söyleyerek onu zayıf duruma düşürmüşlerdür. Bu sahifeye yöneltilmiş itirazlarından biri de onun semâ' değil vicade olmasıdır.

Muhammed b. Abdillah b. Amr sadece babasından rivayette bulunmuş, ondan ise Hakem b. el-Hâris ve oğlu Şu'ayb rivayet etmişlerdir. Zehebî'nin "*Hakkında netlik yoktur.*" dediği Muhammed b. Abdillah babası hayattayken genç yaşta vefat ettiği anlaşılmaktadır.[1157]

Şu'ayb b. Muhammed onun oğullarındandır. Genç yaşta vefat eden babasından sonra Şu'ayb dedesi Abdullah b. Amr'ın yanında kalmıştır. Zehebî bazıları aksini söylemiş olsalar da, marifet sahibi kimseler tarafından Şu'ayb'ın dedesi Abdullah b. Amr'dan semâ'ın bulunduğu bilindiğini ifade etmiştir.[1158] Nitekim İbn Sa'd "*Dedesinden hadis rivayet etmiştir.*" şeklinde kesin bir ifadeyle bunu belirtmektedir.[1159] Onun dedesinden rivayette bulunduğunu İbn Ebî Hâtim de rivayet etmektedir.[1160] Her ne kadar İbn Hibbân "*Bana göre böyle bir şey doğru değildir.*"[1161] dese de Şu'ayb'ın dedesi yanında büyüdüğü için kendisine Şu'ayb b. Abdillah da denildiği yönündeki haberler bunun vuku bulduğunu göstermektedir.[1162] Bunu destekleyen âlimler arasında Buhârî ve Ebû Dâvûd'un da isimleri geçmektedir.[1163]

Amr b. Şu'ayb ise babasının dedesi Abdullah b. Amr'den sonra ailenin en meşhur hadisçisi konumundadır. Böyle olunca da İbn Amr'ın sahifesi ona intikal etmiştir. Amr hakkında âlimler çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Onun hakkında İbn Uyeyne "fihi şey'un",[1164] Yahyâ b. Sa'îd "vâh",[1165] İbn Ma'în "leyse bi şey'in"[1166] gibi cerh ifadeleri sarfetmişlerdir. Onun 'an Ebîhi 'an Ceddihî şeklindeki isnada dair ise Ebû Dâvûd

[1157] ez-Zehebî, *Siyer,* C. V, s. 181.
[1158] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. II, s. 942.
[1159] İbn Sa'd, a.g.e., C. V, s. 187.
[1160] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh,* C. IV, s. 351.
[1161] İbn Hibbân, *es-Sikât,* C. IV, s. 357.
[1162] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* C. III, s. 288.
[1163] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb,* C. IV, s. 356.
[1164] el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 68.
[1165] İbn Adîy, a.g.e., C. VI, s. 202; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 68.
[1166] el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 70.

"*Yarım hüccet bile olmaz.*",[1167] İbn Hanbel "*İtibar için yazılır. Bazen hüccet olur, bazen olmaz.*" demiş,[1168] Muğîre'nin ise bu isnadı önemsemediği rivayet edilmiştir.[1169]

Diğer yandan âlimlerin Amr b. Şu'ayb'ı ta'dîl ettikleri de görülmektedir. Bu âlimlerden Nesâi "leyse bihi be'sün", başka bir yerde ise "sika",[1170] Ahmed b. Hanbel "*Haddesenî dediğine göre babasından işitmiştir. Babasının da Abdullah b. Amr'dan işittiği şahiddir.*",[1171] İbn Ma'în "hadisi yazılır.", "sika" ve "*Ondan sika olanlar rivayette bulunmuş.*", [1172] Evzâ'î "*Ondan daha kâmil bir Kureyşli göremedim.*", [1173] İshâk b. Râhûye "*Bu isnadın sika olup 'Eyyûb 'an Nâfi' 'an İbn Ömer' şeklindeki rivayet zincirinin değerindedir.*" demişlerdir.[1174]

Üçüncü bir grup âlim ise orta bir yol takip etmeye çalışmışlardır. Nitekim Ebû Zur'a er-Râzî'nin belirttiğine göre başta Eyyûb es-Sahtiyânî ve Zührî olmak üzere birçok âlim Amr b. Şu'ayb'dan rivayette bulunmuşlardır. Zira Amr'ın kendisi sika olup onun rivayetlerinin bazen münker sayılıp, bazen münker sayılmamasının sebebi de aslında kendisinin durumu ile alakalı değil, semâ'ın az bulunup sahifeden rivayet etmesi ve ayrıca bazı nakillerinin Müsennâ b. Sebbâh ve Abdullah b. Lehî'a gibi zayıf ravilerden gelmesindendir.[1175]

Tüm bu veriler dikkatle incelendiğinde aslında bu isnadda büyük bir problemin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Zira yukarıda geçtiği üzere raviler arasında herhangi bir kopukluğun söz konusu olmadığı için isnadda irsal veya inkıtâ'ın bulunması mümkün görülmemektedir. Çünkü Amr babasından semâ'ı mevcud, Şu'ayb'in dedesinin himayesinde büyüdüğü için ondan semâ'ı olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu isnadla gelen rivayetlerin vicâde ile elde edilen bir sahifeden rivayet edildiği iddiası da bu hususta o kadar ciddi bir cerh değildir. Çünkü birçok âlime göre vicâde ile rivayet, vicâde olduğu açıklandığı sürece makbuldur.[1176] Kaldı ki, Amr sahifeyi vicâde yoluyla elde etmişse bu kimden olduğu bilinmeyen herhangi bir sahife değil, başından beri aile fertlerinin bildiği

[1167] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 288.
[1168] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 288.
[1169] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 169.
[1170]ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 176.
[1171] el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 68.
[1172] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 168.
[1173] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. III, s. 288.
[1174] ez-Zehebî, *Siyer*, C. V, s. 176.
[1175] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. VI, s. 329; el-Mizzî, a.g.e., C. XXII, s. 71.
[1176] İbnü's-Salâh, a.g.s., s. 178.

ve kimin nasıl yazdığına dair herkesin haberdar olduğu bir eserdir. Vakıaya bakıldığında da İbn Hacer'in belirttiği gibi, muhaddisler bu isnadla gelen hadisleri bir kenara bırakmayıp onlarla eserlerinde ihticac ettikleri görülmektedir. Şöyle ki, İbn Huzeyme *Sahîh*'inde, Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd* adlı eserinde ve Nesâî *Sünen*'inde bu isnadla hadis rivayet etmişlerdir.[1177] Buhârî, Amr b. Şu'ayb'in bu hadislerinden *et-Târîhu'l-kebîr* ve *et-Târîhu's-sâğîr* eserlerinde de zikretmiştir.[1178] *Sahîh*'inde ise Amr b. Şu'ayb'ın rivayetini istişhâd için zikretmiştir.[1179]

2.6. Mısırlılarda el-Cerh ve't-Ta'dîl

Sahih hadislerin mevzu ve zayıf olanlardan ayırt etmek üzere muhaddisler isnad tatbikine başvurmuşlardır. İsnad uygulamasının tabi sonucu rivayet zincirinde yer alan şahıslar hakkında değerlendirme yapılmasıydı. Ancak bunu yapabilmek için o şahıslar hakkında bilgi edinmek zorunluydu. Bu şekilde isnatlardaki ravileri tek tek inceleyen âlimler, onlar hakkında edindikleri bilgilere göre beyanlarda bulunmuşlardır. Zamanın ilerlemesiyle birlikte hem isnadda yer alan raviler hem de âlimlerin onlar hakkında beyanatları çoğalmaya başlamıştır. En sonunda birçok âlim bu bilgileri bir araya toplamak üzere cerh-ta'dîl, ricâl, tabakât ve tarih isimlerini taşıyan eserler ortaya koymaya başladılar. Bu şekilde hadis ilminin en önemli ilim dallarından olan cerh ve ta'dîl ilmi ortaya çıkmış oldu.

Şüphesiz ki diğer bölgelerdeki âlimler gibi Mısırlı muhaddisler de isnad ricali hakkında inceleme yapıp bilgi sahibi olup gerektiğinde de beyanatlarda bulunmuşlardır. Fakat kaynaklar incelendiğinde Mısırlıların ravi değerlendirmesine çok az rastlanmaktadır. Ancak bununla birlikte, rihle konusunda değindiğimiz gibi Mısırlıların başta Hicâz ve Irak bölgeleri olmak üzere İslâm coğrafyasında bulunan âlimlerin birçoğu ile irtibat ve etkileşim halinde bulunmaları, onların rical ilminde de en az onlar kadar haberdar olduklarını düşünmek yanlış değildir. Nitekim özellikle II. asrın ikinci yarısından itibaren Mısır'da rical ve cerh-ta'dîl ilminde otorite olan Leys, İbn Vehb,

---

[1177] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 52.

[1178] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 250, C. IV, s. 168, C. VIII, s. 359; el-Buhârî, *et-Târîhu's-Sağîr*, C.

[1179] Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb-Abdülazîz b. Abdillah b. Bâz, C. X, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379, s. 253. Bu isnad ve hakkındaki tartışmaları daha geniş şekilde görebilmek için bkz. Ahmed Tahir Dayhan, "Çocuğun Namaz Eğitimi İle İlgili Bir Hadis Tahlîlinin Tahlîli", y.y., *Marife Dergisi.*, S. 2 (2003), ss. 32-41; Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007, s. 210-232; Veysel Özdemir, "Amr b. Şuayb an Ebîhi an Ceddihi İsnâdının Tenkit ve Tahlili", y.y., *F.Ü.İ.F.D.*, S. 13 (2008), ss. 227-245.

Abdullah b. Sâlih, Yahyâ b. Bükeyr, Ahmed b. Sâlih, Muhammed b. Abdillah b. el-Berkî, Yûnus b. Abdila'lâ, İbn Veddâh, Nesâî, Ebû Sa'îd b. Yûnus gibi birçok isim çıkmıştır. Ancak kaynaklarda onların raviler hakkındaki değerlendirmelerine pek rastlanmamaktadır.

Yine de onlara ait bazı örnek değerlendirmeler tespit edilmiştir. Rical değerlendirmesinde bulunan Mısırlıların başında el-Leys b. Sa'd'dir. Ebû Ömer el-Kindî, Leys'in Zebân b. Fâid hakkında "*Zebân ibadetlerine bir arpa tanesi kadar eklemek istese ona yer bulamayacaktır.*" dediğini rivayet etmiştir.[1180] Buhâri'nin naklettiğine göre Leys, el-Velîd b. Ebi'l-Velîd hakkında "*el-Velîd b. Ebi'l-Velîd bana tahdîs etti. Hadis ehlinden faziletli bir kişi olduğunu gördüm.*" şeklindeki değerlendirmeyi yapmıştır.[1181] Ubeydullah b. Ebî Ca'fer ve Yezîd b. Ebî Habîb hakkında ise "*Onlar beldenin iki sika ravisidir.*" demiştir.[1182] İbn Lehî'a hakkında ise "*İbn Lehî'a vefat ettiğinde arkasında kendisi gibi kimseyi bırakmadı.*" demiştir.[1183]

Rical hakkındaki bilgilerle ilgilenen Mısırlılar arasında Abdullah b. Vehb'dir. Abdullah b. Vehb bir defasında İbn Sem'ân'a "*Senin rivayette bulunduğun Abdullah b. Abdirrahmân kimdir?*" diye sorunca o da "*Onunla bir deniz seferinde görüştüm.*" cevabını vermiştir.[1184] İmâm Mâlik ve Leys hakkındaki bir değerlendirmesinde İbn Vehb "*Mâlik ve Leys olmasaydı insanlar dalâlet içinde olurlardı.*" demiştir.[1185] Başka bir örnekte Umeyre b. Ebî Nâciye'yi insan kalabalığının arasında namaz kıldığını ve onların konuşmalarına hiç aldırmadığını gördüğünü söylemiştir.[1186] İbn Lehî'a hakkında da değerlendirmede bulunan İbn Vehb "*Vallahi bana sadık ve iyi insan olan Abdullah b. Lehî'a tahdîs etti.*" demiştir.[1187] Leys'in oğlu Şu'ayb hakkında ise "*Şu'ayb b. el-Leys kadar faziletli bir âlim oğlu görmedim.*" demiştir.[1188]

Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr'in de ravilere dair bazı değerlendirmelerine rastlanmıştır. Örneğin, İbn Bükeyr "*Hafs b. Ömer el-Dımeşkî'yi Mısır'da gördüm.*",[1189]

[1180] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. III, s. 308.
[1181] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. XII, s. 253.
[1182] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. IX, s. 8.
[1183] Moğultay b. Kılıç, a.g.e., C. VIII, s. 147.
[1184] İbn Adîy, a.g.e., C. V, s. 202.
[1185] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524.
[1186] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 172.
[1187] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 668.
[1188] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 1127.
[1189] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. II, s. 365.

başka bir yerde Yahyâ b. Ezher'in Mısır ehlinden olup onun hakkında güzel şeyler zikretmiştir.[1190] İbn Bükeyr Mısır'ın en önemli âlimlerinden olan Yezîd b. Ebî Habîb'in hayatına dair de detaylı bilgiler vermekte olup bilmediklerini de Leys'e sorduğunu kaynaklar kaydetmiştir.[1191] İbn Lehî'a'nın kitaplarının yanması ile ilgili ise "*İbn Lehî'a'nın evi ve kitapları 170 senesinde yanmıştır*." demiştir.[1192] Leys hakkında ise "*Gördüm de gördüm ama Leys gibi birini görmedim*." demiştir.[1193]

Raviler hakkında değerlendirmelerde bulunan diğer bazı âlimler ise:

Ahmed b. Sâlih: "*İkisi hariç, İbn Vehb'in hadislerinin tamamı Harmele'de vardır.*"[1194] ve "*el-Halîl b. Murre hakkında kötü konuşan birini görmedim.*" demiştir.[1195]

Muhammed b. Abdillah b. el-Berkî: Abdullah b. el-Fadl el-Medenî hakkında "sikadır",[1196] Muhammed b. Abdirrahmân b. Nevfel el-Esdî hakkında "*Yaşı dolayısıyla mümkün olmakla birlikte onun hiçbir sahâbîden rivayeti bilinmemektedir*." demiştir.[1197]

Yûnus b. Abdila'lâ: "*İdrîs b. Yahyâ haricinde sûfilerden akıllı birini görmedim*.",[1198] Şâfiî hakkında ise "*Bir topluluk bir araya gelse Şâfiî'nin aklı onları kaplardı.*" [1199]

Bu örneklerden Mısırlı muhaddislerin isnadın sağlam olup olmadığını anlamanın en önemli unsuru ricale dair bilgi sahibi oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır.

2.7. Hadislerin Tahammül ve Eda Yolları

Hoca veya şeyhten hadis alınmasına hadis usûlünde tahammülü'l-hadîs diye ifade edilmektedir.[1200] Hoca veya şeyhten hadislerin alınması farklı yöntemler yapıldığı için hadis usûlünde bunlara tahammül yolları veya metodlar anlamındaki turuku't-tahammül denilmiştir.[1201] Hadis usûlünde muhaddisin bir başkasına hadis rivayet etmesi ise tahdîs

---

[1190] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 262.
[1191] el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, C. VIII, s. 336.
[1192] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. IV, s. 668.
[1193] el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, C. XIV, s. 524.
[1194] İbn Adîy, a.g.e., C. V, s. 339.
[1195] İbn Şâhîn Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmurrâî, 1. b., Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1984, 79.
[1196] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 357.
[1197] İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. IX, s. 308.
[1198] ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, C. V, s. 267.
[1199] ez-Zehebî, *Siyer*, C. X, s. 15.
[1200] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 304.
[1201] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 304.

veya edâ denilmektedir.[1202] Bu terimlerden de anlaşıldığı üzere muhaddisler hem hadisi şeyhten alırken hem de onun bir başkasına rivayet ederken en ince detayına kadar dikkat etmişlerdir. Muhaddislerin bu titizlikleri sonucu zamanla rivayet esnasında zikredilen edâ lafzına göre hadisin o kişi tarafından hangi yolla tahammül edildiği büyük ölçüde anlaşılır hale gelinmiştir.

Mısırlıların hadis rivayetinde tahammül ve edâ yolarına dair bir nevi gevşekliği söz konusu olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Bu örneklerden biri Halef b. Temîm'in Hayve b. Şureyh ile geçen şu diyalogdur: "*Hayve b. Şureyh'e gidip bir kitap isteyince, kitabı çıkardı ve git bunu istinsah ettikten sonra benden rivayet et*." dedi. Bunun üzerine Halef "*Biz bunu sadece semâ' ile olduğu takdirde kabul ederiz*." şeklinde karşılık verince, Hayve "*Başkalarıyla böyle yapıyoruz. Sen de istersen al, istemiyorsa geri ver*." cevabını verdi. Bunun üzerine Halef kitabı bırakıp gittiğini söylemiştir.[1203] Başka bir örnek ise İbn Lehî'a ile ilgilidir. Abdullah b. Lehî'a doğrudan Amr b. Şu'ayb'den işitmediği hadisleri ondan işitmiş gibi rivayet etmiştir. Ancak kendisi, İbn Vehb'in itirazı üzerine böyle bir şeyi kabul etmemiştir.[1204] Ahmed b. İbrahim el-İsmâîlî ise Mısırlı ve Şamlıların genel olarak semâ vuku bulmadığında da "haddesenâ" lafzını kullanma hususunda mütesâhil davrandıklarını söylemiştir. [1205] Nitekim el-Leys b. Sa'd, kitâbet yoluyla alınmış hadislerin rivayetinde mutlak şekilde "ahberenâ" ve "haddesenâ" denilmesinde herhangi bir beis görmemiştir.[1206] Bununla birlikte Mısırlıların hadis rivayetinde tahammül ve edâ metodlarını tamamen göz ardı ettikleri de iddia edilemez. Zira kaynaklarda onların bu hususta dikkatli davrandıklarına dair örnekler de yer almaktadır.

Burada, Mısırlıların kullandıkları tahammül ve edâ yollarına yer verip ilgili örnekleri zikretmek uygun olacaktır.

[1202] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 75.

[1203] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillah es-Sevrekî-İbrahim Hamdi el-Medenî, Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y., 315.

[1204] el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 493.

[1205] Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buârî,* I-IX, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdilmaksûd vd., 1. b., C. VI, Medine: Mekteberu'l-Ğurabâi'l-Eseriyye, 1996, 28.

[1206] Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî el-Basrî ed-Dımeşkî, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., 125.

2.7.1. Semâ‘ ve Kıraat

Öğrencinin, bizzat şeyhin ezber veya kitabından okuyarak hadis almasına semâ‘ denir.[1207] Bu yol ile alınmış hadisler için edâ esnasında "haddesenâ, "ahberenâ", "zekere lenâ", "kale lenâ" gibi lafızlar kullanılmalıdır. Tüm bu lafızlar "falancadan işittim, şöyle dedi" manasına geldiği için hadislerin şeyhten işittiği anlaşılmaktadır.[1208] Bununla birlikte "haddesenâ" ve "ahberenâ" lafızları bu durumda daha fazla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hatta mütekaddimûn âlimlerce "ahberenâ" lafzı daha yaygın olduğu için "haddesenâ"ya tercih edilmiştir. Âlimlerin çoğunluğu ise zamanla "semi‘tü" lafzını semâ‘ı en açık şekilde açıkladığı için tercih etmişlerdir. Ondan sonra ise "haddesenâ" ile "ahberenâ" gelmektedir.[1209]

Kıraat veya arz ise, öğrencinin ezberinden veya bir kitaptan şeyhin huzurunda hadis okuması demektir.[1210] Bu yol ile alınmış hadislerin rivayeti esnasında "kara'tü ale'ş-şeyh vehüve yesma‘u" ve "kuri'e ale'ş-şeyhi vehüve yesma‘u ve ene kezâlike esma‘u" gibi arz ve kıraatin belli olacağı şekilde uygun lafızlar seçilmelidir.[1211] Genel olarak muhaddisler tarafından semâ‘ ile alınan hadislerin en sağlam kabul edilirken, kıraat tahammül yolu ondan hemen sonra gelmektedir.[1212]

Semâ‘ ve kıraat tahammül yolları tabi olarak Mısır'da da bilinmektedir. Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih'ten gelen bir rivayette zikredildiği gibi bunu görmekteyiz. Abdullah b. Sâlih'in anlattığına göre bir seferinde Muâviye b. Sâlih, Leys'in yanına gelip ona hadis rivayet etmeye başladı. Bunun üzerine Leys, Abdullah b. Sâlih'e o hadisleri yazmasını istemiş, yazdıktan sonra ise Leys'e götürüp Muâviye huzurunda o hadisleri okumuşlardır. Bu rivayetin sonunda Abdullah b. Sâlih "*Böylece hadisleri iki kez işitmiş oldum.*" demektedir.[1213] Aynı zaman güzel bir arz misali olan bu rivayet Leys ile Mu‘âviye'nin semâ‘a önem verdiğini göstermektedir.

Mısırlıların kıraat ve arzdan haberdar olduklarını gösteren örneklerden ise Abdülazîz b. İmrân el-Mısrî'nin şu rivayetidir: Şu‘ayb b. el-Leys b. Sa‘d'ın yanına varırdık. Abdullah b. Sâlih ise onun yanına gelip kendisine babasından bir takım hadisleri

[1207] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 278.
[1208] Subhî es-Sâlih, a.g.e., 64.
[1209] Subhî es-Sâlih, a.g.e., 65.
[1210] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları,* s. 44, 164.
[1211] Subhî es-Sâlih, a.g.e., 69.
[1212] Subhî es-Sâlih, a.g.e., 64.
[1213] el-Mizzî, a.g.e., C. XXVIII, s. 192.

arz ederdi. Arz bittiğinde Abdullah b. Sâlih'e "*Bu hadisleri senden rivayet edebilir miyiz?*" diye sorduğumuzda "*Evet*" diyerek buna izin verirdi.[1214] Her iki tahammül yolunu en iyi bilen Mısırlılar arasında ise şüphesiz ki Abdullah b. Vehb gelir. Nitekim Abdullah b. Vehb, "ahberenâ"yı kıraate, "haddesenâ"yı da semâ'a has kılarak, bu iki tahammül yolu arasında ilk ayırımı yapan kimse olup daha sonra Şâfiî, Müslim, Nesâî gibi diğer âlimler bu hususta ona tabi olmuşlardır.[1215] İbn Vehb'den rivayet edilen önemli bir incelik daha toplu halde ve tek başına yapılan semâ' ve kıraate dair farklı edâ lafızların kullanılması gerektiğini söylemesidir. Ona göre öğrenci, şeyhten tek başına işittiği zaman "haddesenî", bir topluluk içinde işitmişse "haddesenâ" demelidir. Aynı şekilde arz için tek başına şeyhe okumuşsa "ahberenî", topluluk içinde şeyhe okumuşsa "ahberenâ" eda lafzı kullanılmalıdır. el-Hâkim en-Neysâbûrî'nin de aynı görüşte olduğu rivayet edilmektedir.[1216]

Yukarıda zikredildiği üzere, genel kabule göre semâ'ı en sağlam tahammül yolu olup kıraat ise ondan sonra gelmektedir. Ancak Leys ve İbn Lehî'a başta olmak üzere kimi âlimler kıraati semâ'a tercih etmişlerdir.[1217] Fakat sema'ın kıraatten daha üstün olması daha doğru bir görüş olup genel kabul de bu yöndedir.

2.7.2. İcâzet

Şeyhin duymuş olduğu hadislerini veya kitaplarını rivayet etmesi için öğrencisine izin vermesi demektir.[1218] Bu durumda, ne şeyhten bir şeyleri duymak, ne de ona arz etmekten söz edilmektedir. Bunun dolayı tahammülün bu yolu diğer ikisinden aşağısında bulunmaktadır. İcâzeten hadis almış olan bir muhaddis onun rivayetini edâ ettiğinde icâzetle alındığını belirtmelidir.[1219]

Mısırlıların icâzet yoluyla alınan hadisler hakkında kaynaklarda herhangi bir malumata rastlanmamıştır. Bununla birlikte el-Hatîb el-Bağdâdî icâzet konusunu ele alırken, bu şekilde hadis tahammül edilmesini caiz gören âlimleri zikrederken, onların arasında bazı Mısırlıların isimleri de geçmektedir. Buna göre icâzet ile hadis alınmasını gören Mısırlılar arasında Nâfi', Mekhûl eş-Şâmî, Ubeydullah b. Ebî Ca'fer, Hayve b.

[1214] el-Mizzî, a.g.e., C. XV, s. 101; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. V, s. 257.
[1215] İbn Kesîr, İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 112.
[1216] İbn Kesîr, İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 113.
[1217] Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, a.g.e., s. 160.
[1218] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 142.
[1219] Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 71.

Şureyh, Leys, İbn Vehb ve Abdurrahmân b. el-Kâsım'in isimleri yer almaktadır.[1220] Aynı kitapta el-Bağdâdî, Leys'in isteyenlere kitaparını rivayet etmesi için icâzet vermesinde bir sorun görmediğini rivayet etmektedir.[1221]

2.7.3. Münâvele

Şeyhin, içinde hadislerinin bulunduğu bir kitabı öğrencisine vererek bu şekilde ona hadis rivayet etmesidir.[1222] Rivayet metodunun bu çeşidi icazetten sonra gelip en sağlam şekli şeyhin öğrencisine "bunu sana veriyorum ve rivayetine de icazet veriyorum" demesidir. Münavelenin bu çeşidine icâzetli münâvele denmektedir.[1223]

Kaynaklar munâvelenin Mısırlı muhaddisler tarafından bilindiğini gösteren örneklerden halidir. Bununla birlikte Abdullah b. Yûsuf'un Leys'in "*Ubeydullah b. Ebî Ca'fer'den semâ'ım yoktur. Ondan rivayetlerin munâveledir*" dediğini rivayet etmiştir. [1224] Ayrıca el-Hatîb el-Bağdâdî de Mısırlıların münâveleyi bildiklerini söylemiştir.[1225]

2.7.4. Kitâbet

Şeyhin, kendi hadislerini bir başkası için yazıp vermesi veya uzakta ise yazdıktan sonra emin bir kişiyle ona göndermesi demektir. [1226] Âlimlerin büyük çoğunluğu tarafından kitâbet ile hadisin alınması "ahberenî" veya "haddesenî" gibi bizzat işittiği ima edecek eda lafızlarını kullanmamak kaydıyla kabul ettikleri görülmektedir.[1227]

Mısırlı muhaddislerden kitabet yoluya hadis alanların başında Yezîd b. Ebî Habîb bulunmaktadır. Nitekim, Yezîd'in kendisi bir rivayette Zührî'nin kendisine kitâbet yoluya hadîs rivayet ettiğini itiraf etmiştir.[1228] Kitâbet yoluya hadis alınmasını caiz görenlerden bir de Leys'tir. Ancak Yezîd'den farklı olarak Leys bu yol ile tahammül edilen hadisin rivayet edâsında mutlak olarak "haddesenâ" veya "ahberenâ" lafızlarının kullanılabileceğini söylemektedir.[1229]

[1220] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 313.
[1221] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 321.
[1222] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 213.
[1223] Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 71.
[1224] el-Mizzî, a.g.e., C. XXIV, s. 267; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, C. VIII, s. 462.
[1225] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 328.
[1226] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 164.
[1227] Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 72.
[1228] İbn Ebî Hâtim er-Râzî Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî, *el-Merâsîl*, thk. Şukrullah Ni'metullah Kûcânî, 1. b., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397, s. 239.
[1229] İbn Kesîr, İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs, s. 125.

2.7.5. Vicâde

Muhaddisin bir şeyhin hadislerinin bulunduğu bir sahife veya kitabı bulması demektir. Tartışmalı olmakla birlikte vicâde yoluyla tahammül edilen hadisleri rivayet edebilmek için o hadisleri yazan şeyhi tanımak veya onu görmemişse de yazının ona ait olduğundan emin olmaktır.[1230]

Mısırlı muhaddislerin vicâde tahammül metodunu bildikerini el-Hatîb el-Bağdâdî'de yer alan Hayve b. Şureyh'in Yezîd'in birine ait bir kitabı bulduğunu ve ondan "ahberenâ" veya "haddesenâ" demeden rivayette bulunduğu şeklinde ifadelerinden anlaşılmaktadır.[1231] Bunun dışında Mısırlıların vicâde ile ilgili herhangi bir beyanına rastlanmamıştır.

Bunların haricinde hadis usûlü kaynaklarında muhaddislerin tespit ettiği tahammülü'l-hadîs yollarında i'lâm[1232] ve vâsiyet[1233] de zikredilmektedir. Ancak Mısırlı muhaddislerin bu iyi metod hakkında herhangi bir beyanata rastlanmamıştır.

2.8. Mısırlılardan Gelen Hadislerin Âlimlerce Değeri

Bazı âlimler hadislere geldikleri bölgelere göre itibar tanımışlardır. Bunlar arasında Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine bakıldığında oradaki sıralama Mekkelilerin hadisleriyle başlamış, sonrasında Medineli, Şamlı, Kûfeli ve Basralılıların hadislerini zikretmiştir.[1234] *Müsned*'deki bu sıralamada Mısırlılar zikredilmediği dikkat çekmektedir. Fakat, onun Mısırlıların hadislerini Şamlılarla birlikte düşünmüş olabileceği ihtimal dahilindedir. Zira, araştırmalar esnasında sıkça rastlandığı üzere kimine göre Şamlı sayılan bir şahıs, başka birine göre Mısırlıların arasında sayılmış ve aksi de görülmüştür. Bunun sebepleri arasında ise bölgelerin birbirine yakın olması veya bir müddet Şam'da bulunan bir ravi daha sonra Mısır'a yerleşmesi ve Mısır'da bulunan birinin de daha sonra Şâm'a gitmesinden dolayı olabiliceğini düşünüyoruz. Hadislerin sıhhatlerini bölgelere göre tertipleyen başka bir âlim olan Abdurrahmân b. Mehdî'nin sıralamasına göre ise "*En sahih hadisler ehl-i Hicâz'ın hadisleri, sonra Basra, sonra Kûfe*." şeklindedir. Hazır bulunanlar "*Ya Şâmlıların hadisleri*?" diye sorulunca elini silkti ve "*Mısırlıların da*

[1230] Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 331; Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 75.
[1231] el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 354.
[1232] Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 73.
[1233] Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 74.
[1234] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, C. I, s. 51.

müstekîm rivayetleri vardır, ancak fazla değildir." diye cevap vermiştir.[1235] İbn Mehdî'nin hadislerin bölgelere göre sağlamlığına bakıldığında Mısırlı rivayetlerin Hicâz ve Irak bölgesinden gelen sağlam rivayetlerden daha az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, burada dikkat çekilmesi gereken başka bir nokta İbn Mehdî'ye "*Ya Şâmlıların hadisleri?*" diye sorunlunca, cevabına "*Mısırlıların da müstekîm hadisleri var.*" diyerek başlamasıdır. Haberde İbn Mehdî'nin sözlerinde bir atlama meydana gelmemişse, onun sanki Şam ve Mısırlıların hadislerini birlikte düşündüğü intibaını vermektedir. Bu da Ahmed b. Hanbel'in sıralaması ile ilgili yürüttüğümüz tahmini güçlendirmektedir. O halde, Ahmed b. Hanbel'in Hicâzlıların rivayetlerinden sonra Mısırlıların hadislerini daha sağlam gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tahammül ve edâ yolları başlığında Mısırlı hadislere karşı, onların bu hususta görülen gevşekliği dolayısıyla bir nevi güvensizliğin söz konusu olduğuna işaret edilmişti.

Mısır'da rivayet edilen bazı hadislerde bölgesel olarak garâbetin söz konusu olması, bazı âlimlerin bu rivayetlere karşı ihtiyatlı davranmalarına sebebiyet vermiştir. Nitekim Mısırlılar tarafından yakından bilinen İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'nin aralarında bulunduğu birçok âlim garîb hadislere[1236] sıcak bakmadıklarını, hadislerin genişçe bilinmesini onun sağlamlığına artı bir değer kazandıracağı taraftarıdırlar. Mâlik konu ile alakalı bir rivayette "*Hadis Hicâz'dan çıkarsa onun iliği yoktur.*" demiştir.[1237] İmâm Şâfiî de bu minvalde "*Hadisin Hicâz'da aslı yoksa iliği yoktur.*" şeklinde İmâm Mâlik'le

[1235] Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve's-sâmi'*, I-II. thk. Mahmûd et-Tahhân, C. II, Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, t.y., s. 288.

[1236] Garîb ve ferd hadis hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları*, s. 101-102; Subhî es-Sâlih, a.g.e., s. 180-183.

[1237] Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar el-Fâriyyâbî, C. I, y.y., Dâru Tayyibe, t.y., s. 89.

benzer bir ifade kullanmıştır.[1238] Abdullah b. el-Mubârek ise "*Medinelilerin hadisi en sahih, isnadları ise sağlamlığa en yakındır.*" diyerek aynı konuya işaret etmiştir.[1239]

Bir hadisin geniş manada bilinip bilinmediğinin araştırılması gerektiğini söyleyen âlimler arasında Mısırlı Yezîd b. Ebî Habîb de vardır. Rivayet edildiğine göre o "*Bir hadis işittiğinde, onu kayıp eşyâ gibi araştır. Eğer biliniyorsa al, değilse onu bırak.*" demiştir.[1240] Durum böyle olunca İbn Abdilhakem, Ebû Sa'îd b. Yûnus ve Tirmîzi başta olmak üzere eserlerinde Mısırlı rivayetlere yer veren birçok âlim bazı hadislerin akabinde "*Şu rivayet Mısırlıların garîp rivayetlerindendir*" diye belirtmeden geçmemiştir.[1241] Nitekim Akgün'ün yaptığı tespitlere bakıldığında *Kütübü's-Sitte*'nin müelliflerinin de Mısırlılardan az hadis rivayet etmeleri bu sebepten dolayıdır. Mısırlılar arasında en çok itibar gören muhaddis Buhârî ve Müslim'in çok sayıda hadisini tahric ettikleri el-Leys b. Sa'd'dır.[1242] Mısırlıların rivayetlerine dair bu durumun h. II. asrın ortalarına kadar devam edip sonrasında diğer bölgelerde de onların itibar kazanmaya başladığı anlaşılmaktadır.[1243] Bu noktada Mısırlılar'ın dışarıya ve diğer bölgelerden gelen muhaddislerin Mısır'a yaptıkları yoğun rihle faaliyetinin öneminin bir kez daha altını çizmek gerekmektedir.

[1238] es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, C. I, s. 89. Şâfiî'nin bu sözünü *Siyer*'de zikreden Zehebî onun daha sonra bu görüşten vaz geçtiği ve sahih olan her hadisle amel edilebileceği görüşüne geçtiğini söylemiştir. Ancak konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar Şâfiî'nin Mısır'da yazmış olduğu eserlerinde onlara has rivayetlere yer vermediğini söylemişlerdir. Bkz. en-Nâcî Lümeyn, "İmam Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", y.y., *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, trc. Muammer Bayraktutar*, S. 3 (2010), s. 121-122; Hüseyin Akgün, "Böglelerarası Rivayet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivayetleri Özelinde)", Amasya, *A.Ü.İ.F.D.*, C. III, S. 5 (2015), s. 17 (39 no'lu dipnot). Fakat, diğer taraftan şunun göz ardı edilmemesi lazım ki İmam Şâfiî'nin en son Mısır'da yazdığı *er-Risâle* adlı eserinde haberin kabulü için isandın sahih olmasını yeterli görmüştür. (bkz. Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir, 1. b., Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1940, s. 400 vd.). Bu da Zehebî'nin açıklamasını güçlendirmektedir. Onun sadece Mısırlı ravilerden genel rivayetleri kitaplarına almaması ise onları garîb görmesinden başka sebepleri de olabilir veya böyle bir şeye ihtiyaç duymamış denilebilir.

[1239] es-Suyûtî, *Tedrîbu'r-Râvî*, C. I, s. 89.

[1240] İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, C. II, s. 19.

[1241] İbn Abdilhakem'deki bazı örnekler için bkz. İbn Abdilhakem, a.g.e., s. 292, 297, 300, 305, 315, 318, 336; 337. Tirmizî'deki bazı örnekler için bkz. Tirmizî, Nuzur, 4; Birr, 28; Tıbb, 4, Menâkib, 21. İbn Yûnus'taki bazı örnekler için bkz. İbn Yûnus, a.g.e., C. I, s. 303, 445, 493. es-Suyûtî, *Husnü'l-muhâdara*, C. I, s. 168, 196, 249. Âlimlerin Mısırlı rivayetlere garîb olarak nitelendirdikleri başka örnekler için bkz. Hüseyin Akgün, "Böglelerarası Rivayet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivayetleri Özelinde)", Amasya, *A.Ü.İ.F.D.*, C. III, S. 5 (2015), s. 12 (22 no'lu dipnot).

[1242] Hüseyin Akgün, "Böglelerarası Rivayet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivayetleri Özelinde)", Amasya, *A.Ü.İ.F.D.*, C. III, S. 5 (2015), s. 13.

[1243] Hüseyin Akgün, "Böglelerarası Rivayet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivayetleri Özelinde)", Amasya, *A.Ü.İ.F.D.*, C. III, S. 5 (2015), s. 14.

3. MISIR'DA HADİS İLMİYLE ALAKALI GENEL DEĞERLENDİRME

Müslümanlar Mısır'a yerleştikten sonra Amr b. el-'Âs'ın Fustat'ta inşa ettirmiş olduğu mescitte ilk günden itibaren ilmî meclisler kurulmuştur. Başta Abdullah b. Amr olmak üzere orada bulunan ilmî şahsiyetler yerli halka İslâm ilimlerini aktarma hususunda elinden gelen gayreti göstermişlerdir. Bununla birlikte ilk asırdaki Mısır hadisçiliğinin sonraki asırlara nazaran daha bir durgun seyrettiği rahatlıkla söylenebilir. Buradaki ilmî canlılık Ömer b. Abdilazîz'in başlatmış olduğu "muhtelif bölgelere seçkin âlimler gönderme" kampanyasıyla birlikte zuhur etmeye başladığı görülmektedir. Nitekim ilme ve özellikle sünnet ile hadise merakıyla bilinen Ömer b. Abdilazîz, Nâfi' ve Yezîd b. Ebî Habîb'in yanı sıra bölgenin ilmî bakımdan gelişebilmesi için Mısır'a birçok âlim sevk etmiştir. Dolayısıyla Ömer'in yürüttüğü bu kampanya Mısır hadisçiliği için bir dönüm noktasıdır. Öncesinde daha ziyade fiten ve melâhim gibi konuların ön planda olduğu Mısır'da Yezîd b. Ebî Habîb'in oraya yerleşmesiyle birlikte daha fazla ilmî derinlik gerektiren helal-haram gibi konuların göndeme gelemeye başladığı yönündeki haberler bunun göstergesidir.

İslâm dünyasındaki diğer ilim merkezleriyle olan münasabetleri açısından bakıldığında, Mısır hadisçiliğinin en çok Hicâz'la etkileşimde olduğu görülmektedir. Nitekim orada önce Mâlik'in ilmî anlayışının yayılması, Şâfiî'nin oraya yerleşmesi ile de Şafiîliğin yaygınlık bulması bunu göstermektedir. Mısır'in yetiştirmiş olduğu muhaddis ve fakihlerin en meşhur isimleri olan Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'in de başta İmâm Mâlik olmak üzere Hicâzlılara yakın bulunmaları da bunu gösteren başka bir ipucudur. Mısırlı muhaddislerin profillerine bakıldığında onların hadisçilik kadar fıkıh yönlerinin de güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Şâfiî'nin Mısır'a yerleşmesi bölgenin ilmî hayatında ikinci önemli gelişmedir. İmâm Şâfiî geniş ilminin yanında Mısırlılara ilmî konularda nazar ve reddiye kültürünü öğretmiştir. Onun gelmesinden sonra Mısırlı âlimler ilmi konularda nazar ve tartışmalarda bulunmuş, reddiye türü eserler kaleme almaya başlamışlardır.

Mısır hadisçiliği Irak'ın ehl-i re'y ekolüne nazaran ehl-i hadise daha yakın bir duruş sergilemektedir. Onların baştan beri Hicâz'la çok daha fazla etkileşimde olmaları bunun baş sebeplerindendir. Ayrıca Mısır'da Hanefî kadıların resmi görevlere tayin edildiği bir dönemde bizzat bölge âlimleri tarafından devlet adamlarına, sünnete pek

riayet etmedikleri gerekçesiyle şikâyet edilmeleri ve İsâ b. Hammâd el-Mervezî örneğinde olduğu gibi ehl-i hadise sempatisiyle bilinen bir şahsın Mısır'a gelip burada ehl-i re'yi hedef alan eserler kaleme alarak faaliyette bulunması bölgenin genel ikliminin buna uygun olduğunu göstermektedir. Yine Esedü's-Sünne diye bilinen Esed b. Mûsâ tarafından *er-Risâle fî lüzûmi's-Sünne ve't-tahzîr mine'l-bid'a,* İbn Abdilhakem'in ise *Kitâbu'r-Redd 'alâ Fukahâ'i'l-Irâk* adıyla ehl-i re'ye reddiye mahiyetinde eserler kaleme almış olmaları başka göstergeler olarak dikkate değerdir. Tüm bunlar Mısır hadisçiliğinin ehl-i hadise daha yakın olduğuna işaret etmektedir.

Mısır'da hadislerin nesilden nesile intikal merhalelerinin normal seyrinde geliştiği denilebilir. Mısırlıların ilk hocası Abdullah b. Amr Peygamber (s.a.v.) hayatta olduğu dönemlerden beri hadis yazımıyla uğraşmıştır. Onun meydana getirdiği *es-Sahîfetu's-Sâdıka* dönemin en önemli hadis eserlerindendir. Sonraki tedvin ve tasnif merhalelerinde de Mısırlıların tedvin ve tasnif konusunda faal olduğu ve kendi eserlerini yazdıkları görülmektedir.

Yine hadislerin sakimini sahihinden ayırabilmek ve hadis uydurma girişimlerine fırsat vermemek adına Mısırlı âlimler gayretlerini ortaya koymuşlardır. Özellikle Şâfiî, Ahmed b. Sâlih ve Nesâî'nin ilmî katkılarıyla Mısır'da hadis ilminin çeşitli alanlarında bir hareketliliğin yaşandığı söylenebilir.

Mısır hadisçiliğinin birinci asır boyunca devam eden durgunluğun yanında iki önemli problemle karşı karşıya olduğu görülmüştür. Bunların birincisi bölgede tahammül ve edâ hususlarında bir nevi gevşekliğin söz konusu olmasıdır. Bunun sebebi tam olarak tespit edilememekle birlikte Mısır'da, özellikle ikinci asrın ilk çeyreğine kadar yaygın olan tarih, fiten ve melâhime dair kültürün etkili bulunması gerekçe olarak fikir verebilir. İkinci problem ise Mısır'da bilinen hadislerin diğer bölgelerde pek bilinmemesi ve sened olarak garib kalmasıdır. Bu durumun da bölgede yaklaşık ikinci asrın başlarına kadar değişmediği görülmektedir. Sonrasında ise rihle faaliyetlerinin yaygınlık kazanması ve Leys ile İbn Vehb gibi Mısırlı muhaddislerin diğer bölge âlimleri katında şöhret bulmaları bu durumun yavaş yavaş normale dönmesini sağlamıştır. Mısır menşeli rivayetlere diğer âlimlerin bir dönem iltifat etmemelerinin sebepleri tam olarak belirlenememekle birlikte bazı nedenler tahmin edilebilir. Bunların başında Mısırlılarla ilgili yaygın olan gevşeklik problemi gelir. Bir diğer sebep ise Mısır hadisçiliğinin her zaman Hicâz'a yakın durması

ve bölge hadisçiliği açısından Hicâz'ın bir şubesi şeklinde algılanmasıdır. Bir üçüncü neden ise belli bir dönemde âlimlerin Hicâz'da bulunan hadislere özel değer atfedip onlarla yetinmesi ve farklı bölgelerde var olup da Hicâz'da aslı olmayan bir rivayete şüpheyle yaklaşılması düşüncesinin yaygın olmasıdır. Nitekim Zehebî de âlimlerin bu tutumunun, Şâfiî'nin örneğinde olduğu gibi değiştiğine işaret etmiştir.

Buhâri'nin en sahih isnad olarak belirlediği "*Mâlik < Nâfi' < İbn Ömer*" şeklindeki senedde yer alan isimlerin üçünün de Mısırlılar ile ilmî alışverişleri vardır. Başından sonuna kadar Mısırlılardan oluşan en sahih isnad ise "*el-Leys b. Sa'd < Yezîd b. Ebî Habîb < Mersed Ebü'l-Hayr < Ukbe b. Âmir*" şeklindedir. Yine Leys'ten Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr el-Kuraşî'nin vasıtasıyla rivayet edilen hadisler Buhârî'ye ulaşması açısından önem arz eden başka bir isnad şeklidir.

Özellikle II. asrın ikinci yarısından itibaren Mısır'da rical ve cerh-ta'dîl ilminde otorite olan Leys, İbn Vehb, Abdullah b. Sâlih, Yahyâ b. Bükeyr, Ahmed b. Sâlih, Muhammed b. Abdillah b. el-Berkî, Yûnus b. Abdila'lâ, İbn Vaddâh, Nesâî, Ebû Sa'îd b. Yûnus gibi birçok isim çıkmıştır. Her ne kadar kaynaklarda onların Mısır'da bu hususta faaliyetlerine dair malumatlar oldukça kısıtlı olsa da onların bu ilimde yüksek bir seviyeye ulaştıkları aşikârdır.

SONUÇ

Mısır olarak tarif edilen bölge, bilinen tarihin her döneminde sosyo-kültürel, siyasî, askerî ve ilmî vb. birçok açıdan önemli bir medeniyet merkezidir. Bulunduğu coğrafi konumuyla ayrıca stratejik öneme sahip olan Mısır bu özelliğinden dolayı başta tarım, gemi sanayiciliği ve limanlarıyla her dönemin güçlü devletlerinin dikkatini çekmiştir. Hz. Ömer döneminde fetihlerle Şam'a kadar gelen Müslümanlar, ardından 20-21/641-642 seneleri arasında Amr b. el-Âs'ın yönettiği ordular tarafından Mısır'ı fethetmişlerdir. Fetihten hemen sonra Müslümanlar başkenti İskenderiye'den Fustât'a taşımışlardır. Buraya Amr b. el-As tarafından bir camii inşa edilmiş, etrafına ise sistemli bir şekilde Arap kabileleri yerleştirilmiştir. İlk zamanlarda devlet işleri, askerlik ve İslâmî tebliğ ile meşgul olan Araplar daha sonra aşama aşama farklı mesleklerle uğraşarak yerli halk ile daha çok kaynaşmaya başlamışlardır.

Müslümanların fethettikleri diğer yerlerde olduğu gibi Mısır'da da büyük bir ehemmiyet yükledikleri faaliyetlerin başında yerli halkı İslâm'a kazandırmak gelmiştir. Bunun yolu da insanlara Kur'ân ve Sünneti tanıtmaktan geçmekte olduğunu en iyi şekilde kavramışlardır. Bu süreçte Abdullah b. Amr b. el-Âs'ın çabaları çok önemlidir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini ezber ve yazı yoluyla öğrenen sahâbîlerden Abdullah b. Amr Mısır'daki hadis ilminin ilk hocası durumundadır. Abdullah b. Amr'ın yanı sıra Ukbe b. Âmir, Amr b. el-Âs ve orada en son vefat eden sahâbî olan Abdullah b. el-Hâris b. Ceze' gibi isimler Mısırlıların ilk sahabî hocalarındandır. Sonrasında orada Süleym b. 'Itr el-Tücîbî, Ebü'l-Hayr Mersed b. Abdillah el-Yezenî, Yezîd b. Ebî Habîb, Amr b. el-Hâris, Hayve b. Şureyh, el-Leys b. Sa'd, Abdullah b. Vehb, Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr, Ahmed b. Sâlih ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî gibi birçok âlim ve muhaddis yetişmiştir.

Mısırlı âlimler üç asır boyunca İslâmî ilimlerde Hicâz bölgesinden oldukça etkilenmişlerdir. Örneğin, kıraat ilminde Nâfi', tefsirde İbn Abbâs ve Ukbe b. Âmir, fıkıhta da önce İmâm Mâlik b. Enes daha sonra ise, İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî'nin etkisi açıkça görülmüştür. Hadis ilminde de durumun bundan ibaret olduğu görülmektedir. Nitekim Mısırlı muhaddislerin bu dönemde en yakın ilişkilerde bulundukları çevre yine Hicâz ekolüdür. Bunu dönemin özellikleri olan rihle faaliyetleri her iki yönünde de oldukça faaldir.

Hicâz'dan sonra Mısırlıların etkileşim içinde oldukları bölgeler sırasıyla Irak, Şâm, İran ve Horasan bölgeleridir. Batısındaki Endülüs, Mağrib ve diğer bölgeleri için ise her açıdan ilmi bir referans haline gelmiştir. Mısır'da yetişen âlimler buraları ziyaret edip öğrenci yetiştirmiş hem de söz konusu bölgelerden buraya ilim seyahatleri yapılmıştır. Bu anlamda İslâm dünyasının doğu ile batı ilim merkezlerinin ortasında bulunan Mısır, birçok bölge âliminin birikiminden faydanlanmış, buradaki birikim de bu yollarla farklı yerlere ulaşmıştır.

Hadislerin nesilden nesile intikal merhaleleri Mısır'da normal bir şekilde yaşanmıştır. Hadisler hıfzın yanında tedvin edilerek yazı ile de korunmuştur. Abdullah b. Amr örneğinde olduğu gibi Mısır'da ilk tedvinin Hz. Peygamber dönemine kadar gerilere gittiği söylenmelidir. Böylece hadisler bu bölgede başından beri hem şifahî hem de yazı ile rivayet edilmiştir. Bu durum, oryantalistlerin iddialarını çökerten önemli delillerden addedilmelidir. Örneklerin kısıtlılığı ile birlikte tasnif devrinin de Mısır'da oldukça canlı geçtiği anlaşılmaktadır. Tasnif dönemi II. asrın başlarından itibaren başlayıp artarak devam etmiştir. Bu süreçte Mısırlı muhaddislerin muvatta', cami ve musannef türü eserlerin ilk örnekleri verildiği görülmektedir. Kaynaklarda örneklerin rastlanmaması ile birlikte hadis ilminin diğer dallarına dair de bu dönemde çeşitli eserlerin tasnif edildiği anlaşılmaktadır.

Her bölgenin başına geldiği gibi uydurma hareketi Mısır'da da görülmüştür; ancak bunun nisbeten az olması dikkat çeken bir husustur. Bununla birlikte Mısırlı muhaddisler gereken önlemleri alıp isnad uygulamasını başlatıp ravileri dikkatli bir şekilde incelemeye başlamışlardır.

Buhâri'nin en sahih isnad olarak belirlediği "*Mâlik < Nâfi' < İbn Ömer*" şeklindeki senedde yer alan isimlerin üçünün de Mısırlılar ile ilmî alışverişleri vardır. Başından sonuna kadar Mısırlılardan oluşan en sahih isnad ise "*el-Leys b. Sa'd < Yezîd b. Ebî Habîb < Mersed Ebü'l-Hayr < Ukbe b. Âmir*" şeklindedir. Yine Leys'ten Yahyâ b. Abdillah b. Bükeyr el-Kuraşî'nin vasıtasıyla rivayet edilen hadisler Buhârî'ye ulaşması açısından önem arzeden başka bir isnad şeklidir.

Özellikle II. asrın ikinci yarısından itibaren Mısır'da rical ve cerh-ta'dîl ilminde otorite olan Leys, İbn Vehb, Abdullah b. Sâlih, Yahyâ b. Bükeyr, Ahmed b. Sâlih, Muhammed b. Abdillah b. el-Berkî, Yûnus b. Abdila'lâ, İbn Vaddâh, Nesâî, Ebû Sa'îd b.

Yûnus gibi birçok isim çıkmıştır. Her ne kadar kaynaklarda onların Mısır'da bu hususta faaliyetlerine dair malumatlar oldukça kısıtlı olsa da onların bu ilimde yüksek bir seviyeye ulaştıkları aşikârdır.

Mısırlı raviler tarafından rivayet edilen hadislere karşı genelde iki nedenden ötürü âlimlerin ilk başta temkinli davrandıkları görülmektedir. Bu sebeplerin birincisi onların tahammül ve eda hususlarında mutesahil olmalarıdır. Nitekim Mısırlıların semâ vuku bulmadığı halde, vaki olduğunu çağrıştıracak sigaları kullandıklarına dair örnekler vardır. Bununla birlikte bu hususta Abdullah b. Vehb gibi oldukça titiz davranan âlimler de bulunmaktadır. Abdullah b. Vehb aynı zamanda "ahberena" ve "haddesena" arasında ilk kez ayırım yapan âlimdir. Bu konuda diğer âlimlerin de ona tabi oldukları görülmektedir.

Âlimlerin Mısırlıların rivayetlerine ilk dönemde az iltifat etmelerinin ikinci sebebi ise onların bölgesel olarak garîb kalmalarıdır. Ancak bu sorun da ikinci asırda peyderpey ortadan kalkmaya başlamıştır. Aynı asrın ortalarında Mısırlı ravilerinin hadislerinin diğer bölgelere de yayıldığı görülmektedir.

Mısır hadisçiliğinin özellikle ilk asır boyunca bir nevi durgunluk halinin devam ettiği görülmüştür. Daha sonra, özellikle Ömer b. Abdilazîz'in buraya başta Yezîd b. Ebî Habîb olmak üzere ilmî görevlerle tayin ettiği şahsiyetlerin katkılarıyla bölgede peyderpey ilmî bir canlılığın başladığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan Ömer b. Abdilazîz'in girişimleri Mısır hadisçiliği için de önemli addedilmektedir. Nitekim Mısırlı ravilerin rivayetleri bu tarihten sonra yavaş yavaş sened itibariyle garîb kalmaktan kurtulup diğer bölgelerde de kabul görmeye başlamıştır.

KAYNAKLAR

Kitaplar:

A‘ZAMÎ Muhammed Mustafâ, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı*, trc. Hulûsi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

ABDÜLFETTÂH Fethî Abdülfettâh, *Me‘âlimü’s-sekâfeti’l-İslâmiyye*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.

ABDÜLMELİK el-MEKKÎ b. Hüseyin b. Abdilmelik el-‘İsâmî, *Samtü’n-nücûmi’l-‘avâlî fî enbâi’l-evâil ve’t-tevâlî*, I-IV, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü‘avvid, 1. b., Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1998.

AHMED Mustafâ Ebû Dayf, *Dirâsât fî târîhi’d-Devleti’l-Arabiyye usûru’l-Câhiliyye ve’n-Nübüvve ve’r-Râşidîn ve’l-Emeviyyîn*, 4. b., Dâru’n-neşr el-Mağribiyye, 1986.

AHMEDÎ Abdülazîz b. Mebrûk, *İhtilâfü’d-dâreyn ve âsâruhû fî ahkâmi’ş-şerî‘ati’l-İslâmiyye,* I-II, 1. b., Medine: ‘İmâdetü’l-bahsi’l-‘ilmî bi’l-câmi‘ati’l-İslâmiyye, 2004.

AKKÂD Abbâs Mahmûd, *Abkariyyetü Ömer*, Kahire: Müessetü Hindâvî li’t-ta’lîm ve’s-sekâfe, 2013.

……., *Amr b. el-Âs,* Kahire: Müessetü Hindâvî li’t-ta’lîm ve’s-sekafe, 2013.

ANNÂN Muhammed Abdullah, *Devletü’l-İslâm fi’l-Endelüs*, I-V, 4. b., Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1997.

APAK Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, 9.b., İstanbul, 2014.

……, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi IV (Abbasiler Dönemi)*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2011

……., *Anahatlarıyla İslâm Tarihi II (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*, 1.b., İstanbul, 2007.

……., *Hz. Osmân Dönemi Devlet Siyâseti*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

……., *Anahatlarıyla İslâm Tarihi VI, (Abbâsîler Dönemi)*, 2. b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2001.

……., *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

AYDINLI Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi Yay., 2006.

AYNÎ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin el-Ğîtânî el-Hanefî Bedruddîn, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sâhîhi'l-Buhârî*, I-XXV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

BAŞARAN Selman, Ali Sönmez, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, 2. b., Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001.

BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-buldân*, Beyrût: Mektebetü'l-hilâl, 1988.

BELL H. Idris, *Mısr mine'l-İskender el-Ekber hattâ el-feth el-Arabî*, çev. Abdüllatîf Ahmed Ali, Beyrut: Dâru'n-nehdatü'l-Arabiyye, 1973.

BERRÎ Abdullah Hûrşîd, *el-Kâbâilü'l-'Arabiyye fî Mısr fi'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ li'l-hicre*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 1992.

BEYHÂKÎ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin, *Menâkıbü'ş-Şâfiî*, I-II, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr, C. II, Kâhire: Mektebetü Dâri't-Turâs, 1970.

BUHÂRÎ Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm b. el-Muğîre, *et-Târîhu'l-kebîr*, I-VIII, Haydarabad: Dâiretü'l-me'ârif el-Osmâniyye, t.y.

……., *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-IX, thk. Muhammed Züheyr Nâsır en-Nâsır, Dâru Tavkı'n-Necât, 1422.

……., *el-Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.

BUTLER Alfred J., *Fethu'l-Arab li Mısr*, çev. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd Bek, 2. b., Kahire: Mektebetü medbûlî, 1996.

ÇAKAN İsmâil Lutfi, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2003.

CEZÂİRÎ Mübârek b. Muhammed el-Meylî, *Târîhu'l-Cezâir fi'l-kadîm ve'l-hadîs*, I-II, Cezâir: Müessesetü'l-vataniyye li'l-kitâb, 1986.

CÜRCÂNÎ Ebû Ahmed b. Adîy, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Müavved, 1. b., Beyrut: el-kütüb el-ilmiyye, 1997.

DÂRİMÎ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fadl b. Behrâm b. Abdissamed et-Temîmî es-Semerkandî, *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*, I-IV, thk. Hüseyin Selîm ed-Dârânî, 1. b., Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 2000.

EBÛ BEKR el-BAĞDÂDÎ Vekî' b. Halef b. Hayyân b. Sadeka ed-Dabbî, *Ahbârü'l-kudât*, I-III, thk. Abdülazîz Mustafâ el-Mürâğî, 1. b., Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1947.

EBÛ BEKR EL-İŞBÎLÎ Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halîfe el-Emevî, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Muhammed Fuâd Mansûr, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

EBÛ BEKR ER-RÂZÎ Ahmed b. Ali el-Cessâs el-Hanefî, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, I-VIII, thk: 'İsmetullah 'İnâyetullah Muhammed-Sâid Bekdâş vd., 1. b., Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-sirâc, 2010.

EBÛ CA'FER el-BAĞDÂDÎ Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Mühabber*, Beyrût: Dâru'l-âfâkı'l-cedîde, t.y.

EBÛ HANEFİYYE Ahmed b. Dâvûd ed-Dîneverî, *el-Ahbâru't-tıvâl*, thk. Abdülmünim Âmir, 1. b., Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, 1960.

EBÛ HANİFE en-Nu'mân b. Sâbit, *el-'Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, 1368.

EBÛ MANSÛR EL-BAĞDÂDÎ Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed b. Abdillah et-Temîmî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânu'l-Fırkati'n-Nâciye*, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1977.

EBÛ NU'AYM Ahmed b. Abdillah b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mehrân el-Asbehânî, *ed-Du'afâ'*, y.y. t.y.

……, *Târîhu Esbâhân*, I-II, thk. Seyyid Kisrevî Hasen, 1. b., C. I, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

EBÛ RÂBİYE Abdülhâlık Seyyid, *Amr b. el-Âs beyne yedeyi't-târîh*, Kahire: Mektebetü'z-Zehra li'l-i'lâmi'l-Arabiyye, t.y.

EBÛ SÜDEYRE es-Seyyid Taha, *el-Hareketü'l-'ilmiyye fî câmi'i 'AMR b. el-'Âs fî 'asri'l-vulât*, Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1990.

EBÛ YÛSUF Ya‘kûb b. İbâhîm b. Habîb b. Sa‘d b. Habte el-Ensârî, *Kitâbü’l-Harâc*, thk: Tâhâ Abdurraûf Sa‘d-Sa‘d Hasem Muhammed, el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, t.y.

EBÜ’L-BEKÂ’ el-HANEFÎ Behâüddîn Muhammed b. Ahmed b. ed-Diyâ’ el-Kuraşî el-Mekkî, *Târîhu Mekkete’l-Müşerrefe ve’l-Mescidi’l-Harâm ve’l-Medîneti’ş-Şerîfe ve’l-Kabri’ş-Şerîf*, thk. Alâ’ İbrâhîm-Eymen Nasr, 2. b., Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2004.

EBÜ’L-FELLÂH el-HANBELÎ Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmâd el-Akerî, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, I-XI, thk. Mahmûd el-Arnâût, 1. b., Dımeşk-Beyrut: Dâru İbni’l-Kesîr, 1986.

EBÜ’L-FEREC el-MALTÎ b. el-‘İberî Grîguryus b. Hârûn (Ehrûn) b. Tûmâ, *Târîh muhtasari’d-düvel*, thk. Antûn Sâlhânî el-Yesû’î, 3. b., Beyrut: Dâru’ş-şark, 1992.

EBÜ’L-FİDÂ’ İSMÂÎL İmâdüddîn b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed b. Ömer b. Şâhanşâh b. Eyyûb, *el-Muhtasar fî ahbâri’l-beşer*, I-IV, 1. b., et-Tab’atü’l-Hüseyniyyeti’l-Mısriyye, t.y.

EBÜ’L-HASEN EŞ-ŞEYBÂNÎ Cemalüddîn Ali b. Yûsuf b. İbrahim el-Kiftî, *İhbâru’l-ulemâ bi ahbâri’l-hukemâ*, thk. İbrahim Şehmsüddin, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.

ELBÂNÎ Ebû Abdirrahmân Muhammed Nâsiruddîn b. el-Hâc Nûh b. Necâtî b. Âdem el-İşkodrî, *Silsiletü’l-ehâdîsi’d-da‘îfeti ve’l-mevdû‘ati ve eseruha’s-seyyiü fi’l-ümme*, I-XIV, 1. b., Riyad: Dâru’l-Me‘ârif, 1992.

EMÎN Ahmed, *Fecru’l-İslâm*, 10. b., Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Arabî, 1969.

ENDELÜSÎ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb b. Hudayr b. Sâlim el-Endelüsî, *el-‘Ikdü’l-ferîd*, I-VIII, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1404

ESED Nâsiruddîn, *Mesâdiru’ş-şi‘ri’l-câhiliy*, Mısr: Dâru’l-Me‘ârif, 1988.

ESEDÎ Seyf b. Ömer et-Temîmî, *el-Fitne ve Vak‘atu’l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib Urmûş, 7. b., Dâru’n-nefâis, 1993.

FÂSÎ Ebu't-Tayyib Takiyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Mekkî el-Hasenî, *Şifâ'ü'l-ğarâm bi ahbâri Beledi'l-Harâm,* I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2000.

FESEVÎ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cevvân el-Fârisî, *el-Ma'rife ve't-târîh,* I-III, 2. b., thk. Ekrem Diyâ' el-Umerî, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1981.

FÎRÛZÂBÂDÎ Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhît,* Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2005.

GLUBB John Bagot, *el-Fütûhâtü'l-Arabiyyetü'l-kübrâ,* trc-thk. Hayrî Hammâd, Kahire, t.y.

HÂKİM Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* I-IV, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

……..., *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs,* 2. b., thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1977.

HALÎFE Muhammed Reşâd, *Medresetü'l-hadîs fî Mısr*, Kahire: Hey'tü'l-âmme li şü'ûni'l-metâbi'i'l-Emîriyye, t.y.

HAMEVÎ Şihâbüddîn Ebû Abdillah Yâkût b. Abdillah er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Üdebâ,* I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

HANRY James, *Târîhu Mısr min akdemi'l-'usûr ile'l-fethi'l-Fârisî*, çev. Hasen Kemâl, 2. b., Kahire: Mektebetü medbûlî, 1997.

HASAN İbrâhîm Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs***,** Mısır: y.y., 1996.

HATÎB el-BAĞDÂDÎ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî, *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1395.

……, *Nesîhatü Ehli'l-Hadîs*, thk. Abdülkerîm Ahmed el-Verîkât, 1. b., Zerkâ': Mektebetü'l-Menâr, 1408.

……, *Târîhu Bağdâd,* I-XVI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.

……, *Takyîdü'l-ilm*, Beyrut: İhyâü's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y.

……, *Şerefü Ashâbi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Sa'îd Hatîboğlu, Ankara: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, t.y.

……, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ebû Abdillah es-Sevrekî-İbrahim Hamdi el-Medenî, Medine: el-Mektebetü'l-ilmiyye, t.y.

……, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve's-sâmi'*, I-II. thk. Mahmûd et-Tahhân, C. II, Riyad: Mektebetü'l-me'ârif, t.y.

……, *Mes'eletü'l-ihticâci bi'ş-Şâfiî*, thk. Halîl İbrahim Mulla Hâtır, Bâkistân: el-Memleketü'l-Eseriyye, t.y.

HATÎB Muhammed Accâc b. Muhammed Temîm b. Sâlih b. Abdillah, *es-Sünnetü kable't-tedvîn*, 3. b., Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1980.

HAVLÎ Muhammed Abdülazîz, *Târihu fünûni'l-hadîsi'n-Nebevî*, thk. Mahmûd el-Arnaût, Muhammed Bedrüddîn el-Kahvecî, Dımeşk: Dâru'bnü Kesîr, t.y.

HORNUNG Erik, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, 1. b., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004.

HÜSEYİN Muhammed Kâmil, *Edebü Mısr el-İslâmiyye (asru'l-vulât)*, y.y., Dâru'l-fikri'l-Arabî, t.y.

……., *el-Hayâtü'l-fikriyyetü ve'l-edebiyyetü bi Mısr mine'l-fethi'l-Arabî hattâ âhiri'd-Devleti'l-Fâtımiyye*, el-Memleketü'l-Müttahide: Hindâvî, 2017.

HÜSEYİN Tâhâ, *el-Fitnetü'l-kübrâ Ali ve Benûhu*, I-II, y.y., t.y.

İBN ABDİLBERR Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilberr el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta'i mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, I-XXIV, thk. Mustafa b. Ahmed el-Adevî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî, Fas: Vezâretü 'Umûmi'l-Evkâf ve'ş-Şü'ûn el-İslâmiyye, 1387.

……, *el-İstî'âb fî marifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Ali Ahmed el-Bicâvî, 1. b., Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

……, *el-İntikâ fî fedâili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

……, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, I-II, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî, 1. b., Suudî Arabistan: Dâru'bnü'l-Cevzî, 1994.

İBN ABDİLHAKEM Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillah, *Fütûhu Mısr ve ahbâruhâ*, thk. Muhammed Subayh, Mektebetü medbûlî, t.y.

İBN ASÂKİR Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibbetullah, *Târihu Medîneti Dımeşk*, I-XXXXXXXX, thk. Amr b. Ğurâme el-Umerî, Dâru'l-fikr, 1995.

İBN EBÎ HABÎB Yezîd, *Ehâdîsü Yezîd b. Ebî Habîb el-Mısrî*, thk. Hamza Ahmed Zeyn, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2004.

İBN EBÎ HÂTİM er-Râzî Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî, *el-Merâsîl*, thk. Şükrullah Ni'metullah Kûcânî, 1. b., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1397.

……, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, 1. b., Haydarabâd: Tab'atü meclis dâireti'l-me'ârif el-Osmâniyye, 1952.

……., *Âdâbü'ş-Şâfi'î ve menâkibü*, thk. Abdülğanî Abdülhâlık, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003.

İBN EBÎ ŞEYBE Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havâsitî el-'Abesî, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*, I-VII, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

İBN EBÎ USAYBİ'A Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus el-Hazrecî, *'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etıbbâ'*, thk. Nezzâr Rida, Beyrut: Dâru mektebeti'l-hayâ, t.y.

İBN el-MUKAFFA' Severus, *Kitâbu siyeri âbâi'l-betârika*, I-II, University of Michigan, t.y.

İBN HACER Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfe'a bi zevâid ricâli'l-eimmeti'l-erbe'a*, I-II, thk. İkrâmullah İmdâdülhakk, 1. b., Beyrut: Dâru'l-beşâir, 1996.

……, *Lisânu'l-mîzân*, I-X, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-beşâir el-İslâmiyye, 2002.

……, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XII, 1. b., Hindistan: Tab'atü meclisi dâireti'l-me'ârif en-Nizâmiyye, 1326.

……, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I-XIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî-Muhibbüddîn el-Hatîb-Abdülazîz b. Abdillah b. Bâz, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379.

……..., *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe,* I-VIII, thk: 'Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü'avvid, 1. b., Beyrıt: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1415.

……, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme, Suriye: Dâru'r-Reşîd, 1986.

İBN HALDÛN Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Haldûn Ebû Zeyd, *Târîhu'bni Haldûn*, thk. Halîl Şehâde, 2. b., Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988.

İBN HALLİKÂN Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Halkân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân,* I-VII, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru sâdir, 1971.

İBN HANBEL Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. b., C. I, Kahire: Dâru'l-hadîs, 1995

……..., *Müsned,* I-XXXXV, thk: Şu'ayb el-Arnavût-'Âdil Murşid, C. XXXVIII, Müessesetü'r-risâle, 2001.

İBN HAYYÂT Ebû Ömer Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-'Usfürî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Diyâ' el-'Umerî, 2. b., Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-kalem-Messesetu'r-risâle, 1397.

……, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zukkâr, Dımaşk: Dâru'l-fikr, 1993.

İBN HİBBÂN Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân b. Muâz et-Temîmî Ebû Hâtim ed-Dârimî el-Büstî, *es-Sikât,* I-IX, 1. b., Haydarabad: Dâiretü'l-me'ârif el-Osmâniyye, 1973.

……, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr ve a'lâmü fükahâi'l-ektâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm, 1. b., Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1991.

……, *el-Mecrûhîn mine'l-mühaddisîne ve'd-du'afâi ve'l-metrûkîn,* I-III, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, 1. b., Haleb: Dâru'l-va'y, 1396.

İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Kesîr ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* I-XV, Dâru'l-fikr, 1986.

……, *et-Tekmîl fi'l-cerh ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-du'afâi ve'l-mecâhîl*, I-IV, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Alü Nu'mân, Merkezü'n-Nu'mân, 2011.

……, *İhtisâru 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, 2. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

……..., *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, 1993.

İBN KUTEYBE Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Me'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 2. b., Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 1992.

İBN KUTLUBOĞÂ Ebü'l-Fidâ' Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğâ es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-Sitte*, I-IX, thk: Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âl-u Osmân, 1. b., Yemen: Merkezü'n-Nu'mân li'l-buhûs ve'd-dirâsât el-İslâmiyye, 2011.

İBN MA'ÎN Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. 'Avn b. Ziyâd el-Merrî, *Târihu'bni Me'în*, I-IV, thk. Ahmed b. Muhammed Nûr Seyf, 1. b., Mekke: Merkezü'l-bahsi'l-ilmî, 1979.

İBN MÂCE Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü'bni Mâce*, I-II, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, y.y., Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y., s. 1398.

İBN MÂKÛLÂ Sa'dü'l-Melik Ebû Nasr Ali b. Hibetullah b. Ca'fer b. Mâkûlâ, *el-İkmâl fi raf'i'-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ' ve'l-künâ ve'l-ensâb*, 1. b., I-VII, Beyrut-London: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

İBN MANZÛR Muhammed b. Mükrim b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr el-Ensârî, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru sâdir, 1414.

İBN MENDE Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk Ebü'l-Kâsım b. Mende el-Abdî el-Esbahânî, *el-Mustahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstatref min ahvâli'r-ricâl li'l-ma'rife*, I-III, thk. Âmir Hasen Sabrî et-Temîmî, İdâretü'ş-Şüûn ed-dîniyye, t.y.

....., *Marifetü's-Sahâbe*, thk. Amir Hasen Sabrî, 1. b., Câmi'atü'l-'İmârât'l-Arabiyyeti'l-Müttahide, 2005.

İBN RÂHUVEYH Ebû Ya‘kûb İshâk b. İbrahim b. Mahled b. İbrahim el-Hanzalî el-Mervezî, *Müsnedü İshâk b. Râhuveyh,* I-V, thk. Abdülğafur b. Abdilhakk el-Bellûşî, Medine: Mektebetü’l-îmân, 1991.

İBN RECEB Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîhi’l-Buârî,* I-IX, thk. Mahmûd b. Şa‘bân b. Abdilmaksûd vd., 1. b., Medine: Mektebetü’l-Ğurabâi’l-Eseriyye, 1996.

……, *Şerhu İleli’t-Tirmizî,* I-II, thk. Hemmâm Abdurrahîm Sa‘îd, 1. b., C. II, Ürdün: Mektebetü’l-Menâr, 1987.

İBN SA‘D Ebû Abdillah Muhammed b. Sa‘d b. Münî el-Hâşimî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü’l-kübrâ,* I-VIII, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 1. b., Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1990.

İBN SA‘D Ebü’l-Hâris el-Leys b. Sa‘d b. Abdirrahmân el-Fehmî el-Mısrî, *Cüz’ün fîhi meclisün min fevâidi’l-Leys b. Sa‘d,* thk. Muhammed b. Rezek b. et-Tarhûnî, 1. b., Riyad: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 1987.

İBN ŞÂHÎN Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed b. Muhammed b. Eyyûb el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi’s-sikât*, thk. Subhî es-Sâmürrâî, 1. b., Küveyt: ed-Dâru’s-selefiyye, 1984

……, *Târîhu esmâi’d-du‘afâ’ ve’l-kezzâbîn,* thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî, 1. b., y.y., 1989.

İBN ŞÂKİR Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdirrahmân, *Fevâtü’l-vefeyât,* I-IV, thk: İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru sâdir, t.y.,

İBN TAĞRÎBERDÎ Yûsuf b. Tağrîberdî b. Abdillah Cemâlüddîn Ebü’l-Mehâsin ez-Zâhirî el-Hanefî, *en-Nücûm ez-zâhire fî mülûk Mısr ve’l-Kahire,* I-XVI, Mısr: Dâru’l-kütüb, t.y.

İBN VEHB Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî el-Kuraşî, *el-Câmi‘ fi’l-hadîs li’bni Vehb,* thk. Ebü’l-Hayr Mustafa Hasen Hüseyin Muhammed, 1. b., Riyad: Dâru’bnü’l-Cevzî, 1995.

……, *Kitâbü’l-Muhârebe min Müvatta’i’bni Vehb*, 1. b., Beyrut: Dâru’l-Garb, t.y.

İBNÜ'L-CEVZÎ Cemâlüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *el-Mevdû'ât,* I-III, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, 1. b., Medine: el-Mektebetü's-selefiyye, 1966-1968.

……, *el-Müntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk,* I-IX, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1992.

……, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn,* I-III, thk. Abdullah el-Kâdî, 1. b., Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406.

İBNÜ'L-CEVZİYYE Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddîn b. Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme,* I-III, thk: Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Şâkir b. Tevfîk el-'Ârûrî, 1. b., Dımâm: Ramâdî li'n-neşr, t.y.

……, *İ'lâmü'l-müvekki'în 'an Rabbi'l-alemîn,* I-VII, thk: Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Selman-Ebû Ömer Ahmed Abdullah Ahmed, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Se'ûdiyye: Dâru'bnü'l-Cevzî, 1423

İBNÜ'L-CEZERÎ Şemsüddîn Ebü'l-Hayr b. el-Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yûsuf, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ',* I-III, Mektebetü'bni Teymiyye, t.y.

İBNÜ'L-ESÎR Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdilvâhid İzzüddiîn b. el-Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-Sahâbe,* I-VIII, thk. Ali Muhammed Mü'avvid-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1994.

……, *el-Kâmil fi't-târîh,* I-X, thk. Ömer Abdüsselâm Tüdmerî, 1. b., Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, 1997.

İBNÜ'L-FARDÎ, Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf b. Nasr el-Ezdî Ebü'l-Velîd b. el-Fardî, *Târîhu Ulemâi'l-Endelüs,* I-II, thk.es-Seyyid Izzet el-Attâr el-Hüseynî, 2. b., Kahire: Mektebetü'l-hancî, 1988.

İBNÜ'L-İMRÂNÎ Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Enbâ' fî târîhi'l-hulefâ',* thk. Kâsım es-Sâmürrâî, Kahire: Dâru'l-âfâk el-Arabiyye, 2001.

İBNÜ'L-VERDÎ Ömer b. Muzaffer b. Ömer b. Muhammed b. Ebi'l-Fevâris Ebû Hafs Zeynüddîn b. el-Verdî el-Kindî, *Târîhu b. el-Verdî,* I-II, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.

İBNÜ'N-NEDÎM Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-Verrâk el-Bağdâdî, *Fihrist*, thk. İbrahim Ramadân, 2. b, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1997.

İBNÜ'S-SÂLÂH Takiyyüddîn Ebû Amr Osmân b. Abdirrahmân, *Mukaddimetü'bni's-Salâh*, thk. Nûruddîn İtr, Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir, 1986.

İCLÎ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillah b. Sâlih el-Kûfî, *Târîhu's-sikât*, 1. b., Dâru'l-Bâz, 1984.

İSKENDERÎ Ömer, *Târîhu Mısr ile'l-fethi'l-Osmânî*, 4. b., Mısır: Tab'atü'l-me'ârif, 1920.

KÂŞİF Seyyide İsmâîl, *Mısr el-İslâmiyye ve Ehlu'z-Zimme,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme li'l-kitâb, 1993.

……., *Mısr fî fecri'l-İslâm mine'l-fethi'l-Arabî ilâ Kıyâmi'd-Devleti't-Tûlûniyye,* Hey'etü'l-Mısriyye'l-âmme li'l-kitâb, 1994.

KÂŞİF Seyyide İsmâîl-Cemâlüddîn Sürûr-Sa'îd Abdülfettâh Âşûr, *Mevsû'atü Mısr abra'l-'usûr târîhu Mısr el-İslâmiyye*, ed. Abdülazîm Ramadân, Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1993.

KÂSIM 'Abduh Kâsım, *el-Yehûd fî Mısr*, 1. b., Dâru'ş-şürûk, 1993.

KÂTİP ÇELEBÎ Mustafâ b. Abdillah el-Kostantinî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn,* I-VI, Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.

KATTÂN Mennâ' b. Halil, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, y.y.: Mektebetü Vehbe, 2001.

KEHHÂLE Ömer Ridâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn,* I-XV, C. X, Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, t.y.

KETTÂNÎ Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi'l-Feyd Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî el-İdrîsî, *er-Risâletü'l-müstatrefe li beyâni meşhûri kütübi's-Sünneti'l-müşerrefe*, thk. Muhammed el-Müntasır b. Muhammed ez-Zemzemî, 6. b., y.y., Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, 2000.

KİNDÎ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Mısrî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2003.

KİNNEVCÎ Ebu't-Tayyib Muhammed Sıddîk Hân b. Hasen b. Ali b. Lutfullah el-Hüseynî el-Buhârî, *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri meâsiri't-tırâz el-âhıri ve'l-evvel*, 1. b., Katar: Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şü'ûni'l-İslâmiyye, 2007.

KİZVÎNÎ Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halîl b. Abdillah b. Ahmed b. İbrahîm, *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, I-III, thk. Muhammed Sa'îd Ömer İdrîs, 1. b., Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 1409.

KOÇYİĞİT Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2006.

KUZUDİŞLİ Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

LÜMEYN en-Nâcî, *Dehadü makâleti te'essüri fıkhi'l-İmâmi'ş-Şâfiî bi'l-bîeti'l-mısriyye*, Kâhire: Dârü'l-Kelime, 2012.

MAKDİSÎ el-Mutahhir b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târîh*, I-VI, Mısır: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, t.y.

MAKRÎZÎ Ahmed b. Ali Takiyyüddîn, *el-Mevâ'ız ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418.

MÂLİKÎ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, *Riyâdu'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayravân ve'l-İfrikiyye ve zuhhâdihim ve nüssâkihim*, I-II, thk. Beşîr el-Bekkûş, 2. b., Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

MECHÛL, *Ahâbaru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, thk. Abdülazîz ed-Dûrî-Abdülcebbâr el-Mutallibî, Beyrut: Dâru't-talî'a, t.y.

MES'ÛDÎ Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullah İsmâîl es-Sâvî, Kahire: Dâru's-sâvî, t.y.

MİSKEVEYH Ahmed b. Muhammed b. Yakûb Ebû Ali, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-hümem*, I-VII, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, 2. b., Tahran: Surûş, 2000.

MİZZÎ Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf Ebü'l-Haccâc, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Marûf, 1. b., Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

MOĞULTAY B. KILIÇ Ebû Abdillah 'Alâüddîn Moğultay b. Kılıç el-Bekcirî el-Mısrî el-Hakerî el-Hanefî, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, I-XII, thk: Ebû Abdirrahmân Âdil b. Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm, 1. b., el-Fârûk el-hadîse li't-tabâ'a ve'n-neşr, 2001.

MUHAMMED Ra‘fet Abdülhamîd-MUHAMMED Tarik Mansûr, *Mısr fi’l-asri’l-Bizantî*, Kahire: Dâru Mısr el-Arabiyye, 2002.

MÜSLİM b. el-Haccâc Ebü’l-Hasen el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim,* I-V, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, t.y.

NESÂÎ Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb b. Ali el-Horâsânî, *ed-Du‘afâ’ ve’l-Metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid, 1. b., Haleb: Dâru’l-va‘y, 1396.

NESSÂR Hüseyin, *es-Severât eş-şa‘biyye fî Mısr el-İslâmiyye,* 2.b., Kahire: el-Hey’tü’l-âmme li kusûri’s-sekâfe, 2002.

NEVEVÎ Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc şerhu Sâhîhi Müslim b. el-Haccâc,* I-IX, 2. b., Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1392.

....., *Tehzîbü’l-esmâi ve’l-lüğât*, I-IV, C. I, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, t.s.

ÖMERÎ Ekrem b. Diyâ’, *Asru’l-Hilâfeti’r-Râşide muhâvele li nakdi’r-rivâyeti’t-târihiyye vifka menheci’l-muhaddisîn*, 1. b., Riyad: Mektebet’l-‘ubeykân, 2009.

……, *Bühûsün fi’s-sünneti’l-müşerrefe*, 4. b., Beyrut: Bisât, t.y.

ÖZKUYUMCU Nadir, *Mısır ve Kuzey Afrika Müslümanlar Tarafından Fethi*, Manisa: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü İnternet Yayını, 2007.

RÂFİ‘Î Abdurrahmân, *Târîhu’l-hareketi’l-kavmiyye fî Mısr el-kadîme min fecri’t-târîh ile’l-fethi’l-Arabî*, 2. b., Kahire: Dâru’l-me‘ârif, 1989.

RAMADÂN Hüveyda Abdülazîm, *el-Mectema‘ fî Mısr el-İslâmiyye mine’l-fethi’l-‘Arabî ile’l-asri’l-Fâtımî*, I-II, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘âmme li’l-kitâb, 1994.

RÂMEHURMUZÎ Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâ‘î*, thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, 3. b., Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1404.

RAYTÎ Memdûh Abdurrahmân Abdurrahîm, *Devru’l-kabâili’l-‘Arabiyye fî Sa‘îdi Mısr münzü’l-fethi’l-İslâmî hattâ Kıyâmi’d-Devleti’l-Fâtımiyye ve eseruhâ fi’n-nevâhî es-siyâsiyye ve’l-iktisadiyye ve’l-ictimâ‘iyye ve’s-sekâfiyye*, 1. b., Kahire: Mektebetü’l-medbûlî, t.y.

SADEFÎ Ebû Sa‘îd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus, *Târîh b. Yûnus el-Mısrî,* I-II, Beyrut: Dâru’l- kütübi’l-ilmiyye, 1421.

SADÎKÎ Muhammed Yâsîn Muzhir, *el-Hecemâtü’l-müğrida ala’t-târîhi’l-İslâmî*, çev. Semîr Abdülhamîd İbrâhîm, 1. b., Dâru’s-sahve, 1988.

SAFEDÎ Salâhuddîn Halîl b. Eybek b. Abdillah, *el-Vâfî bi’l-vefeyât*, I-XXIX, thk. Ahmed el-Arnavût-Türkî Mustafâ, Dâru İhyâi’t-türâs, 2000.

ŞÂFİÎ Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir, 1. b., Mısr: Mektebetü’l-Halebî, 1940.

ŞÂHÎN Abdussabûr-İslâh Abdüsselâm er-Rifâ‘î, *Mısr fi’l-İslâm el-karnü’l-evvel*, Kahire: Dâru Kubâ’, 2000.

……, *Mısr fi’l-İslâm*, Kahire: Dâru Kubâ’, 2000.

SÂLİH Subhî, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, trc. Yaşar Kandemir, 7. b., İstanbul: M.Ü.İ.F. Vakfı Yayınları, 2007.

SÂLİHÎ Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed ed-Dımeşkî, *Tabakâtü ‘ulemâi’l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrahim ez-Zeybak C. I, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.

SALLÂBÎ Ali Muhammed Muhammed, *ed-Devletu’l-Ümeviyye ‘avâmilü’l-ızdihâr ve tedâ‘iyâtü’l-inhıyâr*, I-II, 2. b., Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 2008.

……, *Esma’l-metâlib fî sîreti emîri’l-mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib radiye’l-lahu anh*, I-II, C. I, Şârika: Dâru’s-Sahâbe, 2004.

……..., *Muâviye b. Ebî Süfyân şahsiyyetühü ve asruh*, 1. b., Dâru’l-Endelüs el-cedîde, Mısr, 2008.

SANDIKÇI Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

ŞEHRİSTÂNÎ Ebü’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm b. Ebî Bekr Ahmed, *el-Milel ve’n-nihal*, I-III, Müessesetü’l-Halebî, t.y.

SEZGİN Fuâd, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî ulûmu’l-Kur’ân ve’l-hadîs*, I-IV, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Câmi‘atü’l-İmâm Muhammed b. Se‘ûd el-İslâmiyye, 1991.

SUBHÎ Muhammed b. Abdillah b. Abdilkâdir Ğabân, *Fitnetü maktel Osmân b. Affân radiyellahü Anh,* I-II, Medîne: 'İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 2003.

SÜBKÎ Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn, *Tabakâtü'ş-şâfiîyyeti'l-kübrâ*, I-X, 2. b., thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî- Abdülfettâh Muhammed el-Halv, C. III, y.y.: Hicr li't-Tıbâ'a, 1413.

SUYÛTÎ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâlüddîn, *Büğyetü'l-Vü'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât,* I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Lübnan: el-Mektebetü'l-asriyye, t.y.

……, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, el-Hey'etü'l-Mıriyyetü'l-'âmme li'l-kütüb, 1974.

……, *el-Leâliu'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*, I-II, thk. Ebû Abdirrahmân Salâh b. Muhammed b. 'Uveyda, 1. b., Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1996.

……, *Husnü'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kahire*, I-II, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, t.y.

……..., *Tedrîbu'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî,* I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar el-Fâriyyâbî, C. I, y.y., Dâru Tayyibe, t.y.

TABERÂNÎ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I-X, thk. Târik b. Avvidillah Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Kahire: Dâru'l-Harameyn, t.y.

....., *el-Mu'cemü'l-kebîr,* I-XXV, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, 2. b., Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, t.y.

TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, thk: Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Dâru hecr, 2001.

……, *Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk (Târîhu't-Taberî)*, I-XI, 2. b., Beyrut: Dâru't-türâs, 1387.

TAHÂVÎ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdilmelik b. Seleme el-Mısrî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I-XVI, thk. Şuayb el-Arnavût, 1. b., Müessesetü'r-Risale, 1494.

TAKÛŞ Muhammed Süheyl, *Târîhu'l-Hulefâi'r-Râşidîn el-fütûhât ve'l-incâzât es-siyâsiyye*, 1. b., Dâru'n-nefâis, t.y.

TİRMİZÎ Muhammed b. Sevre b. Musa b. ed-Dahhâk Ebû İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbakî, İbrahim Atve, 2. b., Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1975.

UĞUR Mucteba, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara: TDV Yayınları, 1996.

USEYRÎ Ahmed Ma'mûr, *Mûcezü't-târîhi'l-İslâmî münzü ahdi âdem aleyhi's-selâm ilâ asrinâ el-hâdır*, Riyâd: 1996.

VÂKIDÎ Muhammed b. Ömer b. Vâkid es-Sehmî, *Fütûhu'ş-Şâm*, I-II, 1. b., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

YA'MERÎ İbrâhîm b. Ali b. Muhammed b. Ferhûn Burhânüddîn, *ed-Dîbâcü'l-mezheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb,* I-II, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire: Dâru't-türâs, t.y.

YÜCEL Ahmet, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 2. b., İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yayınları, 2010.

ZEBÎDÎ Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk Ebü'l-Feyd el-Hüseynî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs,* I-XXXX, Dâru'l-hidâye, t.y.

ZEHEBÎ Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn,* I-III, C. I, Kahire: Mektebetü Vehbe, 1398.

ZEHEBÎ Şemsüddîn Ebû abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtu'l-meşâhîr ve'l-a'lâm,* I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, 1. b., Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, t.y.

……., *el-Muğnî fi'd-duafâ,* thk. Nûruddîn İtr, t.y.

……, *el-'İber fî haberi men gaber,* I-IV, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zeğlûl, C. 1, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.

……, *Mîzânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, I-IV, Ali Muhammed el-Bicâvî, 1. b., Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1963.

……, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ,* I-XXV, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. b., Müessesetü'r-risâle, 1985.

……, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, C. I, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1998,

ZEYDÂN Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, I-V, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul, 1970.

ZİRİKLÎ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ed-Dımeşkî, *el-E'lâm*, I-VIII, 5. b., Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

Makaleler ve Ansiklopedi Maddeleri:

AHATLI Erdinç, "Ukbe b. Âmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012.

AKGÜN Hüseyin, "Ali b. Ma'bed el-Mısrî'ye (ö. 218/833) Nispet Edilen Bir Hadis El Yazmasının İncelenmesi", Samsun, *O.M.Ü.İ.F.D.*, S. 45 (2018).

……, "Böglelerarası Rivayet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivayetleri Özelinde)", Amasya, *A.Ü.İ.F.D.*, C. III, S. 5 (2015).

Apak Adem, "Hz. Osmân Dönemi Fetihleri", Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C. IX, S. 9 (2000).

……, "Hz. Osmân Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", Bursa, *U.Ü.İ.F.D.*, C. VII, S. 7 (1998).

AYBAKAN Bilal, "Şafiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

AYDINLI Abdullah, "Ebû Zer el-Ğifârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

BAKIR Abdülhalik, "Kays b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002.

BECKER C. H., "Abdullah b. Sa'd", *Millî Eğitim İslâm Ansiklopedisi*, 5. b., C. 1, İstanbul: Milli Eğitim BÂsımevi, 1978.

BİRIŞIK Abdülhamit, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002.

CERRAHOĞLU İsmail, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

ÇAKAN İsmail L.-Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

ÇELEBİ İlyas, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2006.

DAYHAN Ahmed Tahir, "Çocuğun Namaz Eğitimi İle İlgili Bir Hadis Tahlîlinin Tahlîli", y.y., *Marife Dergisi.*, S. 2 (2003).

EFENDİOĞLU Mehmet, "Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 44, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013.

EREN Muhammet Emîn, "Olgudan Rivayete ya da Durumun Rivayetleşmesi: Nu'aym b. Hammâd'a Ait Bir Rivayetin Tahlili", Malatya, *İslâm ve Yorum Dergisi*, C. II, S. 1, (2017).

FAYDA Mustafa, "Adnân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

……, "Kahtân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.

……, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2013.

GÖRGÜN Hilal, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004.

GÜZEL Ahmet, "Hz. Ali'nin Atadığı Mısır Valileri ve Muaviyenin Onlarla Mücadelesinde Uyguladığı Metotlar Üzerine Bir Değerlendirme", *İSTEM*, S. 20 (2012).

HASEN Sâmî Atâ, *Abdullah b. Sebe' el-Yehûdî el-Yemânî Beyne'l-Hakîkati ve'l-Hayâl*, el-Memleketu'l-Urduniyye el-Hâşimiyye: Câmi'atu Âli'l-Beyt, http://www.saaid.net/bahoth/43.htm (14.02.2015).

HÂŞİMÎ Sa'dî b. Mehdî, "İbn Sebe' Hakîka lâ Hayâl", Medine, *el-Câmi'atu'l-İslâmiyye bi'l-Medîneti'l-Münevvere*, S. 46 (1400).

HATİBOĞLU İbrahim, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008.

KANDEMİR M. Yaşar, "Abdullah b. Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988.

……, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1989.

……, "Fedâle b. Ubeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1995.

KARAMAN Hayreddin, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996.

KILIÇ Ünal, "Hz. Ali'nin Vali Politikası ve Valileri", *Hazreti Ali Sempozyum Bildirileri*, İzmir, 2009.

KÖSE Saffet, "İbn Vehb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 20, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1999.

KÜÇÜK Raşit, "İsnad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.

LUMEYN en-Nâcî, "İmâm Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", y.y., *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, trc. Muammer Bayraktutar*, S. 3 (2010).

ONAT Hasan, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi (Birinci Hicrî Asır)", *A.Ü.İ.F.D.*, C. XXXVI, (1997).

ÖNKAL Ahmet, "Amr b. Âs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991.

ÖZ Mustafa, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

ÖZDEMİR Veysel, "Amr b. Şuayb an Ebîhi an Ceddihi İsnâdının Tenkit ve Tahlili", y.y., *F.Ü.İ.F.D.*, S. 13 (2008).

ÖZEN Şükrü, "Leys b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2003.

ÖZKUYUMCU Nadir, "Muâviye b. Hudeyc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2005.

TOKPİNAR Mirza, "'Abdürrazzâk b. Hammâm (126–211/744–827) Şi'i Mi?", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 4, sy. 1 (2006), s. 65.

TOMAR Cengiz, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2004.

VAROL Bahaüddin, "Raşid Halîfeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *İSTEM*, S. 6 (2005).

VİDA G. Levi Della, "Haricîler", *İslâm Ansiklopedisi*, C. V/I, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 1987.

YAVUZ Yusuf Şevki, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994.

……, "Halku'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997.

YİĞİT İsmail, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001.

……..., "Sıffîn Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009.

YILDIRIM Sedat, "Abdullah b. Vehb b. Müslim'e (d. 125/742-v. 197/812) Ait Muvatta'nın Kitâbü'l-Muhârebe Bölümü", y.y., *I.Ü.İ.F.D.*, S. 13 (2019).

YILDIZ Dursun, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991.

Diğer Kaynaklar:

BOLAT Emrullah, *Abdullah b. Vehb ve el-Câmi' fi'l-Hadîs Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

ÇİMEN Abdullah, *Ravi Olarak Amr b. Âs ve Rivayetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

KANDIRALİ Yakup, *Ukbe b. Âmir el-Cühenî'nin Hayatı ve Rivayetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

KANOĞLU Recep Ali, *Leys b. Sa'd ve Hadis İlmindeki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

ÖZDEMİR Veysel, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü's-Sâdıka'sı*, (Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Tahir SHABA
Doğum Yeri ve Tarihi : Arnavutluk/15.05.1985
Yabancı Dil : Türkçe, Arapça, İngilizce ve Arnavutça,

Eğitim Durumu
Lise :1999-2003 “Medreseja Mustafa Varoshi” İmam-Hatip Lisesi Durres
Lisans : 2004-2008 Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans : 2008-2010 B.U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalıştığı Kurum/Kurumlar : İmam-Hatip, Kavaje Müftüğü, 2016’ten itibaren

İletişim (e-posta) : tahirshaba@yahoo.com